
Муассислар:

ЎЗБЕКИСТОН
МАТБУОТ ВА АХБОРОТ
АГЕНТЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
МАЪНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТ
КЕНГАШИ

МУНДАРИЖА

НАСР

АБДУРАҲМОН МУНИФ. Олис йўлнинг сабоқлари. <i>Роман</i>	3
ФРАНЦ КАФКА. <i>Жараён. Роман</i>	79

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

МУРМАН ЖГУБУРИА. Ҳавога ёйилар эркининг сурури.....	71
ТАЙМУРАЗ ХАЖЕТИ. Эшикни очик қолдир.....	75
ИБРОҲИМ ҒАФУРОВ. Кўнгил парчаларидаги ёзувлар.....	130

ФАЛСАФА. СИЁСАТШУНОСЛИК

ЭРИХ ФРОММ. Менинг эътиқодим.....	145
ЭРКИН ЮСУПОВ. Шарқ фалсафаси ва инсонпарварлик.....	150

АДАБИЙ ТАНҚИД

УЗОҚ ЖЎРАҚУЛОВ. Мавҳум туйгулар шуъласи.....	159
--	-----

КИТОБЛАР ОЛАМИДА

АМИР ФАЙЗУЛЛА. Икки халқ дуожўйи.....	163
---------------------------------------	-----

САГУЗАШТ. ДЕТЕКТИВ. ФАНТАСТИКА

ЛОУРЕНС ГРИН. **Кўхна Африканинг сўнги сирлари**.....168

ЁЗУВЧИ ЁН ДАФТАРИДАН

АЛБЕР КАМЮ. **Ён дафтарчалар**.....202

ЖУРНАЛХОН МУЛОҲАЗАЛАРИ

МАРҲАБО ҚЎЧҚОРОВА. **Олам қалбини кашф этган асар**.....204

Бош муҳаррир:
Озод ШАРАФИДДИНОВ

Таҳрир ҳайъати:
Мирпўлат Мирзо
(Бош муҳаррир муовини)
Файзи Шохисмоил
(масъул котиб)
Амир Файзулла
Раҳматилла Иноғомов

Жамоатчилик кенгаши:
Қуддус Аъзамов
Одил Ёқубов
Рисбой Жўраев
Неъматулла Иброҳимов
Абдулла Орипов
Файрат Шоумаров
Рустам Шоғуломов
Тўлепберген Қайипберген
Баҳром Қурбонов
Саидахрор Ғуломов
Пўлат Ҳабибуллаев

Жаҳон адабиёти, 10. 2003.

ИНДЕКС 828, 829

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида рўйхатга олинган, №172

Таҳририят манзили:
700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Телефонлар: 144-41-60; 144-41-61; 144-41-62.

Навбатчи муҳаррир Р.ИНОҒОМОВ
Рассом Ю.ГАБЗАЛИЛОВ
Техник муҳаррир М.НИЗОМОВА
Мусахҳиҳлар Д.АЛИЕВА, Д.ҚОДИРОВА
Компьютерда саҳифаловчи Н.ҚОДИРОВА

Теринга берилди 10.08.2003 й. Босишга рухсат этилди 15.10.2003й. Бичими 70x108 1/16.
Газета қоғози. Офсет босма. Шартли босма тобоқ 18,2. Нашриёт босма тобоғи 20,0.
Жами 1500 нусха. К-5041 рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

“Жаҳон адабиёти” журнали компютерида терилиб, Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг Тошкент матбаа комбинатида чоп этилди.
700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Жаҳон адабиёти, 2003 й.

Абдурахмон МУНИФ

Олис йўлнинг сабоқлари

Роман

БИРИНЧИ ҚИСМ

Шарққа эгалик қилган бутун
дунёга эгалик қилади.

I

Учиш йўли устида шамол кузнинг сўнги япроқларини пилдиратиб учирмоқда. Кутиш залининг шимолий қанотида Питер Макдональд тамоша қилиб ўтирипти. Хазон бўлган япроқлар ўйинини кузатар экан, унинг юзида билинар-билимас табассум жилваланар, лекин бу табассумда алланечук енгил маҳзунлик ҳам сезиларди. Унинг хотини Патриция ва икки дўсти – Модилан Александр ҳам шу ерда, ёнма-ён ўтиришипти. Улфатларнинг бир-бирлари кайфиятларини кўтариш учун қилаётган зўрма-зўраки ҳазиллари ҳам унча қовушмаяпти.

Питер Александрнинг ёнида ўзи ҳам тушуна олмайдиган безовталиқ ҳис қиларди. Одатда, одам бунақа безовталиқнинг сабабларини билмайди, қаёқдан пайдо бўлганига ҳам ақли етмайди, лекин барибир дили ғаш бўлаверади. Гўё ҳе йўқ, бе йўқ, бир нарсадан ҳадик олаётгандай...

Эҳтимол, Александр унинг хотирасида уруш кунларини қўзғгани, икковлари асир тушганларини эслатгани учун шундай бўлар?

Ёки юракларида йиғилиб қолган бир-бирларидан ранжишнинг оқибатими бу? Бу ранжиш шу даражага етганки, жанжалга айланиб кетиши, ҳатто юз-кўрмас бўлиб кетишлари ҳам ҳеч гап эмас.

Александр пилдираб учаётган япроқларга термулиб туриб:

– Питер, бормай қўяқолсанг бўларди-да, – деганида, унинг қоматида ҳам, ҳатто товушида ҳам алланечук ғайриодатий бир нарса сезилди.

Соҳталиқми? Унинг олдида, хотинининг, Модининг олдида майнавозчилик қиляптими? Питер Александрнинг кузатиб қўйишини истамаганди. Аммо ошнаси кузатаман деб шунақа туриб олдики, бундан хавотир олиш ҳам мумкин эди. Питер истеҳзо билан кулди.

– Мен ҳали у ерга етиб борганим йўқ... Лекин етиб бораман... – Шундан сўнг зўрға эшитиладиган қилиб минғирлади: – Бу қари туллакнинг бўйинини узиб қўяман... – Унинг товушида пўписа оҳанги эшитилди. – Шошмай тур, Александр, ҳали ўзинг кўрасан. Мен, албатта, шундай қиламан.

Александр тишининг оқини кўрсатди. Питер аҳмоқлик қилмоқчи. Александр истеҳзо билан деди:

– Шубҳа қилаётганим йўқ, Питер. Сенинг кўлингдан ҳамма нарса келади.

– Албатта-да! Кўлимдан ҳамма нарса келади.

– Мен ҳам шуни айтяпман-да...

– Шуни айтяпсан-у, ичингда бошқа нарсани ўйлаб турибсан.

– Нега бунақа деяпсан?

– Нега демай? Сен ҳамманинг қобилиятидан кулганинг-кулган-ку...

Питернинг оҳанги ўзгарди, у киноя билан деди:

– Яхшиямки, менинг раҳбарим эмассан.

– Раҳбаринг бўлай деб кўзим учиб тургани йўқ, – деб жавоб берди Александр.

– Кўзинг учиб турганда ҳам бўлолмас эдинг...

Уларнинг даҳанаки жангига Патриция аралашди.

– Менга қара, Питер, мунча қизишмасанг? Нима бўла қолди ўзи?

Питер гапини тўхтатиб, ичидан сертакланди. У гапининг оҳанги билан ичидан нелар ўтаётганини ошкор қилиб қўйганини сизди. Александрнинг бундан воқиф бўлишининг ҳожати йўқ. Фақат у эмас, бошқалар ҳам беҳабар бўлгани яхши. Лекин бу ерда ўтириб олиб, аэропорт деразасидан кузги япроқларни тамоша қилиб ўтиришда нима маъно бор? Ёки, Патриция айтганидек, шу йўл билан Питернинг қалби таскин топармикин? Одатда, Питер кўзларини бир нуқтага тикиб, хаёлга чўмса, шунақа дерди.

Ҳозир Патриция уларнинг ораларига тушган совуқчиликни йўқотиб, кайфиятларини ўзгартиришга ҳаракат қилмоқдайди.

– Питер, сен Шарқ тўғрисида шунақа кўп нарсаларни гапириб бердингки, эшитган одам сени у ерда бўлган деб ўйлайди. Эсингдан чиқмасин, тез-тез хат ёзиб тур.

– Ҳа-я... Бу расво Шарқ тўғрисида нима деб ҳам ёзиш мумкин?

– Майли, Питер, у ерга биринчи бўлиб кетаётган одам эмассан-ку, – деди ҳамдардлик билан жилмайиб Александр.

– Лекин сўнггиси ҳам эмассан, – деди бироз зарда билан унинг гапига яраша жавоб бериб.

Александр яна унинг овозидаги адоватли оҳангни ҳис қилди ва совуққина деди:

– Албатта, сўнггиси эмассан... Сенга нима жин урди ўзи, ҳой “Шарқ сайёҳи”?

– Ҳой, мунча гижиллашасизлар-а? – деб гап қўшди Монди. – Баайни жўжа-хўрозсизлар-а... Ундан ҳам бадтар...

Питер ўтирилиб олди-да, залнинг бошқа бурчагидаги дераза ойнасидан яна япроқларни кузата бошлади. Ичида газаби жўш урмоқда эди. “Хўб ажойиб сафар чиқиб қолди-да, йил охирида Франциянинг жанубига бориш ҳазилакам гапми? Баъзилар жанубни писанд қилишмаса-да, у ерда жуда зўр-да... – деб хаёлидан ўтказди у. – Баайни жаннатнинг ўзи. Менга қолса, қимирламай ўтириб, ихтиология бўйича тадқиқотимни охирига етказиб қўярдим. Бирдан бу сафар чиқиб туришти...”

Одатда, истаган топшириқ Питерни ҳаяжонга солар. Фикрларини жунбушга келтирар, бутун ҳаёт тарзини ўзгартириб юборарди. Ҳозир бўлса, сира оёғи торгмаяпти. Хўжайин уни ҳузурига чақириб, гапнинг даромадини айтгандан кейин, сафарга бориб келишни таклиф қилганда, Питер нечүкдир тарвузи қўлтигидан тушгандай бўлди. У ҳатто ўзини йўқотиб қўйди – нима деб жавоб беришини, нима қилишини билмай қолди.

– Бу иш унча кўп вақт олмайди, – деди хўжайин. – Бор-йўғи бир неча ой керак бўлади, холос. Кейин қайтиб келасиз...

Охир-пировардида Питер рози бўлди.

– Мен, албатта, қарши эмасман... Лекин...

Бундан нарёғига тили айланмади. У тўсатдан бу ерда қанақа шов-шув кўтарилишини тасаввур қилди. Ҳатто оғзи қуруқпаб кетди. Нима учундир Шарқ саҳроларида ташналикдан ўлган одамлар ҳақида ўқиган китобини эслади, ўзини уларнинг ўрнига қўйиб кўрди. Рад этиб бўлмайдиган далиллар келтириб, эътироз билдирмақчи бўлди, кечирим сўрашга чоғланди, бунинг ўрнига оғзидан бутунлай бошқа гаплар чиққанини кўрди:

– Бу иш кўп йилларга чўзилиб кетмаслигига аминмисиз?

– Албатта... – Шундай деди-ю, шу оннинг ўзида айтганларини таъкидлаш маъносига кўшиб қўйди. – Биз кута олмаймиз... Билиб қўйинг, Питер, кўп нарса сизга боғлиқ бўлади...

Питернинг юраги ҳаприқиб кетди. Гўё кимнингдир “нечук сусткашлик қилисанг? Ким сенга шундай қилишга ҳуқуқ берди? Ахир, шунақа топшириқ бўлишини ўзинг орзу қилардинг-ку?” деяётган овозини эшитди.

Питер ҳамма эшитадиган овозда деди:

– Албатта, бораман, гап йўқ, хўжайин. Лекин наҳотки, бунинг бари шу қадар шошилишч бўлса?

– Бир-икки кун ичида учиб кетишга тайёр бўлмоқ керак. Вақт кутиб турмайди. Бир нарсани унутманг – биз у ерда ёлғиз бўлмаймиз. Биздан бошқа ҳам ҳаракат қилувчилар бўлади.

Унинг гаплари Питернинг қулоғига ортиқ кирмай қўйди. Миясида “бир-икки кун ичида” деган фикр чарх ура бошлади. У кам деганда тайёргарлик кўриш, ҳамма нарсани чўтлаб олиш учун бир ой вақт бўлади деб ўйлаган эди. Ҳозир унинг қўлида турган ҳужжатларни тартибга келтириш нима бўлади? Ҳаммасини шартга ташлаб кетаверадими?

Патриция ва икки болани ўйлаб юраги тобора ҳовлиқиб кетмоқда эди. Тўғри, у Патриция билан ўн уч йилдан бери умргузаронлик қилади, бу вақт ичида қизлар вояга етиб, кўзга кўриниб қолишди. Энди уларни сира ҳам ёш бола деб бўлмасди. Бироқ улар учун шундан бошқа сўз тополмади. У қизларининг энди илгариги ёқимгой, жажжигина қизалоқликларини йўқотиб, бўй етиб қолганини, сира тан олгиси келмаётганди. Питер бўғиқ оҳангда деди:

– Бугун чоршанба-ку! Наҳотки, лоақал нариги ҳафтагача кутиб бўлмаса?

Бу сўзлар ихтиёридан ташқари ўз-ўзидан оғзидан чиқиб кетди. Ҳолбуки, у ўзининг эркин ҳаракат қилиш ҳуқуқини, ҳар қандай қутилмаган вазиятда мустақил қарор қабул қилиш ҳуқуқини қаттиқ туриб ҳимоя қилмоқчи эди. Бунинг ўрнига буйруққа қулларча бўйсуниб ўтирипти. Унинг гапларидан шундай маъно чиқяптики, у бу сафарга ихтиёрий равишда розилик беришти ва ҳатто бу топшириқни бажаришни ўз бурчи деб ҳисоблайди. Бунақа кўр-кўрона мутеъликка қарши бутун вужуди исён кўтармоқда эди. У аллақачон шанба кунлари Беверлида дам олишни, якшанба кунлари эса ўзи ёқтирган жойларга бориб балиқчилик қилишни одат қилиб олган эди. Нечук энди бу одатига хилоф иш қилмоқда. Ўзининг ночорлигидан юраклари сиқилиб кетди.

– Хўжайин, – деди у бироз дадилланиб. – Мен бу ҳафта ичи жўнаб кетолмайман. Келаси ҳафтанинг ўргаларигача боролмайман...

У йўқ дейишини, ҳатто сўкиб ташлашини кутган эди. Менинг сўзларимни буйруққа бўйсунмаслик белгиси деб тушуниши турган гап деган хаёл дилидан кечди. Ахир бошлиқ дегани кутиб турмайди-да. Фақат у бир қарорга келади, қўл остидигиларнинг бурчи эса қарорни сўзсиз бажариш, вассалом. У шунга ўрганган.

Бироқ ўзи сира кутмаган гапларни эшитди:

– Питер, бу топшириқни бажаришга сиздан мосроқ одам йўқ. Бу мамлакатга ҳам сиз тўғри келасиз. Майли, нариги ҳафтагача кутсам кутақолай. О, кей!

Хўжайин унга тугал ишонишини Питер ҳис қилди. Лекин кўнглида алланечук гашлик тарқаб кетмади. У – шунақа, ҳар доим сиз ҳам, кабоб ҳам куймасининг ҳаракатини қилади, хўжайиннинг ҳам, дўстларининг ҳам ишончини йўқотишни истамайди. Кейин эса ўзи ҳаммасига ён босишга бошлаб, ўзи пушаймон қилишга тушади ва пировардида ўзининг қовоқ-тумшуги осилиб кетади. Бунақа кайфиятни нима қилиб тузатса бўлишини унинг ўзи ҳам билмайди, бунинг устига асабийлашиш, бедорлик, ҳар нарсалардан ҳадиксираш кайфиятини янада оғирлашгирди.

У хўжайини билан чоршанба кун, яъни рошпа-роса бир ҳафтадан кейин жўнаш тўғрисида келишиб олиб, кабинетдан чиқди. Берилган топшириқ билан у умумий тарзда танишиб чиқди. Тафсилотларини кейинроқ билиб олади – кетгунча хўжайин у билан яна уч марта учрашадиган бўлди.

Бу учрашувларнинг иккинчисидан кейин Питер жуда катта салмоқ касб этаётганига ишонч ҳосил қилди. Унинг зиммасига юкланган вазифа фавқулодда жиддий эди. Унинг жиддийлиги шу даражада эдики, назарида, бутун дунё нафасини ичига ютиб, уни кузатиб турадиганга, кейин эса “бу одам ким ўзи? Топшириқни жуда дўндириб бажарди-я?” деб сўрайдиганга ўхшарди. У ўзидан мамнун эди. У ҳатто хўжайинга сафарни тезлата қолайлик деб таклиф қилишни ҳам хаёлига келтирди. Аммо учинчи учрашув унинг қизган эҳтиросларига совоқ сув сепгандай бўлди. Питер жуда ҳам сергакланиб қолди. Уларнинг суҳбати ҳамма “Мовий хона” деб атайдиган хонада бўлди. Бу – учинчи қаватда – йўлакнинг чап томонида жойлашган кабинет эди. Одатда

шошилиш мажлислар бўладиган бўлиб қолса, шу ерда ўтказиларди. “Мовий хона”нинг эгасини ходимлар камдан-кам кўришарди. Лекин ундан ҳаммадан ортиқ кўришарди. Бу катта хўжайин аниқ ва тугал ибораларда унга айтган гапларнинг ҳаммасини Питер эслашни ҳам хоҳмасди. Албатта, Питер уларни унутиб юборишни маъқул кўрса-да, лекин эслаб қолди. Унинг бошқа гапларини эса чиндан-да орадан кўп ўтмай унутиб юборди.

– Шак-шубҳасиз, сиз тошширикни муваффақият билан адо этасиз, – деди шеф. – Аммо бошқа бир муҳимроқ нарса бор: бошқаларнинг сиздан ўзиб кетишига йўл қўймаслигингиз керак. Охир-оқибатда улар бизни ўз шартларига мажбуран кўндирадиган бўлмасин. Бунга асло йўл қўйиб бўлмайди. Улар нима деса, шунга лақаблаб кўниб кетавермаслигингиз керак. Агар қўлимиздан ташаббусни тортиб олишга муваффақ бўлишса, улар ҳамма нарсага эга бўлади, бизга эса уларнинг сарқити тегади, холос.

Питер бу сўзларни эслаб қолди. Суҳбат узок давом этди. Эшитган гапларидан кейин баъзи бир китобларга кўз ташлаб чиқмоқ учун вақт ажратишга қарор қилди. Бу китобларни у ўз вақтида ўқиб чиққан эди, ҳозир эса бўлғувчи вазифани бажармоқ учун уларнинг аҳамияти жуда катта деб ҳисобларди. Баъзи бир дўстлари билан боғланиб, уларга ҳамма гапни очиб айтмаган ҳолда, дилдидан суҳбатлашмоқ керак. Уларга қандай вазифаларни бажаришга тўғри келганини суриштириб билиб олса, уларнинг маслаҳатларини эшитса, бошларидан кечган ибратли воқеаларни айтиб беришса, чакки бўлмайди. Буларнинг бари унга асқотиб қолади. Унинг ўзи бўлиши мумкин бўлган вақтларни олдиндан чамалаб, хомаки қилиб қоғозга тушириб олса, бу ҳам халақит бермас эди. Рақобатчилар унинг йўлига қўйиши мумкин бўлган тузоқларни ҳам олдиндан кўра билса, қандоқ яхши? Унга айтишларича, биринчи ой мобайнида ундан ҳеч қанақа иш талаб қилинмас экан. Агар шундоқ бўлса, ҳамма нарса ни ҳар томонлама пухта ўйлаб кўришга вақт бўлади. Муваффақият қозониш учун имкониятлар кенгайди. Лекин шунга қарамай, “Мовий хона”нинг пурвиқор хўжайинининг айтган гаплари унинг қалбида кўркувга ўхшаб кетадиган хавотирлик пайдо қилди.

Бу хавотирлик унинг кейинги кунлардаги феъл-атворига ва хатти-ҳаракатларига таъсир қилди – Питер ўша кунги шанба оқшомидан то учиб кетадиган кунгача, яъни чоршанба эрталабгача анча безовталаниб юрди. Фикрлари айқаш-уйқаш бўлиб кетди. Юрагида ваҳима уя қуриб олди – гоҳ у ўзини асирликда кўрар, гоҳ кимнидир ўлдирар эди. Гоҳ эса хаёл уни саҳроларга олиб кетар, у ерда Питер ташналикдан ўлаётган бўларди. Бироқ шундай кунлардан бирида Питер совуқ фикрларини улоқтирди-да, шу пайтга қадар тугата олмаётган бобини ёзди.

“Илгари ўйлаган нарсаларнинг тўғрисида мулоҳаза юритиш кейинги ҳаракатни бошлаш учун таянч нуқтасини беради, лекин бу гал имкониятлар катта бўлади. Буни биз кейинги бобларда очиб бермоғимиз керак”.

Жўжиқлари билан Патрициянинг ва Питер дўстларининг, албатта, кайфиятлари бузилди. Кутилмаганда бунақа шошилиш жўнаб кетаётгани муносабати билан суриштиришлар, сўроқлар ёғилиб кетди. Питер эҳтиёткорлик билан жавоб берар, улар эса гарчи ҳанг-манг бўлиб қолишган бўлишса-да, одоб сақлаб, ҳадеб кавлаштиришдан ўзларини тийдилар. Патриция анча бардам эди. Шунисига ҳам шукур. Шанба кун кечкурун у деди:

– Биладан, Питер, сен мени ўзинг билан олиб кетолмайсан. Ўзинг ҳам буни яхши биласан. Аммо сенинг хўжайинларинг кўп бефаросат одамлар-да! Наҳотки, улар сени нимага маҳкум этаётганини билишмаса? Биронта таниши йўқ, ҳеч кимни билмайдиган жойга одамнинг ёлғиз ўзини юбориб бўлар эканми?

Саволга жавоб беришдан аввал Питер унинг лабларидан ўпти. Патриция бу бўсада унинг меҳрини ҳам, ишончини ҳам, қайғусини ҳам ҳис этди.

– У ерда компаниямизнинг баъзи бир ишларини шошилиш тарзда жўнаштириб юборишимга тўғри келади, шекилли. Лекин дарров қайтаман, азизим Патриция.

– Ишлар сен ўйлагандай силлиқ кетишига ким кафолат бера олади, Питер?
– Патриция оғир хўрсинди.

– Кўрқма, – деди у қатъий оҳангда. – Мен вазиятни аниқлаб олдим. Мана, кўрасан, ишларни тез тутатаман.

– Ҳа, гапир! Албатта-да! Хўжайинлар ҳамиша ишни шунақа енгил қилиб кўрсатишади. Сенга ўхшаган лақмани тезроқ жўнатишса бўлди-да уларга...

– Нега бунақа деяпсан?

– Нима деяйин, бўлмаса? Сенингча, ишлар қанақа бўлади? Ундан кўра, Питер, очибгани айтгавер – улар сенга нималар деб бошингни қотиришди?

– Тинчлан, тинчлан, жонгинам. Мен у ерда узоқ қолмайман.

Аммо Питернинг ўзи бу гапига амин эмас эди. Бу эса унинг хавотирлигини кучайтириб, бошлиқлар олдида кўркувини ҳам оширмоқда эди. Ҳолбуки, энди унинг қўлидан ҳеч нарса келмас эди, фақат буйруқни бажариши керак эди, холос. Агар ютиб чиқса, ютуқни унинг номига ёзиб қўйишади, агар бўйни узилса, ўзи ёлғиз қолади, ҳеч ким ёрдамга келмайди, ҳаммаси учун бир ўзи жавоб беради. Ёлғиз Питер Макдональднинг ўзи – тамом-вассалом. Йўқ-а... Бу тузоққа унинг бир ўзи тушмайди. У Патрицияни, Алена билан Элеонорани ўйлади, олис шаҳардаги онасини, дўстларини эслади. Бу фикрлардан кўнгли беҳузур бўлди. Йўқ, бунга у чидаёлмайди. Яна бироз ичмаса бўлмайди.

– Мен ҳеч нарсадан хавотир бўлаётганим йўқ, Патриция, – деди у. – Сен тушунмоғинг керак – бурч деган нарса бор.

– Ё тавба-ей, мен ҳаммасини жуда яхши тушунаман... – Унинг овози тиграр эди. Унинг изтироб чекаётгани сезилиб турарди. Ночор бир оҳангда қўшимча қилди: – Бу ишларнинг бари бошқача бўлмоғи керак эди...

– Албатта... Бошқача бўлганда ёмон бўлмасди... – деб жавоб берди у.

У Франциянинг жанубини эслади, у ер нақадар илиқ эканини кўз олдига келтирди ва худди совуқда қолгандек бутун вужуди жунжикиб кетди. Ўтмишдаги шоду хуррам кунлар ҳақидаги ўйлар энди бошқача тус олган эди. У Патрицияга ўша кунларни эслатмоқчи бўлди, бироқ кўкқисдан бу истагини ёзилмай чала қолган китоб ҳақидаги фикр сиқиб чиқарди. У ўзини илҳомбахш кайфиятда кўрсатишга ҳаракат қилиб деди:

– Сенга айтиб қўяй, Патриция. Бу қиш ичи китобнинг қатга бир қисмини ёзиб тугатишни ўйлаб қўйганман. Сен билан бирга, Патриция!

Патриция индамади – у ўзининг ўйи билан банд эди.

– Рост айтганман, Патриция! Сен билан бирга. Уни бир ўзим ёзаётганим йўқ, Китоб иккимизники.

Патриция ғамгин жилмайиб, бошини чайқайди.

– Йўқ, Питер. Бу – сенинг китобинг! Бошдан-охиригача сенинг асаринг. Мен бўлсам... Нима қилиб қўйибманки, асарга шерик бўлай? Сен ёзаётганингда, ёнингда ўтираман, холос.

– У ерда ёнимда қанақа одамлар ўтираркин? – деб сўради Питер паст оҳангда.

– Қўявер, хафа бўлма. Сен ҳам холи қолмайсан. Ҳамма жойда одам бор...

– Борликка бор-а, лекин қанақа одам?

– Қўнглингга тўғри келадиганларини ҳам учратасан.

– Йўқ, бунақа дема. Ҳеч ким сенинг ўрнингни боса олмайди.

Патрицияга унинг айтмоқчи бўлган гапи кўп эди, аммо бирдан суҳбатлардан бирида унга танишиб чиқиш учун тутқазилган бир саҳифа кўк қоғоз эсига тушди. Бажариши керак бўлган тошпириқ бўйича унга биринчи марта бунақа аниқ қўлланма берилиши эди. Унинг кўпчилик моддалари “Ман қилинади” деган сўзлар билан бошланар эди. Сирасини айтганда, унга нима рухсат берилганини у аниқлай олмай ҳам қолди. У ўзига деярлик ҳеч нарсага ижозат берилмаганини, умуман, биларди. У ҳатто ваннага кирганида ҳам деразанинг очиқ-ёпиқлигини кўриши, деворларни текшириб чиқиши керак эди. У ҳозирнинг ўзида дарҳол ваннага тушгиси келиб кетди. Ҳозир ҳис этаётган ички таранглиги заифлашса, ажаб эмас. Шу заҳоти унинг хаёлида қўлланмадаги ушбу сўзлар гавдаланди: “Одамларнинг кўзида ҳаддан зиёд озода бўлиб кўриниш ман қилинади. Озодаликка риоя қилмаслик, носаришга бўлиш – баъзи ҳолларда – мақсадга эришишда яхши восита бўлади. Агар иш манфаати талаб қилса, ювинмасдан кир-чир юраверинг. Сиз турфа хил одамлар билан

алоқа боғлашингизга тўғри келади. Ким билан мулоқотга киришманг, ўзингизни эркин ҳис қилмоғингиз керак”.

Кейин қўлланмада яна бундай гаплар келар эди: “Ичкиликбозлик ман қилинади. Фақат меъёридагина, ички назоратингизни бўшаштирмай ичиш мумкин. Агар яна ичиш истагини сезсангиз, дарҳол ичкилик ичишни тўхтатмоғингиз керак”.

Бу гапларни Патрицияга гапириб берса қандоқ бўларкин? У ватанида юрганида тарки одат қилмаган ҳар қандай ёмон фелъларидан қутулиб олиши мумкинлигини айтса, Патриция хурсанд бўлмайdimи? Рост, ҳар куни иссиқ ваннага тушиш одатидан ҳам воз кечишга тўғри келади. Кошки эди шунинг ўзи билан қуғулса! Эҳтимол, иш манфаати юзасидан бошқа аёллар билан ётишга ҳам тўғри келиб қолар. “Патриция буни тушунмайди, — деб хаёлидан ўтказди у, — дарҳол хизмат сафаридан воз кечишни талаб қилади. “Бу ярамаслар шунчаки сени баргараф қилишмоқчи, келажакингни барбод этишмоқчи”, — дейди.

— Сен билан икковимиз китоблардан ўқиб билганимиз Шарқ у ерга бориб келган одамларнинг ҳикояларида гавдаланадиган шарқдан фарқ қиладиганга ўхшайди.

— “Фарқ қилади” дейсанми?

— Китобларда муболаға жуда кучлими дейман-да...

Питер Патрицияга бугунлай бошқа гапни айтмоқчи эди. Аммо нима тўғрисида оғиз очса, истаган мавзу хатарли, нима билан тамом бўлишини олдиндан билмайсан. Патриция унга саволчан нигоҳ билан тикилиб турганини кўриб, Питер давом этди:

— Шарққа бориб келган баъзи бир ҳамкасабалар гапириб беришади-да — Шарқ тўғрисида ёзадиганларнинг ҳаммаси ўзларини гоёда зийрак кузатувчи қилиб кўрсатишни яхши кўрар экан. Ҳар хил бемаъни нарсаларни ёзишар экан. Масалан, айтайлик, туркча ҳаммомга тушиб чиқишиб, роса оғиз кўпиртириб, мақтаб ёзишар экан. Ҳолбуки, туркча ҳаммомнинг ўзи нимадир? Менинг бир оғайним туркча ҳаммомга тушгандан кейин у ернинг сассиғига чидаб бўлмайди деб шикоят қилди. Бундан ташқари, жуда ҳам ифлос бўларкан.

Охирги гапни Питер айтмоқчи эмас эди, оғзидан беихтиёр чиқиб кетди. Патриция ижирғаниб, куйи лабини чўччайтирди, унинг юзида ҳаддан ташқари гаши келгани зуҳур этди. Патрициянинг нигоҳидан бу гаплар ёқмагани шундоққина сезилиб турарди. Буни кўриб, Питер деди:

— Тан олмай илож йўқ: бундан ҳеч қачоққа қочиб қутула олмайсан. У ерда ҳамма нарса бошқача. Бу ердагига сира ўхшамайди.

— Тушунаман, Питер. Худога тавалло қиламанки, у ерда бошингга оғир мушкулотлар тушмасин.

Питер яна ҳарбий асирлар лагерини эслади. Ўшанда унинг устидаги ич кийимлари қанақа аҳволда эди! Баданидан қанақа қўланса ҳидлар келарди! Ҳожатхоналарнинг сассиғи-чи? Буларнинг ҳеч қайсисини баргараф қилмоқнинг иложи йўқ эди.

“Ҳа, энди асирлик шунақа бўлади-да... — дея ўйлади у. — Турмадай гап. Маҳбуснинг қўлидан нима келарди? Энди бўлса — Шарқ... Лекин мен ҳар куни ваннага тушадиган бўлсам, нега улар менинг ишимга бурунларини тикишади?”

Ҳамкасабаларининг саҳро ҳақидаги ҳикоялари эсига тушди. “Саҳро нима эканини биласанми, Питер? У бўм-бўш бўшлиқ, бағоят катта, унинг охир-поёни бўлиши мумкин эмасдай туюлади. Ҳаммаёқ кум. Жуда майда. Ипақдай майин. Атрофда бирон чўп-чўкирттак ҳам йўқ. Ҳаммаёқ сап-сарик. Ҳамма ёқ қуруқ, қизиб кетган. Баъзан саҳро моховни эслатади. Агар шамол кўзғолса, ҳамма нарса учиб тушади. Ҳатто ўзинг ҳам учиб кетаётганга ўхшайсан”. Бошқа ҳамкасабалари, умуман, ақл бовар қилмайдиган нарсалардан нақл қилишади. Ҳозирга қадар у саҳронинг нима эканини тасаввурига ҳам келтира олгани йўқ.

— Биз саҳрога бормаймиз, — деди у. — Шаҳарда яшаймиз. Жуда саҳрога борадиган бўлсак, бир айланиб сайр қилиб келиш учун борамиз.

Патриция истехзо билан жилмайди.

– Менимча, у ерда сенинг эрмакларингга халақит берадиган ҳеч нарса бўлмаса керак.

Питер афтини бужмайтирди.

– Қаёқда дейсан? Мен у ерда китобимга лоақал битта сўз ҳам қўшолмасам керак. Фақат қайтганимдан кейингина... – Бироз ўйланиб қўшиб қўйди. – Мен шунчаки қайтиб қўя қолмайман. Аввалги турмуш тарзимни тўла тиклайман. Беверлида балиқ ови билан шуғулланаман. Шундан кейингина қаламни яна кўлга ололсам керак.

– Эй парвардигор-а! Наҳотки сенинг ўрнингга юборадиган бошқа бирон кимса топилмади?

– Бошқа дейсанми? Бошқаларнинг аҳволи ҳам меникидан мутлақо ўзгача эмас.

– Лоақал бирор бўйдоқ топиларди-ку? Ёки бирор кўнгилли чиқиб қолармиди?

– Азизим. Булар бизнинг ихтиёримиздаги гаплар эмас-да... Майли, кўйинаверма, сафар унча узоқ давом этмайди.

– Узоқ давом этмайди? Бу, ахир, сенга ўхшаган лақмалар учун уларнинг тузоғи-ку.

– Бу гапни менга қатъий қилиб айтишди.

– Хўш, нима бўпти?

Питер қадаҳида қолган шаробни ичиб қўйди. Унинг тоқати тоқ бўлиб, тезроқ ухламоқчи бўлиб ўтирарди. Тезроқ ётса-ю, Патриция ёнида бўлса. Унинг яқинлиги бунақа пайтда кўнглидаги хавотирларни қувлашга ёрдам берарди. Энг муҳими – ўзини ёлғиз ҳис қилмаслик. Ва унинг тафтини имкони борича узоқроқ сақлаб қолиш...

Патриция диққатини жамлаб, шошила-шошила тўр тўқимоқда. Майли-да, жуда зерикарли машғулот бўлса-да, у ҳам ўзини чалғитишга ҳаракат қиляпти. Питер бирор оғиз гап айтишга мажоли бўлмай, ухлагани ўзи кириб кетди. Патрицияга хайрли кеч тилашга қурби етди, холос.

Янроқлар парвоз йўлида боягидек пилдираб учинида давом этарди. Улар жуда ҳам кўп эди. Питер бўлса кутиш залининг шимолий қисмидаги дераза ойнасида уларнинг беғам ўйинини кузатар экан, нигоҳини бир нуқтага тикиб олганди...

– Кўриб турибман, – деди Патриция, – асирликда бўлиб келганларингдан бери бир-бирларинг билан сира чиқишолмай қолдинглар. Лоақал ҳозир гижиллашларингни бас қилиб туринглар.

Питерни қўлтиқлаб олишдан олдин у Александрга кўз қирини ташлади. Александр елкасини қисиб деди:

– Питернинг жўнаб кетгиси келмаяпти. Бор гап – шу... Агар хоҳласа, у ҳозир жуда яхши кайфиятда бўларди.

– Мени мажбурлаб жўнатишяпти деб ўйлаган одам адашади, – деди Питер. – Айтиб қўяй, мен рад этишим ҳам мумкин эди. Менинг ўрнимга бошқа бирон одамни жўнатишга уларни кўндириш унчалик қийин эмас эди. Тўғриси айтсам, бу жин ургур Шарққа ўзим қизиқиб қолдим. Унинг шаклу шамойилини ўз кўзим билан кўрсам деяпман.

Моди эҳтиётлик билан сўз қотди:

– Менимча, Питер ўзи хоҳламаса, бу сафарга бормаслиги ҳам мумкин эди. Гап шундаки, яхши кўрган одамларингни қолдириб сафарга кетиш ҳамма вақт ҳам қийин кечадди.

Модининг сўзлари уларнинг ҳар бирининг қалбида акс-садо берди. Питер унга ўтирилиб деди:

– Ҳар галгидек, бу гал ҳам сен менинг гапимни айтиб қўйдинг. Худо ҳақи, менинг фикрларимни ўғирлаб оляпсан.

Патрициянинг чехраси ёришди.

– Ана, унинг қовоқ-тумшуғи нега осилиб кетгани ҳам маълум бўлди. Ҳар нима деганингизда ҳам, ҳижрон хурсанд бўладиган иш эмас-да...

Питер бир кур унга тикилиб қаради-да, кейин ҳазиллашиб, бетига енгил шапатлаб қўйди.

– У, ахир, Александр билан ҳам хайрлашяпти-да, – деди Патриция гўё уларнинг даҳанани қангига хотима ясаётгандек.

Патрициянинг хотиржамлантирувчи сўзлари Александрга ёқмади. У ўзини бу ерда ортиқча деб ҳис қилди. Ҳозирги таранглик Александр важдан юзага келган эди.

– Менинг Питерга муҳаббатим ҳамма синовларга дош берган, – деди у ясама табассум билан.

Питер гўё узр сўраётгандек унинг елкасига қоқди:

– Билмайман, бирдан менга нима жин урди? Кечир мени, дўстим. Ноҳақ эканимни ўзим ҳам билиб турибман.

Ярашишди. Ҳам билан Александр бир чеккага кетишди. Питер Патриция билан ёлғиз қолишди.

Улар индамай туришарди. Питер ўқтин-ўқтин теварагига ҳайратланиб қараб қўярди. Ҳозир у ўзини бошқача туғиси келарди, лекин ўзини мажбур қилишга кучи етмай ҳуноб бўлмоқда эди. У хаёлчан аҳволда деди:

– Болаларни айтаман-да... Уларни ҳам бу ерга олиб келсак бўларкан.

– Уларни соғинаман-да... Жуда соғинаман, Патриция...

– Биладан. Лекин улар мактабни қолдира олмайдилар. Бир кун ҳам...

– Тўғри айтсан. Барвақт ётишлари ҳам керак.

Ўзи кутмаган ҳолда у хотинини эҳтирос билан ўпти, кейин қилган ишидан ўзи хижолатга тушди.

Кейин ҳар хил майда-чуйда гаплардан гапира бошлади. У парҳез қилмоғи, уйқусини тартибга солмоғи, тозалик қоидаларига риоя қилмоғи, китоб устида ишлаш учун вақт топмоғи керак. Патриция эса ўз навбатида жўжиқларнинг ғамини емоғи, ўзини ҳам унутмаслиги керак.

Самолётга чиқариш бошланди. Питер кайфияти тушиб кетганини ортиқ яшириб ўтиришга уринмади ҳам. Кейинги ишлар шошилинич билан, ўз-ўзидан бажарилди. Александр билан хайр-хўшлашди...

– Одам ҳам менга ўхшаш аҳмоқ бўладими? Кечир мени, – деди Питер. – Одамзоднинг ҳам тоқати чегара билмас экан-да...

– Биладан, Питер, – деб қичқирди Александр тўсиқнинг нариги томонидан. – Буни англаганимга анча бўлди. Ҳаммаси эсимда туради.

Питер ёпирилиб келаётган хотиралар қуюнидан халос бўлмоқчи бўлиб. бошини сарак-сарак қилди. Ана шу сўнгги хайрлашув дақиқаларида айрилиққа қарамай, ҳаммаларининг кайфиятлари кўтарилди.

Ниҳоят, ҳаммаси тамом бўлди. Цюрихга учаётган самолёт томонга Питернинг ўзи ёлғиз кетди.

2

Унинг хизмат сафари олдиндан пухталиқ билан тайёрланган эди. Цюрихда унга “Интерконтинентал” меҳмонхонасида жой тайёрлаб қўйилганди. У Швейцарияни дипломатик паспорт билан тарқ этмоғи керак эди. Паспортда унинг исми жиндай ўзгартирилган эди. Бу иш ортиқча ғалва чиқармаслиги учун сезилар-сезилмас қилинганди.

Унга Цюрихда бўладиган учрашувлар вақтини олдиндан маълум қилиб қўйишди. Унга бўш вақт ҳам ажратилган эди – бўш вақтларда у ўзи истаган жойларга бориши мумкин эди. Компания дирекцияси бунинг учун зарур бўлган ҳамма нарсани, шу жумладан, автомобилни ҳам шай қилиб қўйган эди.

Буларнинг ҳаммасини аввалдан унга айтиб қўйишган. Меҳмонхонадаги номердан тортиб автомобилгача ҳар бир модда бўйича унинг мулоҳазалари бор эди, аммо у билан шу даражада сертакаллуф ва айни чоқда, қатъий оҳангда суҳбатлашишдики, Питер ҳамма нарсдан қаноат ҳосил қилиб, индамай кўя қолди.

“Самолётда парвоз қила бошлаган дақиқадан бошлаб, Питер, сиз бошқа одамсиз. Ҳар жиҳатдан мутлақо бошқасиз. Буни унутиш ярамайди. Аввал, Цюрихда етти кун бўласиз. У ерда сиз ўзингизни оддий бир сайёҳдек тутасиз. Соф ҳаводан мириқиб нафас олинг, манзараларни томоша қилинг. Музейларга боринг. Кўнгилхушлиқ қилсангиз ҳам эътирозимиз йўқ. Сизнинг нимани қандай

қилишингиз кераклигини раҳбарият махсус ўрганиб чиқди. Бугун бошли бир дастур тайёрланган. Аммо булар ҳали ҳаммаси эмас. Шунақа майда-чуйдалар борки, уларни ҳаммаша эсингизда тузмоғингиз керак бўлади. Жумладан, сиз кўзойнак тақиб юрсангиз чакки бўлмас эди. Мўйлов қўйиш масаласига қандай қараган бўлур эдингиз? Сизнинг мўйловингиз тўқ малла-қизил бўларди. Сизга заб ярашарди-да!”

Питер рози бўлди. Аввал сусткашлик билан, кейин ўзи қизиқиб кетди. У ўзини кўзойнак таққан, мўйлов қўйган ҳолда тасаввур қилди. Ҳаяжонли ҳодисаларни кутар экан, у ҳатто ўзини яшариб кетгандай ҳис қилди.

Цюрихда, унга ваъда қилишганидек, ҳамма нарса тахт қилиб қўйилган эди. Аэропортда уни иккита вакил кутиб олди. Дўстона илиқ салом-алиқлар... Автомобилда кетаётиб суҳбат қуришди, кейин улар меҳмонхона вестибюлига боришди ва бу ерда ҳам суҳбат давом этди. Уни эски кадрдонларидек кутиб олишди. Унинг ҳеч нарсага муҳтож эмаслигига тўла ишонч ҳосил қилганларидан кейингина улар кечкурун соат еттида яна учрашиш тўғрисида келишиб олиб, уни дам олишга қолдириб чиқиб кетишди.

У жойлашган бежирим номернинг деразалари катта майдонга қараган эди. Каравот ёнидаги стол устида саёҳат дастурлари, янги газета ва журналлар, конвертлар, маркалар, хат ёзиш учун қоғоз ётарди. Бирдан уни ғам босди. У бу пинам хона ичида ўтириб қачон етти бўлишини кута олмас эди. У хона бўйлаб у ёқ-бу ёққа юрди, бир неча марта деразадан кўчага қаради, ваннахонага кирди, кўзгуга ўзини солиб кўрди. Кейин стол ёнига ўтириб, паришонхотирлик билан саёҳат дастурларини варақлаб кўрди, Патрицияга хат ёзмақчи бўлди-ю, лекин шу заҳотиёқ бу фикрни ўзидан қувлади. “Айрилганимиздан кейин бир неча соат ўтмай ёзилган мактубни олса, Патриция нима деб ўйлаши мумкин? Шошиш керак эмас. Янаги гал ёзарман...”

У яна дераза олдига келди. Октябр кунларида Цюрихда анча салқин бўлиб қолади. Хоналарда марказий иситиш тизими ишга тушган. Уларнинг ҳавоси димроқ. У деразаларни очиб юборди ва дарҳол ташқаридаги салқин ҳаво юзига урилганини ҳис қилди. Деразани яна ёпиб қўйишга тўғри келди. Чиқиб сайр қилиб келсаммикин деган ўйга борди, бироқ бунинг ўрнига кўтариб юриш учун боғич қилинган чарм сумкачасини олди – унга чўнтакбоп китоблардан бир жуфти сизарди. Бир неча фурсат Питер китоб ўқишга берилди, аммо кўп ўтмай, китоб ўқишдан зерикди ва китобини бир чеккага олиб қўйди. Бирдан хотиралар ёпирилиб келди... Хаёлидан ўтмиш манзаралари лип-лип ўта бошлади... Кемадаги ҳамма йўловчилар билан бирга уни ҳам ушлаб асир олишган эди. Икки йил умри асирликда кечди. Ўшанда уларнинг кемаси Панама байроғи остида Италия соҳилларида разведка ишларини олиб бораётган эди. Уларни кўриб қолишлари мумкинлиги ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмаган эди. Аммо немисларнинг сувости кемаси ўқ отиб, уларнинг кемасининг биқинини тешиб қўйди. Кема ёнғин ичида қолади. Шунда таслим бўлишдан бошқа илож қолмайди. Маълум бўладики, уларнинг кемасидаги кўпгина асбоб-ускуналар жуда юксак аниқликка эга экан ва Германия анчадан бери уларнинг орқасидан тушган экан. Кемаларидаги асбоб-ускуналарнинг бу даражада қимматли эканини матросларнинг ўзлари билишмаган экан. Кейинчалик уларни Германиянинг жанубидаги ҳарбий асирлар учун қурилган лагерга ўтказишиб, анча-мунча сўроқларга туғишди. Ўн битта ўлдирилган матрос бировларнинг аҳмоқлиги важидан бекорга нобуд бўлиб кетишди. Капитан Таунсенд ўшанда “Сувости кемасига қаршилик кўрсатиш – қип-қизил тентаклик” деган эди. Бизни пайқаб келганлари ҳамона дарҳол таслим бўлмоқ керак эди. Албатта, ҳамма қаҳрамонларча жон беришга тайёр эди, бироқ оқибат, барибир, ўша-ўша бўлди...”

Концлагерда икки йил мислсиз машаққатларни бошдан кечиргач, Питер уруш тутагандан сўнг у ердан роса толиққан, ўзини йўқотган одам сифатида чиқиб келди. Маҳбуслик, айниқса, халос бўлишдан олдинги бир неча ой унга жуда ёмон таъсир кўрсатди. Ўқтин-ўқтин у жуда тушқун ҳолатга тушиб қолар, ҳаддан зиёд серзарда одамга айланарди. У ўзининг касбини ташламоқчи бўлди – бундан бўёқ банк компанияси мансабдор бўлиб хизмат қилмайди. У

қишлоққа кўчиб кетади. Аммо одамзод ўз тақдирини ўзи ҳал қилаолармиди. У шароитнинг қули-ку...

Питер хотиралар уни жуда олисга олиб кетганини ҳис қилиб, ўриндиқдан турди.

Рост, ўша кезларда у нефть компаниясидаги бирон мансабни эгаллашни жуда-жуда истаган эди. Ўшанда у бир тўхтама келишларини кутди: ё уни қабул қилишга рози бўлишди ёки денгизчилик компаниясига хизматчи бўлиб ишга киради. Бир неча муддат уни қишлоққа кўчиб кетиш гоёси банд қилди, лекин бу орзулигича қолиб кетди. Ҳаётдан тўйган ва ҳафсаласи пир бўлган одамнинг калласида бунақа хаёллар тез-тез пайдо бўлиб туради.

Нефть компаниясида у аввал оддий гумашта бўлиб ишлади. Аммо унинг такрор-такрор айтиб юрадиган “Питер – иқтидорли одам” деган иборасида жон бор эди. У жуда ҳалол ва меҳнатсевар одам эди. Жиндай хато қилиб қўйса, қаттиқ хафа бўлар ва анча вақтгача қовоғи очилмай юрарди. Ҳар қанча галати бўлмасин, унинг тушқунликка тушиб туриши ва ҳамisha ҳамма нарсдан кўнгли тўлмай юриши унинг хизмат зинапояларидан кўтарилишида қўл келиб қолди. Унинг ғайратлилиги доимий равишда ўзидан қониқмай юришига кўшилиб, раҳбариятга жуда маъқул келди.

У яна ўтмиш ҳақидаги ўйларини ўзидан Мосуво қилиб, дераза олдига бориб, кўчага тикилди. Хотиралар уни воқеликдан узоққа олиб кетишига йўл қўйиш керак эмас. Айниқса, ҳаётингда кескин бурилиш юз бераётганида, хўжайини айтганидек, ҳаёти маънодорроқ ва қалтисроқ бўла бораётган бир шароитда бунақа қилиб бўлмайди. У кўлидаги сумкачадан битта китоб олди. Китобнинг номи узундан-узоқ эди: “Форс цивилизациясининг Яқин Шарқдаги ижтимоий, диний ва фикрий жараёнларга таъсири”. У ҳайрон бўлиб, муқовага тикилди. Ҳойнаҳой, бунақа тадқиқот бир талай вақтни талаб қилган бўлса керак. Бундай тадқиқотнинг муаллифи, афтидан, шарқ тилларидан бир қанчасини билган бўлиши ва ўша цивилизация таъсирини ўзида ҳис қилиб кўрмоқ учун ўзи Шарқда узоқ яшаган бўлмоғи зарур. Питер китобни самолётдаёқ ўқий бошлашни чамалаб қўйган эди, бироқ йўлда у паққос эсидан чиқиб кетишти, энди эса “фақат ухлашдан олдин, роса хотиржам аҳволда ўқийман” деб қатъий аҳд қилди. У китобни очди. Паришонхотирлик билан ўқишга бошлади. Бот-бот ўқишни тўхтатиб, мулоҳазаларга берила бошлади. Кўққисдан кўшни хонада телефон жиринглаб қолди. Кескин кўнгироқ овозидан у сесканиб кетди, қўлига бирон нарса илинганда телефонга қараб отишдан ҳам тоймас эди.

Гўшакни кўтарар экан, соатга қаради. Роща-роса етти. Демак, улар келишган.

Питер пастга тушиб, дарбонга хонанинг калитини тошпираб экан, унинг ёнига бир эркак келди. Унинг юзида дилкаш бир табассум ўйнади. Аммо у қўли билан вестибюлнинг бир бурчагига ишора қилиши ҳамон унинг юзидаги табассум ўрнини ташвиш ифодаси эгаллади. Питер у ерда ўриндиқда ўтирган икки кишини кўрди.

– Бирон нарса ичишни истамайсизми? – деб сўради у ўзини овсарликка солиб.

У атайин қуруққина оҳангда жавоб берди.

– Афв этгайлар... Бизни кутиб туришипти.

Кейин Питер эркакларнинг ёнига борди, улар ўтирган жойларидан туришди. Улардан бири катта ёшли одам бўлиб, хатти-ҳаракатлари оғир ва босиқ эди. Юзи дағалроқ, қоши – бароқ қош. Иккинчиси эса новча, башараси болаларга ўхшайди, анча-мунча маъносиз...

Кексаси деди:

– Сизни кўришдан мамнунмиз, мистер Макдональд.

Улар кўришиш учун Питерга қўлларини узатдилар.

Питер ўзига ўзи жуда салобатли кўриниб кетди.

– Бағоят мамнунман, жаноблар! – деди у уларнинг қўлларини қисар экан.

Уларни номма-ном айтса, яхши бўларди. Питер маълумотнома бўйича ва иш юзасидан олиб борилган ёзишмалардан таниш бўлиб қолган компания раҳбарларининг фамилияларини эслашга ҳаракат қилди, лекин қайси фамилияни айтиш кераклигини аниқлаёлмади.

Кекса эркак расмона тавозеъ билан ўзини танишгирди:

– Рэндли.

Кейин Питерга ўзининг новча ҳамроҳини танишгирди-да, унинг қўлидан олиб, ҳамроҳи томон енгилгина тортқилаган бўлди.

– Танишинг: бу киши мистер Нельсон бўладилар... Мистер Макдональд.

Нельсон бироз панг овозда деди:

– Мен мистер Макдональднинг шакли-шамойилини тўғри тасаввур қилган эканман. Уни ўрта яшар, миқти гавдали, барваста одам деб ўйлаган эдим.

Кейин бошқача оҳангда қўшиб қўйди

– Менимча, мистер Макдональд спортни ёқгирса керак-а? Мен спорт билан шуғулланиш маъносида айтяшман.

Питер Макдональд галати одамлар даврасига тушиб қолганини ҳис қилди. Улар бугунги ишни эртага қўймай, ҳозирнинг ўзидаёқ унинг шахсий ҳаётига аралашингга тайёр туришингга. Балки унинг иродасини бўғишдан, уни мустақилликдан маҳрум қилишдан ҳам тойишмас. Дарҳол уларнинг шашгини қайтариб қўйиш истаги туғилди. Айниқса, мистер Нельсоннинг...

Вестибюл жуда дим эди, бу одамни бўшаштирмоқда эди. Ўзининг мустақиллигини намойиш этиш, бошқаларни ўз иродасига бўйсундириш, ўзи учун эркин ҳаракат қилиш имконини кўла киригиш ўрнига Питер эриңибгина бўйин эгиб қўя қолди. Ҳолбуки, у пичинг аралаш мистер Нельсондан “Ўзингизчи? Ўзингиз қанақа спорт билан шуғулланасиз?” деб сўрамоқчи эди. Ёки янада ҳақоратомуз оҳангда “Шундоқ новча бўйни нима қиласиз, мистер Нельсон?” деб сўраса қандоқ яхши бўларди. Бироқ бунинг ўрнига оғзидан бугунлай бошқа гап чиқди:

– Учрашганимиздан хурсандман. Агар сиз чиндан-да қизиқаётган бўлсангиз, ўзим тўғримда гапириб беришим мумкин. Мен спортнинг қайси турига қизиқишимни айтиб бераман демоқчиман. Бироқ бу гапларни кейинга қолдирганимиз яхши бўлмасмикин?

Пичингни ўринлата олмади у.

Рэндли хотиржамгина гапирди:

– Мистер Нельсон ҳақиқатан ҳам спортга қизиқади. Айниқса, теннис билан чавандозликни ёқтиради... – У калтагина кулди, лекин кулгиси бугунлай самимий эди. Кейин Питерни кутиб олган одамга ўтирилиб, қуруққина буюрди:

– Жўнасақ ҳам бўлади.

– Эшитаман, сэр! Бор-йўғи бу ердан йигирма минутлик йўл...

– Олдинроқ борсак, ҳечқиси йўқ. Бир-икки қадаҳ отиб олишга вақтимиз бўлади.

Рэндли жилмайди ва мамнун бош ирғади. Эшик олдида у Питерни манзират билан олдинга ўтишга таклиф қилди.

3

Бир гал Рэндли унга шундай деди:

– Аввалига, азизим, ҳамма нарса ҳаддан зиёд мураккаб кўринади. Кейинроқ эса аслида ҳаммаси анча-мунча жўн эканига ўзингиз ишонч ҳосил қиласиз. Қандай қилиб дейсизми? Қандай бўларди – ҳали соқол-мўйловлари сабза урмаган ёшларга ўхшаб иш тугилади-да. Аввалига улар мўйловлари ниш уриб чиқмаётганидан ташвишга тушишади. Айтганча, Питер, ўзингиз ҳам бир ойнага қараб қўйинг. Устки лабингиз устини қошлаб ётган малла туклар жуда билиниб қолипти. Байрутда турганингизда ўн кун ичида мўйловингиз анча ўсиб қолади, сиз унга кўникиб ҳам қоласиз. Гўё умр бўйи мўйлов қўйиб юргандек.

Рэндли қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди ва Питернинг елкасига қоқиб қўйди.

... Питерга бериб юборишган китоблари аввал унга жуда зерикарли кўриңди. Бунақа китобларни тезроқ уйкута кетиш учун ўқисанг тузук. Лекин кейинчалик Питер уларга қизиқиб қолди. Биринчи китоб “Қийин кечган музокаралар” деб аталарди. Унда гап чиндан ҳам музокаралар тўғрисида борар, нима учун улар қандай олиб борилганига қараб ё муваффақият билан якунланиши ёхуд узил-кесил жанжалга олиб келиши таҳлил қилинади. Музокаралар

юритишнинг тартиб-қоидаларига бағишланган тафсилотлар шу қадар қизиқарли эдики, Питер уларни хотирлаб қолишга ҳаракат қилди.

Иккинчи китоб унга анча-мунча ғалати кўринди. Мистер Рэндли уни ўқиб чиқишни қаттиқ талаб қилиб туриб олди, лекин Питер унинг нега бунчалик куйиб-пишиб ётганини тушунмади. Китоб анча-мунча чалкаш бир асар экан, унинг сюжетига қайдаги мавҳум мулоҳазалар аралашиб қолипти. Бу мулоҳазалар Питерга алланечук носоғлом кўринди. Унда гап бир маҳбуснинг турмадан қочишидан ўн кун олдинги турмуши ҳақида борарди. Энг майда тафсилотлар, тушлар, хотиралар, нозирлар, санитарлар билан уларни чалғитиш мақсадида олиб борилган аҳамиятсиз гап-сўзлар, кейин эса қочиш учун қулай фурсат танлашади. Рэндли диққат билан ўқиб чиқишни маслаҳат берган яна бир китоб “Эҳтимолларнинг ҳисоб-китоби” деб аталарди. Бу китобда шахмат ўйини тўғрисида узундан-узоқ мулоҳазалар юритиларди, лекин Питер шахмат ўйинини ҳеч қачон ёқтирмаган. Уларнинг суҳбатлари жуда ибратли бўлиб, шунақа чалкаш вазиятларга даҳддор эдики, Питер уларнинг улфатлари орасида бундай чалкаш жумбоқларни зўр абжирлик билан ҳал қилишга қодир бўлган Рэндлига ўхшаган одамлар борлигига ажабланмоқдан ўзга иложи йўқ эди. Баъзан қария унинг қаршисида худди саҳнадагидек тамошалар кўрсатар ва бу тамошаларда ҳамманинг ўз роли бўларди. Питер пайқаб қолди – мистер Рэндли ҳаммадан ҳам аввал унга қатъис вазиятларга чап бериш санъатини ва бошқа одамларнинг моҳиятини таниб олиш маҳоратини ўргатишга ҳаракат қилипти. Бир кун у шундай деб қолди:

– Мистер Макдональд, сиз ҳар қанча ажойиб ишларни амалга оширманг, ҳеч ким уларга эътибор ҳам бермайди. Сиздан бор-йўқ кутадиган нарсалари шуки, сиз музокараларда ҳеч қанақа натижага эришмаслигингиз керак. Сиз улар билан бирон масалани муҳокама қилишга киришасиз-да, муайян натижага эришишдан ўзингизни олиб қочиб, қўлингиздан келганича чўзаверасиз-чўзаверасиз. Айни шу нарса сиз учун қийинчиликлардан халос бўлиш деган маънони англатади.

У Рэндлидан жуда кўп нарсани сўраб билиб олмоқчи бўлди, бироқ у суҳбатни шунақа олиб борардики, унинг гапларини эшитиб, Питер ҳар қандай савол бериш фикридан ҳам воз кечар эди. Албатта, у қариянинг истаган дақиқада турқини ўзгартира олиш қобилиятига қойил қолмасдан иложи йўқ эди.

Рэндли бир гуруҳ ходимлари билан ўтириб, навбатдаги масалани кўриб чиқмоқда эди. Юзага келиши мумкин бўлган вазиятларни муҳокама қилиб бўлишгач, у яқун ясади:

– Менинг гапим тамом. Биронга одамда яна фикр борми?

Фикрлар, гоёлар эса мўл-кўл эди. Улар бири биридан янги, баъзан мавҳум ва ғалати бўларди. Шунақа вазиятларда Рэндли моҳирлик билан калаванинг учини топишига Питер неча марта лаб гувоҳ бўлган...

– Музокараларни бошлаганда уларнинг ҳамма гапларига “хўп” денглар, улар бошлаган йўлга юраверинглар, – деди у. – Лекин уларни аста-аста биз истаган хулосага олиб келиш керак. Мен нимани назарда тутаётганимни англаётгандирсизлар?

Питер бошини ирғар ва худди мактаб боласи сабоғини такрорлаётгандай хаёлан қайтарарди: “Улар истагандай бошлайман, лекин уларни бизга керак хулосаларга олиб келаман”.

– Кулоқ солинг-а, мистер Макдональд! Айттайлик, иш бундай бошланади:

“Муҳтарам жаноблар, биз бу тadbирларнинг ҳаммасини тан оламиз”. Лекин “биз қабул қилган тadbирларнинг ҳаммаси” деган иборани ишлатмаймиз. Яхшиси, умумийроқ ибораларни қўллаган маъқул. Шундан кейин эса бундай дейилади: “Биз иккала томонга ҳам маъқул бўладиган хулосаларга келишдан манфаатдормиз”. Эътибор беринг, Питер, биз, сизга маъқул хулосаларга” демаймиз. Биз уларни “Энг бошидан бошлай қолайлик! Тўғри бошланган иш тўғри натижаларга олиб келади”. Шундай деймиз-да, дарҳол музокарага асос бўладиган ўзимизга зарур мулоҳазаларни ўртага ташлаймиз. Қандайдир тафсилотлар устида атайин тўхтаб ўтамиз. Лекин, энг муҳими шундаки, мистер Макдональд, уларнинг хоҳишлари нима эканини аниқ тушуниб олмоқ керак.

Буни билиб олмоқ учун тўғридан-тўғри саволлар бериш шарт эмас. Бавосита саволлар ҳам бера бўлаверади. Масалан, кишлоқ хўжалиги ёки чорвачилик тўғрисида. Қирол саройининг сарф-харажатларига қизиқиб кўриш мумкин. Лекин буларнинг ҳеч қайсиси бошланғич босқич доирасидан чиқмаслиги керак. Яъни боши-кети кўринмайдиган, бирон натижага олиб бормайдиган босқичдан чиқмаслиги лозим”.

Цюрихдан жўнаб кетгунча Питернинг миясида ҳамма нарса аралаш-куралаш бўлиб кетди. Бутун иш бошдан-оёқ унга ғоятда туманли бўлиб кўринди. Лекин шу билан бирга у шахсан ўзидан нима талаб қилинишини яхшилаб тушуниб олди.

Уруш бўладиган кўринади, лекин бу урушда фронт линияси ўзгармай бир хил қолавериши зарур. Бунақа таққосларни Питер ўзи топгани йўқ. Бу иборани Рэндли айтди ва кейин маънодор қилиб қўшиб қўйди: “Вазифа ғалаба қозонишда эмас. Ҳозир ва бундан кейинги яқин ойлар ичида амалга оширмоғимиз керак бўлган ягона иш бошқаларнинг бизнинг устимиздан ғалаба қозонишига йўл қўймасликдир. Умуман, бирор одамнинг ғалаба қозонишига йўл қўймаслик зарур. Биз уларни доимий равишда сурункасига тапвишли ҳолатда, шубҳа-гумонлар исканжасида тутмоғимиз шарт. Шундай қила туриб, айни чоқда биз таклиф қилаётган шарҳларни бажариш осон эканига, албатта, бир-биримизни англаб олажамизга урғу бермоқ шарт. Лекин яна таъкидлаб айтаман — музокараларни зинҳор-базинҳор — муайян натижа берадиган йўлда олиб бормаслик керак. Шахсан сиз ҳам, сизнинг теварагингиздагилар ҳам мутлақо бошқа мақсадларга эришмоқ учун ана шу қабилда иш юритасизлар.

Питер Мистер Рэндлидан ўзига ёрдамчи ажратиб беришни сўради. Сўнгги пайтларда олиб борилган музокаралар ва унда юзага келган келишмовчиликлар ҳақида батафсил маълумотлар беришни илтимос қилди. Унинг илтимоси жуда ўринли эди. Ҳар ҳолда унинг ўзи шунақа деб ҳисоблар эди. Агар у шундай талабларни қўймаганида мистер Рэндли уни енгилтак бир одам деб ўйлаши, олдида турган вазифанинг нимадан иборат эканини англаб етмаган бир ландавур деб ҳисоблаши турган гап.

“Шундай қилиб, Питер, амалда сиз улар билан ҳеч қачон ҳамфикр бўлишингиз керак эмас. Ҳар гал уларга янги юзлар таклиф қилинг. Вазиятдан чиқиб кетиш йўлини қидирмоқ керак эканини гаширинг. Хўш, бунинг нима чораси бор? Бу чорани қандай излаб топмоқ керак? Буни ҳеч ким билмайди. Агар борди-ю, Питер, сизни ҳар хил саволлар билан шошириб қўйишса, бошқаларга айтишга андиша қиладиган гапларни ҳам бемалол айтаверинг. Сизнинг маҳсулотларни тарқатиш бўйича бошлиқ деган мақомингиз барҳам топти. Шу билан бирга бошқа тарафларнинг фикрини инobatта олишингизга ҳам ҳожат қолмади. Утмишнинг бу қоидалари ҳам эсингиздадир. Сиз харидорлар билан иш олиб борганингизда ҳаммиса улар ҳақ деган қойдага асосланиб иш юритгансиз. Сизнинг ишингиз ҳаммиса харидорга ён бериш, унинг кўнглини топиш бўлган. Энди эса ўзингиз харидорсиз, харидор бўлганда ҳам ҳаммиса ҳамма нарсдан норози инжиқ харидорсиз. Аммо ишнинг нозик жиҳати шундаки, буни ҳеч ким инкор ҳам этмайди. Ҳеч ким йўқ демайди-ю, бироқ ишни юришгирмай, муаллақ ҳолда тутиб тураверади. “Бу масалани ўрганиб чиқсам дегандим”, “Ўйлаб кўришга имкон беринг”, “Мен ҳуқуқшунос маслаҳатчим билан гаплашиб олмоғим керак”, “Компания бошқарувига бориб, уларнинг фикрини аниқлаб келмоғим даркор” — сиздан бизга керак гаплар ана шундай. Питер, сиз бирга ишлашга тўғри келадиган одамлар биз учун жуда муҳим бўлган иккита сифатга эга — бу — бемаънилик ва бардошсизликдир. Улар ҳеч нарсанинг фаҳмига бормайдиган каллаварамлар. Улар бирор нарсани на тўғри таҳлил қила олади, на тўғри ҳаракат қилиш қўлидан келади. Шунинг учун уларнинг ҳамма мулоҳазаларида ва хатти-ҳаракатларида кўп ҳолларда бемаънилик мана ман деб кўришиб туради. Улар шошқалоқ ва жиззаки. Баъзан уларнинг назарида Ердан Ойга бир зумда етиб борса бўлади. Яъни нореал категориялар ёрдамида фикр юритишади. Шу билан бирга улар ҳеч қачон таслим бўлишмайди ва хатоларини тан олишмайди. Ўзларининг шошқалоқликлари билан ишни янада расво қилишади. Сиз нафақат уларнинг

жамики беъмаъниликларини англаб олмоғингиз керак, сиз уларга тоқат қилиб чидашни ва уларга ҳаминша жилмайиб қараб туришни ўрганиб олмоғингиз керак. Негаки, ўлжанинг ўйламай қўйган ҳар бир қадами уни овчининг ўқига рўпара қилиши мумкин”.

Учинчи кўчадаги қадимий қасрнинг катта залида ўтган кейинги учрашув вақтида Питернинг кўнглидан “Рэндлини қаранг-а, ёши ўтиб қолган бўлса ҳам, ҳайрон қоладиган даражада бақувват-а! Ундан ўн беш ёш кичиклар ҳам бу одамга ҳавас қилса арзийди”, деган гаплар ўтди.

Бу қасрда компаниянинг филиали жойлашган эди. Кенгаш Рэндлининг иккинчи қаватдаги кенг ва шинам кабинетида бошланди. Кенгаш соат саккиздан ўн минут ўтганда бошланмоғи керак эди. Ўз столининг орғида ўтирган қарияни ва унинг кабинетини кўздан кечириб Питер Рэндлининг бу ерга ўзидан олдин келганини англади. Эҳтимолки, у аллақачон дастлабки суҳбатларни ҳам ўтказиб бўлгандир? Буни Питер кабинет ҳавосига сингишиб қолган сигарета дудидан билиб олди. Кулдонда Рэндлининг учдан икки қисми чекилган сигараси ётипти. Бундан ташқари, кабинетда яна бир неча киши ўтирарди.

Суҳбат узоқ давом этди, Рэндли уни саволлар билан тез-тез бўлиб турди. Суҳбат вақтида Нельсон кириб келди. Рэндли соатига қаради. Соат ўн бўлган эди. У гўё юзидаги ҳорғинликни сидириб олиб ташламоқчи бўлгандай, кафтларини юзига суртди. Кейин деди:

– Жиндай дам олайлик, жаноблар!

Питер ўрнидан турганда Нельсон унинг ёнига гаройиб бир тарзда майда қадамлар билан йўрғалаб келди. Унинг юриши басавлат гавдасига сира ярашмаганди.

– Ўтган оқшом мен сизга айтмоқчи бўлган гапларимнинг ҳаммасини айта олганим йўқ, – деди у. – Биласизми, виски менга шунақа таъсир қилади. Бир қулгум ичдим дегунча, ўз қобигимга биқиниб оламан. Бошқалар виски ичса, кулфи дили очилиб кетади, менда эса бутунлай акси бўлади.

Нельсон баланд овозда кулиб юборди. Питер унинг гапларида кулги тугдирадиган ҳеч нарса кўрмади, шундай бўлса-да, ҳурмат юзасидан илжайиб қўйди. Уларнинг ёнига Рэндли келди ва икковларини ҳам елкаларидан кучди. Уларнинг ёнида Рэндли увоққина кўринарди.

– У ерда дўстларимиз ҳам бор – ўзимизнинг одамлар. Кошки эди мен сизнинг ўрнингизда бўлиб қолсам, – деди Рэндли табассум билан. У кўринишидан жуда толиққан кўринарди. Лекин кўзлари зийрак ва синчков боқарди. – Анча кексайиб қолдим-да. Энди мендан бақувватроқ ёшларга ишлайдиган фурсат келди.

У барваста Нельсоннинг елкасига чўзилишдан толиққан қўлини пастга туширди.

– Сиз у ерда тажриба ўтказиб юрмайсиз. Иш ўта даражада жиддий. Лекин бизнинг ишончимиз ҳам комил. Сиздан, Питер, биз фақат яхши хабарлар оламиз. Бунга астойдил ишонамиз.

Бир томондан, Рэндлининг некбинлиги Питерни лол қолдиради, иккинчи томондан, унинг юрагини шубҳа-гумон кемирарди. Бир кўнглида у “бор кучимни ишга соламан, вазифани шараф билан адо этаман” деган маънода некбинлик билан жавоб бермоқчи бўлди, аммо бунақа шароитда дабдабали, баландпарвоз гаплар жуда ножоиздай кўринди. Унинг кўнглидан “тантанавор ваъдаларни қалаштиришга не ҳожат? Ваъданинг устидан чиқолмай қолсанг, нима деган одам бўласан?” деган фикр ўтди. У мистер Рэндлининг кўзларига тикилиб туриб, деди:

– Худо хоҳласа, ҳамма ишлар жойида бўлади.

Нельсон баландпарвоз оҳангда гап қўшди:

– Албатта-да! Шундоқ бўлиши ҳам керак. Ишлар юришиб кетади. Сиз нима деб ўйловдингиз, мистер Макдональд?

Икки киши кабинетдан чиқиб кетди. Яна икки киши эшик ёнида лудмаллашиб турарди. Улар одоб сақлаб, уларнинг суҳбатига суқилиб, халақит беришмади, балки паст овозда ўзаро гаплашиб тураверишди.

Мистер Рэндли жуда қатъий оҳангда гапини тугатди:

– Мистер Нельсон бир соатдан кейин бизга қўшилади ва биз давом эттирамиз, жаноблар. Сиз ҳам дам олинг, мистер Макдональд.

Питер уни эшик ёнида кутиб турган икки киши билан бирга чиқди. Чоғроқ қаҳвахонада паст овозда мусиқа куйлари тараларди. Питер қўққисдан раҳбариятнинг унинг удлабуронлиги ҳақида айтган гаплари ўзини қанотлангириб юборганини ҳис қилди. Унинг кўнгли ёришиб кетди. У елкаларини ёзиб керишди, теварак-атрофларига қаради. Деворларга ўрнатилган чироқлар қаҳвахонага майин шуъла сочиб турарди. Залнинг ўртасида эстрада сахнаси, унинг икки ёнида пастга олиб тушадиган зина. Столлар теварагида олча рангли юмшоқ чарм ўриндиқлар. Бурчакда шоҳсуна устида қўлида бир даста гул тутган яланғоч аёлнинг кичикроқ ҳайкали. Девор бўйлаб қатор қўйилган ўриндиқлар бошқа рангда, лекин улар залнинг марказида турган ўриндиқлар рангига мос келади. Деворларда – сувратлар.

Питер ўриндиққа ўтириб, шунчаки ҳордиқ чиқаргиси, фикрларини жамлаб олгиси келди. Ҳамкасабаларидан бири залнинг бурчагида бўш турган ўриндиқларга қўли билан ишора қилди. Бу ерда уларга ҳеч ким халақит бермасди. Столча томон ўтиб борар экан, Питер нима учундир атиги бир неча кун аввал Лондонни тарк этаётганда уни чулғаб олган ғуссали кайфиятни эслади. Ўшанда ҳозирги ишнинг беҳудалиги ҳақидаги фикр унга тинчлик бермаганди.

Питернинг ишончи комил эди – у бундай ишларга ярамайди, бунақа ишда у, албатта, муваффақиятсизликка учрайди. Хотирасида асирликда ўтказган кунлари қад кўтарди. Ҳозир эса у бирдан ўзини бутунлай бошқа одам деб ҳис қилди, унда кимлар биландир гап сотгиси, ўз фикрларини биров билан баҳам кўргиси, ҳамкасабаларининг фикрларини эшитгиси, маъқул маслаҳатларни тинглагиси келиб кетди.

Стол теварагида ўз-ўзидан дўстона муҳит майдонга келди. Ҳамма ўзини эркин тутар, бир-бирлари билан ҳазил-мутойибалар қилишарди. Бу даврада Питер ҳам ўзини жуда енгил ҳис қила бошлади. Ўриндиқнинг кучоғида яйраб ўтириб, чинакамига роҳат қилди.

– Пиво келтирайми?

– Пиво келтиринг. Жавобни у ғайриихтиёрий тарзда берди, лекин ундан бошқача жавобни кутишмаган ҳам эдилар. Иккинчи кружкани ичиб бўлиши билан Рэндлининг кўз ўнгидан кетмаётган суврати хира тортиб қолди. Аммо гап айнан унинг тўғрисида борди.

“Мистер Рэндли тўғрисида нима деб ўйлайсиз? У жуда меҳнаткаш одамда, на чарчашни, на тинимни билади. Бир қарасанг – Венесуэлада, бир қарасанг Индонезияда, кейин яна Лотин Америкасига йўл олади. Яна қасққа дейсизми? Қасққа бўларди – истаган томонга жўнайверади. У ҳамма жойда бўлган. Авваллари кемада муҳандислик қиларди. Энди эса қўли ҳар ёққа етадиган талбиркор. Бошқарув ҳам, молни сотиш ҳам, ишлаб чиқаришни режалаштириш ҳам қўлидан келади, истаган операциялар, сирасини айтганда, амалдаги ҳамма ишлар унинг қўлидан ўтади. “Алоҳида операциялар” масаласига келсак, Лондон у билан бемаслаҳат бирон ишга қўл урмайди”.

Айрим-айрим лахтаклардан аста-секин, қадам-бақадам Питернинг онгида яхлит ва тугал бир қиёфа гавдаланди. Бу қиёфа чала-чулпа иборалар, узук-юлуқ қайдлар вазидан гавдалангани йўқ, энг муҳими – Питернинг мистер Рэндлининг қанақа одам эканини билишга бўлган зўр иштиёқидан туғилди.

“Ўзингиз бир тасаввур қилиб кўринг-а, Макдональд, агар Рэндли хоҳлаганда, ду бемалол бошқарув Президенти ёки Бош директор бўла оларди. Хўш, Бош директор дегани нима ўзи? Энг олий мансабми? Аммо Рэндли бу мансабсиз ҳам ҳамма ваколатларга эга ва мустақил қарор қабул қила олади. Ойда бир марта икки-уч кунлик хизмат сафари. Бу сафарлардан у ҳар гал бутунлай бошқача одам бўлиб қайтади. Уни аввалдан яхши билганлар ундаги ўзгаришни дарҳол сезишади. У бир гапни тез-тез такрорлаб туради: “Бизнинг оролимиз нафақат туманлари билан донг чиқарган. У турғунлик ва чиришнинг

ўчоғи ҳамдир. Ахир, бу жаноблар қачон тушунаркин – уларнинг теварагидаги ҳамма нарса ўзгаряпти ва ўзгармоғи керак ҳам”. Агар мистер Рэндли бир неча ой йўқ бўлиб кетса, қайтиб келганидан кейин у ҳамма нарсани ўзгартиради. Улар баъзан тирхиллик қилсалар-да, одатда, унинг фикрига ҳулақ осишади”.

Питер директорларнинг башараларини эслаб кўришга ҳаракат қилди. У уларнинг фикрларига қўшилмасди. Унинг назарида директорлар мумдан ясалган кўғирчоқларга ўхшарди ва у фикран Рэндли қилаётган ишларни маъқуллар эди.

“Ҳали бу ҳам ҳолва. Лотин Америкаси ва Африкада у билан бирга ишлаганлар ҳозир уни зўрга таниб олишади – у шу қадар ўзгариб кетган. Бир вақтлар у қаттиқ ичарди, қимор ўйнарди, маишат қиларди, бировларнинг хотинини йўлдан урарди. Ҳозир бўлса, бутунлай бошқа гап. Ишга ҳаммадан олдин келади. Унинг янги хотини ҳатто бирон аёлнинг арвоҳини ҳам унга яқин йўлатмайди”.

Питер кўнгли ёришиб Патрицияни эслади. Рост, уларнинг турмуши бир хил, анча зерикарли. Албатта, у Патрицияни яхши кўради, лекин эслаб ҳикоя қилиб беришга арзийдиган саргузашларни Питер бошидан кечирмаган. Лоақал манави одамларни олиб кўрайлик. Питернинг балиқ ови, балиқларнинг тури, уларнинг кўчиб юриши, қайси фаслда улдиргоҳ кўйиши ҳақидаги ҳикояларини қизиқиб эшитармиди улар? Агар умрини бошқатдан бошлаш имкони бўлганда у муглақо бошқача ҳаёт кечирган бўлар эдику-я!

“Мистер Рэндли хато қиладиганларни ёқтирмайди. У ҳеч қанақа узрни қабул қилмайди. Ҳамманинг ҳам ўзига ўхшаган бўлишини талаб қилади. Ҳолбуки, унинг ўзи ўз хатоларидан ўрганган эмасми? Бир гал юбилей оқшомида у дурустгина ичди, ҳамма билан ҳазиллашди, ҳар бир таомдан тағиб кўрди. Ундан Тримидадда ўтказган биринчи кунлари ҳақида гапириб беришни илтимос қилишди, ўша кезларда хатолар қилганмисиз-йўқми?” деб сўрашди. У мақтанчоқлик билан ўзининг адашишларидан гап сотди. Уларни шунчаки жўнгина хато деб эмас, “аҳмоқлик” деб атади. Кейин уни тузоққа илтинтирганларини пайқаб қолди, столга бир мушт уриб, қовоғини уйди-да, “Биз хурсандчилик қилиш учун тўпланганмиз, жаноблар. Кимки бошқача ўйласа, адашади. Шундоқ бўлгандан кейин, хато қилманлар”, деди. Шундай деб столдан туриб кетди. Мистер Рэндли ана шунақа одам”.

Питер ўзини ўнғайсиз ҳис қила бошлади. У ўзининг иккита суҳбатдошидан сўрамоқ учун аввалдан баъзи бир саволларни тайёрлаб қўйган эди. Мистер Рэндлига алоқадор биронта ҳам тафсилотни назардан қочирмасликни истар, уни шахс сифатида таърифлашга хизмат қиладиган биронта ҳам воқеадан, ҳатто энг майда эпизодлардан ҳам беҳабар қолмасам, дерди. Эндиликда эса негадир хижолат ичида қолди. Ҳозирги гап-сўзлардан анча майдакаш, бачкана, ўзига бино қўйган бир қариянинг ёқимсизгина қиёфаси гавдаланди. Бу ёқимсиз одамдан кўрққувлик эди. Яна каллада ҳарбий асирлар учун концлагер ҳақидаги хотиралар ёмирлай бошлади. Лекин шу пайт қаҳвахонага Рэндлининг ўзи кириб қолди. Нельсон унинг ёнида эди. Орларидан ўрта бўй, семиз бир эркак кўлтигига қоғоз тўла папкани қистирган ҳолда, бир кўлида қора “дипломат” кўтариб келмоқда эди.

Питер беихтиёр ўтирган ўриндигидан кўтарилди. У кўзининг қири билан суҳбатдошлари ҳам ўрндан туришганини кўрди. Рэндли сигарасини тутатиб, уларнинг ёнига келди. У бошини енгилгина эгиб олган ва ёнидагиларга шундай қарардики, гўё бу ерда ўтирган одамлар ўша одамларнинг ўзими-йўқми эканига ишонч ҳосил қилмоқчи ёхуд бу одамларнинг юз ифодаларига қараб, улар бу ерда Рэндлининг йўқлигида нима тўғрида гаплашганини тусмоллаб аниқламоқчидай эди. Уларнинг ёнига келиб, Рэндли оғзидан сигарасини олди ва деди:

– Бу гўша сизга ёқадими, мистер Макдональд?

Унинг жавобини кутмай, давом этди:

– Бунақа овлоқ жойда истаган нарса билан машғул бўлса бўлаверади –

истанг севги билан, истанг савдо ишлари билан, истанг подшога тож кийдириш билан, истанг бузоқлар танасини нимгалаш билан шуғулланинг.

У кулиб юборди, унга кўшилиб бошқалар ҳам кулди.

Рэндлининг сўзлари ҳеч кимни ҳайрон қолдирмади, шекилли, у Питердан сўраган савол эса, афтидан, жавоб беришни талаб қилмайдиган савол эди. Аммо Рэндлининг ўзи сўзларини унутгани йўқ. Кулги босилиши биланоқ у яна ўзининг саволига қайтди. Ҳозиронларга бир нигоҳ ташлаб, у яна бошини бироз эгди-да, Нельсонга ўтирилди, унинг юзига тикилиб қаради, унга кўз қисиб қўйди-да, Питерга бурилди.

– Ҳўш, бу гапларга нима дейсиз, мистер Макдональд?

– Қайси гапларга, мистер Рэндли?

– Унутдингизми?

– Унутдим!..

– Мен сиздан нимани сўраб эдим?

– Мистер Рэндли, сиз аниқ ва равшан қилиб гапирдингиз. Менимча, сизнинг гапларингизга изоҳ бериб ўтиришнинг ҳожати йўқ.

– Демак, сиз менинг гапларимга кўшиласиз?

– Ҳа, албатта.

– Шундай бўлса ҳам айтинг, мистер Макдональд, гапимнинг қайсисига кўшиласиз?

Питер ноқулай аҳволга тушди. Нима бу? Янги синовми? Нега яна бунақа хархаша қилипти?

Рэндли Питернинг ёнига келиб, қўлтиқлаб олди. Унинг кўзларига қараб туриб, деди:

– Сизнинг, Питер, мана шунга ўхшаган битта горингиз бўлмоғи керак. Бу горингизда сиз севги лазатини ҳам тотипингиз мумкин, каллаларни сапчадек узиб ташлашингиз ҳам мумкин Эҳтимол, бу горда бирор подшога тож кийдириш маросимини ўтказарсиз.

Питер енгил тортиб жилмайди. Рэндли шу йўл билан унга тўла ишончини намойиш этаётганини ҳис этди. Рэндли Питернинг олдида қанча кенг имкониятлар очилаётганини кўрсатмоқда. У чолнинг юзига тикка қаради, унинг яноқларидаги сарғиш тукларни кўздан кечирди. Унинг юзида ҳеч нарса зухур этмаётган эди. У ҳатто бегонасираётгандай кўринарди. Питер ҳеч нарса демай қўя қолди.

Ҳақиқатда катта конференц-зални қаҳвахонадан кичкинагина бир йўлак ажратиб турарди. Конференц-залдаги чироқлар деворларга илиб қўйилган хариталарни ёритиб турарди. Устига кўк мовут ёпилган катта стол ортида ўша одамларнинг ўзлари ўтиришипти. Қаҳвахонага Рэндли билан бирга келган бақалоқ одам папқасининг ичидаги қоғозларни олиб, мистер Рэндлининг олдида маълум тартибда ёйиб қўйди. Ҳамманинг юзи жиддий ва серташвиш. Нима учундир Рэндлининг сўзлари Питернинг эсига тушди. Бу сўзлар маслаҳат тариқасида эмас, кўрсатма тарзида етарли даражада қатъий ва айни чоқда, ҳазиломуз оҳангда айтилган эди.

– Байрутда сиз узил-кесил ролга киришмоғингиз керак бўлади. Сиз ўз майлингиз билан бемалол яшайверасиз. Шунақа бўлгандан кейин аёл кишининг аралашуви ҳам муқаррар бўлади. Биласизми, араблар аёллар билан улфатчилик қилиб жиндай-жиндай ичиб туришни хуш кўришади. Ҳа-ҳа-ҳа... – Кейин бугунлай бошқа оҳангда илова қилди: – Байрутда, мистер Макдональд, сизга кўпгина турфа хил аёллар билан алоқа ўрнатишга тўғри келади. Бирда жигаридан урган ошиқ ролини, бирда маъшуқасидан кўнгли совиган ёр ролини ўйнашга. Аёл кишидан нималарнидир талаб қилаётган ва унинг нима эканини ўзингиз ҳам билмайдиган аёлдан ана шу номаълум нарсани топишга кўмаклашишни талаб қилаётган одам бўлиб кўринишга тўғри келади. Аёл кишининг қалбини ром этиш жараёнида ўзингиз анча нарсани билиб оласиз. Бизга керакли одамларга ҳам аёллар орқали йўл топасиз.

Рэндли кулиб юбориб, гапини тутатди.

– Аёл деган нарсанинг олдида сиз ҳам, бошқалар ҳам бошвоқларингни узиб кетасизлар. Лекин эҳтиёт бўлинг, астойдил яхши кўриб қолманг.

Жала куйяпти. Юрагига чироқ ёқса ёримайди. Питернинг юрагидан нечукдир хавотир ўрин олган, у қайтиб кетишни истайди. Унинг юкларини “Сен-Жорж” меҳмонхонасининг вестибюлига олиб киришаётганда шу истак уйғонди.

Ўртаер денгизи томондан тўлқинларни соҳил бўйидаги қоя тошларга уриб парчалаб, қаттиқ шамол эсмоқда. Меҳмонхона шу ерда жойлашган. Унинг пойида балиқчиларнинг қайиқлари тўлқинлар билан ҳарб олишади. Бу манзара Питернинг кўнглида ғира-шира, ғайришуурий истакларни уйғотди.

У ҳозирнинг ўзида Патрицияга хат ёзиш истагини туйди. Дераза олдидаги стол устида қоғоз бор эди. У ўтириб, ёза бошлади:

“Азизим Патриция!

Мен сenga кўпдан бери, жуда ҳам кўпдан бери ёзганим йўқ. Назаримда, сўнги мактубни уч йил бурун Амстердамдан жўнатган эдим, шекилли. Кейин эса хат ёзишга эҳтиёж бўлгани йўқ. Уша сўнги мактубда нималар тўғрисида ёзганим эсингдами? Мен-ку уни унутганим йўқ. Лекин ҳозир менинг аҳволим бутунлай ўзгача. Жўнаб кетганимга атиги бир неча кун бўлди, холос. Бироқ бу кунларда иш шунақа кўп бўлдики, улар бутун бошли бир йилдек туюлди менга. Мен тез-тез сенинг чеҳрангни кўз олдимга келтиришга ҳаракат қилиб тураман. Лекин баъзан бунинг иложи бўлмайди. Кечир мени, Патриция, лекин шунақа бўлиб туради”.

У тўхтаб, ёзганини ўқиб чиқди. Хатнинг оҳангидан уни оёғи остидаги заминни йўқотиб қўйган одам ёзганлиги сезилиб турарди. Унинг бу ерда яшнаб-очилиб юрмаганини Патриция билиб қўйсин. У яна хотинининг юз ифодаларини кўз ўнгида гавдалантиришга, бирга яшаган йилларини эслашга уринди. Ёзган мактубига яна бир кўз ташлади-да, уни майда-майда қилиб йиртиб ташлади. Бошқа варақ олиб, яна ёза бошлади:

“Азизим Патриция!

Байрут тўғрисида ҳозирча айтадиган гапим йўқ, чунки бу ерга келганимга бор-йўғи бир неча соат бўлди, холос. Ёмғир куйиб ётипти, мен бекор ўтирибман. Ўзимни ёлғиз ҳис қилмаслигим учун, сenga хат ёзишга ўтирдим. Бошқа вақтда бошқа шароитларда бўлса, мен сен билан Шарқ тўғрисида гаплашган бўлар эдим. Ахир, сен мендан уни кўп сўраб-суриштириб турасан-ку! Лекин ҳозирча сenga бирон тузукроқ гап айта олмайман”.

Мактуб яна ўхшамади. Бошланиши унча кўнглидагидек эмасди. Сира ёқмади. Келганимга бор-йўғи бир неча соат бўлган шаҳарни тасвирлаб бераман дейишнинг ўзи фирт аҳмоқлик! Ўзингни қийнаб, бунақа лирик мактуб ёзишга уриниб ётгандан кўра, бошқа иш билан шуғулланган яхши. “Бир қадаҳ виски ичсам, кайфиятим тузалармиди? – дея хаёлидан ўтказди Питер. – Ичмасам бўлмайдиган кўринади”. У тугмачани босиб, меҳмонхона хизматчисини чақирмоқчи бўлди, кейин бу фикридан қайтиб, хонадан ўзи чиқишга қарор қилди. Ёлғизлик малол кела бошлаган эди. У вискини ҳам ёлғиз ўтириб ичкиси келмади. Ресторанга ёки барга тушиш керак. Ёки меҳмонхонадан чиқиб, тузукроқ қаҳвахонани топиб, биронтаси билан бирга ичгани маъқулми? “Юрагинг сиқилиб кетганда, бундан қутулишнинг бирдан-бир йўли жиндай ичишдир, – дея аҳд қилди у. – Бироқ ёлғиз ичмоқ сиқилиб турган юракни буткул дабдала қилмоқдир. Менга фақат шуниси етишмай турган эди”.

Кўчага чиқмоқ керак, албатта, яқин-ўртада бирон майхонага рўпара келасан. Хонадан чиқиб кетишдан олдин Питер бир қур ваннахонага бош суқиб, кўзгуга қаради. Мўйлови эндигина саба ура бошлаган бўлса-да, қиёфасини анча-мунча ўзгартириб юборган эди. Устки лабидаги туклари дағал бўлиб, терисида майда чақалар ҳосил қилганди. “Ёки мўйловни қириб ташласаммикин? Нима учун мен уларнинг ҳамма кўрсатмаларини кўр-кўрона адо этмоғим керак? Мўйловим борми ё мўйловсиз бўламанми – бунинг нима аҳамияти бор? Ва, умуман, улар мени кимга айлантиришмоқчи?”

У ўзининг бошлиқларини эслади. Уларнинг ўзлари кўнгилига сиққан номаъқулчиликни қилиб ётишади, унга эса аҳмоқона кўрсатмалар беришади. Уни айтилган йўл-йўриқдан чиқмайдиган мўмин-қобил бир йигитча деб ўйлашяптими? Шунчалик ҳам таҳқирлаш бўладими? У зиммасидаги вазифани

яхшилаб уқиб олди. Вазифасини бажармоқ учун унинг қиёфасини ўзгартириши ёхуд ҳар лаҳзада турланиб-тусланиб туришининг ҳожати йўқ эди. Уни жини чиқишмайдиган ишларни қилишга мажбур этишмоқчи. Бу беъманиликларнинг ҳаммаси уни ишдан қолдиради, холос. Эски кадрдонларидан биронтасини бу ерда учратиб қолса, анчагина хижолатпазлик бўлур эди. Уларга ўзининг Байрулда юрганини қандай тушунтирар эди? “Хайр, суриштириб келганда, — деб кўнглидан ўтказди у, — мен аввалгидай расман нефть компаниясида хизмат қиламан. Бир филиалдан иккинчи филиалга ўтиб туришман мутлақо табиий ҳодиса. Бир нарсадан кўрқишнинг ёки бирор нарсани яширишнинг ҳожати йўқ. Агар эски кадрдонларим қизиқа бошласалар, мен яшириб ўтирмас эдим”.

Рэндли айтган эди: “Мистер Макдональд, бир вақтлар таниш бўлган одамлар билан учрашишдан қочинг. Сизни танлаганимизнинг асосий боиси ҳам шуки, ажнабийлар билан алоқангиз йўқ. Сиз фақат ватандошларингиз билан мулоқотда бўласиз, уларнинг эса характери бошқа, уларнинг зуваласи бошқа жойдан олинган. Ажнабийлар масаласига келсак, кимки уларни билмаса, улар билан ҳамкорлик қилишни ўрганиб олмоғи керак. Айни ана шу вазифани бажармоқ учун сиз жўнаб кетяпсиз. Авваллари учрашиб юрган одамларингиз билан у ерда кўришиб қолмасангиз керак. Мабодо, шунақа воқеа рўй бериб-нетиб қолса, сиз эски танишингизни таниган бўлинг, у билан ортиқча мулоқотга киришманг. Ҳозирги дақиқадан бошлаб, Питер, сиз бутунлай янги одамсиз — кўзойнак, мўйлов, иш услуби — ҳаммаси янги. Сиз зоҳиран ҳам, ботинан ҳам янги қиёфангизни бутунлай ўзлаштириб олмоғингиз керак”.

У яна бир марта кўзгуга нигоҳ ташлаб, мўйловини бармоқлари билан силаб кўрди — майда туклар қўлига тикандек санчилди. Худди устки лабига қандайдир ножоиз нарсани суркаб олгандай туюлди. Унинг ўзгарган қиёфасини кўриб, Патриция нима дейиши мумкинлигини тасаввур қилиб, мийиғида кулиб қўйди. Ҳолбуки, Лондонда минглаб эркаклар мўйлов қўйган, уларнинг кўпларининг эса ҳатто узун соқоллари ҳам бор, лекин биронта одам уларнинг соқол-мўйловларига мутлақо эътибор бермайди. У чуқур сўлиш олди ва худди ўзини ўзи ишонтирмоқчи бўлгандай, баландпарвоз оҳангла деди:

— Соқол-мўйлови йўқ эркак ҳам эркакми? Соқол-мўйлов аёллар билан тасодифан танишмоқ учун хизмат қилади. Шундоқ эмасми, жаноблар?

У қатъий ишонч билан гурс-гурс қадам ташлаб, хонадан чиқди-да, лифтга қараб йўналди.

Барча бурчак-бурчакларда кунда-шунда бўладиган мижозлар тўп-тўп бўлиб, давра қуришиб ўлтиришарди. Питер музлик виски буюриб, гарсонга¹ кўзини қисиб қўйди-да, жилмайди. Бармоқларида вискини икки ҳисса олиб келишини тушунтирди.

Шундай қилиб, у ўзи фикран “лаънати” деб ном қўйиб олган Шарққа биринчи марта қадам ранжида қиялпти. Меҳмонхона — дунёдаги бошқа кўпгина мамлакатлардаги меҳмонхоналардан фарқ қилмайди: ўша ҳайҳотдек вестибюлар, миллий тил, деворларда сувратлар, мусиқа... У чўнтагидан бир варақ қоғоз ва ручка олиб, ёзишга бошлади:

“Байрутда ўтказилган биринчи соатларнинг эътиборга лойиқ жойи бўлмади. Ёмғир қуймоқда. Аэропортдан меҳмонхонагача йўл — турли манзаралар, лекин ҳаммасида алланечук мунг муҳри бор. Одамлар ҳуркиб кетган куёнлардек, ёмғирдан қочиб, пана-пана жойларга кириб олишган. Ҳозир эса бир ўзим ёлғиз ичиб ўтирибман, ҳолбуки, бу хатарли иш эканига ақлим етади. Бирор кимса билан гурунглашсам, чакки бўлмасди, лекин ким билан нима деб гурунглашаман?” Бошида худди тошдай бири биридан зил саволлар нимирайди: нима учун Александрга бу даражада кўпол муомала қилдим? Нима учун юрак бунчалик сиқилиб кетяпти? Бу масъулиятли вазифани у ўринлатиб уддалай олармикин? “Агар ёмғир тинмаса, — деб ўйлади у, — дунё тор ва дим қафасга айланиб кетади”.

Питер олдида ётган қоғозни тўрт буклаб, теварак-атрофига аланглади. Хўрандалар қўлайиб қолипти. Улар бўш жойларнинг ҳаммасини эгаллапти. Бу одамлар билан унинг иши йўқ эди, уларнинг бу ердалиги Питернинг парвойига ҳам келаётгани йўқ. Ҳолбуки, улар ҳазилакам гала-говур кўтараётгани йўқ. Улар мастона кайфиятда эди. Бу кайфиятни Патриция

¹ Гарсон — ресторан хизматчиси.

“қалбнинг қора тортиши”, “қора дақиқалар” деб атар эди. Қани эди ҳозир у ёнида бўлиб қолса. Лекин аэропортда у Александрга шунчалик бетамизларча муомала қилгани яхши бўлмади-да.

Бирдан унинг бардан чиқиб кетгиси келди. Бошқа бирор жойга боргани маъқул! У Байрут тўғрисида кўп эшитган. Бу – жуда хатарли шаҳар. Бунда турфа хил ақл бовар қилмайдиган воқеалар юз бериши мумкин. Кимнингдир маҳорати намोён бўлади, кимнингдир тасодифан омади чопади, кимдир пулга рўпара келади, кимдир ўққа учади. Буларнинг бари шаҳарга бетакрор тус беради. Мистер Рэндли гапнинг тўғриси айтиб қўя қолган:

“Сиз Байрутдан бошлайсиз. Ёнингизда пулингиз етарли бўлади. Пулни дид билан харажат қилишни биладиган бадавлат одамдай ҳаёт кечирасиз. Сизнинг саёҳатингиз ҳам айна Байрутдан бошланади. Бу саёҳат анча вақт давом этади. Янги жойларда сиз янги одамлар билан танишасиз. Уларнинг ўзлари келиб сизни топишади. Шу жумладан, аёллар ҳам. Ана шунда сизга Байрутда орттирган тажрибангиз асқотиб қолади”.

У бошқа яна бир гапни эслади.

“Сиз келганингиздан кейин уч кун ўтказиб, улар сизга автомат-телефондан кўнғироқ қилишади. Сизнинг биринчи гаплашишингиз мана мундай бўлмоғи керак: “Мистер Питерми?”, “Ким гапиряпти?”, “Мистер Питер билан гапласам бўладими?” “Кимдир эшик қоқяпти, кечирасиз, бир дақиқа... Бироз кейинроқ кўнғироқ қила оласизми?”, “Кечроқ дейсизми?”, “Ҳа, айтийлик, эртага соат олтиларда”, “Лекин мен гўшакни қўймай кутиб турсам ҳам бўлади – сиз бемалол ким эшик қоқаётганини аниқлаб олаверинг”, “Йўқ, яхшиси, мен билан бошқа вақтда боғлана қолинг. Ҳа, соат олтида. Тақиллатаётган одам кутиб турмайди, биласизми? Эшик ортида турган аёл киши, аёл кишини эса маҳтал қилиб қўйиб бўлмайди”, “Яхши, соат олтида, мистер Макдональд”.

Учинчи куни чиндан ҳам телефон жиринглаганда гапирётган одамнинг овози Питерга жуда заиф ва ҳаяжонли кўринди. Бу овозда ҳайиқиш билан эҳтиром аралаш бўлиб кетганди. Гаплашиш жуда қисқа бўлди ва Рэндли белгилаб берган сценарийга сира мос келмади. Питер ниҳоят ким билан бўлса-да, гаплашиб олганига жуда хурсанд бўлди. Аммо симнинг нариги учиди турган одам уларнинг аввалдан белгилаб қўйилган гурунглариининг биринчи сўзлариданоқ ҳамма гапни тушунди ва суҳбатни охиригача давом эттирмай қўя қолди, ҳамон ўша ҳуркак товуш билан узр сўраб, соат олтида кўнғироқ қилишини қайта-қайта такрорлади.

Рошпа-роса соат олтида нотаниш одам кўнғироқ қилди, лекин жуда шошилишчи иши чиқиб қолганини айтиб, келишилган учрашувни эрталаб соат тўққизга кўчиришни илтимос қилиш билан чекланди. Питер бироз зарда билан жавоб берди.

– Сира иложим йўқ. Соат тўққизга мен аёл киши билан учрашишни ваъдалашиб қўйганман. Майли, бўлмаса, соат ўн иккиларда кела қолинг.

– Йўғ-е, мен...

– “Йўғ-е” деганингиз нимаси? Қўйсангиз-чи, шу шарқона найранларингизни... Одамларни безовта қилишдан бошқа ишларинг йўқми? – У гўшакка истеҳзо қилди-да, давом этди: – Хўп, бўлмаса, кечқурун саккизда. О, кей?

Бошқа бир гал Рэндли шундай деган эди:

– Эрталаб соат ўнда сиз вестибюлда иккита аёл билан битта эркакни кўрасиз. Ўз-ўзидан аёнки, у ерда ўнлаб эркаклар ва аёллар бўлади. Мен айтаётган одамларни сиз қуйидаги белгиларидан билиб оласиз – уларнинг бири ўрта бўйроқ, иккинчиси – новча, аёл эса жуда чиройли. Албатта, мистер Питер, у ерда паканалар ҳам, новчалар ҳам анчагина бўлади. Бунинг устига ўзингиздан қолар гап йўқ – уларнинг ҳаммаси ёнида биронта чиройли аёл билан бирга келишнинг пайидан бўлади. Аммо сизга керакли одамлар яна битта белгиси билан ажралиб туради. Иккала эркакнинг ҳам ёқасига қизил чиннигул қадалган бўлади.

– Учрашув меҳмонхонада бўлмоғи керакми, мистер Рэндли?

– Бу масалада ўзингиз нима деб ўйлайсиз?

Питер меҳмонхона вестибюлида соат саккизга учрашув белгилаб қўйганини эслаб, бироз хижолатга тушди.

– Кўнғироқ қилган одамнинг қорасини бошқа кўрмайсиз. Кўнғироқ қилиш билан унинг вазифаси тамом бўлди.

– Ҳалиги икки эркак билан аёл масаласида бизнинг режаларимиз қанақа?

– Эркакларни нима қилишингиз кераклигини мен сизга ҳозир айтиб бераман. Аёл масаласига келганда эса, сиз қайтиб келганингиздан кейин муваффақиятларингиз қандай бўлганини менга айтиб берасиз.

– Ҳм ... Мен эркакларни назарда тутяпман.

– Ҳўп. Биринчидан, сизларнинг учрашувларинг меҳмонхонадан ташқарида – “Атир гул” барида ўтмоғи керак. Бу бар “Сен-Жорж”дан икки юз қадам нарироқда. Уни топишингиз қийин бўлмайди. Аммо, учрашув жойи билан олдиндан танишиб қўйишингизни илтимос қиламан. Иккинчидан, сиз у ерга бир ўзингиз бормоғингиз керак бўлади. Яъни ёнингизда аёл киши бўлмаслиги керак, демоқчиман. Уйиндаги юришлардан бири шундаки, сиз ўша иккала эркак билан бирга келган аёлга хушомад қилмоғингиз зарур. Теварак-атрофдагилар сизга эътибор беришлари ҳам эҳтимолдан холи эмас. Ўзингизга керакли одамлардан бошқаларини ҳам виски билан сийлайверинг. Ўзингизни шундай тутингки, сизни кўрганлар тасолифан учрашиб қолган аёлнинг бошини айлантиряпти деб ўйлашин. Унинг ёни-верида янада гўзалроқ бошқа аёллар ҳам бўлиши мумкин. Лекин сизга бирон сабаб билан айнан аёл керак. Бу сабаб фақат сизгагина маълум бўлиши мумкин – масалан, ё буткул тасодифий бир ҳол биланми ёхуд унинг жилмайиши, чекиши ёқиб қолганми ёки бўлмаса, сизга ҳаммадан кўра яқинроқ ўтириб қолганми – ҳуллас, сабаблар сон-мингта. Нима учун бу аёлга қизиқиб қолганингизнинг боисини ўзингиз топасиз. Улар сизни таклиф қилишади, сиз уларнинг даврасига бориб ўтирасиз. Ўтиргандан кейин аёлларни маҳлиё қилиш қобилиятингизни тўла ишга соласиз, Питер. Бутун оқшом давомида жамики диққат-эътиборингизни шу аёлга жам қилинг, ўзингизни шундай тутингки, гўё даврада у аёл-у сиздан бошқа ҳеч ким йўк. Эртасига бу аёл билан учрашишингизнинг боиси ҳам шу бўлмоғи керакки, бу аёл жигарингиздан уриб қолган. Агар сиз бунга муваффақ бўлсангиз, хурсанд бўлаверинг – муваффақиятнинг ярмига эришган бўласиз. Агар омадингиз юришмаса, у ерда кўпроқ муддатга қолишга тўғри келади. Уқяпсизми, Питер? Ишни гоёгда эҳтиёткорлик билан юритиш керак. Дастлабки кунларда жозибангизни бошқа аёлларда синаб кўринг. Улар билан меҳмонхонада бошқа жойларда танишинг. Байрутда аёллар қаҳат эмас. Ҳаракат қилаверинг. Вақтингиз ҳам, пулингиз ҳам етарли. Сиз жуда келишган эркаксиз, аёллар устидан қозонган галабаларингиз ҳам оз бўлмаса керак, шундай эмасми, Питер?

Эртаси куни “Сен-Жорж”нинг денгизга қараган айвонида агар ёмғир қуйиб турмаса, ўйинингизни давом эттирасиз. Бу аёлни қизиқтирадиган мавзулардан гаширинг, ҳазиллашинг, висол буюринг, ўзингизни ҳамон кечаги оқшом таассуротлари билан яшаётгандай қилиб кўрсатинг, кеча мақсадингизга эриша олмаган бўлсангиз, бунинг бирдан-бир сабаби – аёл билан унинг ҳамроҳининг жуда эрта кетиб қолгани эканига шама қилинг. Четдан туриб кузатган биронга кимса сизнинг чиндан ҳам ошиқу беқарор бўлиб қолганингизга бир зум ҳам шубҳа қилмаслиги керак. Ҳамма ишлар юришиб кетганига ишонч ҳосил қилганингиздан кейин ишнинг иккинчи босқичига киришасиз.

Эртаси куни Питер Патрицияга мактуб ёзди:

“Менинг азизим, соҳибжамолим Патриция! Бу хатни яна бир бора сенга муҳаббатимни изҳор қилишдан бошласам дегандим. Шарқ, Ўрта ер денгизидан эсаётган шабадалар кишига лирик кайфият бахш этмоқда. Байрут Амстердамдан ҳам, сен билан иккимиз борган бошқа ҳамма шаҳарлардан ҳам фарқ қилади. Сен Шарққа қизиқишингни ҳали йўқотиб улурганинг йўқми? Уни сенга батафсил тасвишлаб беришга ожизман, негаки, менда бунинг учун ҳали таассуротлар етарли эмас. Куз охирлаб қолганига қарамай, куёш аввалгидек қиздирмоқда.

Мен илиқ иқлимга тушиб қолгандим. Агар юрагим дов берганда денгизда чўмила бошлардим, лекин ҳозирча фақат куёш нурларида чўмилиб юрибман. Ҳайрон бўляпсанми бунга? Мен бу ерда на фақат почча-пўстин кийиб юрибман,

балки, умуман, биронта иссиқ кийим кияётганим йўқ. Мен турган хонанинг деразасидан мовий тоғлар кўриниб туради. Меҳмонхонамиз шундоққина соҳилда жойлашган. Денгиз тўлқинлари унинг пойидаги қояга келиб урилади. Маҳаллий аҳоли жуда галати одамлар экан. Улар ё кўча-кўйларда гизиллаб юришади, ёки бўлмаса, соатлаб бирон ишга қўл урмай қаҳвахоналарда гап сотиб ўтиришади. Бу ерда ҳар қадамда қаҳвахона. Уларнинг кўпчилигига аёллар киритилмайди. Мен меҳмонхонадан чиқиб, шаҳар маркази томонга сайр қилар эканман, бир зумда одамлар денгизга тушиб қолгандай бўламан. Бир дунё бекорчихўжалар, улар кечгача ҳам бир жойда қаққайиб тураверадилар, магазинларнинг витриналарига аланг-жаланг кўз ташлашдан бошқа иш қилишмайди. Улар қачон ишлайди – билиб бўлмайди. Шарқ одамлари жуда жонсарак одамлар, бир-бирлари билан бақириб-чақириб гаплашишади, ҳолбуки, бақириб-чақириб гаплашганлари уларнинг жанжаллашаётганларини билдирмайди. Афтидан, азизим, бу шаҳар аҳлини тушунмоқ учун бу ажойиб шаҳарда узоқроқ яшаш керакка ўхшайди. Байрут карнавалга ўхшайди – ранг-баранг шаклу шамойиллар, ранглар, либослар, миллатлар. Бу ола-қуроқ говурнинг ичида диққатга сазовор бирор нарсани ажратиш кўрсатиш жуда қийин. Эҳтимол, қашшоқ маҳаллаларни кўрсатиш мумкиндир. Уларда ҳамма нарса аён ва жўн. Хуллас, бу ерда анча нарсани ўргандим деб айта олмаيمان. Агар мен бу ерда бемақсад сайрлар-у, одамлар билан магазинларни тамоша қилишдан бошқа ҳеч нарса билан шуғулланмаётганимни ҳисобга олинса, бунинг ажабланидиган жойи бўлмаса керак. Тўғриси айтсам, мени бу ерда ҳар нарсдан ортиқ лол қолдирган нарса – аёллар бўлди. Уларнинг баъзилари – Париж ёки Лондоннинг сўнгги модалари бўйича кийинган таннозлар, уларнинг ёнларида эса бошларига узун қора ёпинчиқ ёпинган аёллар. Ҳолбуки, у аёллар ҳам, бу аёллар ҳам битта кўчадан юришади. Бу ерда ҳамма нарсдан муттаҳамлик ва муғомбирликни кутса бўлади, шунинг учун мен бир дақиқа ҳам ўзимни хотиржам қила олмашман. Гўштни танаввул қилишдан олдин уни бурнимга олиб бориб, ҳидлаб кўраман, бўлмаса, айниган гўштни сенига тиқиштиришлари ҳеч гап эмас. Ўқтин-ўқтин пулларимни қоқиштириб кетишмадимикин деб чўнтақларимни кавлаб тураман. Ҳамиша сергакланиб, хушёр юраман, бирон ўткинчига турганиб кетмай деб кўчада эҳтиёт бўламан, ундан кўра ўткинчиларнинг менга турганиб кетгани маъқул. Кўп вақтимни меҳмонхонада ўтказяпман. Ўзингдан қоладиган гап йўқ, бу ерда турадиганларнинг кўпчилиги хорижийлар. Улар билан эҳтиётроқ бўлиб гаплашмасанг бўлмайди. Улар билан бўладиган мулоқот бир лаҳзалик. Лекин шундоқ бўлса-да, маҳаллий аҳоли билан бўладиган мулоқотдан кўра тушунарлироқ. Маҳаллий одамлар ҳаммиша жилмайиб туради, уларда ҳаммиша ажнабийлар билан гурунглашишга иштиёқ бор, улар доим хориж тилларини билишларини кўз-кўз қилишни исташади, улар бирон нарса билан сенинг ҳожатингни чиқаришга тайёр, лекин шуларнинг барига қарамай, улар билан муомалада ўзингни енгил ҳис қилмайсан. Уларнинг бунчалик айланиб-ўргилишлари фақат шахсий манфаатлари учунгина бўлмаса керак, деган фикрдан халос бўлиш жуда қийин. Баъзилар эса кейинчалик сени шип-шийдам қилиб кетиш учун ҳозир лақиллатаётган, кўзинга чўп суқаётган бўлишлари ҳам мумкин.

Азизим Патриция, Байрут – карвонсаройдек бир гап. Мен бу шаҳар тўғрисида ҳали сенига яна ёзаман. Вақти-соати келиб қолар. Эҳтимол ёзмасман – борадиган бошқа шаҳарларим кўпроқ даражада мароқли бўлса, улар тўғрисида ёзарман. Байрут бир вақтнинг ўзида нимаси биландир ўзига хос ва айни чоқда эътиборга лойиқ тузукроқ жойи йўқ. Афтидан, ҳамма порт шаҳарларида ҳам шунга ўхшаган бесаранжомлик ва қарама-қаршилиқнинг муҳри сезилиб турса керак.

Аммо Байрут – буларнинг баридан ташқари яна хатарли шаҳар. Шунинг баробаринда бу шаҳарда бизнинг шимолий ўлкаларда учрамайдиган нарсаларни ҳам учратиш мумкин. Бу – қуёшнинг мўллитидир.

Сени кучиб, ўпаман. Яқин кунларда яна мактуб ёзаман.

Путер”.

Питер мактубни ёзар экан, яна ҳар хил тафсилотларни қўшиғиси келаверди. Лекин у вақтида ўзини тўхтатиб қолди. Ахир, хотинингга бошқа бир аёл мен билан бирга бошқа шаҳарга жўнағишларини кутиб туришги деб ёзиб бўладими? Байрут — бор-йўғи бир бекат, холос. Бу йўлдаги катта бекат.

5

Байрутда ишлар режалаштирилгани бўйича давом этди. Ҳеч қанақа мураккабликлар пайдо бўлмади. У ўзининг мўйловига, янгича қиёфасига, кўзойнақларига анча ўрганиб қолди. Аёллар масаласига келганда, улар етарли эди. Иккита-учтаси билан у ўзини эркак ролида синаб кўрди ва синовдан муваффақият билан ўтди. У тўсатдан ўзининг олтин ёшлиги даврида ўтказган шоду хуррам кунлар қайтаётганини ҳис қилди. У кунларда Питер Сохода ва унинг теваратидаги барларда кўндан-кўн масрур кунларни ўтказган эди. Лекин у пайтларда Питернинг ўзи ҳам жуда кетворган йигит эди-да! Унинг ёнидан қизлар аримасди, буни кўриб, оғайниларининг ҳаваси келарди. Уларнинг саволларини эшитганда Питер гап сотишга бошларди: “Нима учун аёл киши айна сени танлайди?” деган саволга жавоб бериш анча қийин. Ўзингдан бир сўраб кўр-чи — бу аёлнинг қай жиҳати сенга маъқул келмайди. Дарров жавоб бериш қийин. Тузукроқ суриштира бошласанг, маълум бўладики, ўзинг билмаган ҳолда кўп масалада хато қилган экансан.

Ошналарининг кўпчилиги уйланиб кетгач, Питер ҳам ўзининг бўйдоқона ҳаёти тўғрисида ўйланиб қолди.

“Мен аёл меҳрига муҳтож эдим. Патриция эса хушрўй, лекин тўғри ва индамас қиз эди. Уша пайтда менга бошқа ҳеч нарсанинг кераги ҳам йўқ эди. Ҳаммаси жуда тез рўй берди. Мен унга: “Кел, Патриция, турмуш курайлик”, дедим. Ва биз турмуш кўрдик”.

Бу хотиралар унга ёшлик таъмини, ўйлаб-нетиб ўтирмай қилинган шўхликлар наъбасини эслатди. У ҳеч қачон фосиқ, бузуқ бўлган эмас. Унинг турмуш қуришдан олдинги ҳамма алоқалари эса сувга чўккандай ўтмиш бағрига сингиб кетди. Энди эса унга тошпирилган вазифа Питердан саргузаштгалаб йигит, ашаддий хотинбоз ролини ўйнашни тақозо этарди. Албатта, энди қирчиллама йигит эмас, лекин ҳали унча қариб қолгани ҳам йўқ. Ҳали аёллар билан дам олишишга кучи етади, бити тўкилиб ичишга, кўнгилхушлик қилишга ҳам қурби етади. Унинг ёшидаги эркаклар оилаларидан айри тушпанларида бажону дил ўткинчи алоқаларга берилаверадилар, лекин оилалари бағрига қайтишлари билан яна намунали фаришгасифат эрга айланадилар-қоладилар.

Питер Байрутда меҳмонхона барида танишган биринчи аёл — юнон жувон эди. Бўйи баланд, қалди-қомати келишган, кўзларида ҳасрат дуди. Жувоннинг кўзларидаги ҳасратни у бирданига илғаб олгани йўқ, балки бутун оқшомни бирга ўтказиб, сўнг жувон унинг номерига кўтарилишга рози бўлгандан кейингина пайқади. Жувон таклиф қилди:

— Яна бирор жойга бориб, бу оқшомни узайтирсакмикин?

Таклиф Питерга маъқул бўлди. Унинг жунбушга келган ҳаяжони ҳали босилгани, танца тушиш ва кўнгилхушлик қилиш иштиёқи ўтиб кетгани йўқ эди. Улар Аз-Зайтун кўчасидаги беҳисоб барлардан бирини танлашди. Стол ортида ўтиришар экан, улар, одатда, ичиб олган кезларда ёки юраклар сиқилиб, тарс ёрилиб кетаман деганда, ёхуд хотиралар ёпирилиб келган кезларда кўнгилга келадиган оҳанглардан бирини киргойи қилишарди. Жувоннинг исми Матильда экан, у бирдан камгап бўлиб қолди, кейин эса умуман, жуда мунгли бир қиёфа касб этди.

Қиз Питердан Байрут бурунидаги уйига кузатиб қўйишни илтимос қилганида Питер унинг овозида зўрға тизгинлаб турган пинҳона бир эҳтиросни туйди. Кўп қаватли катта бир уйнинг олдида бориб, улар йўлакда тўхтадилар. Питер уникага кирмай қўяқоламан деб ўйлади. У жувондан ҳеч нарса сўрай олмас эди, негаки унга ҳеч нарса бера олмасди. Бир ҳафта Питерга шундай туюлдики, жувон Питер сиймосида ўз хаёлидан тўқиб чиқарган бошқа одамни маъқул кўради. Ёки, эҳтимол, у ҳам бошқа бировлар томонидан зиммасига юкланган ролни ижро этаётгандир. Йигитнинг қалбига гумон суқилиб кирди

ва номаълум бир хатарни ғира-шира ҳис қилаётгандай бўлди. У бу ишқ ўйинини давом этдирмасликка қарор қилди. Питер жувонни беписандгина ўпги-да, эртага у билан учраша олмаслигини айтиб, узр сўради. Кейинги кунларнинг бирида қўнғироқ қилишга ваъда берди.

Матильда кетди, аммо унинг мунгли хушрўй чехраси анча вақтгача Питернинг хаёлида сақланиб қолди. Унинг жиндай бўғиқ овози... Унинг санъат ҳақидаги гапларини айтмайсизми. Питер авваллари бунақа ўқимишли ойдин аёлни сира учратмаганини хаёлидан ўтказди. Айни шу ҳол унинг гумонларига боис бўлган эди. Бунақа аёл ўз умрини барларда беҳуда совуришга рози бўлмайди ёки учрашувга келишни истамайдиган ошиқни кутиб умр ўтказа олмайди-ку.

Кейин у яна бир аёл билан маишат қилди. Бу ҳузурбахш оқшомни ҳам Питер анчагача эслаб юрди. Бу аёл авиа йўллардан бирида стюардесса бўлиб ишлар эди. У Нью-Йоркдан Бангкокка учиб кетаётганда йўлда тоби қочиб қолиб, Байругда ушланиб қолипти. Аммо Байругнинг ҳавоси унга жуда хуш ёқибди-ю, бир зумда соғайиб кетипти. Улар меҳмонхонанинг шарқий қанотида бехосдан ён-ён бўлиб қолишганда, икковлари ҳам сира кутилмаганда бир-бирлари билан чақчақлаша бошладилар. Шундан кейин бир-бирларидан ажрала олмай қолишди.

Питер барга киришни таклиф қилганда Элеонора шундай деди:

– Тўғри, вақтида мунтазам равишда йўловчиларга виски таклиф қилсам-да, ўзим жуда кам ичаман. Қисқа масофаларда ёки осмонда бўрон бўлган кезларда эркаклар кўпроқ ичишади. Океан устидан ўтаётганимизда эса улар ўзларини жуда осойишта тутишади. Жуда юввош тортиб, дамлари ичларига тушиб кетади. Билмадим, дам олаётганлари учун шунақа бўладими ё кўрққанлари сабаданми?

Питер ўзини анойиликка солиб сўради:

– Океан устидан учиб кетаётганда сиз уларга виски таклиф қилишда давом этаверасиз-у, улар “ичмаймиз” дейишадими?

– Ўзингиз яхши биласиз, биз бутун учиб давомида йўловчиларга хизмат кўрсатамиз, фақат бошлаб кўтарилаётган ва кейин қўнаётган пайтлар бундан мустасно. – Шундай деб, у жилмайди ва кейин қўшиб қўйди: – Лекин эркаклар менга қоронғи сабаблар билан ичишни тўхтатадилар.

– Ҳамма эркаклар-а?

– Йўқ, албатта. Мен пиёнистларни назарда тутаятганим йўқ – дунёни сел босса, уларнинг тўпиғига чиқмайди. Лекин шундайлар ҳам борки, улар ичкиликдан уйку дори сифатида фойдаланадилар ёки уни асабий тарангликни йўқотиш учун ичишади.

– Ҳм... Шунақа денг? Океан устидан учиб ўтаётганда шунақа гаплар бўлар экан-да? Хўш, бошқа маршрутларда-чи?

– Бошқа маршрутларда баъзан ҳайрон қоладиган ишлар бўлади – одамлар шунақа олақуроқ бўлиб кетадики, уларнинг ҳаммасини битта самолётнинг ичига қандай шомол учуриб олиб келганини ва уларнинг ҳаммаси қаёққа учаяётганини билолмай роса гаранг бўласиз. Эҳтимол, хижолатпазликларини енгиш учун ёки бошқа йўловчилар олдида ўзларини кўрсатиб қўймоқ учун улар мўлгина виски буюришади-ю, лекин жуда кам ичишади.

– Одамларнинг феъли-атвори кўп ғалати нарса-да!

– Қисқа рейсларда ҳатто аёллар ҳам ичади.

– Хўш, сиз ўзингиз-чи, Элеонора? Модомики, рейсимиз қисқа экан, жиндай ичишга розимисиз?

– Майли, бўлмаса... Модомики, рейс қисқа экан, сизга улфат бўла қолай.

Шундай деб, жувон ичди. Ҳатто керагидан ортиқроқ ичди. Бехосдан Питер бу аёлнинг ўзидан катта эканини кўриб қолди, унинг пешонасини қоплаган ажинлар тўрига кўзи тушди, жағ тишига тилла қоплама қўйиб олганини пайқайди. Шундай бўлса-да, Элеонора анча дуруст эди. У бошини Питернинг елкасига қўйиб, ёқимли овоз билан хиргойи қиларди. Қўшиқ сўзларининг маънодорлигини таъкидламоқчи бўлиб, у бошини Питернинг елкасидан кўтармай, унга юзини ўтирди ва унинг кўзларига тик қаради.

Уша оқшом Питер бир нарсага ишонч ҳосил қилди – у ҳали аёлларни

мафгун қилиш бобидаги малакаларини йўқотиб қўймаган экан. Аввалига Элеонора унга қараганда кўпроқ гапирди ва унинг гаплари Питерга бемаъни эзмалик бўлиб кўринмади. Бундан Питер гоятда ажабланди. Лекин секин-аста суҳбатда ташаббус Питернинг қўлига ўта бошлади. Питер аёлга Сохо тўғрисидаги фаройиб воқеалардан, ҳар хил қувноқ ўтиришлардан, ёшлик кунларидан, у пайтларда чарчаш нималигини билмай, шаҳар кўчаларида соатлаб тентираб юрганларидан гапириб берди. Эҳтимол, жисмонан чиниққани концлагер машаққатларини бошқалардан кўра енгилроқ кечиршига ёрдам бергандир. Юрагини тирнайдиган ана шу мавзуга етиб келганда, унинг гапи чалғиб кетди ва у индамай қолди. Уруш мавзуини Питер аста-аста жон таслим қилишга келиб қолган кунлар ҳақидаги ҳикояни тугатиб қўя қолди, негаки, Элеоноранинг кўзида ҳасратли мунг шарпасини ва кетиш истагини кўрди.

У Элеонора билан шакаргуфторлик қилиб эртадан-кечгача бир кунни ва икки кечани ўтказди ва шундан кейин ўзини жисмонан янгилангандай ҳис қилди. Элеонора ҳар қанча ўзига бино қўйган бўлмасин, феъли-хуви ҳам ўзига етунча бўлмасин, унинг қўйнида юмшоқ ва мулоим мушук болага айланди-қолди. Кейин у Питерга Калифорния тўғрисида узундан-узоқ ва батафсил ҳикоя қила кетди ҳамда зўр бериб ўзиникига меҳмонга келишга чақирди.

Баҳорда у эрга тегмоқчи эди, лекин ораларида бўлиб ўтган бир лаҳзалик ишқий можародан зиғирдек ҳам виждони қийналаётгани йўқ эди. Ўз навбатида Питер ҳам унга етарли даражада туманли ибораларда Патриция тўғрисида ва Шарққа сафари ҳақида гапириб берар экан, ҳамма вақт оғзидан ортиқча бирон гап чиқиб кетмаслигининг йўлини қилди.

Улар аэропортда хайр-маъзур қилишаётганда Элеонора учувчи билан учта стюардессанинг кўз ўнгида унинг бўйнига осилиб олди. Стюардессалардан бири америкача лаҳжада хитоб қилди:

– Элеонора! Қойил! Баайни кинодагининг ўзи-я!

Меҳмонхона вестибюлида Питер навбатчига тайинлади:

– Бугун мен бу ерда бўлмайман. Агар бирор одам қўнғироқ қилиб қолса, айтинг, эртага келсин.

Питер кеча унга ҳайиққан овозда қўнғироқ қилган эркакни назарда тутмоқда эди. Питер унга Рэндли тайинлагандай қилиб жавоб берганди. Унинг ишида янги босқич бошланмоқда эди.

6

Бу одамнинг бўйи унча баланд эмас эди, унинг қўлида ҳасса бор эди. Питерга уни худди шундай тавсифлашган эди. Унинг башараси тунд эди, ҳатто юзига қараб, уни жуда қаҳрли одам деб ўйлаш мумкин эди. Гапирганида унинг пешонасини кўпдан-кўп ажинлар қоплаб оларди. Пешонаси шу даражада эскириб, қовжираб кетгандек кўринардик, бундан буён вақт унга ҳукмини ўтказа олмайди деб ўйлаш мумкин эди. У бировнинг гапини тинглаётганда, пешонасидаги тиришлари бирмунча тарқар, юз ифодалари бироз юмшатгандай бўлар, башараси анча одми тус оларди. Унинг яна бир ғалати қилиғи бор эди – бўлар-бўлмаста кўзлари қисилиб кетаверарди.

Меҳмонхонанинг денгизга қараган айвонида улар шу ерда яшайдиган кўпгина одамларнинг кўз ўнгида учрашишди. Питер энди эслади: бу ерга келганининг иккинчи кунни бу одамни бир аёл билан бирга кўрган эди. Лекин уларга эътибор бермаган эди. Уларнинг башаралари бирор жиҳатдан Питернинг диққатини тортмади. Бунақалардан ҳар кунни кўчада сон мингтасини кўрасан. Бу гал Питер қадимий буюмлар териб қўйилган витрина¹ олдида тўхтаб, уларни тамоша қилаётгандай бўлиб турди. Эркак ёнидаги аёл билан ойнаванд айвоннинг бу томонига юриб келишди-да, Питерга синчиклаб разм солишди. Питер уларга ўтирилди, бироқ улар дарров нигоҳларини олиб қочишди, улар гўё кимнидир ахтарашгандай, шу ердаги бошқа ажнабийларни кўздан ўтказа бошлаган эдилар. Питернинг кўнглида шубҳа туғилди – булар чиндан ҳам унинг учрашмоғи керак бўлган одамларми ёки бошқами?

¹ В и т р и н а – ойнаванд тоқча.

Кечкурун соат тўққизда “Атиргул” барида у ниҳоят кутган одамани учратди. Барга бир эркак билан аёл киши кириб келганда, у аллақачон бир-икки қадаҳ виски ичиб улгурган эди. Калта оёқли эркак айиқдай лапанглаб келарди. Ёнидаги шериги теварагидаги одамларнинг юзларига бўридай тикилиб олганди. Аёл эса кўрганнинг ақлини шоширар даражада эди. У юриб кетаётган жойида устидан яшил пальтосини ечиб олиб, ёши ўтинқираб қолган бақалоқ одамга тутқазди. Питер сигарасини номерда унутиб қолдиргандай қиёфага кирди ва гарсонга чойчақа бериб, бир қути сигарета олиб келишини буюрди. Гарсон бир зумда илгимосни бажо келпириб, яна Питернинг столи теварагида ўралашиб юраверди. У Питернинг яна бирор юмуш буюриб қолишидан умидвор эди.

Бразилиялик хонанда аёл қўшигини тугатди. Питер қаттиқ қарсақ чалди, кейин ўтирган жойидан туриб, хонанданинг шарафига қадаҳ кўтарди. Қўшни столлардагилар тамаки тутунига кўмилиб ўтиришар, қадаҳларини жаранглатиб уриштиришар, ҳар томондан кулган овозлар янгарди. У ёнидаги уч киши ўтирган стола ўтирилиб қаради. Уларнинг столини Питердан бир устун ажратиб турарди. Питер жуда яхши жойни танлаган эди – у ердан бутун зал кўриниб турарди. Жиндай чапга ўтирилса эшик кўринар – ким кириб, ким чиқиб кетганини бемалол кўриб ўтириш мумкин эди. Ўнг томондан барнинг пештахталари бошланарди. Питер ўтирган жойида қаерга қанча виски олиб кетаётганларини кўриб турарди, унга ҳатто шишалардаги ялтироқ ёзувлар ҳам кўринарди.

Аввалига уларнинг учовлари ҳам бироз тараддуланиб туришди, улар ўқтин-ўқтин эшикка қараб қўйишарди. Кексароқ эркак сезиларли даражада асабийлашмоқда эди, бу унинг қўл ҳаракатларидан кўриниб турарди. Питер унга берилган йўл-йўриқларга қарши бош кўтаргиси келиб кетди, ҳаммаси бўлганича бўлавермайдими деб қўл силтагиси ҳам келди, лекин у яна шайтонга ҳай бериб, ўзини босди: “Ўзимни қўлга олмасам бўлмайди. Акс ҳолда, ишни барбод қилишим ҳам ҳеч гап эмас. Ҳозирдан бошлаб, гурунларга, кутишларга ва турли хил ногаҳоний воқеаларга тайёр турмоғим керак”. Аммо у ортиқча гайрат ҳам кўрсатмайди. Ҳозир у ўзига ишлаётгани йўқ-ку! Кўрсатмаларга оғишмай амал қилмоқ ва ўзига белгиланган ролдан чиқмаслик керак. Мана, улар Питернинг рўпарасида ўтиришипти, унинг машаққатли йўли шу одамлардан бошланади. Агар ҳозир уларни йўқотиб қўйса, бу хазина турадиган сандикнинг ягона калитини йўқотиб қўйиш билан баравар. Қани, ишга киришмоқ керак. У баданига куч-қувват қўйилиб келаётганини ҳис қилди. У икки ҳисса виски келтиришни буюрди-да, ўша одамларга юзини бурди. Кексароқ эркак ёқасидаги чинни гулни қўлига олиб, у ёқ-бу ёғини айлангириб кўрди, кейин ҳидлади-да, қайтариб ёқасига тикиб қўйди. Гўё у ҳаракат қилишни бошлашга ишора қилмоқда эди. Питер аёлга синчиклаб тикилиб қаради. Бироз гавдалироқ, Патрициядан новчароқ, юзи думалоқроқ, жиндай мутакаббур. Аёл нима сабабдан кирди кулиб юборди – Питер унинг кулгиси кишига хуш ёқадиган даражада жарангдор эканини эшитди. Бақалоқ одам бир маромда ҳассаси билан полга тиқиллатиб уриб ўтирарди, лекин музыка овози тўфайли ҳассанинг тиқиллаши эшитилмасди.

Аёлнинг кулгиси Питерга дадиллик бағишлади. У улар билан баравар қадаҳ кўтарди ва эркакларга тикилиб қаради. Бу ҳаракати билан гўё уларни алоқа ўрнатишга таклиф қилаётгандай бўлди. Улар ниманидир шошилинч муҳокама қилишга тушишди. Кекса эркакнинг нимадандир ранжиётгани яққол кўриниб турарди. Бироқ бу Питерни хижолатга солмади. Ўзига хос ўйин бошланди – унинг қонун-қоидаларидан фақат муайян одамларгина бохабар эди.

Шу пайт Питернинг қалбида шубҳалар гирдоби яна қийнай бошлади, юраги сиқилиб, “дод” деб юборгиси келди. Қани энди ҳозир у ҳамма нарсани улоқтириб урса-да, ўзининг балиқларига қайтса, Калифорнияга бориб, яна бир бор Элеонора билан учрашса, юнон жувоннинг маҳзун ва сирли кўзларини яна бир бор кўрса... У Патриция билан қизалоқларини хаёлига келтирди. Питер қанақа ифлос ўйинга бош суқётганини билиб қолса, Патриция нима дер экан? Шошма, “ифлос” деганинг нимаси? Нега “ифлос” бўлсин? У жуда муҳим вазифани бажаряпти. Буни Лондонда ҳам, Цюрихда ҳам унинг қулоғига қўйишган. У Британия империясининг шон-шухрати йўлида ишлаяпти. Ахир,

у уруш йилларида Британия империяси учун жонини ҳам беришга тайёр бўлгани унут бўлди? Ушанда ҳалок бўлишига сал қолган эди. У бошқалар билан кемада кетаётганда немис сувости кемаси уларга рўпара келиб қолади ва уларга қараб торпедо отади. Кема силкиниб тушади ва бир ёнга қийшайиб қолади. Питернинг суяклари мажақ-мажақ бўлишига сал қолади.

Питер қадаҳ тутган қўлини кўтарди, бу гал аёл гўё у билан қадаҳини чўқиштираётгандай ҳаракат қилди. Унинг ёнида ўтирган одам ҳам гўё суҳбатдошига жавоб бергандек бош ирғади. Аёл кўзини қисиб қўйди. Ёки Питерга шундай туюлдимикин? Бақалоқ бошларини сарак-сарак қилди.

Энди орқага қайтиш йўли ёпилган эди. Бразилиялик аёл яна бир кўшиқни куйлади. Тамаки тутуни ҳалқа-ҳалқа бўлиб шифтга ўрларди. Гарчи ҳеч ким бир-бирига қараб ўлтирмаган бўлса-да, залда қандайдир илиқ муҳит юзага келганди. Питер ҳаракатини давом эттиришга қарор қилди.

Қўлида қадаҳини кўтарганча у хонанда аёлга жилмайди, рақс тушаётгандек бир икки шох ташлаб муқом қилди ва ёнидаги столчага яқинлашди.

– Нотаниш одамни даврангизга қўшмайсизларми, жаноблар?

Стол теграсида икки жуфт ёш йигит-қиз ўтирарди. Улар Питерга ҳайрон бўлиб қарашди, нима деб жавоб беришларини билмай, хижолат чекишди. У саволига жавоб бўлишини кутиб турмай, нари кетди ва ўнг томонда турган бошқа стол томон йўналди, лекин унга етиб бормай, чапга бурилди.

Улар Питернинг яқинлашиб келаётганини кўришди ва беихтиёр жиндай-жиндай сурилишиб, унга жой бўшатишди. Бир неча муддат Питер ошқора тарзда уларни кўздан кечириб чиқди-да, кейин саҳнадагидек таъзим бажо келгириб, баландпарвоз оҳанда деди:

– Сизлар-чи? Бир мусофир одамни давраларингизга қўшасизларми-йўқми?

– Агрофдагиларнинг ҳаммаси эпитсин учун бу гапларни у баланд овозда донадона қилиб гапирди.

Бақалоқ жавоб берди:

– Биз ўзимиз ҳам мусофирмиз, мистер... Нега қўшмайлик? Марҳамат қилинг!

Питер уларнинг столи ёнига келди, қўлидаги қадаҳни дастурхон устига қўйди, бир қўли билан бақалоқ ўтирган ўриндиқнинг суянчиғига, иккинчиси билан аёл ўриндиғининг суянчиғига таянди.

– Мусофирчиликда нотаниш одамлар бир-бирига талпинади, шунақа эмасми, жаноблар? – деди у кўнгилчанлик билан.

– Муғлақо ҳақсиз...

– Нотанишлар, лекин, дўстлашиб кетишлари ҳам мумкин.

– Ҳа, биз ҳам шунақа деб ўйлаймиз.

Кутилмаганда уларнинг столчалари ёнида гарсоннинг сиймоси пайдо бўлди. Питернинг мўлгина чойчақа бергани ҳамон эсида эди, шунинг учун у ҳар қандай қилиб бўлса-да, яна Питернинг кўнглини олишга интилмоқда эди. У ўриндиқ кўтариб келиб, ялтоқилик билан уни Питернинг тагига қўйиб берди. Уриндиқ оёғига текканини ҳис қилган Питер беҳосдан номаълум бир хатарга рўпара келгандек сесканиб тушди ва кескин ўтирилди. Гарсоннинг беозор жилмайиб турганини кўриб, бир зумда хотиржам бўлди ва гўё ҳеч нарса бўлмагандай, майин бир табассум билан гарсонга мурожаат қилди:

– Яна бир бора виски буюрсам бўладими?

Бақалоқ эътироз билдирди:

– Ичамиз десангиз, мана виски. Сизнинг хизматингизда, мистер. Қани, ўтиринг. Биз билан бирга бемалол ичаверинг.

Питер ўриндиққа ўтиргач, у давом этди:

– Дўстларимни сизга таништиришга изн бергайсиз. Мирза Муҳаммад, бизнесмен, Ширин Аббос-хоним, бу эса мен – сизнинг камтарин кулингиз Аббос. Менинг тўлиғ исмим Рида Сафрави Аббос, аммо дўстларим мени шунчаки Аббос деб чақирашади.

Аёл қадаҳини қўлига олди.

– Биз учун номаълум бўлиб қолаётган эркак учун!

Питер кулиб юборди ва баланд овозда деди:

– Гўзал хоним ёлғиз мусофирнинг ҳолига ачинаптиларми? Танишиб олунча сабрлари чидамай, унинг учун қадаҳ кўтаряптиларми?

Улар ичишди. Қадаҳларни дастурхон устига қўйишларидан олдин Питер ўзини таништирди.

– Макдональд, Питер. Сизлар эътибор бериб, олқаган нотанишнинг исми-шарифи шунақа.

– Макдональд дейсизми? Мен исмингизни тўғри талаффуз этипманми? – деб сўради кекса эркак.

– Ҳа, Питер Макдональд.

– Британиядан бўлсангиз керак, ҳойнаҳой?

Питер яшириб бўлмайдиган бир гурур билан жавоб берди:

– Худди шундай, буюкбританияликман.

У аёлга анча узоқ қараб турди, кейин муғомбирлик билан деди:

– Хоним билан жаноблар-чи? Уларни бу ерга – Байрутга қайси шамол учириб келтирган?

– Шарқдаги бир қиролликданмиз, – деди бақалоқ. У бу гапни шоша-пиша айтди ва айтган экан, ғалати кулиб қўйди. Унинг кўзлари алоқа боғлашга имкон берадиган сўнгги келишилган ибора эди. Питер қадаҳини кўтариб таклиф қилди:

– Ҳамма қиролликлар ва империяларнинг гуллаб-яшнаши учун қадаҳ кўтарайлик.

Бақалоқ Питернинг қадаҳидаги виски устига яна қўйиб бермоқчи бўлди. Лекин Питер ҳали қадаҳида виски етарли эканини кўрсатиб, уни кўтарди-да, кўз қисиб қўйди.

– Сиз у ёқда – ўзингизнинг Шотландиянгизда виски чиқарасизлар, ичишга келганда эса шунақа усулда ичасизларми?

– Қанақа усулда? – Питер унга саволчан назар билан қараб, жилмайди.

– Бошқаларга ўргатадиган усулда-да!

– Қандай усул экан, хоним?

– Мана бундай, қадаҳларни уриштириб.

Аёл кекса эркак билан қадаҳини уриштирди-да, кейин уни лабларига олиб борди. Бақалоқ баланд овозда хитоб қилди:

– Тагигача, жаноблар!

Ҳаммалари тагигача ичишди, Питер бир ҳўплаб қўя қолди.

Лондонда унга тайинлашган эди: “Яна ичкингиз келаётганини ҳис қилишингиз билан дарҳол ичишни тўхтатинг”. Питер бу қоидадан бузмасликка аҳд қилди. Ҳозир ичадиган бўлса, кейин у ўзини тўхтата олмайди, кейин ўзининг хатти-ҳаракатлари учун жавоб беролмай қолади ва, албатта, унга тошпирилган вазифани барбод қилади.

Бу одамлар унга ёрдам беришмаса нима бўлади? Унда у Лондонга нима ваз кўрсатади? Мистер Рэндлига нима дейди?

Рэндли унинг олдида ҳар хил саҳналарни – мулоқотнинг юз бериши мумкин бўлган ҳар хил кўринишларини намоён этганда, пешонасидан терлар чиқиб кетарди. “Агар бирон-бир тентаклик қилиб қўйсангиз, Макдональд, – дерди у жуда қатъий оҳангда, – бу насиҳатларнинг сариқ чақалик фойдаси бўлмайди. Қаттиқ гапираётганимга хафа бўлманг-у, лекин сиз бир нарсани тушуниб олмоғингиз керак – мен айтаётган гапларнинг ҳаммаси умумий қоидалар, холос. Улар компаснинг тилидай бир гап. Бу қоидаларнинг барини ҳаётда амалга ошириш, компасга қараб йўналишни белгилаш, манзилга эсон-омон етиб бориш – буларнинг бари капитаннинг иши. Бу вазиятда капитан сизсиз. Ҳар бир қўядиган қаламингизни пухта ўйлаб босинг. Тулкидай айёр, бўридай эҳтиёткор, қўендай ҳуркак бўлинг. Бу сифатларнинг ҳаммаси у ерда сизга асқотади. Шуниси ҳам борки, борган жойингизда шароитни тўғри баҳолай олсангиз, ўзингиз мўлжални аниқ белгилайверасиз”.

Улар ичишда давом этишди. Бақалоқ ҳамма учун ўтиришнинг ҳақини тўлаб юбормоқчи бўлди, аммо Питер ундан кўра чаққонлик қилиб қолди.

Эртаси кун ичрашишга келишишди. Ҳамма нарса Рэндлининг йўриги бўйича бормоқда эди. Оқшом давомида Питер бунга ишонч ҳосил қилди.

“Сен-Жорж” меҳмонхонасининг навбатчи дарбони унга калитни узатар экан, шундай деди:

– Сизга Лондондан қўнғироқ қилишди, месье. Қўнғироқ қилган хоним сиз билан эрталаб соат ўнда боғланажанини айтиб қўйишимни сўради.

Дарбон бармоқларида чиройли қилиб тўрт букланган қоғозни айлантириб турарди. Питер уни дарров пайқамасди. У ўрталарини ажратиб турган пешпахтани бир-икки шапатилади-да, хонасига виски олиб киришни буюрди. Худди шу дақиқа унинг нигоҳи қоғозга тушди. Бошини чайқаб, деди:

– Биласизми, эрлар хотинлари дастидан ҳеч қаерга қочиб қутула олмайдилар.

Дарбон ҳамдардлик билдирган бўлиб жилмайди ва унга қоғозни узатди.

Питер кўнглида хавотирлик туйғуси билан қоғозни олди. Кимдан бўлсайкин бу қоғоз?

– Оқшом бошланиш чоғида бировдан хат келганини ёқтирмайман.

Питер жиндай ўгирилиб қоғозни очди ва хат остидаги имзога кўз югуртирди. Кўнгли тинчигандан кейин чўнтагидан бир нечта лубнон¹ лирасини чиқариб, эҳтиром бажо келтириб, уни кузатиб турган хизматчининг қўлига тутқазди.

– Худого шукур, хотиним бу ердан анча олисда. Уч минг миля нарида.

Бунақа манзараларни кўравериб пишиб келган дарбон ҳам одоб билан кулиб, унга мадад бериб турди.

– Телефон орқали у мени кўрмайди, – деди Питер.

– Ҳа, албатта, месье.

– Сиз унга ҳеч нарса деб юрманг-а!

– Хотиржам бўлинг, месье.

– Ҳа-я, эсингиздан чиқмасин, шу заҳотиёқ менинг номеримга бир қадаҳ виски олиб кириб беришсин. Айтиш эсингиздан чиқмасин.

– Бажо келтирамиз, месье.

– Икки ҳисса бўлсин.

– Ихтиёрингиз, месье.

– Хайрли тун.

– Хайрли тун, месье.

Матильдадан келган хат қисқагина эди:

“Азизим Макдональд! Мен бугун сен билан кўришаман деб келган эдим. Сен менга жуда керак эдинг. Мени кечир – сўнги бор учрашганимизда менинг кайфим бузуқ эди, сени ҳам хафа қилиб қўйдим. Кел, эртага учрашайлик. Мен соат 7 да барда бўламан.

Матильда”.

Бу аёлнинг сиру синоатта тўлалиги Питерни ўзига тортарди. Унинг севгиси кишига унчалик шойисталик бахш этмас ва хотиржам ҳам қилмасди. Унинг куйлайдиган қўшиқларини айтмайсизми? Бу қўшиқларни денгизчилар айтади. Бундан ташқари, бу аёл безорилар билан дайдиларнинг қўшиқларини ҳам билади.

У мактубни қайтадан ўқиб чиқди. “Кайфим бузуқ” эди дегани қандай маънони аңлатаркин? “Бу аёлга мендан нима керак ўзи, – деб ўйлади у. – Бу тузоқ бўлса-я? Нима бўлганда ҳам, у билан алоқани узил-кесил узишдан аввал, ҳаммасини аниқлаб олмоқ керак”.

У Матильданинг сўзларини хотирлади.

“Греция жуда гўзал мамлакат. Унда ҳамма нарса гўзал. Бироқ у ерда тинч ва аҳил яшашнинг имкони йўқ. Минглаб юнонлар бегона ўлкаларга кетишга мажбур. Улар ўз уйларида ўз ноиларини бемалол емоқни истайдилар, уларнинг уйларига кечаси полиция бостириб киришдан қўрқмасликни истайдилар. Биз изтироблардан, азоб-уқубатлардан қочамиз, биз қўшиқларимиздан тасалли излаймиз. Ахир, бунга бизнинг ҳаққимиз бор-ку!” Питер унинг гапини маъқуллади. Аёлнинг овозининг тиниқлиги уни мафтун этди, унинг маъсумалиги Питерни ром этди. Лекин Питер аёлнинг ундан кўп нарсани яшираётганини ҳис қилиб турарди. Элеонорадан фарқ қилароқ... Элеорона истаган мавзуда чуғурчүкдек чуғурлайверарди.

У ўзини Матильда тўғрисида бошқа ўйламасликка мажбур этди. У Матильданинг мактубини очар экан, ўзига ўзи уқдирарди: “Бу ифлос урушнинг ҳамма босқичларида Грециянинг ишлари кўп маъқул бўлавермади.

¹ Л у б н о н л и р а с и – Ливан пули.

Тўғри, у бор-йўғи бир нечта оролни кўрган, лекин уларга ишониш анча қийин эди. Наҳотки, улар Буюк Британия ўзларини каллакесарлар хуружидан асраб қолганини эслашмаса?

У дераза ёнига келди. Тун. Сукунат. Юзингни ойнага босиб турсанг, юлдузларни кўришинг мумкин. Уларнинг нимжон, зўр-базўр милтираб турган ёғдуларининг инъикоси хаёлни бу фоний дунёдан, бажариши лозим бўлган зиммасидаги вазифадан олис-олисларга олиб кетар эди. Бу лаҳзаларда фақат Патрициягина унинг ёнида эди. У нақадар олисда. Шу билан бирга, жуда яқин. Нима сабабдан у Питерга Лондондан кўнғироқ қилдйкин? Унга нима демоқчи бўлдийкин? Бироз сабр қилиб, ҳамма гапни унга мактубда ёзиб юборса бўлмасмиди? У вискидан бир хўшлади-да, Ширинни эслади. Ширин жиндай кайф қилса, жуда-жуда, латофатли бўлиб кетади-да! Нафақат латофатли, мафтункор ҳам. Бу аёл, афтидан, ўзининг жодулари Питерни қандай қилиб сеҳрлаб қўйганини яхши тушунди, шекилли. Питер бутун оқшом мобайнида ундан кўзини ололмай ўтирди. Унинг жигарранг кофточкасининг юқоридаги тутмаси солинмаган эди, натижада кўкрагининг шакли-шамойили мана-ман деб кўриниб турарди. Унинг кўзлари беихтиёр ўша жойга қадалиб қолганди. Унинг кўнғлида шу мафтункор жойга аста кўлини тегизиш иштиёқи пайдо бўлди, бу иштиёқни у зўра босди. Аббос ҳадеб Питернинг эътиборини жалб қилишга уринарди. У елимдай ёпишиб олган ва Питернинг ўзини эркин ҳис қилишига халақит бериб ўтирарди.

...Деразадан юз ўтиришдан олдин у бармоғи билан деразани уч марта чертди. “Бу аёл шахмат тахтасидаги сипоҳлардан бири бўлиши керак, — деди у ўзига ўзи. — Буни ҳамма билади. Ёқасига бачкана гул тақиб олган қария ҳам, аёлнинг ўзи ҳам... Бундан мистер Рэндли ҳам бохабар. Эҳтимол, яна анча-мунча одам буни билар...” Яна бармоқлари билан деразани чертди, бу гал кучлироқ ва дадилроқ чертди... “Мистер Макдональд... ҳам бу гапдан хабардор”.

У кўлидаги қадахни стол устига қўйиб, ҳомуза тортди, ортиқ ичишга хуши йўқ эди. Унинг бутун фикри-зикрини Ширин банд этган эди. Питер бу жувонни меҳмонхона вестибюлида биринчи марта кўрганида ўзининг шу аёл билан учрашмоғи кераклигига ишонмаган эди. Ўша куни унга рўпара келган одамларнинг ҳаммаси бир хил қиёфага эгадек кўринган эди. Лекин иккинчи марта у жувонни яхшилаб кўриб олди. Шубҳа-гумонлар йўқолди, у ҳатто паролни ҳам унутиб, жувон билан гаплашиб юборишига оз қолди, аммо сўнги дақиқада ўзини тўхтатиб қолди. Ўйламай айтилган бир оғиз сўз ҳамма нарсани барбод қилиши мумкин...

Мистер Рэндли уни огоҳлангирган: “Сиз жўнаб кетаётган мамлакат — аёллар салтанатидир. У ерда аёллар парда ортидан туриб мамлакатни бошқаришади. Аёллар эса жуда маккора бўлади, улар сизга жуда кўп эшикларни очиб бериши мумкин, айна чоқда, сизни ҳалок қилиш ҳам қўлларидан келади. Шунинг учун бир неча муддат Байрутда яшамоқ керак, шунда шарқ аёлининг табиатини тушуниб оласиз”.

Питернинг бироз шахди қайтган эди. Ахир, у яқин мулоқотда бўлган икки аёлнинг томирларида шарқ қони йўқ эди. У кўйлагини ечиб, каравот устига улоқтирди ва ваннахонага йўналди. “Агар Рэндли менинг Байрутда америкалик ва грециялик аёлларга жазманлик қилиб юрганимни билиб қолса, мени соғ қўймасди”.

Душ остида турар экан, унинг хаёлидан “Патриция! Менинг кўзойнагим-у мўйловим тўғрисида у нима деган бўларди?” деган хаёл ўтди. Питернинг мияси говлаб кетди. Унинг ичида бир-бирига зид исгаклар ўзаро олишиб ётмоқда. Питер яхши билади — зиммасидаги вазифани бажаришда муваффақиятга эришишнинг бошланиши Ширинни ўзига ром қила билиши ё қила билмаслигига боғлиқ. Бир қарашда бу унча қийин ишга ўхшаб кўринмайди. Шириннинг ўзи бу ишнинг уддалаб бўлмайдиган жойи йўқлигига шама қилди. Питер бардан чиқиб келишаётганда жувон кўзини маънодор қисиб қўйганини эслади.

Питер Аббосни хаёлига келтирди. Ўзи пакана, бунинг устига табиат унга бирам бесўнақай башара ато қилиштики, қўяверасиз. Гўштдор бурун, дўрдоқ лаблар. Унинг кўзлари қайси рангда эканини Питер ҳарчанд уринмасин эслаб

қололмади, фақат эсда қолгани шу бўлдики, кўзлар жуда ҳорғин боқар эди. Ширин-чи? Новча, қадди-басти келишган, оёқлари узун. Аммо ҳар нарсадан ҳам уни дол қолдирган нарса жувоннинг чеҳраси бўлди. Ҳайвонроқ мушук боланинг ёқимтой чеҳраси. Оғзини айтмайсизми, бирам бежирим! Унинг юз ҳаракатларини кузатиб турсангиз, чинакамига ҳузур қиласиз. Гоҳ инжиқлик билан пастки лабини чўччайтириб олади, гоҳ уни қимтиб тишлаб олади, гоҳ худди бўсага тутгандай лабларини очади. Ҳолбуки, синчиклаб қарасанг, унинг ҳар бир нозли карашмаси пухта ўйланган. Бу карашмада даъват ҳам, ваъда ҳам бор.

Мирза-чи? У каттакон болани эслатарди. Кулганда бор вужуди билан баланд овозда қаҳ-қаҳ отиб кулар, болалардек бошини сарак-сарак қиларди. Унинг чеҳрасидаги энг эътиборли жойи кўзлари эди. Бу кўзлар нигоҳи бирон нарсага миҳланиб, узоқ туриб қолмасди. Бу кўзлар сира тинчимас, теварак-атрофига тийра мужгонларини отгани отган эди. Бевосита унга мурожаат қилганларида эса, нигоҳи бир нуқтада туриб қолади ва қорачиқлари кенгайди.

Сирасини айтганда, бу унинг шарқ аёллари билан биринчи учрашуви эмасди. Ўз вақтида унга покистонликлар, ҳиндлар, японлар билан ҳам танишишга тўғри келган. “Бироқ булар билан, мистер Рэндли, ошначилик қилишга тўғри келган эмас. Улардан икки-учтаси эсимда, лекин жуда гира-шира эслаймак. Биз жиндай гап сотишганмиз, ташрифномаларимизни бир-биримизга берганмиз, адресларимизни олганмиз, холос. “Шошманг, Питер, ахир, Янги Зеландия компанияси билан сизнинг ўзингиз контрактга имзо чекмаганмидингиз?”. “Ҳа, тўғри. Лекин янги зеландияликларнинг бу гапга нима алоқаси бор?”. “Алоқаси шундаки, компаниянинг одамлари орасида бу юртлардан ҳам бор эди. Эсингиздан чиқибди-да, мистер Питер?”. “Ҳа-я, чиндан ҳам шунақа эди. Эслаяпман. У ерда аллақандай шарқлик одамлар бор эди. Аммо ҳозир учрашиб қолсам, уларни танимайман. Ҳар ҳолда, орадан уч йил ўтди...”. “Хуллас, улар бизнинг дўстларимиз, ҳали сиз уларни борадиган жойингизда учратасиз”. “Улар ҳам мени таниёлмас керак, мистер Рэндли?”. “Кўйинг, унақа деманг. Шарқ одамлари ҳеч қачон ҳеч кимни эсан чикармайдилар. Гап фақат бунда ҳам эмас. Улар бирор одам билан бир марта учрашиб, бир оқшом бирга бўлишса бас, бу одамни ўзларининг яқин дўстлари деб ҳисоблайверадилар. Улар билан хушёр бўлиб гаплашиш керак, мистер Макдональд”. “Ҳаракат қиламан, мистер Рэндли, кўлимдан келган ҳамма ишни қиламан”.

Ваннадан чиққандан кейин қўққисдан Питернинг кўнглига “Бу аёл хаста бўлса нима бўлади?” деган ўй келди. “Шарқда турфа хил касалликлар жуда кўп дейишади. Айниқса, бу ерда — порт шаҳрида — ҳамма ёқ матрослар, ҳар қайқдан келган одамлар. Ҳар қайсиси тунни бирор аёл билан ўтказиш пайида бўлади. Худо кўрсатмасин, бирор касални илаштириб олса борми! Рэндли билан бу тўғрида очиқчасига гаплашиб олса бўлар экан. Бўлмаса, бу ишга аралашмоқнинг нима ҳожати бор эди? Аммо дабдурустдан қайси маслаҳатларни олиб, қайсинисидан воз кечишни билолмайсан ҳам, киши!”

У яна Шириннинг чеҳрасини кўз олдига келтирди. “Ё Парвардигор! Шунчалик ҳам соҳибжамол бўладими инсон? Мен ундан юз ўгира олмайман. Биз бирга бўламиз. Байрутда бўлмасак, мен боришим керак бўлган жойда бирга бўламиз. Ҳозир бўлмаса, сал кейинроқ бўлар...”

8

Кўёш чарақлаб туришти, бугун кун жуда яхши эди. “Сен-Жорж” меҳмонхонасининг айвонидан кўз илғамас кенгликларда ястаниб ётган кўк денгиз манзаралари, мовий тоғлар, уларнинг устида гала-гала бўлиб сузиб юрган ошпоқ булутлар кўринади.

Меҳмонхонада, одатдагидек, бир маромдаги ҳаёт давом этарди — айвоннинг ҳар жой-ҳар жойида столчалар теварагида меҳмонхонада истиқомат қиладиган одамлар ва бекорчи йўловчилар ўгиришар, улар эрталабки газеталарни ўқиб, чойни, қаҳвани ёки салқин ичимликларни ичишарди.

Уларнинг кўпчилиги уй либосида, одмигина кийинишган, Питер ҳам улардан ўртак олди — тоза кўйлак кийди, устидан пуловерини ва тўқ ҳаворанг

шимини кийди. Ўзининг “кўзойнаги”ни унутишига оз қолди. Пастга, вестибюлга тушганида эсига тушди. Кўзойнак учун яна атайин номерга чиқиб тушишга тўғри келди.

Питер соатига қаради – ўндан ўтиб қолипти. Унинг кириб бориши яна ҳам салобатлироқ чиқсин учун қадамини секинлатди: раҳбар деган одам кечикмайди, у ушланиб қолади. Унинг ҳузурига келганлар бундан воқиф бўлиб қўйишса, чакки бўлмайди. Пештахта ортида Питер ўтган куни оқшомда гаплашган дарбон эмас, бошқаси ўтирарди. Питер лифтдан чиқибоқ унинг ёнига борди. Дарбон ватандошларидан бири билан гап сотишиб турарди. Питер “гап сотишни бас қилиб, менинг ишимга қара” деган маънода ишора қилди. У ёш, навқирон йигит эди – борган бўлса энди йигирма бешларга борган, лекин шунга қарамай, меҳмонхонада ишлашнинг жуда ҳам ҳавосини олган эди. Унинг ҳаракатлари тез ва аниқ, юзидан эса касбининг тақозоси билан табассум аримасди.

Питер пештахтага суяниб туриб деди:

– Макдональд, 305-номер. Кундузи менга Лондондан қўнғироқ қилишлари керак. Мен очиқ айвонда ўтирган бўламан. Мени дарҳол телефонга чақириб беришингизни сўрайман.

– Хўп бўлади, сэр.

Питер гумон билан бош чайқади. Бу ҳаракат билан маҳаллий мулозимларнинг уддабуронликларига унчалик ишончи комил эмаслигини кўрсатмоқчи бўлган эди. Дарбон буни фаҳмлади ва ортиқча манзират билан сўради:

– Билишга изн бергайсиз, сэр, айна қерда ўтирасиз?

– Очиқ айвонда.

Питер бир зум тин олди, теварак-атрофига аланглади-да, гапига илова қилди:

– Айтганча, бу қайси томондан қарашга ҳам боғлиқ.

– Авф этгайсиз, сиз айвоннинг ўзи жойлашган жойни назарда тутяпсизми?

– Йўқ, мен дунёнинг тўрт томонини назарда тутяпман.

– Мени кечирасиз, мен сизни тушунмабман.

– Ўзингиз инглизчани тузукроқ биласизми?

– Буни баҳолаш сизнинг ихтиёрингизда, сэр. – Дарбон узрли бир табассум билан қўлларини икки томонга ёйди.

– Яхши, қани, мен билан юринг, бўлмаса, қерда ўтиришимни кўрсатиб қўяй.

Дарбон кўринишидан жуда қадимий кўринган қўнғироқчани чалди ва буни эшитиб, унинг олдига келган югурдакка Питернинг кетидан боришни буурди.

Питер ранжиган кайфиятда пештахтанинг ёнидан кетди. Ҳойнаҳой, меҳмонлар аллақачон уни кутишаётган бўлса керак, аммо атайин кечикиб бораётгани учун, уларни кутдириб қўйганидан кўп ҳам ташвишланмади. Бироқ уни ҳеч ким кугаётгани йўқ эди, у истаган жойни танлаб ўтирса бўларди. Питер бармоғи билан энг чеккадаги столчани кўрсатди.

Рэндли шундай деган эди: “Шарқ одамларига ҳеч қачон ҳурматингизни намоёиш қила кўрманг. Улар дағалроқ муомала қилганни ёқтиришади. Улар сизнинг юмушларингизни бажо келгиришсин, хизматларингизни қилишсин. Бу уларнинг ўзларига ёқади. Агар борди-ю, уларни ўзингизга тенг кўриб муомала қилсангиз, бир пасда бўйнингизга миниб олишади”.

Питер меҳмонларнинг кечикаётганидан ташвишлана бошлади. “Қаёқларда гумдон бўлиб юришипти улар? – деб ўйлади у. – Уларни кўққисдан қамаб қўйишган бўлишса-я? Ёки фикрларидан қайтишдимикин? Ўйиндан чиқишдимми? Эҳтимол, кеча улар орқаларидан кузатиб юришганини сезиб қолиб, бугун изқуварларни чалғитиш учун учрашувга келмасликка жаҳд қилишдимми?”

Буни ўйлаши билан хаёлида яна Рэндлининг насиҳатлари гавдаланди: “Яна бир нарсани билиб қўйинг, мистер Макдональд. Бу одамларнинг вақт ҳақидаги тасаввурлари анча-мунча нисбий. Улар масъулиятсизроқ одамлар, қоп-қоп ваъдаларни бераверишади-ю, уларнинг ҳеч қайсисини бажармайди. Агар уларга қаттиқроқ муомала қилмасангиз, ҳаммалари сизни қолдириб, чор томонга

қочиб кетишади, тешик тўрдан тушиб қолган балиқдек қўлингиздан сирғалиб тушиб қолади. Оддий ҳақиқатларни уларга тушунтираман деб, вақтни беҳуда кетказиб ўтирманг, мени қачон тушунишаркин деб беҳуда пойлаб ўтирманг. Уларга аниқ кўрсатмалар беринг-да, гиринг демай, тўла-тўқис бажаришларини талаб қилинг. Бу ерда майда-чуйда нарсаларни қўл остингиздагиларнинг ўзлари қилишар деб уларнинг ихтиёрига қолдиришингиз мумкин. Лекин у ерда асло бундай қилиб бўлмайди. Улар билан ишлашда сиз буларнинг ҳаммасини инобатга олишингиз керак бўлади, акс ҳолда бу одамлар сизни чидаб бўлмайдиган оғир шароитга солиб қўяди”.

Питер паришонхотирлик билан гоҳ тоғларга, гоҳ қаршисида ястаниб ётган денгизнинг силлиқ сатҳига, гоҳида эса гижиниб, айвоннинг эшиги томонга қараб қўярди. Келишадими-йўқми улар? Охир-пировард улар айвон эшигида кўринишганда Питер ўзини денгиз манзарасини тамоша қилиб, уларни кўрмаганга солди. Кейин у намойишкорона тарзда соатига узоқ тикилиб турди, бу билан уларнинг қилган ишини одобсизлик деб ҳисоблашини англашмоқчи бўлди. Улар унинг столи ёнига жуда яқин қолганларидагина Питер меҳмонлар истиқболига ўрнидан турди. Аббос дарҳол узр сўрашга тушди.

– Биз бу ерда қанақа шароитларда яшаётганимизни сиз тушунмоғингиз керак, мистер Макдональд! Бу шаҳарда ҳеч ким ўз ихтиёри билан бирон ишни бажара олмайди.

Унинг гаплари Питернинг бир қулоғидан кириб иккинчисидан чиқиб кетди. У ҳозир Шириндан бошқа ҳеч кимни кўраётгани ҳам, гапини эшитаётгани ҳам йўқ эди.

– Хайрли кун, соҳибжамол хоним! – деди у ошкора бир манзират билан ва унга иккала қўлини узатди.

Унинг юзида бир нарса қилг этгандай бўлди ва кўзларидаги ифода ўзгарди. Уларда хижолат пайдо бўлди. Ёки саросимамикин?

Жувон Аббоснинг гапини бўлиш мумкинми-йўқми ёки унинг тугатишини ҳурмат сақлаб, кутиб туриш керакми эканини билмасдан тараддулданаётгандай бўшашиброқ жавоб берди:

– Кечикканимиз учун бизни маъзур тугтайсиз...

– О, кеча биз ўлгудай ичибмиз-да! Ҳойнаҳой, буни узурли сабаб деб ҳисобларсиз?

Питер Мирза Муҳаммадга қаради. Мирза Муҳаммад алланечук шубҳаларга бораётгандай, уни кўзлари билан тешиб юбормоқчидай ўқрайиб қараб турарди.

– Меҳмонхонадан узоқроқда учрашсак маъқул бўлар экан, – деди Мирза. – Пастда машинани қолдириб, бошқасига чиққанимиз дуруст эди. Йўлга қанча вақт кетишини муғлақо ҳисобга олмабмиз. Ҳамиша эҳтиётдан вақтдан бироз гамлаб юрмоқ керак.

Питер бу гапларга хотима қўймоқчи бўлди ва босиқ оҳангда деди:

– Ҳаммаси тушунарли, жаноблар. Бугунги кунни яхшилаб нишонламоқ керак. Сизлар нима дейсизлар?

Аббос ҳассасини тўқиллатиб ерга урди. Унинг юзида шунақа ифода зуҳур бўлдики, уни кўриб бу одам бирон қизиқарли тadbирни топган бўлса керак деб ўйлаш мумкин эди. У Шириннинг ўтириши учун стулини суриб берди. Ўзи унинг рўпарасига ўтирди. Қолганлар ҳам ўтирди.

Ширин ҳаворанг қўйлақда бўлиб, елкасига пальтосини ташлаб олган эди. Бошида чоғроқ шол рўмол, у пальтосининг рангига жуда мос тушганди. Катта гардишли қора кўзойнак кўзларини пана қилиб турипти. У тўё ҳозиргина иссиқ ваннага тушиб чиққандай кўринарди – териси нафис ва майин, юзи бўғриқиб кетган. Аввалги оқшомдан фарқ қилароқ, унинг муомалалари совуқроқ бўлиб қолган, қарашмалари ҳам камайган эди.

Аббос бугунги учрашувда Питерга аввалги учрашувдагига қараганда янада тўлароқ кўринди. Унинг қизариб кетган юзлари ва шишинқираган юзи, афтидан, унинг ичкиликка муккасидан кетганининг оқибати ёхуд бирон хасталикнинг натижаси эди.

Унинг акси ўлароқ, Мирза анча тетик ва бардам кўринарди. Аммо оқшорроқ рангдаги сочлари вақидан унинг ёштини аниқлаб олиш қийин эди. Малла сочли аёллар кексайиб, сочи оқара бошлаганда ҳам худди шундай бўлади. Куёшнинг

ёрқин шуъласида унинг чеҳраси оқ доққа ўхшаб кетарди. Ҳолбуки, унинг юз тузилиши ўзига хос белгиларга эга эди. Унинг нигоҳи ҳам қаттиқ бўлиб қолганди. Питер бундан хижолатга тушди ва ўқгин-ўқгин бу нигоҳ замирида нима бор эканини тусмоллаб билмоқчи бўлаётганини сезиб қолди. Нима бу — доноликми, муғомбирликми, истехзоми?

Ширин сукутни бузди:

— Қалай ухладингиз, мистер Макдональд?

— Оиласидан, ҳам... яъни масалан, рафиқасидан узоқда бўлган эркак, сизнингча, қандоқ ухламоғи керак?

— Ҳа, тушунаман... — деди у энгил хижолат чекиб. — Оиласидан айро тушган эркакнинг аҳволи нима кечишини биламан.

— Менимча, хотин, бола-чақаларсиз саёҳат қилганга нима етсин? — деб гапга аралашди Мирза. — Улар кишига қувонч бахш этишдан кўра, кўпроқ бошини қотириб юборади. Лаббай?

— Тўғри айтасиз, — дея унинг гапини маъқуллади Аббос. — Одам ёлғиз саёҳат қилгани маъқул.

Нима учундир ҳамма кулиб юборди, аммо бу кулгида сохталик оҳанглари яққол сезилиб турарди. Ширин бу зўрма-зўракиликни дарҳол фаҳмлади-ю, тилини тишлаб, индамай қолди.

Питер деди:

— Бу гапингизни қандай тушунча бўлади? Ёлғиз келмаганингизга афсус чекайсизми?

— Йўғ-е, нечук бунақа дейсиз?

— Мен бу ерга умуман келмаслигим ҳам мумкин эди, — деди Ширин зарда билан.

— Азизим, сен жуда яхши биласанки, йилнинг бу фаслида ҳеч ким саёҳат мақсадида келмайди.

— Ундай бўладиган бўлса, ёнида хотини билан саёҳатга чиққан сайёҳ камроқ шубҳа туғдиради.

— Худога шукур, — деб гапга аралашди Мирза, — менинг болаларим катта бўлиб қолишган, бир ёққа борсам, бизни ҳам олиб кетинг деб хархаша қилишмайди.

Ҳаммо яна кулиб юборди.

Рэндли айтган эди: “Бирор аёлга ошкора хушомад қилишдан ҳайиқманг. Менга ишонаверинг, айниқса, бу иш муайян тоифага мансуб одамларнинг кўз ўнгида бўлса, аёл сира хафа бўлмайди: шоду хуррамлик, молу давлат, секс, май... Бундай шароитда керагидан ортиқ даражада жиддийлик қилиб, хато қилиб юрманг, Питер. Шу туфайли биз кўп нарсадан маҳрум бўлиб қоламиз”.

Питер Ширин учун жин буюрди. Ширин “ичмайман” деб эътироз билдира бошлади, лекин Питер жинга лимон шарбагини кўнса энгилгина бир ичимлик ҳосил бўлади деб уни кўндирди. Ўзи учун эса у пиво буюрди ва эркаклар ҳам мен билан бирга ичишса керак деб ўйлади. Аммо уни таажжубга солиб, Аббос виски буюрди, Мирза ҳам бироз тараддудланиб тургач, виски келтиришни буюрди. Аббоснинг қиёфаси жиддий тус олди ва у салмоқланиб сўзлади:

— Биз, мистер Макдональд, эрталаблар сабуҳий қилиб ўрганиб қолганмиз. Баъзан кўнгил айнайди, бош айланади, иштаҳам ҳам йўқ. Бунақа аҳволда эрталабдан жиндай ичмаса, бўлмайди. Бир қултум ичиш билан ҳаммаси ўтиб кетади. Бизнинг каллаи саҳарлаб виски ичишимизни кўрган одамлар “булар ақдан озиб қолганми” деб ўйлашлари мумкин. Аммо ҳар ким бизнинг усулимизга амал қилса, амин бўладики, бош оғриқни тузатишининг энг яхши йўли — шу.

Питернинг башарасида таажжуб белгилари зуҳур бўлди. Аббоснинг оғздан чиққан гаплар салкам фалсафий ақидага ўхшаб кетарди. “Оббо, ҳўп галати экан-ку бу шарқ одамлари, — деб ўйлади Питер. — Улардан нима кутиш мумкинлигини олдиндан сира билиб бўлмайди-я!” У Мирзадан сўради:

— Сиз жаноб Аббоснинг фикрига қўшиларсиз, ҳойнаҳой?

Савол унинг учун қутилмаган тарзда янгради. Мирзанинг кўзлари ўйнади, нима дейишини билмай, довдираб қолгандай бўлди, кейин деди:

– Менинг эшитганимга кўра, жуда кўп одам сабуҳий қилади. Лекин мен кундузи соат ўн иккигача виски ичмайман. Лекин эрталабдан пиво ичаман. Пиво ҳам одамнинг ўнгланиб олишига яхши ёрдам беради.

– Бўлмаса, нега виски буюрдингиз?

– Нега энди бир марта-ярим марта ичиб кўрмаслик керак? Ҳар қандай янги нарсанинг жозибаси бўлади. Умуман, ҳар қандай ўзгаришда ҳам кишини ўзига тортадиган жиҳатлари бор, мистер Макдональд. Бундан ташқари, жаноб Аббоснинг виски ичишда ёлғизланиб қолишини ҳам истамайман.

– Ундай бўлса, пивомни кўтариб, ўзим ёлғизланиб қолар эканман-да?

Ширин ғамза билан сайради:

– Мен сизга шерик бўлишга тайёрман. Маъқулми?

– О, буни мен орзу қилишга ҳам ботина олмайман. Қани, мени бир бахтиёр қилинг.

Питерни телефонга чақириб қолишганда улар эринчоқлик билан ичадиганларини ичиб ўтиришарди. Соат ўн бир ярим бўлган эди. Ширин биринчи коктейлини ҳали ҳам ичиб бўлгани йўқ, эркаклар эса аллақачон яна бир мартадан ичкилик буюрдилар.

Мирза аввалги қадахда қолган вискини янгисига куйиб олиб, деди:

– Ижозатингиз билан бир гап айтай, жаноб Аббос. Илмда ҳамма нарса тажрибадан ўтказиб, синаб кўрилади. Бундан буён мен энди ичиб, аҳволимни тузатмоқ учун пешингача қийналиб кутиб ўтирмайман. Бундай қилмаганимга пушмон ҳам емайман.

Аббос хохолаб кулиб юборди.

– Мен сизга нима дегандим?

– Ҳа, одам одатларини янгилаб турмоғи керак. Ўзгариб туриш – янги ҳаёт дегани!

Қайтиб келиб, Питер Ширин билан Мирзанинг орасига ўтирди. Бир неча муддат у олисдаги тоғларга тикилиб қолди, денгизга хаёлчан назар ташлади. Ҳамма унинг кайфиятида ўзгариш юз берганини ҳис қилди.

– Бизнинг асримизда масофалар қисқариб, ҳамма нарса яқин бўлиб қолди, – деди у сукутдан сўнг. – Шу билан бирга ҳамма нарса бирам олиски... Ўзингиз тасаввур қилинг, ҳозир Патриция билан худди сизлар билан гаплашаётгандай бемалол гаплашдим. Гўё қўшни хонадан кўнғироқ қилишаётгандай. Жуда яхши эшитилди. Шу билан бирга...

Питер пивосини олгани қўлини узатаётиб беҳосдан Шириннинг елкасига тегиб кетди. У ўрнидан туриб ичмоқчи бўлиб қолди. Ҳаммалари унинг аллақандай янгиликни яшираётганини ҳис қилишди ва индамай уни кузатиб туришди.

– Бу чарақлаган қуёшнинг, бу илиқликнинг нима кераги бор? – деди у. – Лондонда бўлса шаррос жала қуяётган экан. Анчадан бери бунақа қаттиқ ёғин бўлмаган эмиш.

У стулини аста суриб, Аббоснинг ёнига ўтирди.

– Ҳа, ҳамма нарса яқин бўлиб қолди, масофалар йўқолди. Шу билан бирга, айни чоқда ҳамма нарса бирам олис...

Мирза бу сўзларда алланечук яширин маънони туйди ва:

– Субҳоноллоҳ, субҳоноллоҳ... – деб кўйди.

Ширин Макдональдга ўтириди.

– Мирза нима деганини тушундингизми? Бу ибора “ҳамма нарса Оллоҳнинг иродаси билан” деган маънони билдиради.

Питер киноямуз оҳангда кулиб юборди ва бошини чайқади. Мирза унга ранжиганнамо нигоҳ ташлади. Питернинг кулгиси жуда ножоиз бўлган эди.

– Ҳа, албатта, ҳамма нарсани Оллоҳ яратган, – деди у хатосини тузатгани ошиқиб. – Лекин ҳар нима деганингизда ҳам, Байрут билан Лондон оралигидаги масофа жуда катта-да...

Ҳаммалари енгил тортишиб, тин олишди.

Питернинг андишасизлиги текислангандай бўлди. У яна Рэнглининг сўзларини эслади: “Бу шарқ одамлари мулоқотда жўнгина кўринишларига қарамай, аслида жуда писмиқ одамлар бўлишади. Уларнинг хаёлидан нималар кечаётганини билиб олишнинг сира иложи йўқ. Улар аввалига бир ишни

қилишади-да, кетидан бутунлай унинг тескарисини қилишади. Нима ҳам дея оласиз — бу уларнинг иши. Энг муҳими, уларнинг муқаддас туйғуларига оғир ботадиган ишлардан тийиниш керак. Масалан, ичмайдиган одамга рўпара келиб қолсангиз, зинҳор-базинҳор, ичкиликни тилга олманг. Художўй одамлар билан иш юритаётган бўлсангиз, ўзингизнинг художўйлигингизни тез-тез таъкидлаб турунг. Айниқса, масжидда кирганингизда эҳтиёт бўлмоғингиз керак — бирон ножўя гап оғзингиздан чиқиб кетмасин. Улар зоҳиран содир қилинадиган ишларга қатта аҳамият беришади. Қалбимизнинг беҳуда эканини билиб турсак-да, зоҳиран уларнинг жамики хурофотларига хурмат бажо келгириб турмоғимиз лозим. Сиз бу ишга беларво бўлмаслигингиз керак. Мен нимани назарда тутаётганимни тушунгандирсиз, мистер Макдональд?” Питер унинг жавобини кутмай, Рэндли ишонқирамаган оҳангда қуйидаги гапларни илова қилганини эслади: “Сирасини айтганда, ишончим комил — сиз айтган гапларимнинг анча-мунчасини тушунганингиз йўқ ва, албатта, хато ишларни қалаштириб ташлайсиз”.

Питер яна жиндай ичишни таклиф қилганда, Аббос қатъий деди:

— Етади, жаноблар. Бошқа жойга борайлик. Уч кун аввал тушлик қилган жойимизга борамиз. Менимча, у ер ҳам чакки эмас.

У хотинига жилмайиб қараб, қўшиб қўйди:

— У жой Ширинга жуда маъқул тушганди.

Питер ҳисоб-китоб қоғозига қўл қўйиб, унинг устига берадиган бахшишини ҳам қўйди ва улар ўринларидан қўзғолдилар.

9

Сўнги уч кун Байрутда таранг вазиятда кечди. Питер Аббос, Мирза ва Ширин билан гоҳ шаҳар марказида денгиз соҳилидаги осмонўпар иморатда учрашди, гоҳ тоғдаги кичик бир қасрда тўпланишди. Кейинги кунларда уларнинг сафига яна бир одам қўшилди, у ўзини Питерга Ашраф Оятулла деб таништирди.

Рэндли уни огоҳлантирган эди: “Мен сизнинг Байрутда учрашадиган одамларингиз тўғрисида кўп гапириб ўтирмайман. Фақат шуни айтаманки, улар бизнинг иттифоқчиларимиз. Аммо бу улар гапирадиган гапларга нотанқидий муносабатда бўлиш мумкин деган маънони мулақо билдирмайди. Уларнинг фикрлаш тарзини, яшаш тарзини англашга ҳаракат қилиш керак. Улар эзмароқ бўлишади, жиндай лoфни яхши кўришади. Бундан ташқари, улар ялқовроқ, қўл қовуштириб ўтиришни яхши кўришади. Иш давомида буларнинг ҳаммасини инобатга олиш керак бўлади, мистер Макдональд...”

— Биз бир хулосага келмоғимиз мумкин, жаноб Мирза. Ҳозирча ҳаммаси белгиланган режа бўйича боряпти. Нима деб ўйлайсиз — бизга яна қанча вақт керак бўларкин?

— Менимча, зиммамиздаги вазифани ниҳоясита етказмоғимиз учун кўп вақт қолгани йўқ.

— Қанча қолди? Бир ойми? Икки ойми?

— Ҳозирча буни айтиш қийин.

— Иш анчага чўзилиб кетмасмикин?

— Сирасини айтганда, биз ҳамма нарсани тахт қилиб тайёрлаб қўйганмиз.

Аммо сизнинг томонингиздан туртки бўлмаса бўлмайди, кучни намоёйиш этмоқ керак. Денгиз томондан десант туширмақ кифоя. Қария ағдарилади. Шундай эмасми, жаноб Аббос...

— Ҳа, шунақа...

Питер гижиниб деди:

— Аммо бизга бошқа нарса керак, жаноблар.

Мирзанинг қўзлари гашланиб чакнади, у Питерга шубҳа билан қараб қўйди. “Бошқа нарса” дегани нимаси? Бу инглиз нима исгайди, ўзи? Аббос соғ оёғини узатиб юбориб, пешонасини тириштириб Питерга қаради. Кишига малол келадиган сукунат чўкди. Унинг сўзлари уларнинг онгига яна чуқурроқ кириб борсин деган мақсадда у сукунатни атайин чўзди ва ниҳоят шундай деди:

— Бостириб кириш, десант... Бунақа нарсаларни хаёлга ҳам келтириш керак эмас. Биз бошқача тактикани қўллаймиз.

- Қанақа тактика экан у? – деб сўради Аббос эҳтиёткорлик билан.
- Кутиш тактикаси. Бунинг учун бизга вақт керак. Ҳа, айнан вақт керак.
- У маънодор сукут қилди ва кейин бутунлай бошқа оҳангда давом этди:
- Вақт бизнинг фойдамизга ҳаракат қилувчи омил бўлмоғи керак. У ҳозирданоқ биз учун ишляпти.
- Менинг англашимча, мистер Макдональд, – деди Мирза, – нимадир тайёрлашяпти ва бунинг учун биз вақтдан ютмоғимиз керак. Мен тўғри англабманми?
- Фараз қилайлик, тўғри англагансиз.
- Ҳўш, вақт деганининг ўзи нимадир? – деди Мирза энсаси қоғиб. – Замбарақлардан ўн-ўн беш марта ўқ узилса. Юз-икки юз аскар бўлса, бас, шунинг ўзи вақтни ўзгартириш учун кифоя. Агар сиз бошқача ўйласангиз, жиддий хато қиласиз. Акс ҳолда, сиз ҳамма нарсани бой берасиз, сиз билан бирга биз ҳам ютқазамиз. Аллақачон буни англаб олмоқ керак эди.
- Мен, жаноб Мирза, сизнинг аскарлар-у, замбарақ ўқлари ҳақидаги таклифингизни муҳокама қилмоқчи эмасман. Сиз тасаввур қилгандан кўра ишимиз хийла мураккаброқ. Наҳотки, сиз Қарияни баргаф қилмоқ учун ҳарбий кемадан бир-икки марта тўп отишнинг ўзи кифоя деб жиддий ўйласангиз?
- Агар унинг орқасидан жиндай туртиб юборилса, у кулаб тушади. Ҳозир ҳақиқий аҳволни оладиган бўлсак, у анча-мунча ёлғизланиб қолган. У билан рақобатлашиб олишаман десангиз, у сизга тилини кўрсатиб, мазах қилади. Қария эндиликда ўз табааларининг мададига таянмоқчи бўляпти, шу мақсадда бутун мамлакат бўйлаб сафарларга боряпти, фош қилувчи нутқлар сўзляпти. Бундай шароитда замбарақдан биринчи ўқ узилиши ва десантчиларнинг куруқликка биринчи қадам қўйиши биланоқ одамлар тирқираб қочиб кетади. Ҳамма фақат ўз жонини сақлаш билан овора бўлади. Аҳвол худди шундай бўлишига сиз ўзингиз амин бўласиз.
- Лондонда менга аҳвол бутунлай бошқача эканини айтишган эди.
- Қандай экан?
- Ҳозир гап унда эмас. Ҳатто аҳвол бошдан-оёқ сиз айтган тарзда бўлганда ҳам, отишмалар, аскарларни ишга солиш ярамайди. Бу енгилтаклик бўлур эди. Мирза истеҳзо қилди.
- Менинг шахсий кузатувларимга қараганда, барибир, тайёргарлик кўриб қўйиш керак. Биз ўзимиз ҳам аввал-бошданоқ бир тўхтамага келиб қуйсак, ёмон бўлмасди, мистер Макдональд.
- Келинг, ҳозирча ҳал қилувчи омил – вақт экани тўғрисида келишиб турайлик. Биз ишлар яхши кетаётганини ва улар билан битим тузишга тайёр эканимиз тўғрисидаги фикрни уларга қай тарзда сингдиришимизни пухтароқ ўйлаб кўрмоғимиз керак. Ҳозирги дақиқада менинг қаршимда айни ана шу вазифа кўндаланг бўлиб турипти, жаноблар. Қолган ҳамма ишни кейинга қолдирсак ҳам бўлаверади.
- Кўпчилик биз томонда, мистер Макдональд. Албатта. Бир тўда муттаҳамлар бор, улар қарияни қўллаб-қувватлашади. Бироқ, бахтимизга, уларда на ақл-заковат етарли, на довураклик бор, биринчи ўқ товушларини эшитишлари биланоқ юраклари орқага тортиб кетади. Хорижий аскарни кўриб-нетиб қолсалар, чўккалаб қоладилар ёхуд тўрт оёқлаб эмаклай бошлайдилар. Бунга муғлақо ишончим комил, мистер Макдональд.
- О, мен буни инобатга оляпман, мистер Мирза. Лекин шунга қарамай, уларни биз улар билан битим тузишга интилаётганимизга ишонтирмоқ керак.
- Улар билан битим тузишга ҳар қандай интилиш, ҳатто бу тўғридаги ҳар қандай шама уларнинг мавқеини кучайтиради. Уларнинг гапирадиган гапи битга бўлиб қолади: “Биз ўзаро келишишга эришдик! Биз ҳадемай битим тузамиз! Шошмай туринглар! Сабр қилинглар! Тартибни ва осойишталикни сақланг!” Ана шундан кейин, уларни тугатиш вазифаси анча мураккаблашади, мистер Макдональд. Улар худди чигирткалардек. Ҳамма далаларга бирваракайига ёпирилишади. Агар иш ўз аҳволига ташлаб қўйилса ва уларга битим тузиш ваъда қилинса, биз ўзимиз қолоқлар сафига ўтиб қоламиз. Унда бирон нарсани ўзгартириш қўлимиздан келмай қолади. У ерга дарҳол десантчиларни ташламоқ зарур.

Аббос гапга аралашди.

— Агар сиз муайян бирор юмуш учун вақтдан ютмоқчи бўлсангиз, буни тушунса бўлар. Бироқ сиз бошқа бирон нарсани назарда тутаётган бўлсангиз, ахвол фақат ёмонлашади, холос.

Ҳа, Рэндли унга бекорга насиҳат қилиб, уқдирмаган экан: “Ҳеч қачон узил-кесил баёнотлар берманг. Улар жуда ўжар бўлади, агар бизнинг қарашларимиз уларнинг нуқтаи назарларига тўғри келмаётганидан воқиф бўлиб қолишса, душманларимиз томонига ўтиб кетишлари ҳам ҳеч гап эмас. Ахволни шундай тарзда кўрсатмоқ керакки, улар бизни ўзларига ҳамфикр деб ўйлашсин, сиз ўзингиз ўзингизга керакли тарзда иш юритаверинг. Уларга гоёлари жуда ҳам қимматли эканини ишонтиринг ва улар тўғрисида дарҳол Лондонга ахборот жўнатишингизни маълум қилинг. Уларга айтинг — Лондондан жавоб келгунча, келинлар, музокараларни бошлаб тура берайлик, денг. Агар улар бунга эътироз билдириб, оёқ тираб туриб олишса, унда уларга айтинг — вазиятни кескинлаштириш ҳамда биз билан улар ўртасидаги зиддиятларни юзага чиқаришнинг энг тўғри йўли — музокаралар олиб боришдир, денг. Агар улар бу қармоққа ҳам илинмаса, бошқа гоёларни олдинга суриг, то уларни жиловлаб олиб, тинчитмагунингизча, шу зайлда иш тутаверинг.

— Жаноблар, мен сизнинг фикрингизни тушундим. Бу одамнинг ағдарилишидан сизлардан ҳам кўра бизлар кўпроқ манфаатдормиз. Лекин шундай бўлса-да, менга айтинглар-чи: ҳозирча бу тўғрида гапириш сизларга эрта туюлмаётими?

Мирза зарда билан жавоб берди.

— Ахир, кўп нарса керак эмас-ку! Бор-йўғи бир неча юз аскар. Яна бунинг устига бу солдатлар олисда ҳам эмас. Уларнинг ҳаммаси қирғоқдан бир неча миля нарида турипти. Улар бир кечадаёқ соҳилга тушиб, тайёр бўлишади.

— Борди-ю, десант операцияси барбод бўлса-чи? Бу нимага олиб келишини тасаввур қила оласизми?

— Нега энди барбод бўлар экан? Улар бундан улуғроқ операцияларда ҳам кўп қатнашишган, ҳар гал муваффақиятли иштирок этишган. Солдатча ботинкалар гусуридан Қариянинг оёғи остидаги ер ларзага келади. Сиз рози бўлсангиз бас, қолган ишнинг барини ўзимиз бажо келтирамиз.

— Ҳа, майли. Нима иложимиз бор? Мен ўйлаб кўраман. Менимча, Лондон рози бўлса керак. Аммо Лондонда масалани ҳал қилгуларига қадар бир неча муддат мобайнида, лоақал зоҳиран бўлса-да, ҳаракат қилиб турайлик...

— Бир неча муддат дейсизми? Аниқроқ айтганда, қанча, мистер Макдональд? Биз узоқ кута олмаймиз.

Аббос талмовсираб қолди.

— Келинг, яхшиси, аниқлаб олайлик. Бир ойми ёки, айтайлик, бир йилми? Бўладими?

— Нега энди айти бир ёки икки ой бўларкан? — дея эътироз билдирди Мирза.

Питер муросага ундайдиган табассум билан жавоб берди:

— Мен, ахир, жаноблар, сизлардан бошдан-бош сўраб келяпман — тўнтаришни ташкил қилмоқ учун бизга қанча вақт керак бўлади? Икки ой деб ўзларинг таклиф қилдинглар, шундай эмасми?

— Шундайку-я, лекин кун ўтган сайин бу қари тулки биз учун вазиятни чигаллаштириб бормоқда. — Мирза суҳбатдошларини бирин-бирин кўздан кечириб чиқиб, даъваткор оҳангда деди: — Жанговар операцияда шахсан ўзимиз ҳам иштирок этсак, қандоқ бўларкин, мистер Макдональд?

Питер кулиб юборди.

— Мен сўнгги марта қачон ўқ отганим ҳам эсимдан чиқиб кетган. Ростини айтсам, сизга нима деб жавоб беришни ҳам билмай қолдим; келинлар, жаноблар, жиндай-жиндай ичайлик-да, ҳаммамиз биргаликда ўйлашиб кўрайлик.

Питернинг таклифи ҳаммадан ҳам кўпроқ Аббосга ёқиб тушди. Чўзилиб кетган гурунган аллақачон унинг оғзи қуриб, томоғи тақиллаб қолган ва кўнгли беҳузур бўла бошлаганини ҳис қилмоқда эди.

Бу гурунг чоғида ҳаддан зиёд зерикиб кетган ва ўзини бирон нарса билан

овунтиришга беҳуда уринган Ширин, ниҳоят, қатъият билан ўтирган жойидан туриб, раққосалардек бир айланди ва қувноқ оҳангда деди:

— Бир қадаҳ виски ҳар бирингиздан янги эркак ясайди! — у саҳнадагидай таъзим бажо келтириб, қўли билан чорловчи ҳаракат қилди: — Гапимга қўшиласизларми, жаноблар?

Мирза комил ишонч билан бидирлади:

— Муллақо тўғри гап! Биз бошқа одамларга айланамиз.

Шириннинг чехраси жиддий тус олди ва у бутунлай бошқача оҳангда деди:

— Мен мушглашиб кетасизларми деб қўрққан эдим. Мушглашмасанлар ҳам уришиб қоласизлар деб ўйловдим. Ташқаридан қараган одамга ашаддий душманларга ўхшаб кўриндинглар.

Аббос таассуф билан бошини чайқаб, паст овозда гапирди.

— Ҳамма касофат шундаки, бизнинг дўстларимиз ҳамма вақт ҳам бизни тушунаверишмайди. Мана, масалан, сиз, мистер Макдональд... Агар сиз аввал-бошданоқ бизнинг гапларимизни инобатга олганингизда, бу Қария аллақачон қоқиғулдай тўкилиб кетган бўларди.

Питер истехзо билан жавоб берди:

— Ўз-ўзидан аёнки, мункиллаб қолган бу чол эртами-кечми оламдан ўтади. Кўйинг, майли, ҳаётлигида яна пича азоб-уқубатларни кўриб қолсин. Наҳотки, сиз уни шу имкониятдан маҳрум қилмоқчи бўлсангиз? Ахир, унинг ўзи шуни истамоқда-ку. Моҳиятан оладиган бўлсак, бу чол нефть конларининг муқаддас олови билан ўйнашмоққа жаҳд қилган кундан бошлабоқ ўлган. Бу олов уни қовжиратиб куйдиради. Сиз бунга ҳадемай амин бўласиз, мистер Аббос.

Аббос чуқур қайғу билан жавоб берди:

— Кўрамиз... Лекин у жуда кўп одамнинг ёстиғини қуритмагунча бу дунёдан кетмайди. Бутун мамлакат бўйлаб очлик ўз салтанатини ўрнатиб, унинг малайлари қўлга илинадиган нарсанинг ҳаммасини талаб қуритганларидан кейингина у даф бўлади. У ҳозир сассиқ алафларнинг уруғини сепяпти, ҳадемай улар ниш уради, кўкариб, ҳамма ёқни босиб кетади. Ана унда уларни юлиб ташлаш жуда қийин бўлади. Ҳаёт муллақо чидаб бўлмайдиган тус олади.

— Қани, келинглар, келажак ёруғ кунлар учун олайлик, — деб қадаҳ айтди Мирза.

Ширин патнус кўтариб келди, дастурхонга қадаҳлар, бир шиша виски, муз солинган челақчани қўйди. Кейин кўшни хонага чиқиб, магнитофон тугмасини босди. Жуда паст оҳангда музыка эшитилди, у суҳбатга ҳалақит берадиган даражада эмас эди. Питер деди:

— Бундай вазиятда истаган битимларга келиш мумкин ва истаган муаммоларни ҳал қилса бўлади. Мусиқа оҳанглари ва қадаҳлар жаранги остида. Шундоқ эмасми, соҳибжамол хоним?

Ширин жиддий жавоб берди:

— Бир нарсага имоним комил: сизлар ўзаро маъқул бир битимга келасизлар. Фақат сиз, мистер Макдональд, биз яшаётган шароитни тўла ҳисобга олмаясиз. Биз учун баъзан кўрган ҳар бир кунимиз бутун бир йилга татийди. Одамлар энг сўнгги имкониятлари даражасида яшамоқда. Аббос шуларнинг барини яхшилаб тушуниб олмоғингизни хоҳлаяпти.

Питер бошини кўтариб, унинг кўзларига тик қараб жавоб берди:

— Биламан, хоним, шунинг учун ҳам мен бу ерга келдим-да...

— ...Ҳа, албатта, мункиллаган қариянинг бўйинини узиб, унинг саройдаги маҳмаданасининг тилини суғуриб олиш учун келгансиз. Қани, энди, унинг тилидан кабоб қилсанг...

Аббос буларнинг барини шопмай, дона-дона қилиб гапирди. Унинг овозида нафрат оҳанглари яққол сезилиб турарди.

— Бизнинг одамимиз келдими? — деб суриштирди Питер.

— Бутун кечқурун соат еттида самолётда учиб келади, — деб жавоб берди Аббос.

— Биз энди бундан кейинги ишларимизни пухталаб ўйлаб олмоғимиз керак. Бемалол ичаверинглар, жаноблар, лекин шуни ҳам эсдан чиқарманглар.

Питер билан Мирза тоғдаги котгедждан пастга тушгунларича, муҳокама чоғида туғилган ғояларни фикран тартибга солишга ҳаракат қилишди. Аммо

Шириннинг образи мияларига кириб, фикрларини жамлашга ҳалақит берарди. Улар жувоннинг табассумдан янада очилиб кетган жамолини кўз ўнгларидан кеткиза олмаяптилар. Бу чехрани улар бутун оқшом давомида гоҳо ошкора, гоҳо пинҳона суқланиб томоша қилишди. Ширинга уларнинг суқланиб қараганлари хуш ёқарди, умуман, эркакларнинг эътиборини ўзига жалб қилаётганидан яйраб кетарди. Эркакларнинг нигоҳлари худди териси остига ўрмалаб кираётгандай ҳаяжонга соларди.

Улар Байрут кўчаларидан пиёда, сукут ичида кетиб боришарди. Бироқ бу сукут замирида оғзидагини бировга олдирмаслик борасидаги қатъият яширинган эди. Шу дақиқадан бошлаб улар рақобатчига айланди.

10

Ашраф Оятулла Гагадан қайтаётиб икки кунга Байрутда тўхтаб ўтди. Унинг келиши ҳеч кимнинг диққат-эътиборини жалб қилмади ҳам, ҳеч кимда шубҳа ҳам туғдирмади. У Байрутда тўхтаб, Питер билан учрашмоқчи, хатти-ҳаракатларининг асосий йўналишини у билан келишиб олмоқчи ва келусида алоқа қилиш йўлларини аниқлаб олмоқчи эди. Ашраф “техник ижрочи” эди. У ўзини шундай деб аташни яхши кўрарди. Учта ажнабий тилни – французча, инглизча ва испанчани жуда яхши билар, жуда билимдон ҳуқуқшунос ҳисобланарди. Ўз вақтида у Лондондаги колледжни тугатган эди. Бу – унинг феълу атворига, кийинишига, бутун турмуш тарзига таъсир кўрсатган эди. Кейин Франция билан Венесуэлада ишлади, у ерда дипломатияни ўрганди. Унинг ҳозирги иши аввалги фаолиятининг давоми эди. У музокаралар олиб боришда, айниқса, жуда ажойиб фазилатларга эга эканини, бу санъатни яхши эгаллаганини намойиш қилди. Мексикалик жувонга уйланигандан кейин бир неча муддат сийosatдан ўзини тортди, ватанга хизмат қилишни эса мамлакатда барқарорликни ва қонунчиликни сақлаш деган маънода тушуна бошлади. Бош-бошдоқлик билан зўравонлик унинг табиатига бугунлай зид эди. Ишда у илмий усулларга амал қилишни маъқул кўрар, бу усулдаги аниқлик ва холисликни қадрлар эди. “Илм-фан, – деб дўстларига такрорлашни яхши кўрарди у, – бетараф нарса, инсоний туйғуларга унинг тоқати йўқ!” Бошлиқлар билан муносабатда у ялтоқланишни билмас, ўз қадрини ерга урмасдан, қўли остидагиларга эса талабчанлик билан муомалада бўларди.

У хизмат сафарларига боришда ва музокаралар юритишда давом этарди, аммо бу ишларни унчалик рағбат билан қилмай қўйган эди. Мамлакатда ғалаёнлар бошланиб кетгач, бирор мамлакатга бугунлай муҳожир бўлиб кетишни ўйлай бошлади. Аммо Лондонда ўқиб юрганида Аббос унинг стипендия олишига ёрдам берган эди, кейин эса унинг дипломат бўлишига ҳам яқиндан кўмаклашди. Шу ваздан Ашраф Аббос билан боғланиб қолганди ва ўзини ундан қарздор ҳисоблар эди. Шу туйғу унинг ватанни тарк этишига йўл қўймай турарди. У қолди ва кўчадаги тартибсизликлар, бошбошдоқлик тугаб, мамлакатда яна қонун устиворлиги тикланишини кута бошлади.

Гагага учиб кетишидан аввал Аббос Ашрафга уни Байрутда кутишини маълум қилди ва учрашиш вақтини ҳамда жойини белгилади. Ашраф Байрутга кела оладими-йўқми – бунга қатъий ишончи йўқ эди, аммо Аббос уни кўндира олди. Ашраф ҳар нима бўлганда ҳам дўсти ва валинеъматининг гапини қайтара олмасди, охир-оқибатда, унинг ўзи Аббосга мутахассислиги бўйича қўлидан келганча ёрдам беришни таклиф қилди. Лондон ҳам унинг шундай қилишини истарди.

Питер билан Ашраф Оятулла учрашувининг биринчи дақиқалари, том маънода, яккама-якка жангга ўхшаб кетди. Уларнинг ҳар бири суҳбатдошини пайпаслаб кўришнинг пайдан бўлишди. Бир-бирларини синаш учун айтилган биринчи иборалардан кейин орага сукунат чўкди ва бу сукунат мобайнида улар навбатдаги юришларни ўйлаб олишди. Питерга Ашрафнинг босиқлиги, гапни дона-дона ва аниқ қилиб гапириши, суҳбатдошининг кўзига тик боқа олиши маъқул бўлди.

Ашрафга келадиган бўлсак, у ҳам Питерни қизиқиш билан кўздан кечирди. Унинг назарида, Ашраф қачонлардир Лондонда Питер билан учрашгандай эди,

лекин ўйлай-ўйлай, қачон қандай вазиятда учрашганини эслай олмайди. Питер ишонса бўладиган одамга ўхшаб кўринди, у Питерга керакли хизматларни кўрсатишга рози эди, лекин олатига кўра, шопмасликка қарор қилди. Қийналиб эришилган дўстлик пишиқроқ бўлади деб хаёлидан ўтказди у.

Аббоснинг вақтида келиб қолгани уларнинг бир-бирлари билан тил топишиб ва ҳатто баъзи бир масалаларда келишиб олишларига ҳам ёрдам берди.

– Биз ҳар иккала томонга ҳам маъқул бўладиган натижаларга эришмоқчи бўляпмиз, мистер Аятулла.

– Мен ўзим ҳам айни шу масалани ўйлаб турган эдим, мистер Макдональд.

– Ҳа, ҳа. Лекин вазиятни барқарор ҳолга келтирмоқ учун бақувват замин яратмаса бўлмайди.

– Қонунчиликка риоя қилиш ва ўйин қоидаларини бузмаслик, мистер Макдональд, бу ишдаги энг асосий икки омилдир. Мен, масалан, ўз фаолиятимда ҳаммаша қонунга қаттиқ риоя қиламан. Мен шундай ҳисоблайманки, ҳамма фуқароларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва кафолатлашнинг бирламчи шарти – қонунларга оғишмай риоя қилиш. Қонунни бузиш муқаррар тарзда янгидан-янги қонун бузилишларига олиб келади. Натижада эса анархия вужудга келади.

– Иккалаимизнинг нуқтаи назарларимиз амалда бир хил экан, мистер Оятулла. Агар ҳамма нарсани сиз билан мен – иккимиз ҳал қиладиган бўлсак, ҳеч қанақа чигал масалалар чиқмас эди.

– Бир дақиқа! – деб орага тиқилди Аббос бироз зарда билан. – Сиз ўзингиз нимани таклиф қиласиз? Биз, ахир, нима қилмоғимиз керак?

– Ҳамма гап ана шунда-да, – деди Питер илжайиб.

– Ишончим комил, мистер Макдональд, ҳар икки томонга ҳам маъқул келадиган натижаларга эришмоқ мумкин. Мистер Оятулла ҳам айни шуни тапиряпти. Шундоқ эмасми?

– Ҳўш, қай тарзда, Мистер Оятулла?

– Биз молу мулкни тортиб олиш ва шунга ўхшаш бошқа тадбирларни маъқуллай оламизми, – деб сўради Оятулла.

– Саволингизга савол билан жавоб бераман – сиз ўзингиз нима дейсиз? Сизнингча, бу тўғри тадбирми ёхуд нотўғрими?

– Йўқ, мени кечирасиз. Бу усулда олиб бориладиган баҳс ҳеч қанақа самара бермайди.

– Нега энди? Ҳар қандай масалани ҳам аввал бошдан муҳокама қилиб олиш керак. Ишнинг яхши бошланиши яхши тугашининг гаровидир.

– “Ишнинг яхши бошланиши” деганда сиз нимани назарда тутиясиз?

– Сизнинг ҳуқуқшунос эканингизни назарда тутган ҳолда, ишнинг юридик жиҳатларидан бошлашни таклиф қиламан. Агар шундай қилсак, ҳозир кўрилаётган тадбирларнинг ҳаммаси қонунларни қўпол тарзда бузишдан ўзга нарса эмаслиги аён бўлади.

– Тўғри айтасиз, мистер Макдональд.

– Ана, кўрдингизми? Бу масалада биз сиз билан яқдилмиз. Шундан келиб чиқиб, кейинги фаолиятимизда биз нималар қилмоғимиз керак?

– Англамадим...

– Мен қандай қилиб икковимиз баҳамжиҳат ана шундан келиб чиқиб қонунчиликни тиклаш борасида иш олиб боришимизни айтяпман.

– Кечирасиз, лекин масала ортиқ бундай қўйилаётгани йўқ. Қонун қўндан бери бузиб бўлинган. Менинг ўйлашимча, бошқарувдаги олий рутбалик зотлар муаммони шу нуқтаи назардан кўришга лаёқатли эмаслар. Улар содир бўлиб ўтган ҳодисаларни қайта кўриб чиқишнинг ҳожати йўқ деб ҳисоблашади. Қолган нарсаларнинг ҳаммасини муҳокама қилиб бир тўхтамга келиш мумкин бўлса керак. Масалан, товон ҳақи тўлаш масаласида...

– Сиз бу масалада бир битимга келишингиз мумкин деб ҳисоблайсизми?

– Ҳа, албатта, ҳаммаси амалда анча мураккаб кечади.

Мирза гапга аралашди.

– Тўшунсаларинг-чи, жаноблар, сизларнинг куч ишлатмоқдан бошқа чораларинг йўқ.

Аббос ошқора бир ғазаб билан дағдаға қилди:

– Мен сизни огоҳлантирган эдим, мистер Макдональд. Иш сиз ўйлагандан кўра анча мураккаброқ. Ҳа, олдингизда фақат бир чора турипти, холос – қари аблаҳни нимталаб ташламасангиз бўлмайди. Иложи бўлса, қийма-қийма қилиб ташлаш керак. Яна бошқалар ҳам бор. Унинг думларини, югурдақларини

ҳам йўқотиш керак. Ҳозирги бемазагарчиликларнинг ҳаммасида уларнинг қўли бор. Ҳамма нарсани — динни ҳам, диёнатни ҳам, ахлоқни ҳам, халқнинг ишончини ҳам оёғости қилиб, тупроққа тенг қилишди. Ўзлари учун ҳамма қонунларни бекор қилишган, қўлларини қаерга чўзса, етади! — У нафасини ростлаб олиб, гапига хотима ясади: — Бу самарасиз гап сотишларни бас қилиш керак. Кучни аямасдан фақат зарба бермоқ керак. Фақат шу йўл билан масала ҳал бўлади.

Питер хотиржам оҳангда деди:

— Мистер Оятулла вазиятни қутқариб қолмоғи мумкин.

Ашраф таажжублангандан кўзлари бақрайиб қолди. Гарчи у Питернинг сўзлари замирида қандай маъно ётганини англамаган бўлса-да, уларни эшитиб лол қолди. У беихтиёр жилмайди-да, саросима ичида сўради:

— Бу гап қандоқ бўлди, мистер Макдональд? Мен-а? Қутқариб қолиш қўлимдан келадими?

* * *

Ўша оқшомда улар ёқимли музика садолари остида рақс тушишди. Ҳамма гапни гаплашиб, пухта ўйлаб, келишиб олишганди. Шу ваздан улар ўзларига ўзлари кичкинагина байрам қилишди. Мана шу изғиринли қиш оқшомида Байрутда кўп ишларга пойдевор қўйилганди. Эргаси куни меҳмонхонада тургани учун ҳақ тўлаётиб, Питер маъмурга шундай деди:

— Мен бу ерга яна қайтиб келаман. Байрут жуда ажойиб шаҳар экан. Бу ерда ҳамма нарса гўзал, айниқса, аёллар... — деб оғзи қулоғига етиб жилмайди.

У бу тигиз кунларни эслади. Зиёфат либосидаги Ширинни, унинг яланғоч елкаларини, хуфия тарзда бир-бирларининг қўл қисишганларини эслади. Фақат бир нарсасига уни хавотирга солар, унинг юрагида шубҳа-гумонлар уйғотарди: у Мирзанинг хулқи-атвориға сира тушуна олмади. Ким ўзи у? Уччига чиққан телбами? Балки, аксинча, жуда доно ва маккордир? Унинг ҳамиша аланг-жаланг бўлиб турадиган нигоҳи замирида нималар яширинган? Унинг билан Ширин ўртасидаги муносабатлар қанақа?

ИККИНЧИ ҚИСМ

Шарқона либосга бурканиб, унга ўзингизни ўргатинг, том маънода шарқ одами бўлиб олинг. Бисотингизда нимаки инглизча бўлса, ҳаммасини соҳилда қолдиринг, шарқ урф-одатларини тўла-тўқис қабул қилинг. Агар оврўпалик одам буларнинг барини ўзлаштириб олса, у шарқ одамлари устидан уларнинг ҳудудларидаёқ қолиб чиқади, негаки, уни раббатлантирадиган кучлар ҳаётга қобилдир. Унинг қатъияти уларникидан юксакроқ. Агар бу сифатларда устунлик унинг томонида бўлса, демак, у ғалаба сари бораётган. Кўникилмаган ҳаёт шароити, оғир иқлим, ақл бовар қилмайдиган бир тилда сўзлашиш зарурати, фақат ёввойиларгагина хуш ёқадиган таомларни емоқ, ноқулай либосларни кийиб юрмоқ, уларнинг гаройиб қилиқларига чидамоқ, булар ҳам етмагандек, хотиржамликнинг йўқлиги, холи қола олмаслик, бирор маданий шароитда ҳордиқ чиқариш имконининг йўқлиги, улар билан ҳамкорлик қилишдаги қийинчиликлар — буларнинг барини жуда жиддий тарзда ҳисоб-китоб қилиб кўрмоқ лозим. Шундан кейингина бу нобоп қайиқда сафарга отланса бўлади.

Лоуренс.

I

Жўнроқ сўзларни қўлаб, Питер ҳайдовчисига деди:

— Мени офисда кутиб тура қолинг. Мен жиндай пиёда юрмоқчиман. Бироз тоза ҳаводан нафас олай.

Ҳайдовчи ҳайрон бўлиб қолди – у хўжайиннинг гапларини нотўғри эшитдим, шекилли, деб ўйлади. Аммо ҳайдовчининг ҳайрон бўлганига Питер парво ҳам қилмади, унга ўгирилиб қарамай, автомобилдан тушди. У юввош, беғам бир одам қиёфасига кирди-да, кафтларини бир-бирига ишқаб, хушгак чалиб, аллақайси куйни хиргойи қила бошлади. Бироқ шу лаҳзадаёқ бу ишлардан ўзини тийди – ўзига диққатни жалб этмаслиги керак эди.

Бозор шовқин-суронга тўла эди. Питер, одатда, унинг ёнидан эътиборсизгина ўтиб кетарди. У маҳаллий ҳаёт нима эканига биринчи марта назар ташлади. Биринчи марта бу ҳаётни безаксиз, пардозсиз кўрди. Ночорлик. Шафқатсизлик, ҳаммаёқ кир-чир, ахлат... “Ё парвардигор, – деб ўйлади Питер дўкончада сигарета сотиб ўтирган қарияга қараб. – Бу шарқ одамлари ўлмоқ учун дунёга келадими? Қарасанг, уларнинг бутун вужудидан мутеълик ёғилиб туради. Ўлим уларнинг нигоҳларида сезилиб туради. Уларнинг эринчоқ фикрларида ўлим шарпаси соя солган. Уларнинг мутлақ фаолиятсизлигидан ҳам ўлим ҳиди анқиб туради. Улар тирик юрган мурдалардан ўзга нарса эмас”. У ўзидаги ҳаёт қувватини сезмоқ учун муштумини қаттиқ қисди.

У янги ҳаёт бошлашга қатъий жаҳд қилган эди. Бунинг учун сўнги ой мобайнида йўл қўйган бир қатор бемаъни ишларини бутунлай хаёлидан чиқариб ташлашга тайёр эди. Бутун бир ҳафта давомида у бирон ишга қўл урмай, маза қилиб, бекор юрди. Бекорчилик кунларида у ўз аҳволини обдон ўйлаб кўрди, янги соҳадаги илк қадамларини таҳлидан ўтказди. Ўзига керак одамлар хузурига борди, ўзининг шарафига элчихона ва компания маъмурияги томонидан уюштирилган зиёфатларда ишгирок этди. Керак бўлиб қоладиган танишлар орттирди. Айниқса, элчихонанинг биринчи котиби билан яқин чиқишиб қолди – уларнинг икковлари ҳам бир хил нарсага қизиқишар экан. Унга янги ошнасанинг қилиқлари ёқарди. Унинг суҳбати ҳам ширин эди. Аммо иш юзасидан олиб борилган мулоқотлар Питерга жуда зерикарли кўринди. Бунинг устига улар тузукроқ самара ҳам бермади. Улардан баъзи бирлари тўғрисида у элчига гапириб берди ва ундан маслаҳат сўради. Компания бошқарувига ёзган ҳисоботида у шундай деди: “Ҳамма нарса белгиланган режа асосида кетяпти. Айрим вазифаларни ҳозирнинг ўзида ҳеч қандай қийинчиликларсиз бажариш мумкин”. Энди мамлакат ҳаётини ичидан ўрганмоқни бошламоқ керак эди. Мистер Рэндли бундай деб маслаҳат берган эди: “Ўз кўзингиз билан кўрмаган бўлсангиз, ҳеч нарсага ишонманг. Ҳамма нарсани кўра билмоқ керак. Кўрганда ҳам саёҳатчининг нигоҳи билан эмас, теранроқ нигоҳ ташламоқ лозим. Агар вазиятни енгилтаклик билан баҳолаш йўлини тутсангиз, бу сизга қаттиқ панд бермоғи мумкин. Яна бир нарсани айтиб қўяй: олма пиш, оғзимга туш деб ўлтирманг. Уни узиб олиш керак. Бунинг учун меҳнатингизни аяманг, мистер Макдональд”.

Учинчи ҳафта... Музейга борди, у ерда баъзи бир нарсаларни сувратга олди. Биринчи котиб Митчел билан баъзи бир масжидларга борди. Шарқ санъати тўғрисида. Шарқона яшаш тарзи ҳақида анча гаплашишди. Таажжуб ва ҳайрат билан Питер диндорларнинг қандай намоз ўқишларини, намоз вақтида баъзи бирларининг кўзидан ёшлар тирқирашини кузатди. “Шундай таассурот туғиладики, улар ҳаммаша нимадандир ҳадиксираб туришади, – деб ўйлади Питер. – Акс ҳолда, уларнинг бундай хатти-ҳаракатини қандай изоҳлаш мумкин?”

У зиддиятли туйғулар асоратида қолди. Кайфияти паст, юраги ғаш эди. Маҳаллий ҳаёт манзаралари унинг бутун фикри зикрини банд қилиб олганди. Бир кун кечаси масжиднинг ёнида фарёд чекаётган аёл тушига кирди. Бирдан аёл Питерга ташланиб, уни кучоқлаб ўпа бошлади. Унинг қалбида кураш бошланди – у нима қилишини билмай қолди – аёлни кўкрагидан итариб ташласинми ёки унинг бўсаларига жавоб берсинми? У саросима ичида бирон чора излаб, теварак-атрофига аланглади. Кейин бирдан аёлни кучиб, бошини кўкрагига қўйди. Бироқ кейинги лаҳзада аёлни бир уриб, ўзидан нарига итариб ташлади. Унинг назарида, аёл Питерни тишлаб олмоқчидай бўлганди. У хирс ва кўркув туйғулари ичида уйғонди. Анчагача уйқусизликдан қийналиб, кўзига уйку келмай, тўлғониб чиқди. Туннинг жунжиктирувчи совуғига қарамай,

пижамада балконга чиқди. У ердан туриб уйқудаги шаҳарни тамоша қилди. Тунги осмонга қаради. Патрицияни эслади, умрнинг беҳудалиги тўғрисида маъюсланиб ўйга толди.

Йилнинг бу фаслида бозорлар унчалик гавжум бўлмади — буюмлар кам, ёздаги ёки куздаги савдо-сотик йўқ. Бозор гўё бир нарсага маҳталдай. Ҳамма маҳталдай. Ҳамма мудраётгандай аста ҳаракат қилади. Ҳаёт жилдирабгина оқдётган ирмоққа ўхшайди. Баққоллар лоқайд қиёфада ўтиришар, харидорларни чақириб таклиф қилишмас, дўконлари ичидаги кичкинагина печканинг тафтидан исинишга ҳаракат қилишарди. Буюмлар ҳам уларни унутиб қўйганлари учун мунғайибгина туришарди. Бу юртларда қишда қуёш кўпинча булуғлар орғига яшириниб олар, мабодо бирда-ярим йилг этиб кўриниб қолса, унинг нурлари ҳеч қанча илитмасди.

Питер бирор нарса харид қилмоқчи бўлди. Рост, у ҳеч нарсага зорикқан эмас. Бирор нарсага муҳтожлик сезса, Муҳаммаднинг котибаси Зайнаб ёки мулозими орқали буюртма бериши мумкин эди. Нарсани ўзи харид қилиши мумкинлиги унинг хаёлига ҳам келмас эди. Бунинг сабаби жуда жўн эди: у қаерда нима сотилишини билмас, бундан ташқари ёлчигиб савдолашиш кўлидан ҳам келмасди. У Шарққа бориб келган дўстларининг тайинлаган гапларини эслади. “Бу шарқ одамлари кўп ажойиб халқ-да! Ҳаммадан ортиқ хуш кўрадиган иккита нарсалари бор. Биринчиси — савдолашиш, иккинчиси — бахшиш олиш. Шуниси ҳам борки, бахшиш эвазига улардан истаганингни сотиб олса бўлади. Ҳар бир харид қилинган нарсага нархидан ташқари яна бахшиш ҳам бериш керак. Савдолашсанг ва хасислик қилмасанг, сендан яхши дўст йўқ.

Бундан ташқари, ҳаммиша ўзингни содда-гўл қилиб кўрсатмоғинг керак. Айтайлик, сенга буюмнинг нархини айтишади, буни эшитиб, бироз тарадудда тушмоқ керак, кейин баҳслашиб, савдолашишга киришмоқ лозим, охир-пиравард эса айтилган нархга рози бўлмоқ шарт, рози бўлганда ҳам, албатта, табассум билан, жилмайиб рози бўлиш шарт. Агар уларнинг тилини билсанг, ўзингнинг тўла-тўқис мамнун бўлганингни ифодалаб жуда яхши, омадли иш қилганиннга ишончинг комил эканини айтишинг лозим. Тўғри, баъзан шундайлар ҳам учраб қоладики, улар савдолашишни ёқтирмайди. Бундайлар қанақа одам экани тунд башарасидан, қўпол муомаласидан, қаҳрли қарашларидан кўриниб туради. Бундай ҳолларда гапни кўпайтирмасдан уч-тўрт пиастр кўшиб бериб, ишни битира қолиш керак. Ёки бўлмаса, ўзингни ҳисоб-китобнинг тагига етолмаётгандай қилиб кўрсатмоқ лозим. Лекин ҳар қанча адашсангиз ҳам уларнинг фойдасига адашинг. Шундай қилсангиз, уларни бутун ичак-чавоғи билан сотиб олдим деб ҳисоблайверишингиз мумкин”.

Бу гап-сўзларни эслаган Питер ўзини бир синаб кўрмоқчи бўлди. Бусиз ҳам аллақачон оддий одамлар билан алоқа ўрнатиш фурсати етиб келган эди. Тўғри, у ҳали нима харид қилишини аниқлаб олганича йўқ. У дўконма-дўкон юрди. Сотувчиларнинг башараларига тикилиб қаради, лекин кўнглини “жиз” эттирган бирор-бир пичоққа илинадиган нарсани учратмади. Рэндли бир гал ундан “Сиз алоқаларни қандай қилиб ўрнатасиз, мистер Макдональд?” деб сўраган эди. Кейин шу ондаёқ ўзи бу саволга жавоб берганди: “Бу иш бир вақтнинг ўзида ҳам осон, ҳам қийин. Сиз яхши биласиз, Питер, у ерда одамлар ўртасидаги муносабатлар бизлагига қараганда бутунлай бошқача асога қурилади. Мана, масалан, сизга бир мисол: Фараз қилайлик, сиз магазиндан қандайдир буюмлар харид қилдингиз. Шунда харид қилган буюмларингиздан қай бирини атайин унутиб қолдингиз. Магазиндан чиққач, шошиб жўнаб қолманг. Агар улар сизнинг паришонхотирлигингизни вақтида пайқаб қолишса, ҳойнаҳой, орқангиздан келиб, сизга етиб олишади-да, буюмингизни қайтариб беришади. Бундай ҳолларда ақл-идрок билан иш юритмоқ керак. Яхшиси, магазинга қайтиб кириш-да, уларга миннатдорчилигингизни изҳор қилиб, уч-тўрт танга инъом беринг. Агар улар пулни олишмаса, билингки, сиз жуда художўй одамларга рўпара келибсиз. Шундай бўлса, сиз улардан яна бирор нарсани харид қилинг. Қимматроқ нарса харид қилсангиз, яна ҳам яхши. Шундан кейин уларнинг қилган ишларига қойил қолишингизни билдириб, авж пардаларда мақтанг, бу ишлари обрўларига обрў кўпишини айтинг. Шундан кейин, мистер

Мақдональд, уларнинг магазинига яна бир келиш эсингиздан чиқмасин. Қанча тез келсангиз, шунча яхши. Улар билан муомала қилаётганингизда улар сизнинг эски қадрдонларингиз ёки янги тошпан дўстларингиз эканини сездириб туринг. Ўзаро улар оврупаликларнинг ғалатилиги тўғрисида гурунглашишни яхши кўришади, ҳолбуки, айна ана шу ғалатиликлар сиз билан уларни ўзаро боғлашга хизмат қилади.

Бу панд-насихатларни эслар экан, Питер миллий кийимлар билан савдо-сотиқ қиладиган дўконга яқинлашди. Бу дўконда ҳар хил кийим-кечаклар тўғри келганча уйиб ташланган эди. “Нега улар бунақа пала-партишликни ёқтирар экан? — деб ўйлади у. — Шу ола-қуроқликдан улар бирор баҳра олишармикин? Бу гапларидан яна ўзи истеҳзо билан хулоса чиқарди: — Бу либосларнинг ҳаммаси шарқона ибтидоийликнинг ифодаси, холос”.

Питер дўконга кирди, диққат билан теварак-атрофига аланглаб қаради, қўлига биринчи илинган буюмларни титкилаб кўрди. Сотувчиларга ва дўкондаги ўзидан бошқа ягона харидорга қараб жилмайди. Дўконда сукунат чўкди, дўкондорлар ниманидир кута бошладилар. Бу Питерни зимдан хушёр тортирди. У ўзини қандай тутмоғи керак? Жин урсин, нимани харид қилмоғи лозим? Кейин беҳуда харид қилган буюмини бошита урадимиз? Бу масалада Рэндли нима маслаҳат берганди? “Бирор нарса харид қиладиган бўлсангиз, кўп ҳам ўйланиб ўтириш ярамайди, унинг нима фойдаси борлигини ҳам суриштира берманг. Энг муҳими — аҳолининг муайян табақалари билан мулоқотда бўлиш. Биз сиздан ана шунни истаймиз. Қўлингиздан келганича шу ниятингизни намоён қилаверинг. Биринчи танишишлардан кейин, бошқа одамлар билан таниша бошлайсиз. Агар ҳиммат қилиб, кўпроқ нарса харид қилсангиз, улар сизнинг тўғрингизда шундай дейишади: Бу хорижийларнинг мунча феъли кенг бўлмаса? Улар бирам хушмуомала бўлишадими, қўяверасиз. Улар бирор жойда пайдо бўлиб қолишса, бас — дарров теварак-атрофларида ҳамма нарса қайнайди — бозор ҳам, савдо-сотиқ ҳам, ҳаётнинг ўзи ҳам ҳаракатга келади”.

Питер анча-мунча нарса харид қилди, бу борада юксак истеъдодга эга эканини намойиш қилиб, гоёта удлабуронлик билан харид қилди. У ҳатто бу дўконни ўзи учун бир базага айлантириб олишни ҳам ўйлаб қўйди: вақти-вақти билан бу дўконга кириб туради. Харид қилган нарсаларининг пулини тўлар экан, у сотувчилардан бирига мурожаат қилди. Бу йигит чалакам-чатти француз тилини билар экан, ундан харид қилган буюмларини ўраб беришни ва дўконнинг адресини айтиб беришни илтимос қилди. — кейинчалик буюмларни олиб кетиш учун ҳайдовчисини юборажагини маълум қилди.

Хайрлашаётиб Питер сотувчининг қўлини қисди, дўконга отаси билан бирга кириб келган болакайга ҳазиллашиб, кулдирди, кейин эса ўз дўстларига бу аjoyиб магазинни тавсия қилажагини, бу ерда харидорларга жуда яхши муомала қилишларини ва ўзи бу магазинда кўп кўпдан бери орзу қилиб юрган нарсаларни харид қилганини айтишини сўзлади. Албатта, кўп ўтмай магазинга келишга ваъда берди, сотувчи йигитнинг исмини сўраб билиб олди ва уларнинг исmlарини арабча талаффузда такрорлашга ҳаракат қилиб, дўкончиларни анча кулдирди.

Шундан кейин у яна учта дўконга кирди ва бу дўконларда ҳам ўзини худди биринчи дўкондагидек тутди. Кейин такси тутиб компанияга йўл олди, йўл-йўлакай эса шофер билан гап сотишиб кетишга аҳд қилди. Аммо таксичи парижонхотир бадқовоқ одам экан. Питер турли-туман одамлар билан қиладиган муомаласига тузатишлар киритиши кераклигини тушунди, уларнинг қалбини эгалламоқчи бўлсанг, нозикроқ муомала қилишни ўрганмоқ керак.

“Уларнинг ҳар қайсисининг қалбига калит топса бўлади, — деб ўйлади у. — Фақат улар сиёсий рақиб бўлмаса бас. Сиёсий рақибларни эса маҳв этиш керак. Шунисига шукурки, улар унчалик кўп эмас. Қолганларни эса унчалик қийналмай, қўлга ўргатиб олса бўлади”.

Автомобилнинг ён томондаги ойналаридан у кўчаларни тамоша қилиб, одамларнинг чехрасига разм солиб борарди. Дўконда нималар харид қилгани эсига тушиб, кулиб юборди. Ҳар ҳолда тажриба орттирмақ учун шоферни гапга солишга уриниб кўрсам, чакки бўлмас эди, деб ўйлади.

У нима дейишини ўйлаб ҳам ўтирмай шундай гап ташлади:

– Машина ўзингизникими?

– Йўқ.

– Кимники, бўлмаса?

– Эгасиники...

– Сиз-чи?

– Мен унда ишлайман.

– Хўш, сизга қанча тўлашади?

– Нимани тўлашади?

– Нимани бўларди? Маошингиз қанча демоқчиман-да?

Питер имо-ишоралар билан гапини тушунтирмақчи бўлди. У ҳайдовчи томон сурилиброқ ўтириб, унинг кўзларига тик қараганча, худди пул санаётгандай, бармоқларини ҳаракатга келтирди. Ҳайдовчи ҳеч нарса деб жавоб бермади. У елкасини қисиб қўя қолди – у жавоб беришдан бўйин товладими ёки “тапингни тушунмадим” деган маънони аниқламоқчи бўлди – билиб бўлмади.

Питер сўраб-суриштиришини қўймади.

– Тушунайсизми? Меҳнатингиз учун сизга қанча пул тўлашади?

Ҳайдовчи ҳеч нарса деб жавоб бермади – йўловчининг хиралиги учун ўзини ноқулай ҳис қилаётгандай кўринарди. Питер унинг кулфи дилини очишга уринишларини бас қила қолмасди.

– Нечта болангиз бор?

– Олгита, – деб жавоб берди ҳайдовчи ва бирдан кўришиб турган бирон зарурат бўлмаса-да, машинанинг сигналинини чала бошлади: бу билан у ўзини жиндай бўлса-да, чалитмоқчи ёки савол берувчининг униси ўчирмоқчи бўлди, шекилли. Бу орада Питер “яна нима қилсамикин?” дея ўйланмоқда эди. У чўнтагидан битта йирик пул чиқариб, уни икки буклади-да, гўё уни олишни таклиф қилаётгандай ҳайдовчига узатди.

– Ҳали айтилган жойга етиб борганимиз йўқ, – деди ҳайдовчи гапни келиб.

– Биламан. Лекин йўлқирани олдиндан олиб қўйсангиз ҳам майли.

Ҳайдовчи бошини сал-пал ўтирди-да, икки букланган пулга назар ташлади. Унинг йирик пул эканини кўриб, Питердан сўради:

– Майда пулингиз йўқми?

– Йўқ, оғайни.

Ҳайдовчи пулни олиб, ёнига қўйди-да, машинага газ берди. Машина тезлашди. Кейин ҳайдовчи қўққисдан тормозни босиб, Питерга юзланди:

– Пулни майдалатиб келаман.

– Менга қайтими керак эмас. Ҳаммасини олаверинг, – деди Питер маънодор жилмайиш билан.

Ҳайдовчи яна елкасини қисди ва машина ичига сукунат чўмди. Икковлари ҳам ўйланиб қолишди. Питер ҳайрон эди – нега ҳайдовчи унинг йўлқирани саҳийлик билан ошириб беришига бунақа совуқ муносабатда бўляпти? Шофернинг калласида эса бошқа ўйлар чарх урарди: аслида-ку ҳайдовчи уч-тўрт танга ортиқроқ топишга йўқ демайди, лекин нотаниш одамга қарам бўлиб қолиш эвазига топиладиган пул унга керак эмас. Хориждан келган бу одам бу ерда пул ҳамма нарсадан муҳим, асосий нарса экан деб ўйламасин-да...

Питер машинадан тушганида, ҳайдовчи машина деразасидан унга пулни узатди-да, шундай деди:

– Истасангиз, энди буни ўзингиз майдалаб оларсиз...

– Ие, мен сизга айтдим-ку, қайтими керак эмас. Бу пулнинг ҳаммаси сизники. Олаверинг.

Ҳайдовчининг қовоғи очилмади. Шу кўйи у бошини чайқалди.

Питер эшикни очиб қолдириб, машинадан тушиши биланоқ ҳайдовчи зарда аралаш эшикни қарсиллатиб ёпти-да, газаб билан бир нималарни бақирганича, машинага газ берди. Машина вариллаб, олдинга ташланди.

Питер таксичининг қилмишига ҳайрон бўлди. Кенг вестибюлдан зина томон кетиб борар экан, у ўйлади: “Бу шарқ одамларини Аллоҳнинг ўзи ҳам узил-кесил тушуниб етмаса керак. Галати халқ. Уларнинг сиёқлари ҳам, феъли-хўйлари ҳам, қилиқлари ҳам галати. Нима хоҳлашларини ўзлари ҳам билмайди. Дўстни душмандан фарқ қила олишмайди”.

2

Питер келганидан сўнг биринчи кунларданоқ кундалик тутишга аҳд қилди. Лекин ҳар хил ишлар сабаб бўлиб, бир неча оқшомни ўтказиб юборишга аҳд қилди. Аммо сирасини айтганда, унинг ёзганлари оқибатида ҳосил бўладиган манзара анча мароқли бўлиб чиққанди. Қалин кўк дафтарни қайта ўқиб чиқар экан, Питер ўзига ўзи шундай деди: “Агар эълон қилса, шунинг ўзи бебаҳо материал бўлиши мумкин. Менинг бошқа кундаликларимни ҳисобга олмаса ҳам бўлади. Айниқса, қизил дафтарни. Бу шунчаки оддий ахборот эмас, у мендан кейин келадиганлар учун жуда катта аҳамиятга эга бўлади. Фақат улар эмас, умуман, саёҳатни ёқтирмайдиганлар ва ҳеч қачон бу ерларга қадам ранжида қилмайдиганлар ҳам буни ўқиб, жуда ҳузур қиладилар”. У навбатдаги саҳифани очди.

“Бу шаҳар сиёғидан жуда катта кўринади, лекин у шу пайтга қадар мен кўрган йирик шаҳарларнинг ҳеч қайсисига ўхшамайди. У кишини ўзига ром қилмайди. Унда ҳамма нарса хунук ва бадбашара. Мен кўп ойлар мобайнида бу шаҳарда қандай яшай олишимни тасаввур ҳам қилолмайман. Бу тўғрида ўйлашимнинг ўзидаёқ кўнглим беҳузур бўла бошлайди, менинг назаримда. Мендан аввал бир неча йиллар мобайнида ва ҳозиргидан оғирроқ шароитларда бу шаҳарда яшаб кетган одамларни бошга қўйиб, тавоф қилса арзийди. Бундай шароитларда қандай ҳаёт кечириш мумкин? Ҳар томонда ахлат, ифлосгарчилик. Бирор лаҳза ҳам ўзингни бехатар ҳис этолмайсан. Ҳар қадамда учрайдиган ваҳшийлик-чи? Кийим-кечакда ҳам, урф-одатларда ҳам, диний расм-русумларда ҳам. Буни ваҳшийлик деб аташнинг ўзи камлик қилади. Агар аниқроқ қилиб айтадиган бўлса, қолоқлик ва жаҳолат ҳаётнинг ҳамма тирқишларидан мана ман деб кўриниб туради. Фақат баланд оҳангларда, бақириб-чақириб гаплашишади. Ажнабийларга шубҳа билан қарашади, уларни душман деб билишади. Бирор нарса сотишса, албатта, алдашга ҳаракат қилишади, бирор бўлмағур нарсани қўлингизга тутқазиб, чув туширишади. Яна нимани айтгай?”

Бу мальун шаҳарга жўнашдан аввал, роса пухта ўйлаб кўриш керак эди. Ҳаётингнинг бу ерда ўтган ҳар бир куни истаган жойда, ҳатто ҳарбий асрлар лагерида ўтказган бир ой умринга тўғри келади. Мен уруш пайтида ўша ерда бошимдан кечирган оғир машаққатли кунлар бу ердаги ҳаётга қараганда чиласа бўладиган кунлар эди”.

Лекин ҳовлиқманг, мистер Макдональд. Агар сиз ўз ватандошларингизга бирор вақти-соати келиб, фойда етказиши мумкин бўлган бирор асар ёзмақчи бўлсангиз, уни бутунлай бошқача тарзда ёзмақ керак. Сен бу ерда ёзаётган нарсаларнинг ҳаммаси туйғулар пўртанасидан иборат. Уларнинг сендан бошқа ҳеч кимга қизиги йўқ. Сенинг асарингни ўқийдиган одамларга эса равшанлик керак. Ундан кўра, буларнинг бари сени нега ташвишлантиришини, бу ерда сен қанақа қийинчиликларга дуч келганингни, қандай қилиб асаб хасталигига учрашинга сал қолганини ҳикоя қилиб бер.

Питер кўк дафтарни ёпиб, уни бошқа кундаликларга қўшиб, бир чеккага олиб қўйди. Уларда узун оқшомларда унинг кўнглидан кечган туйғулар-у ўйлар, дунёни идрок этиши акс этган. “Бошқача қилиб ёзиш керак, — деган фикр келди кўнглига яна. — Фақат фактларнинг ўзинигина ёзмақ керак. Агар мен бу дунёга холис бир кузатувчининг кўзи билан қараёлмасам, ёзганларимнинг ҳаммаси сариқ чақага ҳам арзимади”.

Питер қизил дафтарни қўлга олиб, уни очди. Бир саҳифасини ўқиб чиқиб, “ҳар ҳолда ифтихор қилса бўладиган жиҳатларим бор” деган тўхтамга келди. Ҳали Питер, албатта, тилга тушади, унинг ёзганларини ҳали анча юксак баҳолашади. Яшавор-е, Макдональд! У юксак малакали мутахассисгина эмас. У зийрак, кўп нарсани кўради, келажакка назар ташлай олади”. “Хўш, мистер Икс, Макдональднинг яна қандай ажойиб томони борлигини биласизми? У ҳар қандай қийинчиликни миқ этиб зорланмасдан енгиб ўта олади. У чинакамига битмас-туганмас сабр-тоқатга эга. Асирлар лагерида ўтказган йиллари уни сабр-қаноатга ўргатган ва уни бардошли қилган”. “Тапларингизга муғлақо қўшиламан. Зиммасидаги масъулиятли вазифа ундан бардош ва ақл-заковат талаб қилар эди”.

Питер боши билан хаёл денгизига шўнғиб кетди. У шу даражада хаёлга берилдики, ўзини улуг бир инсон деб ҳисоблай бошлашга ҳам бир баҳя қолди. Унинг назарида, жуда кўп нарса шахсан ўзи ишларни қандай олиб боришига боғлиқдай туюлди. Шаталоқ отиб кетган шухратпарастлик тойчоғини жиловлаб олишга тиришиб, у ўзига ўзи: “Бас, тўхта, оғайни! Хаёлларга эрк бераверма. Пичоққа илинадиган натижалар кўпроқ бўлсин, қанча тез бўлса, шунча яхши”, деди. Аммо ўзини тўхтатиб олиш анча қийин эди, хаёл отини қўйиб юбориб, бўлгувси шухратлар дунёсида сайр қилишни истарди кўнги. Ниҳоят, у ўзини бир мири кам дунёга қайтишга мажбур қилди, яна бир қултум виски қўйиб ичиш учун ўрнидан турди ва баланд овозда деди: “Модомики, ишнинг ривож қаловини топишга боғлиқ экан, мен бу ёввойиларга кўрсатиб қўяман... Улар ҳали ўзларининг нечоғлиқ ночор эканликларига ўзлари ишонч ҳосил қилишади. Майли, ҳозирча, бурунлари кўтарилиб юраверишсин. Шу бурунлари билан шалоп этиб қўлмакка йиқилганларида, ўйин қодалари қанақа эканини ўзлари тушуниб олишади. Ана ўшанда ўзларининг нечоғлиқ фаросатсиз эканларини билиб олишади”.

У қизил дафтарнинг янги саҳифасини очди ва яна ўқишга тутинди: “Ҳозирги дақиқада таъкидлаш мумкинки, иш бошидагидан кўра яхшироқ кетаяпти. Ҳали олдинда етарли вақт бор ва имкони бор қадар кўпроқ алоқалар ўрнатмоқ учун бу вақтдан самарали фойдаланмоқ керак. Аммо кейинги пайтда “бизнинг дўстларимиз” ҳисобланмиш кимсалар ўзини қандай тутаётгани менга сира маъқул бўлмаяпти. Улар биздан ниманидир яширишяпти – бу аён кўриниб турипти. Музокаралар тўла махфийлик шароитида бошланди. Эҳтимол, келаси ҳафтанинг бошларида улар тўғрисида баъзи бир маълумотлар қўлимизга етиб келса, ажаб эмас. Бизнинг дўстимиз К.М. музокараларнинг бориши тўғрисида баъза ишончли маълумот етказиб беришга рози бўлди, аммо бунинг учун жуда катта пул сўради. Яна бунинг устига бу пулларни Швейцария банкларидан бирига менинг номимга ўтказиб берасизлар” деб шарт ҳам қўйди. Менимча, биз рози бўлмоғимиз керак. Бошқалар пулни аяб ўтиришмайди. Бу ерда эса ҳар қандай муаммони фақат пул ҳал қилади”.

Питер кўнгидаги ўйларга берилиб, дафтарни яна бир фурсат варақлаб ўтирди: “Бирон одам жўяли таклифни ўртага ташласа ва ҳамма уни қабул қилса, жамики ишлар ўз-ўзидан юришиб кетмоғи керак. Агар ташқаридан уни қўллаб-қувватлаб турадиган куч бўлмаса, бу Қария нима деган одам бўларди? Кўчами? Кўча, оломон ҳеч нимани ҳал қилолмайди. Бунинг авом дейдилар. У бир лаҳзада истаган томонга ўтиб кетиши мумкин”.

У қўлидаги қадаҳдан оғзини тўлдириб бир қултум виски хўшлади, кейин иккала оёғини олдида турган столча устига қўйди. Чўзилиб керишди-да, писмиқлик билан жилмайди. “Уларнинг қўлидан келган ишни биз ҳам қила оламиз. Ичишга келганда эса уларни йўлда қолдирамиз. Биз ҳам дидсиз кийинмоғимиз, катта зиёфатлар бермоғимиз мумкин. Лекин бу америкаликлар қип-қизил аҳмоқ. Керакли вақтда керакли ишни қилишни билишмайди. Бўйнига олгин ҳалқа урилган тўнғизга ўхшашади. Уларнинг сурбетларча беҳаё ҳаракатлари нимани англатади? Ёки оқшомги зиёфатларда беҳаёларча кийинишлари-чи? Ҳар нима қилиб бўлса-да, ажралиб туришга ҳаракат қилишади. Наҳотки, улар эртақдаги қиролдай қип-яланғоч эканликларини тушунмасалар? Улар уят нималигини билмайди”.

Питер америкалик эмаслиги билан фахрланар эди. У Гувернинг бесўнақай кўзойнагини, шағал тўккандай шарақлаб кулишларини эслади. “Америкаликларнинг ҳам шарқликлардан бир туки ўзга эмас, фақат уларнинг турқи бошқа, холос, – деб ўйлади Питер. Албатта, уларнинг кўпчилиги Буюк Британиядан ва қитъадан чиққан. Аммо Янги дунё заминига биринчи марта қадам қўйган даврларидан бошлаб, улар жуда кўп бемаъни ишларни қилишга улгуришди. Ҳозир у ерда яшаётганлар, сирасини айтганда, ўрилар, қотиллар ва телбалар тўдаларидан ўзга нарса эмас. Ўзларининг авлод-аждодаларини улар аллақачон унутиб юборишган, бошқача навдаги одамлар бўлиб қолишган. Бу навдаги одамлар эса пулдан бошқа ҳеч нарсани тан олмайди. Тарих ҳам, куч ҳам, цивилизация ҳам улар учун пулдан иборат”.

Питер Гувер билан, Арнольд билан, Макс билан бўлган кўндан-кўп

учрашувларини эслади. “Улар худди болаларга ўхшайди. Танतिक, инжиқ болалар. Фақат янги кўғирчоқ талаб қилишни билади, холос”.

Аввалига улар ҳурмат бажо келтираётгандай, ҳамкорлик қилишга тайёр эканликларини намоён қилаётгандай бўлиб кўринишди. Лекин Питер ўзи билан уларнинг бутунлай бошқа-бошқа дунёга мансуб одамлар эканини дарҳол сезган эди. Кейин улар кўполдан-кўпол хуружларга ўтишди. “Ишни бу даражада расво қилган сизлар-ку, ахир! Энди биздан нима талаб қилмоқчи бўласизлар? Сиз, инглизлар, ўзингиз пиширган ошни ўзларингиз ичмасанлар бўлмайди. Ҳа, шунақа. Бошқаларга юкламанг! Билсангиз, биз сизларнинг кетингиздан итоаткор лайчалардек югуриб юрган замонлар ўтиб кетди. Янги аср қанақа муҳим ўзгаришлар олиб келганини алақачон англаб етмоқ керак эди. Қани ўша мақталган Буюк Британия?”. Питер буларнинг барини сабр-тоқат билан индамай эшитди. Хотиржам кайфиятда одоб билан баҳслашмоқчи бўлди. Тўғри, ўқтин-ўқтин бардоши тутаб қоларди, уларнинг ифвосига учиб, гижиллашишга бошларди, лекин шу заҳотиёқ ҳушини йиғиб, ўзини қўлга оларди. Ўзига қилинган панд-насиҳатлар вақтида эсига тушарди: “Истаган шаклдаги тўқнашувларни четлаб ўтинг. Бизга ғалва керак эмас, мистер Макдональд. Эҳтимол, сизни ҳам жанжалга жалб қилишга, даҳанаки жангга тортишга уриниб кўришишар. Гижиллашасизми? Зинҳор-базинҳор бундай қилакўрманг, мистер Макдональд. Сизнинг барча туйғуларингиз ва одамларга ҳақиқий муносабатларингиз ҳамма учун сир бўлмоғи керак. Ҳеч қачон ўз туйғуларингизнинг асири бўлиб қолманг”.

Қизил дафтардан у шундай саҳифаларни ўқиди:

“Гувер билан учрашув вақтида бизнинг суҳбатимиз бундай тусда ўтган эди:

– Ҳўш, вазиятни қандай эплаясиз, мистер Гувер?

– Бу шарқликларга шайтоннинг кучи етмаса, бандаси бас келолмайди. Уларнинг тайини йўқ, кечаги гапи бугунга тўғри келмайди. Бугун қўядиган талаблари кечаги айтганларини буткул рад этади. Бугунги кўрсатадиган кароматлари билан кеча қилган ишларини буткул ювиб юборадилар!

– Сиз нимани назарда тутиясиз? Уларнинг талаблари зиддиятли деясизми? Шу зиддиятларни ҳал қилишда сиздан воситачилик қилишни илтимос қилишяптими?

– Мен бирор муайян нарсани назарда тутаётганим йўқ, чунки уларнинг ўзлари ҳам нима исташларини аниқ билишмайди.

– Ҳм... Лекин биз уларга биз билан битим тузишни таклиф қилдик ва ўз томонимиздан муайян талабларимизни олдинга сурдик.

– Уларни аниқ ифдалаб берганмисизлар?

– Ҳа, албатта.

– Ҳўш, қандай муносабатда бўлишди улар?

– Уларнинг муносабатини аниқ айтиб бериш жуда қийин. Уларнинг юзига қараб ҳеч нарсани билиб бўлмайди. Яна шуниси ҳам борки, кўчадаги оломон ашаддий даражада бенўхталиги билан ажралиб туради. Сиз буни сезганингиз йўқми?

– Ҳа, кузатишларингиз тўғри. Лекин кўчада содир бўлаётган воқеаларга эътибор бериш керак эмас.

– Наҳотки, уларнинг ҳамма хатти-ҳаракатлари шунчалик бетайин бўлса?

– Ҳа, энди... Бунда ҳамма нарса ўта чалкашиб кетган. Яхшиси, ёпиқлик қозонни ёпиқлигича қолдирган маъқул. Бир қарашда ҳал қилиниши мумкин эмасдай кўринадиган муаммолар вақти-соати келиб ўз-ўзидан ҳал бўлиб кетади.

– Сиз қандай маслаҳат берардингиз – биз нима иш қилайлик?

– Биз сизга жиддий ёрдам бермоғимиз мумкин эди. Аммо бу тўғрида гапиришдан аввал, мен сизнинг оғзингиздан уларнинг “бошқалар”га муносабати қанақа эканини эшитсам дегандим.

– О, маҳаллий ҳукмдорларнинг қўлида кўпдан-кўп ишлар бор. Улар бу ишларнинг гоҳ бирини, гоҳ иккинчисини тортиб туришади. Шундан кейингина қайси бирини қаттиқроқ тортиш кераклигини ҳал қилишади. Бироқ уларнинг вазияти жиндай барқарор бўла бошласа, хушёр бўламиз. Бу биз учун интиҳонинг ибтидоси бўлиши мумкин. Агар биз бирор талбирни амалга ошириб,

бу барқарорликка жиндай путур етказишга муваффақ бўлсак, уларни таслим бўлишга мажбур қила олишимиз мумкин бўлади.

– Нима деб ўйлайсиз – улар гапларини қайтиб олишлари ҳам мумкинми?

– Албатта, мистер Гувер. Улар ўз зиддиятларига шу қадар андармон бўлиб қолганларки, қўлларида ҳокимиятни узоқ вақт ушлаб қолишлари амримаҳол. Сиз ўзингиз бу тўғрида нима деб ўйлайсиз?

– Ихтиёримиздаги маълумотларга қараганда, ҳозир уларнинг “бошқалар” билан бир битимга келишиш имконияти мавжуд. Бундай бўладиган бўлса, вазият бениҳоя чигаллашиб кетади.

– Сизлар билан биз биргаликда бирор тадбирини кўриб, уларнинг “бошқалар” билан битишишларига йўл қўймаслигимиз ва бизнинг талабларимизга кўнишга мажбур қилишимиз мумкин эмасми?

– Тўғри айтасиз, бу масалани ўйлаб кўрса бўлади. Лекин мен ишларимиз шу даражада расво деб ўйламайман, мистер Макдональд.

– Улар шундоқ бўлиб қолиши ҳеч гап эмас. Ҳатто бундан ҳам бешбадтар бўлмоғи мумкин.

– Сиз, инглизлар, тушкунликка мойил одамсизлар...

– Сиз, америкаликлар эса, асоссиз оптимизмга мойилсизлар.

– Майли, қўйинг, худо хайрингизни берсин. Келинг, бошқа нарсалардан гаплашайлик. Гурунглашамиз десак, гап қуриб қолган бўлмаса керак. Тўғрими?

Шу ўринда бизнинг Гувер билан суҳбатимиз хотима топди.

Мамлакатнинг ички аҳволи кун сайин ёмонлашиб бормоқда эди. Нархнаво кўтарилиб кетяпти, энг зарур товарлар танқис бўлиб қолди. Аҳолининг кенг қатлами норозилик кайфиятига тушиб қолди. Вазиятни назорат қилиш ҳокимият вакилларининг қўлидан чиқиб кетяпти ва уларнинг сиёсатини қўллаб-қувватлайдиганлар борган сари камайиб кетмоқда.

Ҳукмрон тоифалар ўртасидаги зиддиятлар ҳам кескинлашиб кетди. Унинг ҳамма фракциялари бир-бирининг устига мағзава ағдариш билан овора, ҳозирги қийинчиликлар учун айбни бошқаларга ағдаришади. Бу гуруҳларнинг ўзи ҳам унча узоқ умр кўролмайдиганга ўхшайди. Уларни ўзаро бир-бири билан жижкамунш қилиб қўйишга қаратилган бизнинг тактикамиз ҳадемай яхши самаралар беради. Менинг ўйлашимча, биз бир иш қилсак, кўп нарсага эришмоғимиз мумкин – мўътадил гуруҳларга экстремистларни бартараф қилсанглр, биз кўп масалаларда анча-мунча ён босишимиз мумкин деб шишшитиб қўймоғимиз керак. Бу жуда ҳам муҳим масала, уни зудлик билан ҳар томонлама ўрганмоқ зарур бўлади.

Америкаликларнинг “бошқалар” билан битимга келишиш мумкинлиги ҳақидаги тахминлари – уларнинг ҳаммага ва ҳамма нарсага ишонмаслиги оқибатида туғилган нарсаси. Менинг назаримда ҳокимият эгаларига қарши оломоннинг норозилиги кучли эканига ва жиддий молиявий қийинчиликларга қарамай, ҳозирги пайтда бундай хавотирлар учун ҳеч қандай асос йўқ.

Кейинги мактубда аниқроқ хулосалар чиқармоқ мумкин, негаки, бизнинг дўстларимиз келаси ҳафтада муҳим маълумотларни етказиб беришга ваъда қилишган”.

3

Питер бу кунни яхши эслаб қолди. У учиб келган кунни об-ҳаво жуда бемаза эди. Бугун вужудни зирқиратувчи изгирин совуқ суяк-суякларни қақшатиб, турмушни ғоятда ношойиста ва диққинафас қилмоқда эди. Питер бунақа об-ҳавони жинидан бадтар ёмон кўрарди ва йилнинг шунақа фаслида бу ерга келиб қолгани учун жуда қаттиқ афсус чекарди. Унинг кўнглидан ҳатто қайтиб кетсаммикан деган фикр ўтди. Ҳарҳолда, келган пайтидаги уч ҳафта мобайнида бу фикр уни тарк этгани йўқ. Лекин, надоматлар бўлсинки, қайтиб кетса, бунга тузукроқ бирон сабаб кўрсатмоқнинг иложи ҳам йўқ эди.

Вақт ўтиши билан аста-секин у кўника борди. Биринчи кунлари у меъдаси бузилиб кўп қийналди, афтидан, сувнинг ўзгарганидан бўлган бўлса керак, лекин кейин бу ўтиб кетди. У бу ердаги қуёшнинг тафтини қадрлай бошлади

— йилнинг бундай фаслида Лондон қуёши жуда ҳам нимжон бўлади. Унинг бу ерда эканлиги фоятга муҳим аҳамиятга эга бўлгани ва жорий ҳодисаларга муайян таъсир кўрсатгани ҳам унга таскин берарди.

У ўзи учун асосий ўйин қоидаларини тузиб чиқди, дарҳол музокараларни бошлаб юборди ва музокара иштирокчиларини энг мураккаб муаммоларни ҳам ҳамжиҳатлик билан ҳал қилиш мумкинлигига ишонтирди. Питер уларни яна шунга ишонтирдик, бевосита юзма-юз мулоқотлар ўтмишда мавжуд бўлган кўпгина англашилмовчиликларга барҳам беришга йўл очади.

Дастлабки пайтларда Питернинг кайфиятини бузган бемаза об-ҳаводан ташқари, кўча-кўйларда бўлаётган намойишлар ҳам унинг асабини кўзитди ва кўнглига ваҳима солди. Бу намойишлар бенўхта, дағдағаси зўр, иштирокчиларнинг қаҳру ғазаби шу қадар ошиб-тошган эдики, истаган дақиқада иш қон тўкилишига ва қотилликка етиб бориши мумкиндай туюларди. Ғазабдан буришиб кетган башаралар, таҳдидли дўқ-пўписалар, хириллаб қолунга қадар бақириб-чақиришлар... Уларнинг хатти-ҳаракатидан аён кўришиб туришти — улар етакчи сардорлари кўрсатган йўлдан охиригача боришга жон-жаҳдлари билан тайёр.

Питер содир бўлаётган воқеаларнинг тагига ўзи етишга жаҳд қилди. У ўзининг тобеинларидан намойиш қатнашчилари кўтариб кетаётган ҳар бир шиорни, уларнинг оғзидан чиқаётган ҳар бир хитобни таржима қилиб беришларини талаб қилди. У ҳамма нарсани энг майда тафсилотларигача билиб олишни истарди. Олинган маълумотни кейинчалик синчиклаб ўрганиб чиқади ва шунга мувофиқ хулосалар чиқаради. У Лондонда ва бошқа жойларда кўрган намойишлардан маҳаллий намойишлар қанчалик фарқ қилишини дарҳол тушуниб олди. Бу ердаги намойишлар ялпи телбаликка ўхшаб кетарди. Бўлмаса, бу оху-фарёдларни, дўқ-пўписаларни, бу қаҳру ғазабини қандай изоҳлаш мумкин? Бу йўл билан улар нимага эриша олади? Бу чиқишларнинг ҳаммаси кимга қарши қаратилган? Бундай саволларни Питер ўзига ҳам, теварагидагиларга ҳам бериб кўрарди. У бирон-бир хулосага келишга ва кейин шу хулосаларга таяниб иш юритишга ҳаракат қиларди. Аммо кейинги куннинг воқеалари, янги оммавий намойишлар баъзи бир баҳолар ҳамда хулосаларни қайта-қайта кўриб чиқишга мажбур қиларди. Питер бақириб-чақириб хитоблар айтаётган, қўларида шиорлар кўтариб олган намойишчиларга қараб, устивор тамоийиллар ҳақида фикр юритишга уринарди. У намойишчиларнинг таркибини синчиклаб ўрганарди ва шунга қараб, намойишчиларда қайси ижтимоий табақалар кўпроқ қатнашаётганини аниқламоқчи бўларди. Эндигина бирор хулосанинг қораси кўрина бошлаганда, шиорларини кўтариб олган намойишчиларнинг янги тўлқини пайдо бўларди-да, у яна ҳеч нарсани назардан соқит қилмасдан ҳаммасини кўриб, эшитиб олишга ва янги хулосалар чиқаришга киришиб кетарди.

Кейин у намойишчиларни деразадан кузата бошлади. Ҳамон ўша ғазабдан тиришиб кетган башаралар, бир-биридан ажратиб бўлмайдиган гурас-гурас оломон. Сирасини айтганда, ҳамма нарса аввалгидек тушуниб бўлмайдиган аҳволда эди. Бундай намойишларни у кўглаб сувратга олган. Ҳозир расмларни олдига териб қўйиб, бир-бирига солиштирмоқда. Намойишчиларнинг кўпчилиги шаҳарнинг қайси қисмидан келаётган бўлмасин, қашшоқ одамлар эди. Бу уларнинг кийим-кечагидан, ювиқсиз башараларидан, бутун сиёғидан кўришиб турарди. Табиийки, уларнинг феъли-хўйи ва хатти-ҳаракатлари ҳам уларнинг кимлигини аён кўрсатиб турарди. У йўлнинг чеккасида — тротуарларда чўнқайиб ўтирган одамларни ҳам кўздан кечирди. Улар чўнтақларидан ва кўйинларидан нон олиб, қуруқ ўзини кавшаб ўтиришарди. Лекин жуда ҳузур қилишаётгани билиниб турарди. Улар ғарибгина таомларини ҳам бир-бирлари билан баҳам кўришарди. Фақат баъзи бир одамларнинггина нонлари юзида қайлага ўхшаган бир нарса кўринарди. Эркаклар зигирча ҳам хижолат чекмай, шу ернинг ўзида ерга бурун қоқишар, йўғалиб, туфлаб ташлашарди. “Ашаддий даражада маданиятсиз, тарбия кўрмаган одамларгина ўзини шундай туғиши мумкин”, дерди ўзига-ўзи Питер шунақа манзараларни кузатар экан.

Намойишчилар унинг кўнглига хавотир солар ва бу хавотирлик ўсиб борарди. Бунақа асабийлашган, таранг бир вазиятда у бирор нарса қилишга

улгурармикин? Уларнинг аллақачон бир қолипга тушиб қолган ҳаёт тарзларига унинг ёлғиз ўзи бирор янгилик кирита олармикин? Уни ўзгартира олармикин?

Бир неча ойлар ўтгач, у Лондонга шундай деб ёзди:

“Тўрт кундан бери муттасил намоёишлар тўхтамай давом этипти. Ажнабий компаниялар ваколатхоналарига бир неча марта ҳужум қилинди. Бир жойда намоёишчилар Буюк Британиянинг тимсоли қилиб олишган кўғирчоқни, британ байроғини ёқиб юборишди. Баъзи бир кўчаларда баррикадалар қурилди.

Мен ҳозирги чиқишларни ўтган йилдаги намоёишлар билан таққослаш имконига эга эмасман, бироқ элчихонамизнинг биринчи котибининг гапига қараганда, бугунги намоёишлар ўзининг жазавасига кўра ҳам, кўламига қараганда ҳам аввалги ҳамма намоёишлардан ўтиб тушади. Агар улар шу аҳволда давом этадиган бўлсалар, кўп ишларнинг пачаваси чиқиши турган гап. Мен музокара олиб бораётган делегацияни огоҳлантириб, ишлаш учун нормал, тинч шароит яратиш кераклигини айтдим. Бундай шароит музокараларнинг боришига таъсир кўрсатмай қолмаслигини уқдирдим.

Намоёишчилар хусусий компанияларга етказган зиёнга қарамай, ҳозирча улар билан хавфсизлик кучлари ўртасида ҳеч қандай тўқнашув бўлгани йўқ. Бунақа томошабин бўлиб, индамай бир чеккада туриш ҳукумат идораларининг обрўйини туширади. Уларни зарба остига қўяди. Шундай маълумотлар ҳам борки, бунақа оммавий чиқишларнинг орқасида ҳатто ҳукумат аъзоларидан баъзи бир шахслар турар эмиш. Уларнинг мақсади – ўзаро низоларда шахсий мавқеларини мустаҳкамлаб олишдан иборат. Яна шундай маълумотлар ҳам борки, улар бу галаёнда баъзи бир хорижий доираларнинг ҳам қўли борлигини тасдиқлайди.

Менинг фикримча, биз бу ишларга қатъийроқ тарзда муносабат билдирмоғимиз керак, матбуотда кенг кўламда чиқишлар уюштирмақ зарур, негаки, ҳозирги пайтда музокаралар боши берк кўчага кириб қолди ва намоёишлар тўхтамай бўлиб турар экан, уларнинг давом этиши амри маҳол. Яқин ўргаларда мен сизларга янада батафсилроқ мактуб йўллашим ҳам мумкин. Унда сира кечиктирмасдан амалга оширишимиз зарур бўлган тadbирлар масаласида дўстларимизнинг фикрлари баён қилинган бўлади”.

Кўк дафтарда биринчи кунларнинг таассуротлари ёзилган эди. Аммо Питер намоёишлар ҳақидаги елимдай ёпишиб олган фикрлардан сира қочиб қутулолмади ва у дафтарнинг ўн биринчи саҳифасини очиб, унга қуйидагиларни ёзди:

“Маҳаллий намоёишлар бир-бирига қўшиб бўлмайдиган турфа хил одамлар, бўлар-бўлмас хитоблар, ола-қуроқ либослар аралашмасидан иборат. Намоёишчиларнинг сафларида мен қариялар билан бирга болаларни ҳам кўрдим. Болалар бир гала чумчуқлардек сафларнинг олдида югуриб юришади. Улар учун бу осмондан тушган эрмақдай гап. Улар катталарга тақлид қилиб, кўлларида калтаклар билан рақс тушишади. Улар баққолларга қараб алланималар деб пўписалар қилишади, транспорт ҳаракатини тўхтатишади, бир сўз билан айтганда, мутлақо ёшларига ярашмаган қилиқларни қилишади. Уларнинг устидаги либосларига, анчадан бери тарақ тегмаган сочларига қараганда бу болалар қашшоқ оилаларнинг болалари. Ҳаво совуқлигига қарамай, улар яланг оёқ.

Катталар масаласига келсак, улар ҳаддан зиёд турфа хил одамлар: уларнинг сафларида дорилфунун талабалари ҳам, ишчилар, профессорлар, сиёсий арбоблар, фаллоҳлар, ишсизлар, аллақандай ногиронлар ҳам бор. Уларнинг кийим-кечаклари эса баайни масхарабознинг ўзи, бундан, албатта, афандилар – жаноб профессорлар, талабалар, сиёсий арбоблар мустасно. Уларнинг либослари бирмунча башангроқ. Қолганлар рўпара келган нарсани кийим қилиб, устларига илиб олишган. Иккита-учта бир хил кийинган одам анқонинг уруғи. Бош кийимлари ҳам бундан бадтар. Қўлларига нима илинса, шуни бошларига қўндириб олишганга ўхшашади. Шундай таассурот туғиладики, гўё улар бош кийимларидан, атайин, чалкашликни бадтар кучайтириш учун фойдаланишганга ўхшайди: биронта ўйин ўйнаётгандай, ўқтин-ўқтин уларни осмонга иргитиб, яна илиб олишади. Аммо тер босган башараларидаги тунд ифода, ҳаракатларидаги асабийлик, хулқларидаги уришқоқлик – бу ишлари ўйин эмас, бошқа анча жиддий иш эканига заррача шубҳа туғдирмайди.

Бу намоийшчиларга уюшқоқлик бегона. Одамлар гуруҳларга бўлинган, ҳар қайси гуруҳнинг ўз байроғи, ўз хитоблари, ўз етакчилари бор. Баъзи етакчиларни елкаларида кўтариб юришади. Улар оломоннинг шундоқ ҳам кўпириб тошаётган жавабаси оловига ёғ сепиб, ҳаммадан қаттиқроқ бақиришади, ҳаммадан шиддатлироқ қўл силкитишади. Бировларнинг елкасига чиқиб олиб, у ерга эгар устидаги чавандоздек ўрнашиб ўтириб олишади. Сафда бораётган намоийшчиларга далда бериб, улар ўқтин-ўқтин айрим сўзларни муайян бир меъёрда бақириб айтиб туришади. Бунақа жўрабошилар жуда катта роль ўйнашади, уларни бажону дил бир елкадан бошқа елкага ўтказиб, кўтариб юришади. Уларни кўтариб юришни истайдиганлар сон-мингта, уларнинг теварагида ҳаммаша оломон қайнаб жўш уради. Баъзан гуруҳлар аралаш-куралаш бўлиб кетган ҳолларда ғаройиб ҳодисалар ҳам рўй бериб туради. Бир марта менинг кўз ўнгимда улардан бири ўтирган жойидан тушиб кетди. Уни елкасида кўтариб кетаётган одам раҳбарнинг оёқларини бошқа одамга узатишти, лекин у одам ушлаб олишга улгурмапти. Унинг бир оёғи аввалги одамнинг елкасида қолишти. Бунақа воқеалар тез-тез бўлиб туради – чунки бу бақироқларни бир елкадан иккинчи елкага ўтказиш жараёни тез-тез содир бўлади. Бунинг сабаби шу бўлса керакки, уларни кўтариб юрадиганлар бир пасда чарчаб қолишса керак, ёхуд бировнинг елкасига минишни истовчи талабгорлар жуда кўп бўлса ҳам аҳтимол.

Оломон бирон майдонга бориб тўхтамагунча намоийшда бунақа бақироқлар катта роль ўйнайди. Майдонда уларнинг хизмати тамом бўлади, саҳнага энди сиёсий нотиқлар чиқади. Улар эҳтиросли нутқлар ирод қилишади ва кўпинча бизнинг шаънимизга пештахам сўзларни айтсалар-да, оғзиларидан боди кириб, шоди чиқса-да, заррача хижолат бўлишмайди. Уларнинг нутқларини намоийшчилар тез-тез бўлиб, хитобларни бақириб-чақириб айтиб туришади. Бундай бақириб-чақиришларни уюштирадиган одамлар яна ўша елкаларга миниб келган бақироқларнинг ўзи. Хитоблар айтиш туташ билан ҳамма чапак чалиб юборади, сўнг сиёсатбозлар нутқларини давом эттиришади. Кўпинча уларнинг нутқлари аччиқ ичакдек чўзилиб кетади. Бундай пайтларда одамлар зерикиб қолади. Нутқнинг бошланишидаги сукунат ўрнини одамлар ўртасидаги бўғиқ ола-ғовур, ғунғиллашлар эгаллайди, кейин эса ола-ғовур ошқора тарзда кучаяди. Бундай пайтларда бояги жўрабошилар яна хитобларни бақириб-чақириб айтишга бошлайдилар. Сўнг орага яна сукунат чўкади ва нотиқлар нутқларини давом эттиради.

Улар чуқур ҳаяжон билан тўлқинланиб гапиришади, бутун нутқ давомида қўллари тўхтовсиз ҳаракатда бўлади. Умуман, шарқ одамлари бир-бирлари билан гаплашганларида қўлларини силкитмай туролмайдилар, шекилли. Афтидан, бу беҳуда қўл ҳаракатлари улар учун ўз-ўзини ифодалашнинг, бор дардини очиб ташлашнинг қўшимча воситаси бўлса керак.

Бунақа тало-тўшларда аёллар камдан-кам иштирок этади. Одатда, улар ўз кулбаларининг остонасида туриб олишади-да, эшиклари ёнидан намоийшчилар ўтиб кетаётганда, аллақандай хитобларни бидирлаб айтиб қолишади. Ҳатто мен билан ўша кезларда ишлаганлар ҳам уларнинг нима деяётганларини англашга қийналишар ва инглизчага таржима қилиб беришга олмасди. Баъзан аёллар сафда кетаётган намоийшчиларга қарата даста-даста кўкатлар, гуллар ва ҳатто қанд-қурслар ҳам отишади. Болалар иргитилган нарсалардан бирортасига эга бўлиб қолиш орзусида бир пасда уймаланишиб кетишади. Шу ваддан намоийшнинг суръати биров сузлашгандай, ҳатто бир лаҳза-ярим лаҳза тўхтаб ҳам қолгандай бўлади, буни кўриб эркакларнинг зардаси қайнайди ва улар сўкинишга тушишади.

Намоийш қаерда бошланиб, қайси томонга йўналишини аввалдан биронта тирик жон айтиб беролмайди. Бугун намоийш бир жойда бошланса, эртага бошқа жойда бошланади. Унинг бошланиш вақтини ҳам лоақал тусмолаб билиб олишнинг имкони йўқ. Баъзан бунақа намоийш эрта тонгдан бошланади, баъзан эса куёш ботиши олдидан бошланганлари ҳам бўлади. Бу одамларнинг кайфиятига, об-ҳавога ва мантиққа бўйсунмайдиган бошқа омилларга боғлиқ бўлса керак.

Намоийшни бошлаб юбориш учун ўнтача ўсмир топилса, кифоя. Улар

бақириб, қийқириб кўчаларда югуришади, қарабсанки, катталар дарров уларнинг бақирган-чақирганини илиб олишади. Намойиш микроблари эса ҳаддан ташқари тез тарқалади, улар бир жойдан иккинчи жойга ўзларининг қандайдир алоҳида қонунлари асосида кўчиб юришади.

Полиция билан тез-тез тўқнашиб турилади, зўравонлик ҳолатлари ҳам тез-тез учраб туради. Биронта ҳам намоийш буларсиз ўтмайди. Баъзан бу фожеа билан тамом бўлади. Мен ҳали бирон-бир фожеани ўз кўзим билан кўрганимча йўқ, аммо бу ерда анчадан бери истиқомат қилиб келаётган ҳамкасабаларимнинг айтишича, намоийшлар вақтида одамларнинг қурбон бўлиши унчалик ҳам кам учрайдиган ҳодиса эмас экан.

Менинг назаримда, эҳтиросларнинг бунақа жунбушга келишида табиий шароит ҳам муайян роль ўйнаса керак. Эҳтимол, бева-бечоралар бунақа намоийшларга шунчаки исиниб олмоқ учун ҳам боришлари мумкин, ахир, оломоннинг ўртасида совуқ унча билинмайди-да... Агар, борди-ю, кўкқисдан шаррос жала куйиб юборса, ўз-ўзидан намоийш парчаланиб кетади, одамлар ҳақалашиб, қийшанглашиб, уйма-уй тарқаб кетишади.

Намоийш қатнашчиларининг феъл-атворини таҳлил қилиш, уларнинг қайси ижтимоий гуруҳга мансублигини аниқлаш, оломонни ҳаракатга келтирадиган турли ишбошилар ва бақироқлар ролини белгилаш, бу ҳодиса замирида ётган ҳақиқий ниятлар ва сабабларни очиб ташлаш, хуллас, ана шундай тадқиқотлар бугун жамиятнинг тузилмаси қандай эканини кўришга ёрдам беради. Бундай тадқиқот бирон қисқа муддат билан чегараланган бўлиши мумкин эмас. Негаки, баъзи бир даврларда бундай ҳодисаларнинг моҳияти ёрқинроқ намоён бўлади, шунинг учун уларни чуқурроқ таҳлил қилиб, аниқроқ изоҳлаш мумкин бўлади. Бизга эса тажрибаларни ана шундай умумлаштириш жуда зарур.

Эҳтимол, намоийшлар мавзуси бу даражада кенг ва батафсил баён қилишга арзimas. Аммо ўзига нотаниш бир юртда ажнабий одам биринчи марта рўпара келаётган ҳодиса тўғрисида индамай туриб бўладими? Йўлида учраган ҳамма нарсани мажақлаб ташлашга тайёр одамлар тўлқинини кўрганда келгинди одамни ожизлик туйғуси саросимага солади, у кўркувдан титраб-қақшайди. Бу туйғуни унутиб бўладими, ахир?

4

Шарқ одамларини тушунмоқ нақадар машаққатли-а? Уларнинг ҳаммаси зиддиятлардан тўқилганга ўхшайди. Ҳатто сенга жуда яқиндай кўринган одамнинг ҳам калласида нималар бўлаётганини билиб олишнинг сира имкони йўқ; уларнинг хатти-ҳаракатларини ва бирор воқеага қандай муносабатда бўлишини олдиндан мулақо айтиб бериб бўлмайди. Нима учун улар ўзларини шундай тутишаркин? Гуё уларнинг хатти-ҳаракатларида ҳеч қанақа мантӣк ва соғлом ақл йўқдек. Мен ҳозирча шу ва шунга ўхшаш бошқа саволларга жавоб беришдан жуда узоқман. Фақат бир нарсани айтишим мумкин: Шарқ одамлари ўзининг алоҳида, менинг назаримда, анча-мунча ғалати характер белгиларига эга. Улар анча-мунча эҳтиёткор, ҳар нарсага шубҳа-ғумон билан қарашади, гарчи зоҳиран қараганда, ўзига ишонгандай кўринса-да, тўғри келган нарсдан зорланишни яхши кўришади. Қай бир жиҳатлари билан улар ёввойи ҳайвонларни эслатади: бегона кимсани кўриб қолишса, ундан ўзларини олиб қочишади. Шунинг ҳам айтмоқ керакки, бу ҳамма даражадаги мулоқотда намоён бўлади: тиланчилардан тортиб ҳукмдорларгача ҳаммаси шундай қилади. Улар мулойимлик билан гапингни тинглашади, дўстона жилмайишади, розилик маъносидан бош ирғашади, лекин шуларнинг ҳаммасига қарамай, улар сенинг биронта ҳам сўзингга ишонмаётганини сезиб турасан.

Менинг хонамнинг ёнидаги кичкинагина хужрада истиқомат қиладиган Амин деган мулозим менинг ҳамма буйруқларимни бажо келтирмоғи керак. Гарчи биз ярим йилдан бери ёнма-ён яшаётган бўлсак-да, уни инсон сифатида яхши биламан деган гапни бемалол айта олмайман. Ўзининг оиласини ҳафтада бир марта кўргани боради — олатда, пайшанба куни кетиб, жума куни кечкурун қайтиб келади. Шу қисқагина вақт мобайнида Амин бугунлай ўзгариб

қолади ва менинг олдимга бутунлай бошқа одам бўлиб келади. Мен уни гўё биринчи марта кўраётгандай бўламан. У ҳам менга бутунлай бошқача қараётгандай бўлади — гўё менга қараб туриб, қанақа одам эканимни билиб олмоқчидай... Балки унинг кимлигини пайқаб қолишимдан хавотир бўлаётгандир. Бироқ иш бир-биримизга нигоҳ ташлашимиз билан чекланмайди. Менинг фармойишимга унинг муносабати ҳам ўзгариб қолди. Унинг хатти-ҳаракатлари суғлашади, фаросати ҳам ўтмаслашиб қолгандай. Ҳожати бўлмаса-да, тез-тез манглайини қаштайди, менинг қадахимга муз солиб бераётганда кўллари қалтираб кетади. Нима учундир кулдонни бир чеккадан олиб, бошқа жойга қўяди, беҳуда куймакланади.

Ниҳоят менинг сабрим чидамади.

— Амин, агар аҳвол шу тарзда давом этса, мен сени ишдан бўшатаман.

Унинг чеҳрасида лип этиб зуҳур этган таажжуб ифодаси ўрнини кўркув туйғуси эгаллади. Бир неча сония у гўё ўз қулоғига ишонмаётгандай, менга термулиб турди.

Мен илова қилдим:

— Шу ҳафтанинг охиригача ишлаб тур. Кейин сенинг мендаги хизматинг тугайди.

— Нима ёмонлик қилдим, хўжайин? Нега мени ишдан ҳайдаяпсиз?

— Бу иш учун қариллик қилиб қоляпсан. Қарасам, бир иш қилсанг, кўллариң қалтираяпти. Қулоғиңг яхши эшитмайди. Дам олмасанг, бўлмайдиган бўлиб қолипти.

— Йўқ, хўжайин, мен соппа-соғман. Ҳар қанақа иш қўлимдан келаверади.

— Йўқ... Ҳар жиҳатдан соппа-соғ эмассан... Сен дам олишинг керак.

— Мен дам ололмайман, хўжайин. Агар ишламасам, бир ҳафтадан кейин ўлиб қоламан.

— Сен кўпинча ишсиз, бекор ўтирасан, тез толиқиб қоласан. Аён кўриниб турипти, ишни йиғишгирмасанг бўлмайди.

— Агар шундай деб ўйласангиз, хўжайин, адашасиз. Мен ишсиз яшай олмайман.

— Йўқ, Амин, сен мени фикримдан қайтара олмайсан. Ундан кўра, аста-аста лаш-лушингни йиғишгиравер.

— Йўқ, йўқ... Иложим йўқ. Бундай қила олмайман.

— Ундай бўлса, сени орқангга тепиб чиқариб юборишдан бошқа илож қолмайди.

— Сиз бундай қилмайсиз, хўжайин. Сиз менинг очдан ўлишимга йўл кўйиб қўймайсиз.

— Хўп, майли, бўлмаса... Унда сенга маош тўлаб тура қолай, лекин сен уйингда ўтирасан.

— Ишламасам бўлмайди, хўжайин.

— Сен менга керак эмассан.

— Аммо сиз менга кераксиз, хўжайин.

Амин менга шунақа ёлбориб қараб турардики, шунақа умидсиз бир ҳолатга тушиб қолган эдики, мен дарҳол бу ўйинни тўхтатишга қарор қилдим ва бутунлай бошқача оҳангда дедим:

— Майли, майли. Мен ҳазиллашдим, Амин. Ойнинг охирида мендан мукофот оласан. Мен бу мамлакатдан жўнаб кетмагунимча, менинг хизматимда бўласан.

Унинг юз ифодаси ўзгарди, лекин барибир, дилида менинг гапимга ишонгани йўқ деб ўйлайман: на уни ўзимда ишга олиб қолишим ҳақидаги гапларим кор қилди, на мукофот ҳақидаги ваъдам етиб борди. Гарчи унинг шубҳа-гумонлари тарқаб кетмаган бўлса-да, у ялтоқланиб сўради:

— Яна муз келтириб берайми, хўжайин? Ё тушликни тайёрлайми?

— Менинг қарорим тўғрисида нима ўйлашингни менга айтмадинг-ку?

— Сиз яхши одамсиз, хўжайин. Мен сиздан яхшиликдан бошқа нарса кўрганим йўқ.

— Нима бало, мени ҳайдаб юбормасин деб хушомад йўлига ўтдингми?

— Ахир, сиз кекса бир одамни ранжитадиган иш қилмасиз, ҳойнаҳой?

— Мен сенга айтдим-ку — уйда ўтирсанг ҳам, мен сенга маош тўлашга розиман.

- Йўқ, хўжайин, мен сизникида қолсам дейман.
- Нега энди? Нима сабабдан менга ёпишиб олдинг?
- Сизга хизмат қилмоқ учун, ёнингизда бўлиш учун, хўжайин.
- Мен эса сенинг хизматингга муҳтож эмасман-да...
- Йўқ, ҳали мен сизга керак бўлиб қоламан.
- Истаган одам ўрнингни боса олади.
- Бошқа хизматкорни бошингизга урасизми? Ўзим ҳамма ишингизни бажо келтираман.

– Менга қара, Амин. Мен билан бирга бир култур ичишмайсанми?
 – Мен ичмайман, хўжайин. Биласиз-ку!
 – Нима, дининг йўл қўймайдими?
 – Ҳа, хўжайин.
 – Лекин бошқалар ичса, сен индамай қараб тураверсан. Шунақами?
 – Нима қилсангиз, ихтиёрингиз ўзингизда. Лекин Аллоҳ эртами-кечми, барибир, ичганларнинг жазосини беради.

У индамай қолди. Мен унинг нигоҳида кулчи учқунларини кўрдим — гўё у менинг гапларимнинг биронтасига ҳам ишонмаётгандай эди. Эҳтимолки, дил-дилида Аллоҳ мендан кўра унга тузукроқ қисмат ато қилганига хурсанд бўлаётгандир. Ёки мен нариги дунёда илоҳий жазога мустаҳиқ бўлишим уни қувонтиряптими? Уни жиндай калака қилмоқчи бўлиб, дедим:

– Мен буларнинг ҳеч қайсисига ишонмайман, Амин. На дўзах, на жаннатга. Сен бунга нима дейсан?

У анчагача индамай қолди. Чехрасида кўнглидан кечаётган эҳтирослар кураши, мустаҳкам эътиқоди билан бу куфрона гапларни эшитишдан кўрқётгани зухур этди. Бир неча марта у бир гап айтишга оғиз жуфтлади-ю, лекин журъат қилиб, дилидагини очик айта олмади. Гурунган ўзини олиб қочиш учун у менга яна муз келтириб беришни таклиф қилди ёки тушликни тайёрлайверайми деб сўради. Бизнинг муноқашамиз уни издан чиқариб қўйгани аён сезилиб турар ва у ўзини қандай тутишни билмай гарангсиз қолганди.

Аббоснинг уйида мулозимлик қиладиган Гани уччиға чиққан масхарабоз. У кўп жиҳатдан Аминга ўхшаб кетади. Тўғри, у Аминга қараганда муғомбирроқ, ўзини овсарликка солиб юришни ёқтиради. Шундай қилса, унинг ҳар қандай қилиғини ҳам, оғзидан чиққан гапларини ҳам кечиршилади. Гани билан Аминга ўшаганлар бу ерда кўшлаб топилади.

Гапнинг индаллосини айтганда, Амин хизмат кўрсатиш соҳасида машғул бўлган ижтимоий табақанинг характерли белгиларини ўзида мужассам этади. Улар учун мен алланечук бир гаройиб кўгирчоқман. Гарчи улар мени жиддий қабул қилишмаса-да, мен билан ўзлари ўртасида ҳеч қандай муштараклик кўришмаса-да, мени муттасил кузатиб боришдан зерикшмайди. Баъзи-баъзида кўққисдан улар томонга ўгирилиб қолсам, ҳаммалари бирдай мени кузатиб туришганини кўраман. Буни ҳеч бир тараф қилиб бўлмайди. Одамнинг ишидан игнасиғача қолдирмай, бунақа бетакаллуф тарзда кўздан ўтказишлари учун уларни жазолаш мумкин, лекин бундан ҳеч қанақа фойда йўқ. Барибир, ҳар бир хатти-ҳаракатингни назардан қочирмай кузатишда давом этаверишади. Баъзида ўз-ўзимга савол бераман: бу оммавий таъқиб бўлса-чи? Ҳар эҳтимолга, мен бу фикрни бутунлай соқит қилмайман ва юриш-туришимни шунга мувофиқлаштиришга интиламан. Айни чоқда эса мен шуни ҳам пайқадимки, биронта жиддий нарса уларни қизиқтирмайди. Бир куни ҳатто атайин кўринадиган жойда баъзи бир расмий қоғозларни қолдирдим. Уларнинг ёнида маҳаллий ва хорижий пуллардан ҳам анча-мунча бор эди. Лекин ҳеч ким уларга қайрилиб ҳам қарамади. Буни кўриб, мен роса ажабландим. Лекин шундоқ бўлса-да, улар билан ҳушёр бўлиб муомала қилиш керак. Шундоқ ҳам бўлиши мумкинки, овсар бўлиб кўринган одам аслида жуда зийрак ва мўлжални аниқ ола биладиган одам бўлиши мумкин. Содда-гўл бўлиб кўриниб, ишончингизни қозонишади, ичингизга кириб олишади, ҳушёрлигингизни сусайтиришади-да, кейин кутмаганда орқангиздан зарба беришади.

Яна нима деса бўлади?

Баъзан улар ўзларини сенинг гапларингни сира тушунмаётгандай қилиб кўрсатишади. Бундай муғомбирлик ҳам чакки эмас. Яна бир йўли бор: индамай

тураверишади ёки бир гапни бир неча марта такрорлашади. Улар бирор мавзу бўйича муайян бирор гап айтишдан ўзларини олиб қочишади, имкони борича буни четлаб ўтишга ҳаракат қилишади. Бирон-бир тайинли маънога эга бўлмаган умумий иборалар айтишга ҳаракат қилишади. Ёки “Билмайман! Қаёқдан билай?” деб туриб олишади. Пинакларини бузмай ёлғон гапираверишади. Менинг кўлимда ишлаган Амин, Аҳмад ва бошқалардан “Шарқ одамлари нега бунақа кўп ёлғон гапиришади?” деб сўраб кўрдим. Албатта, тайинлироқ бир жавоб ололганим йўқ. Тўғри, бир марта Аминнинг оғзидан чиқиб кетди:

– Ёлғонсиз яшаб бўларканми?
– Бу нима деганинг?
– Буласизми, хўжайин, баъзи бир ҳолларда ёлғон ишлатмаса сира иложи йўқ.

– Қанақа ҳоллар экан булар?
– Мана, масалан, бошқа илож қолмаганда...
– Барибир, тушунмадим.
– Сизга буни аниқ қилиб тушунтириб беролмайман. Бироқ шундай бўлиб қоладики, ёлғон гапирмаса, сира ҳам бўлмай қолади.

– Лекин бу ерда жуда кўп ёлғон ишлатишади-да. Ҳар қадамда, баҳона бўлса-бўлмаса, ёлғонга дуч келсан.

– Энди, мен билмасам...
– Сен ҳам эл қатори алдайверасанми, Амин?
– Э-э... Энди, нима десам экан?..
– Мана, ҳозир, нима учун менга ёлғон гапиряпсан?
– Мен-а? Ёлғон гапиряпманми? Қўйинг-е, хўжайин, унақа деманг.
– Бир дақиқа. Сен “билмасам” дединг. Аслида эса биласан. Шундай эмасми?
– Нима “шундай эмасми?”

Албатта, бу гап-сўзлардан ҳеч қанақа маъно чиқмади. Бунақа гап-сўзларда улар “лип” этиб кўлдан чиқиб кетишга кўп уста бўлишади. Бу даражада зиддиятли шахснинг шаклланишида диннинг роли катта бўлмаганмикин? Эҳтимол, бунақа мўлтонилик, ҳаминша ҳар нарсани лойқалатишга уриниш, бунақа кўз илғамас сифатлар уларнинг тарихидан туғилгандир.

Бу саволларга даб-дурустдан тўла-тўқис жавоб бериб бўлмайди. Лекин бу омилларнинг икковини ҳам назардан соқит қилиш мумкин эмас. Охир-оқибатда халқнинг миллий анъаналари турфа хил омиллар билан белгиланади. Афтидан, бунақа зиддиятли, беқарор характерларнинг шаклланишида диний омилнинг роли ҳам кичкина бўлмаган бўлса керак.

Шуни ҳам таъкидламоқ керакки, турмуш даражаси паст бўлса, ҳамма қашшоқ бўлса, бу ҳам одамларни фирибгарлик йўлига, ҳар хил найранглар йўлига итаради. Афтидан, шунақа йўл тутишмаса, уларнинг бу ёруғ дунёда кун кўришларига имкон қолмайди, ҳаётда бирон-бир рўшноликка эриша олмайдилар, шекилли. Лекин шундоқ бўлса ҳам, мен “ҳаётда ниманинг воситасида кўпроқ нарсага эришасан – ёлғоннингми ёки ҳақиқатнингми?” деган саволни беришга ҳаққим йўқми? Ахир, Фарбда салимият одамлар ўртасидаги муносабатларда одатий нарса ҳисобланмайдими? У ерда ёлғон гапириш, сувни лойқалатиш расм эмас.

Умуман айтганда, Шарқнинг хулқи-атвори ҳақидаги мулоҳазалар галати хулосаларга олиб келади. Ўз сўзларингга ва нафақат сўзларингга, хатти-ҳаракатларингга нисбатан масъулиятсиз муносабатда бўлишга ўхшаган белгини олиб кўрайлик. Улар учун лафз деган нарса муайян бир қийматга эга эмас. Шунинг учун улар оғизларига келган нарсани қайтармай гапириб юбораверадилар-у, лекин бу гапларнинг кўпчилиги мутлақо амалга ошмайдиган гаплар бўлади. Том маънода ушбу дамни дам деб яшашади. Улар жиддий нарсаларни бирон нарсага арзитмайдилар, уларга ўта арзимаган нарсалардай муомалада бўладилар. Ва, аксинча, энг жўн масалаларда ҳам улар кўзларини лўқ қилиб сенга бақрайиб тураверадилар, нима тўғрида гап кетаётганини ва нима қилмоқ кераклигини тушунмайдилар.

Шарқдаги ҳаёт лузумсиз сирлилиikka ва мунофиқлиikka тўла. Бу гаплар нафақат одамларга, уларнинг феъли-атворига тааллуқли. Бу ерда ҳатто табиат ҳам шунақа.

Қишда қаҳратон совуқ бўлади. Одамлар эса ундан халос бўлмоқ учун деярлик ҳеч нарса қилишмайди, фақат совуқдан аҳволлари нақадар танглашганидан зорланишгани-зорланишган. Совуқ ноль даражадан пасга тушиб кетса, улар хунукдан-хунук манқалларда тараша тутатишади, холос. Унинг теварагига ўтириб олиб тутун ютиб, кўксовдек йўталишади. Тутунлар ўпкани тўлдиради, кўзларни ачиштиради. Совуқ изғирин кулни тўзитади. Кул оғизга, кўзларга киради. Хулласи калом, манқалдан чиқадиган иссиқлик чин иссиқлик эмас. Хаёлдаги ҳовурнинг ўзгинаси, холос. Бир-бирларининг пинжиларига кириб олишиб, улар баланд овозда гурунглашишади, баъзи бир маросимларни қилишадики, бу маросимлар менинг назаримда, ҳар қандай маънодан холи.

Қиш тўсатдан тамом бўлиб, ўрнини баҳор мавсумига бўшатиб беради. Баҳор ҳам дарров бошлана қолади, агар қутилмаганда илиб кетадиган бир неча кунни айтмаса, баҳор узоқ тараддуланиб ўтирмайди. Оврўпалик одамнинг кўзига бунинг бари салкам гайритабиий бир ҳодиса бўлиб кўринади. Табиат таниб бўлмас даражада ўзгариб кетади. Кўз очиб юмгунча дарахтлар бошдан-оёқ гулга бурканади. Ҳаво баҳор бўйларига тўла. Дарахтларнинг шох-шаббалари олов шарга ўхшайди, заминга ранг-баранг гилам тўшалгандай. Аллақайси тирқишлардан ер юзига қурт-қумурсқалар ўрмалаб чиқади, улар ҳам бу табиат байраמידан бенасиб қолишни истамайди.

Англияда ва ҳатто Франциянинг тоғлиқ районларида ҳам мўътадил иқлим ҳукмрон. Шунинг учун бу ерларда баҳор ўзининг келишидан бир қатор қувончли белгилар орқали хабар бериб туради. Об-ҳаво инжиқликлари баъзан майнинг ўргаларигача давом этса-да, баҳор келиши билан кунлар илиб қолади. Кундан-кун қуёшнинг тафти кучайиб боради ва ниҳоят баҳор салтанати ўз ҳукмронлигини бошлайди.

Бу ерда эса баҳор портлашни эслатади. Намлик юқори даражада бўлгани учун бу ерда тез-тез жала қуйиб туради, намхуш тупроқнинг ҳидидан бошлар айланади. Табиатнинг беқийёс қудрати қаршисида инсон ўзини арзимас бир заррадек ҳис қилади.

Шарқ баҳори – табиатнинг музаффар мадҳиясидир. Мен уни ҳеч қачон унутмайман. Қиш мушкулотлари унут бўлган. Ва кўққисдан, сира қутилмаганда, ёз бошланади. У ҳам оралиқда узилиш бўлишини истамайди, шафқатсизлик билан бостириб келаверади.

Ана шунда Шарққа битта сўз билан – қуёш деб таъриф берса бўлади.

Қуёш уфқдан бош кўтариши биланоқ теварақ-атрофдаги ҳамма нарса қизий бошлайди. Қуёш ўз оташида ҳамма нарсани қуйдириб, жизғанагини чиқаради. Ҳар куни кундузи, кечкурунлари ва ҳатто туннинг бир қисмида ҳам аҳвол шу. Агар кундуз кунлари иссиқ осмондан ёғилса, қуёш ботгандан кейин иссиқ ердан, дарахтлардан, деворлардан, теварақ-атрофдаги нарсаларнинг ҳаммасидан чиқади. Қуёш – Шарқнинг илоҳи. У дунё тизимининг асоси. Шарқ халқларининг қуёшдан кўрқиши уни тавоф қилиб, сийғиншларидан кучлироқ. Қуёш ҳаётнинг ҳамма соҳаларида ўзининг ўчмас муҳрини қолдирган. Одамларнинг башараларида, оқшом пайтлари саҳродан учиб келадиган қумларда, ташналиқдан ўрганиб, тарс-тарс ёрилиб кетган заминда, гўдакларнинг қақраган лабларида – ҳамма-ҳамма нарсада қуёшнинг ўчмас излари бор.

Бу ерда “қуёш” сўзининг ўзини бироз ҳайқиш билан шивирлаб айтишади. Инглиз шеърлятида ёхуд Оврўпа рассомлик санъатида эса бироз бошқачароқ – уларда қуёшни соғинган “англосакс” унинг нурларида чўмилади.

Ҳа, қуёш жаъмики тирик жонзотларга, одамларнинг характери ва хулқ-атворида ўз муҳрини босади. Оқшом чўккунича ҳам бўлмай, ҳаракатлар тинади, жазирама иссиқ ҳамма нарсани элитиб қўяди. Бу мавсум йилнинг кўп қисми мобайнида давом этади. Ёз фаслларида одамлар ҳатто гапиришга ҳам эринадилар, улар ҳатто ўзларининг энг сеvimли машғулотларини – бир-бирларини гийбат қилишни ҳам унутадилар. Ундан кўра ухлашни афзал кўришади. Иссиқдан қутулишга ҳаракат қилиб, оёқларини сувга тоғорага солиб ўтиришади, теварақ-атрофдаги ерларга сув сеппишади, кейин ўзлари шу сув сепилган жойдаги сояда соатлаб карахт бўлиб ўтиради.

Улар ўз кулбаларини шундай қуришадики, ёзда унинг ичи салқин бўлади. Ҳозирги замон иморатларини истисно қилганда, уларнинг кўшгина турар-

жойлари ерга қапишиб кетган. Улар ярим ертўлага ўхшайди. Кўпларининг деразаси йўқ. Уларнинг шифтларида туйнук бор — тунги салқин ҳаво шу туйнукдан ичкарига киради. Кун иссиғида улар ана шу ертўлаларда жон сақлайдилар. Одатда, устидан қулфлаб қўйсангиз ҳам ичкарида ўтирмайдиган болалар куннинг иссиқ пайтларида уйдан чиқишмайди. Ҳамма офтоб уришидан ўлпудай кўрқади.

Аммо оқшом чўкиши билан ярим ертўладаги гира-ширадан сиқилиб кетган болалар чумолилардек кўчаларга ёпирилиб чиқади. Куёш чиққунга қадар улар тоза ҳаводан тўйиб-тўйиб, нафас олишади. Толиққанлар эса тўғридан-тўғри очик осмон остида, қулбаларининг томларида, боқчаларида, тротуарларда ётиб ухлайверишарди. Улар устларига ҳеч нарса ёпмай, қизиган баданларини тунги муздек шабадага рўпара қилиб ётаверишади. Эшпитаним бор — кўпгина қашшоқ одамлар иссиқдан жон сақлаб, қабристонларда зах сағаналар ичида тонг оттиришар экан. Менга яна айтишларига қараганда, бир тоифа одамлар ярим кечагача ухлашар экан-да, тонг оттунча қолган қисқа вақт ичида анча-мунча юмушларини битириб олишар экан. Улар ҳатто анчадан бери куёшни кўрмаганлари билан гердаиб юришар экан. Улар бу маъжусийлар худосини шу қадар ёмон кўришади.

Кўчалар ва бозорларнинг пешин вақтидаги кимсасизлиги ажнабий одамнинг кўзига дарров ташланади. Шаҳар бамисоли қирилиб кетгандай. Бирда-ярим учраганни айтмаса, кўчада йўловчи кўринмайди. Агар бирор одам рўпара келиб қолса, у ҳам зомбига ўхшайди: уйқусираган одамдай ҳаракат қилади, кўзларида бирон-бир маъно йўқ. Дўкондорлар тўғридан-тўғри остоналари олдида курси қўйиб, мудраб ўтиришади. Баъзи дўконларнинг остонаси олдида бўш ўриндиқлар туради — улар ичкарида ҳеч ким йўқлигидан далолат беради. Баъзилар эшик ўринларига бирон калтакни кўндаланг қўйиб қўйишади — бу калтак дўкон ёпиқ эканини кўрсатади. Куёш бота боргани сари ҳаёт ҳам уйғона боради. Аста-секин ҳамма ёққа жон киради, кун ботиб, тун чўккандан кейин ҳаёт росмана кучга киради.

Бу юртларда тун ҳам ўзига яраша бир жумбоқ. Агар кундуз кунни қиш билан таққослаш мумкин бўлса, умри қисқа тунни баҳорга қиёслаш мумкин.

Тун ҳавоси жуда соф, ҳар қандай тирик жонзот ана шу салқин ҳаётбахш ҳавога интилади. Бир-бири билан мулоқотга кириша бошлайдилар, дил-дилдан гурунглашиш эҳтиёжи туғилади. Эҳтимол, айни ана шунда шарқона характерни тушунишга имкон берадиган калитни қидирмоқ керакдир. Тун пардаси остида улар тўлақонли ҳаёт кечиришади; бир-бирлари билан сирларини баҳам кўришади, фикрлари билан ўртоқлашишади, дардлари ва орзу-умидларини айтишади. Тонг оттунча бундай гурунглар давом этаверади. Тонг отиши билан эса одамлар бамисоли чиғаноқлардай ўз қобиқларига бурканиб олишади. Улар ҳатто ўз сояларидан ҳам ҳадиксирай бошлайди.

Менинг назаримда, шарқона характерга бетакрор ўзига хослик бахш этадиган асосий омиллардан бири уларнинг теғрасини қуршаб олган табиатдир. Бу табиий шароитлар мусофирларга ҳам таъсир қилади. Дастлабки пайтларда ажнабийлар табиат билан олишишга, унинг жонсиз иродасига бўйсунмасликка ҳаракат қилишади. Аммо маҳаллий аҳоли табиат билан уйғунлашиб кетганини кўриб, ажнабийлар ҳам уларга тақлид қилишга бошлайдилар ва аста-аста унга мослашиб оладилар. Менинг бир қанча ҳампортларим бу ерда кундуз кунни тушликдан кейин ухлаб олишни одат қилди. Кўпгина хорижийлар эса худди шарқ одамлари каби қош қорайиши билан фаол ҳаёт кечиришни маъқул кўришади. Улар бу ишларини ҳам иқлимнинг оғирлиги билан изоҳлашга ҳаракат қилишади. Бу ерда ҳатто жониворлар ҳам “шарқона” табиатга эга. Улар эринчоқ, ялқов, сусткаш. Эшак куёшнинг жазирама ёғдуси остида бир жойда соатлаб ҳаракатсиз туриши мумкин. Мушук билан кучуклар олдида бирон луқма ташлай деб чақирсангиз, парво қилмай тураверади. Улар биронта захроқ, хилватроқ жойни топиб олишади-да, атрофларидаги хавф-хатарга парво қилмай, ўша ерда соатлаб ухлаб ётади. Кечалари эса жониворларнинг ҳаётида ҳам худди одамлардаги каби жонланиш юз беради.

Агар дунёнинг бу бурчагига табиатнинг одамлар ҳаётига ва характерига таъсири тўғрисида гап кўзғолиб қолса, мусофир одам бу тўғрида соатлаб гапиравериши мумкин.

“Ахвол бундай давом этиши мумкин эмас. Ҳар бир бой берилган кун масалани ҳал қилишни мураккаблаштириб, кечиктириши мумкин. Қатъият билан тез ҳаракат қилмоқ керак. Америкаликлар ёпирилиб кела бошлади. Уларнинг эндиликда биз билан бирга қиладиган ишларни муҳокама қилишга унчалик ҳушлари йўқ. Биздаги маълумотларга қараганда, америкаликлар жон-жаҳдлари билан Қариянинг қўйини пуч ёнғоққа тўлдиришга киришипти, улар унга катта кредитлар ваъда қилишяпти. Мен Гувердан шунга сўрасам, у тутақиб кетди ва жуда кескин тарзда ҳаммасини инкор қилди. Менинг гапларимдан бу қадар оғрингани, шамол бўлмаса, дарахтнинг учи қимирламаслиги ҳақидаги гапнинг тўғрилигини тасдиқлайди. Кеча Гувер юзидаги расмиятчилик ниқобини олиб қўйиб, ишдан ташқари вақтда очилиб қолди:

– Менимча, сиз бу ишингизни йиғишгирсангиз бўларди. Қария бугун-эрта “бошқалар” билан бир битимга келади. Унга босим кўрсатмоқчи бўлиб қилинган ҳар қандай уриниш уни уларнинг кучоғига янада яқинроқ итаради.

– Унинг “бошқалар” билан битимга келгани чиндан ҳам бор гапми?

– Нима бало, ўзингиз кўрмайсизми? Улар жон-жаҳдлари билан ўз ҳаракатларини яширишга уриниб ётишяпти-ку! Бу қари тулкининг уч кундан бери одамлар кўзига кўринмаётганига нима дейсиз? Ёки қария уларнинг ҳузурига махфий ташриф билан жўнаб қолдимикин?

– Ҳамма масалалар бўйича шу ерда битишиб олиш мумкин бўлса, уларнинг ҳузурига жўнашнинг нима ҳожати бор?

– Йўқ, унақа деманг. “Бошқалар” музокара олиб бораётган одамнинг кўзларига ўзлари тик қарамагунча, ҳеч нарсага ишонмайдилар. Уларни шериклари ўз ниятларининг чинлигига фақат шу йўл билангина ишонтирмоқлари мумкин.

– Демак, улар ўзларининг бу ердаги вакилларига унчалик ишонишмас экан-да?

– Ишонишадими, ишонишмайдими – гап бунда эмас. “Бошқалар” ҳам шарқ одамлари-да... Шунинг учун ҳамма нарсага шубҳа-ғумон билан қарашади. Бировга ишонишдан олдин улар уни ўз кўзлари билан кўриб, қўллари билан ушлаб, таъминоти татиб кўрмоқлари шарт.

– Муболага қилиясиз, мистер Гувер. Менимча, сизларнинг ўзларингиз, бошқа ҳар қандай одамдан кўра кўпроқ қўрқасизлар ва ҳаликсирайсизлар.

– Бекорларни айтибсиз. Биз ҳеч кимдан қўрқмаймиз ва нима қилишимиз кераклигини жуда яхши биламиз.

– Мен бунга шубҳа қилмайман, мистер Гувер. Лекин энди биз нима қилайлик?

– Биз ҳозир қилаётган ишни давом эттираверасизлар.

– Сиз нимани назарда тутяпсиз?

– Виски ичишни-да. Қарши эмасмисиз?

– Албатта, қарши эмасман, мистер Гувер. Лекин бундан ташқари-чи?

– Аёллар ишрат қилиб, шарқ таомларидан баҳраманд бўлишади-да.

Биз кулиб юбордик, лекин қилишларимизнинг сабаблари ҳар хил эди. Гувер мен уларнинг кейинги қадамлари қандай бўлишини билиб олмоқ пайида эканимни тушуниб турарди, лекин у бу мавзуда чуқурлашишни истамади.

Бизнинг суҳбатимиз натижасида мен бир хулосага келдим — маҳаллий ҳокимият вакиллари чиндан ҳам бир нарсага бошланишяпти. Нимани бошлашаётганини мен аниқлай олмадим, шунинг учун сабр қилиб туришга аҳд этдим.

Кейинги бир неча кун ичида америкаликларнинг янги гуруҳлари келди. Биз буни тасодифан, Макснинг носаришталиги туфайли билиб қолдик. Унинг жиндай кайфи бор эди, у сув остида ов қилмоқ учун бизнинг олдимизга милтиқ сўраб келган экан. Биз ундан нечта милтиқ кераклигини сўрадик. У янги келганлардан баъзи бирлари сув ости овини ўлпудай яхши кўришларини айтди.

– Улар неча киши, ахир?

У айёрлик билан жилмайди ва нима демоқчи бўлаётганларингни тушуниб турибман, деган маънода бошини чайқади. Савол кўндаланг қўйилганди, мен уни яна такрорладим:

– Нечта милтиқ керак?

У гапни келиб жавоб берди:

– Ҳм... Мен фақат бир гапни айтмоқчиман, холос: бизнинг бир гуруҳ дўстларимиз сув ости ови учун милтиқларини ўзлари билан олиб келишмапти.

– Улар, албатта, маҳаллий одамлардан бўлмаса керак?

– Буни қаяқдан биласизлар?

– Тахмин қилишман-да... Улар Қўшма Штатлардан... саёҳатчи сифатида келишган-да, шундай эмасми?

– Бу сайёҳлар кўп сурбет, шилқим одамлар бўлади-да... Уларнинг инжиқликлари тамом бўлмайди. Мистер Гувер эса уларнинг ҳар қанақа аҳмоқона инжиқликларини ҳам дарҳол қондиришга ҳаракат қилади.

Кейин Макс оғзидан гуллаб қўйганини тушунди, албатта. У бир неча марта ҳар хил нарсаларни баҳона қилиб, бу гапга қайтишга ҳаракат қилиб кўрди. У бу туристлар америкаликлар эмас, улар ҳар хил миллатларга мансуб қаланғи-қасанғи чоллар билан кампирлардан иборат деди. У бу гапга яна ва яна қайтаверди. Лекин энди у бошқача гапириб қолди, “кўп ҳам милтиқ керак эмас, икки дона бўлса, етади” деб бизни ишонтирмоқчи бўлди.

Улар бу ерда нима қилишади? Қачон ва қанча вақтга келишган? Кимларнинг қиёфасида келишган? Ҳозирча менга ҳеч ким бу саволларга жавоб бера олмайди. Начора – уларни бирмунча вақт кузатиш керак бўлади. Кузатиш учун имконлар ва воситалар бор бўлса, ҳамма нарсани билиб олса бўлади. Аэродромда хизмат қиладиган дўстимиз сўнгги пайтларда мамлакатга келган одамларнинг қайси миллатга мансуб эканини кўрсатган ҳолда тўла рўйхатини бизга келтириб бермоқчи бўлди. Аммо бу пайтонларнинг ҳаммаси самолётда келмаганга ўхшайди. Уларнинг баъзи бирлари мамлакатдаги бошқа жойларда жойлашган чегара постлари орқали ўтишган кўринади. Шу йўл билан пойтахтга келганларнинг умумий сонини ва ҳақиқий мақсадларини яшириб қолмоқчи бўлишган. Яқин орада буларнинг ҳаммасини аниқламоғимиз керак. Ҳозир энг асосий вазифа – иттифоқчиларимизни кўздан қочирмаслик. Улар бизга яна қандай маслаҳат беришаркин ва нималарни раво кўришаркин?”

Питер кўндалигида юраклари сиқилиб кетгани тўғрисида, тезроқ таътилга кетиш истаги, таътилни Патриция ва болалари билан бирга ўтказиш иштиёқи ҳақида ҳам ёзган эди. У лоақал қисқа муддатга бўлса-да, Франциянинг жанубига бориб келишни орзу қиларди. Унинг ўтган умри Питернинг кўз ўнгидан машаққатлар ва музаффариятлар ҳақидаги фильмдек бирин-сирин липиллаб ўтди. Бу ерда ўтказган кунлари ўтмиш ҳаётидаги жуда кўп тимсолларни сиқиб чиқарди. Улар Питернинг юрагида ҳам қўрқув, ҳам умид туйғуларини уйғотарди.

У кўк дафтарида шундай ёзганди:

“Жазирама иссиқ, Мияни ачитиб юборди. Бу ерга келганимга қадар одамнинг ҳамма қуввати ҳавонинг иссиқ-совуқлигига боғлиқ деб ҳисоблардим. Об-ҳаво қанча иссиқ бўлса, одам шунчалик ҳаракатчан бўлади, меҳнат қобилияти зўрроқ бўлади. Лондонда ўтган аёзги кунларни эслаيمان. Ҳарбий хизматда юриб обдан чиниққан бўлганимга қарамай, эрталаблар тўшакдан зўрға чиқиб келардим. Совуқдан баданларим жунжикиб кетганида ўзимни чинакамига бахтсиз ҳис қилардим.

Бу ердаги иқлимга одам боласи, умуман, чидаёлмайди. Бу ерда инглиз тилида чиқадиган маҳаллий газетада об-ҳаво тўғрисида маълумотлар бериб борилади, лекин улар ҳақиқий аҳволга сира-сира тўғри келмайди. Бу ернинг муттаҳамлари иссиқлик даражасини атайин бир неча градусга паст қилиб кўрсатар эканлар. Ҳатто шу масалада ҳам уларнинг шарқона табиати – савдолашишни ёқтиришлари, ҳамма нарсада ўз манфаатларини излашлари, ажнабийларни лақиллатишга интилишлари яққол кўриниб туради. Эҳтимол, бунинг замирида инглиз тилида ўқийдиганларни – ким бўлишларидан қатъи назар – ажнабий бўладими ёки маҳаллий одамми, тинчлантириш истаги ётарди.

Улар нима кийишади ва нима тановул қилишади?

Мен аэродромдан машинада меҳмонхонага кетаётганимда машина деразасидан кўрганларим менга жуда маъқул бўлди. Шунда мен ўзимга ўзим дедим: “Омадинг бор экан, Питер. Сен шаҳарга байрам куни келибсан. Бундай кунларда одамлар ўзларини табиийроқ тутишади, жўнроқ кўринишга ҳаракат қилишади. Лоақал биринчи куни сенга айни шунинг ўзи керак эмасми? Бу яхшилик аломати”.

Мен мистер Жеймсга тескари ўтирилиб олдим-да, кўзларимнинг пахтаси чиқиб кетгудай бўлиб, кўчаларни, одамларнинг чеҳраларини, хуллас, кўзимга илинган нарсаларнинг ҳаммасини ютоқиб томоша қилиб кетдим. Шаҳардан олинадиган биринчи таассурот ҳамisha юракда бошқача бир туйғу қолдиради. Албатта, кейинчалик бу туйғу турли сабаблар билан бутунлай ўзгариб кетиши мумкин. Бу сабабларнинг энг асосийси — информациянинг мўллигидир. Лекин шундай бўлса-да, биринчи таассурот қалбларда узоқ вақт сақланиб қолади.

Карнавал шаҳар ташқарисидаёқ бошланган эди. Машина шаҳар марказига яқинлашган сари карнавал авж пардаларга кўтарила бориб, турфа хил ранглар ва безаклар касб этди. Мен унинг узлуксиз манзараларини мириқиб томоша қилар эканман, мистер Жеймсга дедим:

— Мен бунақа яхши фурсатда келганимдан бағоят хурсандман, мистер Жеймс.

Мистер Жеймс жавоб берди:

— Мен сиз билан танишганимдан бахтиёрман, мистер Макдональд.

Мен сездимки, биз ҳар қайсимиз ўз дардимизни айтяпмиз. Унинг сўзлари менга шунчаки расмий манзират юзасидан айтилгандай кўринди. Ҳолбуки, менинг гапларим батамом самимий эди. Гапингни томдан тараша тушгандай қилиб дабудрустдан профессионал масалалардан бошламайсан-ку!

Аmmo мен ҳам мистер Жеймснинг гапига муносиб жавоб қилдим:

— Мен ҳам танишганимиздан бағоят мамнунман, мистер Жеймс. Яна бутунгига ўхшаган улуғ айём кунда танишганимизни айтмайсизми?

— Байрамни айтяпсизми? Нимани назарда тутяпсиз, мистер Макдональд?

— Мен кўрган нарсаларга қараса, бугун байрамга ўхшаяпти. Шунақа эмасми?

— Сиз бирон-бир одатдан ташқари нарса кўряпсизми, мистер Макдональд?

— Ана, ўзингиз қаранг. Кўрмаяпсизми? Теварак-атрофда...

Унинг чеҳрасида шубҳа-гумон белгилари зухур этди. У менинг ёнимдаги деразадан диққат билан кўчага қаради-да, кейин мен томонга ўтириди.

— Қани, мистер Макдональд, бошқачароқ нима кўряпсиз кўчада?

— Ана, ахир, одамлар башанг кийинган, тўп-тўп бўлиб юришипти-ку...

— Буларнинг барини мен ҳам кўряпман. Лекин байрамга нима дахли бор буларнинг?

— Менга қаранг, сиз менинг гапларимга тушунмаяпсиз. Биз бошқа-бошқа нарсалар тўғрисида гаплашяпмиз.

Менинг каллам бутунлай говлаб кетди. “Шунақа ҳам бемаънилик бўладими? Бирор аҳмоқона гап айтиб қўйдим, шекилли”, деган фикр кечди кўнглимдан.

— Мистер Жеймс, — деб унга мурожаат қилдим. — Менда шундай тасаввур ҳосил бўляптики, бугун шаҳарда катта байрам. Ахир, одамлар башанг кийиниб, бардам юришса. Бу байрамнинг нишонаси эмасми? Ёки мен адашяпманми?

Мистер Жеймс кутилмаганда баланд овозда истеҳзо билан хохолаб кулиб юборди. Бу кулги менинг гашимни келтирди. Нима дейишимни билмай, ҳанг-манг бўлиб қолдим.

Кулиб бўлиб у яна менга ўтирилди-да, дўстона оҳангда тушунтирди:

— Сиз Шарқдасиз, мистер Макдональд. Бунинг маъноси шуки, бу ерда ҳамма нарса Англиядагидан, Оврўпадагидан, бутун дунёдагидан фарқ қилади.

— Бу билан нима демоқчисиз?

— Ҳамма нарса бошқача. Кийинишларидан бошлаб, уларнинг фикрлаш тарзларигача — ҳаммаси ўзига хос.

Беихтиёр бир замонлар кўрган откриткаларим кўз ўнгимга келди: жуда одми кийинган оддий одамлар, туялар ва эшакларнинг ёнида туришипти. Бу ерда эса ҳамма нарса бўлакча қиёфага эга эди. Мен ҳайрон бўлиб сўрадим:

— Бу ерда ҳамisha шунақа кийиниб юришадими?

— Ҳа, мистер Макдональд. Уларнинг доимий либослари шунақа.

У бу гапни насихатомиз оҳангда айтди, бу билан менинг нечоғлик нодон эканимни ва ҳали кўриб ўрганадиган нарсаларим бағоят кўп эканини писанда қилмоқчидай бўлди. Начора, мен сабр-тоқатли бўлмоғим керак, бирор мулоҳазани кескин ва қатъий қилиб айтмоқдан аввал кўп нарсаларни англаб олмоғим керак.

Бу менинг янги ишларим борасида менга берилган биринчи сабоқ эди. Албатта, мен Байрут одамларининг либосларидаги ола-қуроқликни пайқамаслигим мумкин эмасди, лекин бу ерда ҳамма нарса бошқача эди. Турфа хил бичиқдаги кийимлар – баъзан ҳатто одамнинг ақли бовар қилмайди. Бегим кунлари шунақа кийимларни кийиб юриш мумкинлигини сира ақлимга сиздиролмас эдим. Рангларининг турфа хиллигини айтмайсизми! Шаклу шамойиллари мунча ранг-баранг бўлмаса? Бу оломонда иккита бир хил кийинган одамни топиш амри маҳол эди.

Бу ялтироқ либослар оқимини кўрганингда ўзингни карнавалга тушиб қолгандек ҳис қилсанг, бунинг ажабланидиган жойи йўқ эди. Бироқ уч-тўрт кун ўтиши биланоқ мен буларнинг барига кўникиб қолдим ва уларга парво қилмай кўйдим. Бунинг ўрнига одамлар ўртасидаги ўхшашликларни ҳам, баъзи бир тафовусларни ҳам пайқай бошладим.

Одатда, улар бир хил тусдаги кийимларни маъқул кўришади. Қишда кўпроқ қора рангдаги, ёзда эса оқ рангдаги либосларни ёқтиришади. Тўғри, кийим-кечакларининг бошқа унсурлари аралаш-қуралаш ҳамма рангларида бўлади, одатда, бу ранглари бир-бирига мутлақо мос келмайди. Оврўпалик одамнинг кўзига бу учига чиққан дидсизлик бўлиб кўринади. Бу ола-қуроқ латталар қай тарзда уларнинг устларида туриши ҳам маълум эмас эди. Агар улардан нусха кўчириб оладиган бўлсанг, ҳаммага кулги бўлишинг аниқ. Кейинчалик мен бу либосларга бурканиб, ўзимни кўзгуга солиб кўрдим. Айтмоғим керакки, ўшанда ёнимда бўлган жамики ошна-оғайниларимнинг кулгисига қолдим, чунки жуда бесўнақай, жуда сўхтаси совуқ кўринган эдим. Бу ишни қилишимдан аввал мен шарқликларнинг либосига роса разм солиб, ўрганиб чиққан бўлсам-да, биронта кийим менга чипша ёпишмади! Биронта ярайдигани топилмади?

Хулласи калом, уларнинг кийиниш тарзида фикрлаш тарзи ҳам акс этади. Ажнабий одам бу либосларни тасвирлаб беришга ҳарчанд уринмасин, то у бир қатор махсус атамаларни ўзлаштириб олмагунча, бу тасвир мукамал ва тўғри чиқмайди.

Тўғри, мен шундай одамларни ҳам учратиб тураманки, улар оврўпача кийимларни афзал кўришади, бироқ улар учун бундай кийимларнинг бажарадиган вазифаси ўз маъносини йўқотиб қўяди. Негаки, улар бирон нарсада меъёр туйғусини билишмайди ва камтарона оврўпача кийим-кечак уларга сира тўғри келмайди. Бу тўғрида шундан ҳам хулоса чиқариш мумкинки, улар ялтироқ ранглари жуда яхши кўришади, костюмларининг ранги бўйинбоғлари ёхуд пайпоқларининг рангига сира мос тушмайди, энгига тақадиган тугмалари шапалоқдек келади, атирни ҳовучлаб сепишади.

Шуни ҳам айтиб қўяй: маҳаллий аҳолидан менинг бир нечта танишларим бор – улар менга ўзлари тан олиб, биринчи ўнг келган жойдаёқ устимиздаги оврўпача кийимларни бажону дил ечиб ташлаймиз деб айтишган. Кўчадан келиб, уйларининг остонасидан ҳатлаб, ичкарига киришлари биланоқ улар дарҳол усти-бошларини ечиб, шарқона кийимларини кийиб олишади. Шу кийимда улар уйларига келган меҳмонни кутишади. Оқшом пайтларида кўчага чиқишади, қаҳвахоналарда ўтиришади ва ҳатто ўзларининг биронта таниш-билишлари шарқона тарзда кийинмаган бўлса, уларни танимаганга олиб ўтираверишади. Буларнинг бари эътиборга лойиқ ва шарқ одамларининг табиатидаги тугуриқликдан далолат беради.

Бир куни мулозимларимдан бири оврўпача кийиниб келганда, уни ўзим ҳам таниёлмай қолдим. У мутлақо бошқа одам бўлиб кўринганди. Мен унга ўзимни таништирамоғимга сал қолди, йўқ, ҳар қалай, вақтида ўзимни тугиб қолдим. Ўз хизматкорим олдида таъзим бажо келтириб ўтирсам, ҳўб қизиқ иш бўларди-да!

Шарқона либослар ҳақида бу ерда гапирган гапларимнинг ҳаммаси шаҳар аҳлига тааллуқли. Айтганча, бир шаҳарнинг ўзида ҳам одамлар турфа хил

кийинишлари мумкин. Бу – йил фасллари ва ҳар кимнинг топиш-тутишига боғлиқ. Камбағалларнинг ҳаммаси деярлик бир хил кийинишади – улар кучлари етган латга-путталарни устларига илиб юришади. Инглиз қашшоқлари бошқачароқ кўринишга эга – улар уст-бошларининг саришталигига қараб юришади. Шарқ эса тозалик ва озодалик масаласида ҳаминша оқсоқланиб юради.

Қишлоқларда одамлар бир-бириникига ўхшайдиган ёхуд бир хил кийим кийишади, шунинг учун бу ерларда оврупача либос дарров ҳамманинг эътиборини ўзига қаратади. Афанди, яъни хўжайин шаҳардан ўзи туғилиб ўсган қишлоққа бориб-нетиб қолса, қариндош-уруғлари ва ёри-биродарлари орасида кулги бўлмаслик учун дарҳол миллий кийимларни кийиб олади.

Бу гапларнинг ҳаммаси эркалар тўғрисида. Уларнинг аёлларга тегишли жойи йўқ. Ажнабий одам шарқлик эркак билан истаган мавзуида бемалол гурунглашвериши мумкин, у оғзидан бехосдан чиқиб кетган бирор ножўя гап учун хижолатга тушиб қоламан деб ҳадик олмаса ҳам бўлаверади. Аммо аёллар билан гаплашганда мутлақо бошқача муомала талаб қилинади. Улар – бутунлай бошқа бир дунёнинг вакиллари. Бу дунё – ташқи дунё билан, яъни бизни қуршаб олган дунё билан мутлақо алоқаси йўқ. Хорижий одамга Шарқ аёлининг ўз қобиғига биқиниб олган дунёсига кириб боришнинг мутлақо имкони йўқ. Ажнабийлар жуда нари борса, бу дунё ичига, аёллар ўзи белгилаб, ўзи йўл қўйган ҳудудгача кира оладилар, ўшанда ҳам бу жуда қатъий белгиланган мулоқот соҳалари бўлмоғи керак.

Мен бир қанча юксак мартабали оилаларда меҳмон бўлиб, шарқ аёллари билан суҳбатлашиш имконига эга бўлганимдан кейин, шарқ аёли шундай мавжудотки, унинг на шарқ эркалари, на оврупа аёллари билан муштараклиги бор деган хулосага келдим. У ўзининг алоҳида, менинг ақлим етмайдиган қонуғлари ва тасаввурлари билан ҳаёт кечиради. Масалан, у ҳар нима қилиб бўлса-да, ўзининг ҳали ёш экани тўғрисида таассурот қолдиришга ҳаракат қилади ва бунинг учун ҳар хил ранг-баранг кўйлақлар, турли-туман тақинчоқлар, кўкрагига, билакларига, қулоқларига осадиган, кийимларига илиб юрадиган безаклардан фойдаланади. Унинг ғаройиб кўриниши кишини ҳанг-манг қилиб қўяди, у ўтиб кетган ёшлигини қанча кучлироқ таъкидласа, ҳанг-манглигингиз зўрайгандан зўрая боради. Шунинг баробаринда, у мулоқотда жуда ҳуркак, камсуқум, ҳадиксирайдиган ва одатда, жуда камгап. Агар бирон нарса тўғрисида у билан гурунглашаман деб оғиз очиб қолсангиз, у шу ондаёқ ваҳимага тушади, гўё одамлар унинг бирон ножўя иш қилганини пайқаб қолиб, унинг хатти-ҳаракатлари ва гапларини кузатиб турганидек, теварак-атрофига аланглай бошлайди.

Аммо ана шу юрак олдириб қўйган, қатъияти етишмайдиган аёлнинг ўзи эри билан ёлғиз қолганида бутунлай бошқа бир одамга айланади-қолади. У шунақа дадил бўлиб кетади ва ҳатто ҳар қандай уят-у андишани ҳам йиғиштириб қўядики, уни ақдан озиб-нетиб қолмадимикин деб ўйлайсиз. У гоҳ ўжарлигини қўлаб, гоҳ ожизлиги ва ҳимоясизлигини писанда қилиб, айтганини ўтказади. Агар ўзига керак бўлса, у ҳар қандай совуққон эркакни ҳам қандай қилиб жонлангириш ва йўлдан оздириш мумкинлигини билади. Шарқ аёллари эркаларни ўз тўрларига ўраш маҳоратини жуда юксак даражада эгаллаган. Улар қанақа атр ва упа-эликлар қўллашни, бадандан хушбўй ҳид анқиб турмоғи учун ваннага қанақа кўкатлардан неча чимдим ташлаш кераклигини, қай тартибда овқатланиш ва қай йўсинда парҳез сақлаш шартлигини жуда яхши билишади. Улар эркакнинг қалбини ром этиб олгандан сўнг, қандай қилиб унинг елкасига миниб олиш санъатидан ҳам хабардор. Менга бу ўринда гап фақат дунёвий муҳаббатдагина эмас, балки эркак кишининг ширин томоқлигига алоҳида эътибор берилганида ҳам деб айтишди. Улар таомни алоҳида рецептлар асосида тайёрлашади ва бу иш билан ўчоқ бошида соатлаб банд бўлишади. Шу билан эркакнинг бўйнидаги сиртмоғи анча тортилади-ю, ундан бўшалиб чиқишнинг сира иложи қолмайди.

Шарқ аёли жамоат ҳаётида иштирак этадими? У мамлакат ҳаётининг асосий муаммоларини ҳал қилишда бевосита ёки билвосита роль ўйнайдими? Бу саволга дабдурустдан жавоб бериш қийин. Албатта, аёл кишининг жамоатчилик ишларидаги иштираки анча чекланган, самараси ҳам камроқ ёки тузукроқ сезилмайди. Аёл ҳаминша бамисоли эрининг соясида қолиб кетгандай бўлади.

Аммо ижтимоий ҳаётнинг кўзга қўриниб турадиган томонлари ҳамон масалани ҳал қилмайди, негаки, Шарқда одамларга фармонларни қим ва нима

тўғрисида чиқараётгани маълум бўлмайди. Ҳамма нарса кўздан пананда, ёпиқ эшиклар ортида, муглақо махфий тарзда қилинади. Неча марта лаб қулоғимга чалинган — энг муҳим қонунлар, энг жиддий фармонлар ётоқда қабул қилинар экан. Кимларни қабул қилади? Нима учун қабул қилади? Аёлларнинг роли айни шу ўринда кўринадиганга ўхшайди. Шарқ эркагига хос бўлган қатъиятсизликни қўлида ҳокимияти бор одамларга яқин турганларнинг қистовисиз енгиб ўтиб бўлмайди, шекилли. Унга энг яқин турадиган одам хотини бўлмай, ким бўларди?

Шарқдаги муассасалар шунчаки номигагина муассаса. Партия, давлат, парламент ва ҳокимиятнинг бошқа белгилари моҳиятан олганда, саҳнадаги декорация, холос. Негаки, буларнинг ҳаммасининг ортида битта шахс туради — бу шахс ҳаммани ўз иродасига бўйсундириб олган. Қолганлар масаласига келсак, уларнинг иши кулоқ қоқмай бўйсунидан иборат. Айтмоқ керакки, ижрочилик даражасида улар Фарбда ўзлаштирилган усуллардан фойдаланади. Ҳамма қарорлар, албатта, тасдиқлаш учун юқорига ёхуд муҳокама қилиш учун парламентга жўнатилади. Бироқ бу қарорларни ўзгартириш, уларга тузатишлар киритиш ёхуд уларни рад қилиш учун қилинмайди, балки ҳукмдорнинг истеъдоди ва донолигини кўкларга кўтариш учун, бир дастак вазифасини ўтамоғи учун қилинади.

Мазкур анча-мунча батафсил тасвирлардан кўзланаётган мақсад — Шарқдаги ҳаётнинг нақадар кўп қиррали эканини ва жамиятда аёлларга қандай роль белгилаб қўйилганини кўрсатишдир.

Парда орқасида туриб роль ўйнайдиган аёл ҳамма вақт ҳам ҳукмбардорнинг хотини бўлиши шарт эмас. Бу — она бўлиши мумкин. Айниқса, у кучли шахс бўлса, ҳокимликка майли бор бўлса, қўяверасиз. Бундай аёл кўп ҳолларда пинҳона иш юригса-да, ҳаммага иродасини ўтказиш қўлидан келади. Аҳволнинг шундай бўлишига дин ҳам кўп жиҳатдан ёрдам беради, чунки Шарқда Аллоҳ кекса одамларни ҳурмат қилиш керак, айниқса, ота билан онанинг ризолигини олмоқ ҳам фарз, ҳам қарз деб буюрган дея ҳисоблашади. Агар она бўлмаса, ёки у ана шундай етакчилик ролини ўйнашга қобил бўлмаса, унинг ўрнини бошқа аёл — сингил ёхуд хуштор эгаллаши мумкин.

Шарқ аёлининг аҳволи Фарб аёлининг аҳволидан тубдан фарқ қилади. Бу ерда у пинҳона юради, бокиралик, соддалик, анойилик ниқобига ўраниб олади. Мақсадига эришиш йўлида унинг бир қатор яхши кўрган воситалари бор. Булардан энг яхши кўргани — маккоралиқдир. Ҳар қайси аёлининг ўзи яхши кўрган усуллари бор. У ийглайди, сиқтайди, нозли ишвалар қилади, турли хил майда маккорликларни ишга солади, хуллас, айтганини қилдирмагунча тўхтамайди.

Баъзи бир гап-сўзларга ишониш қийин. Лекин Шарқ чиндан ҳам мўжизалар ўлкаси. Шунинг учун ҳамма нарсани яхшилаб ҳисоб-китоб қилиб чиқмоқ керак.

Дастлабки пайтларда мен овқатланиш масаласида жуда қийналдим. Бутун Шарқдаги каби бу ерда ҳам овқат жуда галати. Ўзингиздан қолар гап йўқ — дунёнинг ҳамма бурчакларида одамни зарур қувват билан таъминлаш мақсадида овқат қилинади. Шарқда ширинтомоқлик жуда кенг тарқаган. Шарқ таомлари турфа хил ва мураккаб. Қайси таом нималардан тайёрланган, унинг таркибида нималар борлигини аниқлаш баъзан на фақат мусофир одам, балки маҳаллий одам учун ҳам жуда қийин бўлади — таомда ҳамма нарса шу қадар аралашиб кетган ва у жуда мураккаб тайёрланган бўлади. Аёллар дастурхонга тортган таомлари нималардан таркиб топган ва қандай пиширилган эканини топмоқчи бўлиб беҳуда уринган эркаклар устидан истеҳзо билан кулишади. Эркаклар баъзан бу жумбоқни ҳал қилишда ўжарлик ва қатъият билан иш тутишади, лекин, барибир, эртами-кечми адашиб, чалкашиб кетишади. Шунда аёллар уларнинг ҳозиргина тановул қилган таомлари нимадан таркиб топганини айтиб, хатоларини тuzата бошлайдилар. Эркаклар эса қўларини икки ёнларига ёзиб, елкаларини қисиб, индамай тураверишади.

Шарқда овқатланиш ўзига хос бир маросимки, одамлар унга жону жаҳонларини бериб риюя қиладилар. Улар таомдан оладиган лаззатларини имкони борича давомли қилишга интилишади, эркаклар кўча-кўйда, дўконларда, чойхоналарда, ҳатто кинотеатрлар ва бошқа жамоат жойларида ҳам овқатланаверишади. Ёелиқ овқатларни тўйиб еб олгандан кейин, улар ўз қоринларини қанд-қурселар, ҳар хил писта-бодомлар билан тўлдиришда давом

этадилар. Бу улар учун айна вақтда эрмак ҳам – бодом мағзини юқорига иргитишиб, тиллари билан илиб олишади ва шу билан ўзларининг чаққонликларини намоён этадилар.

Сирасини айтганда, улар ҳамма вақт бирор нарсани кавшаб юришади, лекин ейдиган нарсаларининг кўпчилиги бефойда ва беҳуда нарсалар – улар ошқозонни ишдан чиқаришдан бошқа нарсага ярамайди. Улар калтаи саҳардан бошлаб овқат тановул қилишга киришишади ва шу билан кечгача жағлари тинмайди. Шуниси ҳам борки, фақат бадавлат одамларгина шунақа эмас. Бу – ҳамма жойда кенг тарқаган ҳолат. Уни кўча-кўйлардаги энг хароб, қашшоқ маҳаллаларда ҳам учратиш мумкин. Агар шимол мамлакатларида одамлар йилнинг совуқ фаслларидагина қоринларини тўйдириб овқатлансалар, Шарқда ҳатто ёзнинг энг жазирама пайтларида ҳам қоврилган ёғлиқ овқат дастурхонни тарк этмайди. Уларнинг организми буларнинг барига қанақа дош бераркин – буни тасаввур қилиб бўлмайди. Тановул қилинаётган таомнинг мўл-кўлиги кишини таажжубга солмайди, балки Шарқ одамларининг ҳар хил ўтқир зираворга ишғиёқчи ҳам одамни лол қолдиради. Ҳамма шарқ ресторанларида официант буюртма олиб ургурмай, дастурхонга иштахани очадиган турфа хил газаклар қўйиб қўйилади. Менинг маҳаллий ошналарим неча марта лаб ўрناق кўрсатишди ва мен уларнинг қистови билан бу газаклардан лоақал бир лўқмасини ютишга ўзимни мажбур қилдим. Лекин улар бирда томоғимни ёндириб, куйдириб ўтди, бирда ўта нордонлиги билан тишларимни қамаштирди. Оврўпалик одамнинг уларнинг таъмига кўникиши жуда қийин. Бу зираворларнинг кўпчилиги фақат шу мамлакатдагина бор, холос, шекилли. Агар нархи баланд ресторанларда уларни фақат овқат олдидан дастурхонга торсалар, камбағаллар учун у асосий таом вазифасини ўтайди. Улар бўш қоринларини шу овқатлар билан тўлдиришади, кейин кир-чир тунука идишларда сув ичишади. Чинни идишлардан ё бутунлай фойдаланишмайди ёки битта-ю битта пиёлани ўртада айлантираверишади.

Шарқ таомларидан кўнгли беҳузур бўладиган мен бир ўзим эмасман, бу ерда истиқомат қиладиган ажнабийларнинг кўпчилиги менинг фикримга қўшилишади. Улар ҳам ошқозон дардини ҳазилакам чеккан эмас. Аввалига шарқ таомлари ҳақида гап кетганида улар истаган нарсани еб ҳазм қилиб юборишларини айтиб мақтанишар ва ҳатто гаров ўйнашарди, аммо орадан кўп ўтмай, ошқозонларига қиляётган зуғумларини бас қилардилар.

Шарқнинг қанд-қурслари тўғрисида ҳам шу гапларни айтиш мумкин. Улар бир-бирига қўйиш мумкин бўлмаган нарсаларни қиёмда аралаштириш йўли билан ясалади ва уларга шунақа кўп шакар аралаштириладики, уларни истеъмол қилиб ўрганмаган одам кўпроқ тановул қила олмайди. Аммо маҳаллий ширинтомоқлар уларни жуда кўплаб истеъмол қиладилар ва ўзларининг бу ишғиёқларини оқлаб, қанд-қурслар эркакларнинг белига қувват беришга ва жинсий ҳаётга алоҳида жозоба бахш этишга гира-шира ишора қиладилар.

Агар Шарқ ҳаётини синчиклаб кузатсангиз, жуда кўплаб ажойиб кашфиётлар қилиш мумкин. Масалан, турфа хил суоқликларни бемеъёр истеъмол қилиш масаласини олайлик. Ҳаммадан ҳам ортиқ қуюқ дамланган чойни яхши кўришади. Қишда ҳар хил қайнатмалар ичишади – уларнинг гапига қараганда, қайнатмалар суякларга иссиқлик бахш этармиш. Томоқни тирнаб ўтадиган қайнатмаларнинг ҳиди ҳам, таъми ҳам жуда ўзига хос бўлади. Мен уларни камдан-кам ҳолларда ичганман. Лекин ҳар гал ичганимда кўнглим айнаган ва қайнатмани дарҳол туфлаб ташлашга уринганман. Бир марта озгим куйгандан кейин маҳаллий ёру биродарларим мени шу заҳри заққум билан сийлашга ҳаракат қилишганда қатъиян “йўқ” деб уларнинг гапини қайириб ташлайдиган бўлдим.

Улар фақат салқин ичимликлар билангина чекланиб қолишмайди ёки уларнинг фикрича, иштахача очадиган нарсаларни тиқиштиришдан чарчашмайди. Улар спиртли ичимликлар ҳам ичиб туришади. Шу ернинг ўзида тайёрланган тузуккина кайф қиладиган ўтқир ичимликлари ҳам бор, лекин унинг ҳиди анча қўланса. Баъзи бир ажнабийлар вақти-соати билан унга мослашиб олишган, лекин кўпчилик уни бир ичиб кўргандан кейин қайтиб оғизга олмасликка сўз берган.

Кайф қиладиган ичимликларни улар қуёш ботгандан кейин ичишни одат қилишган. Кундуз кунлари уни камдан-кам ичишади, ичишганда ҳам алоҳида ҳолларда истеъмол қилишади. Кўриб турибсизки, кайф берадиган

ичимликларни истеъмол қилиш Куръони Каримда тақиқлангани ҳам уларга кор қилмайди. Кайф қилган чоқларида уларнинг шахсиятлари гаройиб эврилишларни бошдан кечиради. Улар бирданига бирон-бир сабабу баҳонасиз жанжалкаш, дилозор бўлиб қолишади ёки бўлар-бўлмаста кўздан ёшени оқизаберадиган ҳисчан, йиғлоқи кимсага айланадилар. Мен кўп марталаб кузатганман: соғ пайтларида ўзини жуذا сипо тутадиган одамлар жиндай ичиб олса, тўғридан-тўғри кўз ўнгингда ўзгаради-қолади: улар ажнабийларга нисбатан ишонқирамай, сергаклиниб муносабатда бўлади, бу сергаклиниш эса кўпинча хорижликларга нафратдан ўзга нарса бўлмайди. Улар столларни мушглаб, шишаларни ўқталиб, пўписага тушишади, лекин, шуниси ҳам борки, деярлик ҳеч қачон пўписаларини ростакасим мушглашга айлантирмайдилар. Яна шуниси ҳам айтмоқ керакки, баъзан уларнинг жаҳлларидан баъзи бир яқин одамлари ҳам азият чекиб қолади, чунки бунақа дақиқаларда уларнинг яқинлари ашаддий душмандай кўришиб кетади. Бунақа вазият кўпинча мушглашиш ва йиғи-сиги билан хотима топади. Индаллосини айтганда, ичиб олиб кўз ёши тўкишлар ҳам, аслини олганда, шарқона характернинг бир кўриниши, холос. Улар йиғлаганда бировдан хафа бўлган болага ўхшаб қолишади. Улар кимнингдир кўксига бошини кўйиб олиб, соғ пайтларида икки дунёда тан олишлари мумкин бўлмаган воқеаларни гапириб беришади.

Мен кўпинча ўзимдан-ўзим таажжуб билан: “Улар нима учун ичишаркин?” дея сўрайман. Ёки аниқроқ қилиб айтсам – улар нима учун айни ана шунақа алфозда ва шунақа кўп миқдорда ичишади деб сўрайман.

Биринчи қадахни улар гўёки тезроқ кайф қилақолсин дегандай бир кўтаришда отиб юборишади. Дарҳақиқат, бир зумда – кўз очиб юмгунча бўлмай, улар ўз мақсадларига эришадилар ва кўз ўнгингизда бутунлай бошқа бир одам намоён бўлади. Улар қаттиқ-қаттиқ гаплаша бошлашади, ҳадемай бақририб-чақирришга тушишади, бир-бирларининг гапларини тингламай кўйишади. Уларни тинчлантиришга бўлган ҳар қандай уриниш, шу дақиқага қадар улфатлар ўртасида ҳукм сурган самимий дўстона муҳитни тиклаш йўлида қилинган ҳаракат муғлақо беҳуда кетади. Бироқ гап айланиб, ишрат масаласига тақаладиган бўлса ёки беадаб ҳазил-мутойибалар бошланиб кетса, гина-кудураглар осмонга кўтарилади-ю, ҳаммалари яна яқдил бўлишади – қолади. Бу афтидан, уларнинг энг сеvimли мавзуси бўлса керак ва улар учун ҳузур-ҳаловатнинг битмас-туганмас хазинаси бўлиб хизмат қилса керак. Гала-говур тўхтайтиди ва дарҳол сахнада шалоқ латифалар ҳикоячиси пайдо бўлади – у ўзига хос театр томошасини бошлайди. Ҳар қанча галати бўлмасин, бу гапга чечан одам даврадаги энг индамас одам бўлиб чиқади. У бир зумда даврадагиларнинг бутун эътиборини ўзига қаратиб олади.

Бу мавзудаги гап-сўзлар охирига етганда ҳамма жазавага тушиб қолган, ўзини туголмай хохолаб кулган, бир-бирининг елкасига шاپатилаган, хуллас, тўполонни авжга чиқарган бўлади. Баҳслашишади, одатда, ким кўп ичишга гаров боғлашади ва яна ичкиликбозлик давом этади. Шароб кийимларга тўкилади, дастурхон ҳўл бўлиб кетади, лекин ҳеч ким бунга парво қилмайди. Бунга ўхшаган нарсалар ичкиликбоз давраларнинг доимий йўлдоши. Шароб дарёдай оқиб келади, кейин унинг ўрнини ўткирроқ ичимликлар эгаллайди. Сарқитлар йиғиладиган столнинг усти ҳар хил овқатларнинг қолдиғига, ювилмаган идиш-товоқларга, бўшаган шишаларга, сигарет қутиларига, газета қийқимларига тўлиб кетади. Ана шу манзарага назар ташласанг, нигоҳинг қаршида уюм-уюм ахлатлар намоён бўлади, уларнинг ёнида эса бир-бирини томоғидан гажиб ташлашга тайёр турган одамлар чекиб ташланган сигарет қолдиқлари ва бўш шишалар орасида китоблар ётса, овқат солинган, кейин эса кулдон вазифасини ўтаган тарелкалар, ёнида газеталар бўлса, бундан ҳам аяқчирироқ ва хунук манзарани тасаввур қилиб бўладими?

Шарқ одамлари ҳамма нарсада метёрсиз даражада ўжар бўлишади. Бу нарса уларнинг ичкилиги ичишида ҳам кўришиб туради. Улфатлардан бирортаси қадахини бир ёнга суриб қўйса бас, шу ондаёқ у балога қолади – шериклари “нега ичмас экансан” дея унга ҳужум бошлашади. Унинг улфатчиликини давом эттиришдан, анча-мунча кайфи ошиб қолган шишадош шерикларини қўллаб-қувватлашдан бошқа иложи қолмайди. Мастона хитоблар остида у ҳам маст бўлиб, шериклари даражасига етгунча ичишда давом этади. Утиришнинг бошида энг юраксиз ва энг тортинчоқ бўлиб ўтирганлар ҳам “ўзимизнинг йиғитлар”га ёхуд “акажонлар”га айланмагунча ёки масхарабозлик қилиб ҳамманинг

кўнглини ола бошламагунча бу ҳол давом этади. Кейин шеърхонлик бошланади, чала-чулла хиргойилар янграйди. Жамоат жойларида столларни бир-бирига суриб, шу пайтгача нотаниш бўлган одамлар оғиз-бурун ўпишадиган ажралмас дўстларга айланишади. Ақл бовар қилмайдиган сурон кўпади, фақат кайфлари тарақ янги меҳмонларнинг келишигига ёки кенг хонанинг нариги бошида ўтирган улфатларнинг қийшанглашиб, бақриб-чақриб ҳунар кўрсатишлари билангина умумий шовқин-сурон бўлиниб туради. Тез-тез жанжаллар кўзиб туради, улар муштлашувга айланиб кетади, бир-бирларининг тўғри келган жойларига стуллар ва бўш шишалар билан уриш бошланади. Агар бегона одамлар араланиб, мушглаётганларни ажратиб қўйишмаса, ўтиришлар ана шу ола-тасир жанжаллар билан охирига этади.

Албатта, ҳамма ўтиришлар ҳамма вақт айнан шундай ўтади деб бўлмайди. Ҳамма нарса шарт-шароитнинг қанақа эканига боғлиқ.

Мен юқорида зикр этганимдек, бу ерда йиғлаётган эркаклар тез-тез учраб туради. Улар яқин дўстлари даврасида дарду-ғамларини айтиб, кўнгилиларини ёзмаса бўлмайди. Ғам-андуҳларининг асосий сабаби эса, одатда, муҳаббат масалаларидаги омадсизлик бўлади. Мен машқдаги ичкиликбозлик муаммосининг жуда юзаки бир тасвирини бердим, халос. Лекин улар нима учун бу қадар кўп ичишади ва ичиб олганларидан кейин бу даражада номаъқул ишлар қилишади деган савол очик қолмоқда.

Мен бу саволга кишини ишонтирадиган тузукроқ жавоб тополмадим. Бу ҳодиса масаласида ҳар ким ўз фикрига эга ва уни ўзича изоҳлайди.

Дейдиларки, Шарқда яшайдиган одамнинг мушкулотлари ва ташвишлари шу қадар каттаки, ҳар ким ўзи кучи етадиган воситалар ёрдамида уларни енгилатишга ҳаракат қилади. Бу воситалар ичида энг осони — ғамни шароб билан ювишга уринишдир. Аммо бу ернинг одамлари ҳеч нарсада меъёрни билмаганлари учун, спиртли ичимликларни истеъмол қилишда ҳам ортиқчаликларга йўл қўйишади. Ичкилик ичиб олиб, улар самоларда учиб юргандек бўладиларки, бу туйғудан осонликча юз ўтириб бўлмайди.

Бу ҳодисанинг яна бошқа турли-туман изоҳлари кўп. Аммо менинг назаримда, Шарқда ичкиликка ружу қўйишнинг ўзига хос, алоҳида бир маъноси бор. Бу табиатга, динга, ўзининг ожизлиги ва юраксизлигига, ижтимоий тенгеизлигига қарши билдирилган ўзига хос норозиликдир. Бу ҳаёт ташвишларининг доимий эзиб туришидан қочишнинг энг қулай усули ҳам.

Кўчада гандираклаб кетаётган ҳар қандай маст одам ўзини афсонавий қаҳрамон деб тасаввур қилиши, чексиз куч-қувват, ақл-заковат ва истеъдоднинг тажассуми ҳисоблаши мумкин.

Шарқдаги пийёсталик — алоҳида эътибор билан қарашни талаб қиладиган масаладир. Уни келтириб чиқарган сабабларни англамоқ — унинг ижтимоий илдиэларини топмоқ деган маънони билдиради. Улар бу илдиэларни унутилган анъаналар, қадимий диний расм-русумлар пардасига буркаб яшира олмайдилар.

Давоми бор.

*Рус тилидан
Озод ШАРАФИЛДИНОВ
таржимаси.*

Мурман ЖГУБУРИА

Ҳавога ёйилар эркнинг сурури

* * *

Яшашим ўша-ўша: ўгираман, чекаман,
Қалбимда тугён урган мавзуда тер тўкаман.

Ҳаётим бўлса энди мезон сари йўл олди,
Тишларим сийраклашиб, қаддим мункайиб қолди.

Аввал қалб-ла яшардим, энди эса бош билан,
Лекин ҳамон жонсарак ва ўша бардош билан.

Чекаману ёзаман... Ё Тангрим, эмас-ку сир,
Бошқача яшолмасам, нима қилай мен, ахир?!

ЭРТА БАҲОР. КЕКСА ЗАНГ

Оҳ, қанақа қий-чув бу? Воҳ, қандайин тўполон,
Табиатни тўлдирди бирдан “оҳ-воҳ” ва нолон.

Шамолга юз тутдилар нав-ниҳоллар: — Қандай соз!
Баргларини ёздилар баҳорга чиқиб пешвоз.

Қир-адирлар қизарди қизғалдоқлар нуридан,
Қулоқ қоматга келди қушларнинг чуғуридан.

Баҳор етиб келди деб, ишонишиб чинакам,
Енгил кўйлақлар кийиб чиқди қишлоқ аҳли ҳам.

Фақат кекса ток занги эшитса-да “оҳ” - “воҳ”ни,
Аралашмас қий-чувга, кўкдан узмас нигоҳни.

У кўпни кўрган доно, беҳуда чиқармас чанг,
Чин баҳор келишини кутаётир кекса занг.

Мурман Жгубуриа 1938 йилда Гуржистонда туғилган. Биринчи шеърлар тўплами 1969 йилда нашр этилди. У гуржи тилида чоп этилган 20 дан зиёд китоб муаллифидир. Рус тилида “Қалб қирраси” шеърий тўплами ва “Тунги товуш” романи эълон қилинган. Бунин, Пушкин, Лермонтов, Хлебников шеърларини, хитой ва вьетнам мумтоз шеъриятдан намуналар таржима қилган. Ҳозир адибнинг 5 жилдлик асарлар тўплами босилаётир.

* * *

Қўлтигимга қисиб қизил хўрозни,
Йўлга тушдим қуёш чиқмасдан туриб.
Чанг қишлоқ йўлидан кетиб бораман,
Олапар эргашар ортимдан ҳуриб.

Этим жунжикади, оёғим яланг,
Устим юпун, гарчи совуқ қотаман —
Бормасам бўлмайди, аҳволимиз танг,
Чангта ботиб, чаққон одим отаман.

Бозор қизғин бўлар ҳар якшанбада,
Эҳтимол хўрозим сотилар бугун.
Омадим юришиб қолса мабода,
Уйга олиб боргум бир-икки кафт ун.

Бир неча кун уйда емак бўлар “мўл”,
Шошиламан, қилиб Тангрига нола...
Тушларимга кирар ўша тупроқ йўл
Ҳамда қизил хўроз кўтарган бола.

БОБО

Оғриқ арисин дея
Бошга шолғом барг боғлаб,
Ғариб уйларга боқар
Бобом бағрини доғлаб.
Гўё подшоҳ тахтига —
тўнкага ўтирар чол.
Қишлоқдошлари келар
Қилиб унга арзи ҳол.
О, бу шолғом баргли тож —
Яшил япроқ гўлахи!
Бобом ўтирар маъюс —
энг хароб юрт подшоҳи.

ТБИЛИСИ ҲАҚИДА ШЕЪР

I

Пиросмани майхонанга
Кирипти самовий нур,
Сен хўмрайдинг: — Бу ошёнга,
Ахир, расм не зарур.

Расм учун бурда нон
Сўраганда бечора,
Сен уни сархуш дея,
Қилдинг бағрини пора.

Аслида мангулигинг
Унинг туфайли эди.
Сен-чи, уни ҳайдадинг,
Жўна бу ердан, дединг.

Лекин у майхонангдан
Чиқиб кетар чоғида
Шароб қуйиб узатдинг
Жирканиш нигоҳида.

II

Шаҳар, сен Галактионни
Қўймадинг майхонага.
Тунда Пироманини
Ҳайдагансан панага.

То мудом Мачабели
Ташналикдан қийналиб,
Тентираб юрибди-ку,
Кўчаларингда нолиб.

Эй, сен, Гранелини
Дарвеш айлаган шаҳар.
Ҳеч кимни аямайсан
Қиласан зор, дарбадар.

Сенинг саховатингни
Унутмайман мен зинҳор:
Сени ким кўпроқ севса,
Ўшани қиласан хор.

ПЕРЕДЕЛКИНО

Пастернак қабрини қилдим зиёрат.
Яқингача бунда кезиб юрарди.
Анави уйларда дарахтлар аро
Унинг деразаси ёруғ турарди.

Тарковский қабри ҳув, нарироқда...
Тунлари учрашиб туради улар.
Осмонда юлдузлар тингани чоғда,
Ерда — ҳамма уйда сўнгач ёёдулар.

Уларнинг суҳбати — Россия дарди.
Эшитмас на дўстлар, на чақимчилар.
Уларни тингларди сукунат ҳамда
Булутлардан инган совуқ томчилар.

Уларнинг суҳбати жўшқин, шиддаткор,
Ҳавога ёйилар эркнинг сурури.
Қадаҳлар жаранглар шўҳ ва даъваткор,
Оҳиста ёришар жаннатнинг нури.

Бу ерда учрашар шоирлар тунда,
Кундуз ухлаб, бизни безовта қилмас.
Негадир ишонгим келади бунга,
Сен-чи, дўстим, наҳот ишонгинг келмас?

* * *

Георгий Кечагмадзегга

Нагобилевида, қоронғи тунда
Мўъжазгина ҳовлига
Юлдузлар галаси кирар адашиб...
Унугмайман уларни асло
Кузатаман дилда завқ тошиб!

ҚОФИЯСИЗ ШЕЪР

Қофиясиз ашъор
Хабарга ўхшар.
Ғафлатда қолдириб
Келади бирдан.

Ўзни ўнглашга ҳам
Улгуролмаймиз.
Кечикамиз, гўёки уйга
Бостириб киргандай бўлар фожиа.

Таймураз ХАЖЕТИ

Эшикни очик қолдир...

ПОЙГАЧИ АРҒУМОҚ

Темир омоч билан ер ҳайдар тинмай,
Пойгалар шуҳратин қўяр хотирлаб.
Беихтиёр бошин силкир пайдар-пай,
Сезар бўйни, бели қотганин терлаб.

Лекин кўзи порлар офтоб тифида,
Шудгорни оралаб яйрар туёғи.
Кишнаб ҳам кўяди гоҳи-гоҳида,
Томирда қон жўшиб гуширар чоғи.

Кўникиб қолгандир қамчи зарбига,
Узангидан из бор икки ёнида.
Қулоғида ҳамон жаранглаб турар,
Кумуш юганидан таралган нида.

Оқшом бўйинтуриқ ечилган замон,
Ўйноқлаб қолади гўёки чақмоқ.
Текис дала узра пойга — оломон,
Даъватига кўнмас бирор арғумоқ.

Ўйноқлаб киради овулга ёлғиз,
Кўчани кўтармоқ бўлиб бошига.
Оғилда яширин аста чўкар тиз,
Суйканар пойгачи эгар қошига...

СИЙМО

Ю. Қўчиевага

Мен сенинг сиймонгни чизмоқ истайман,
Хилма-хил бўёқдан танлайман роса.
Илҳом парисидан мадад қистайман,
Қани энди омад кулиб қараса...
Биринчиси — икки марта еттитадан,
Иккинчиси — икки бор ўнта-ўнтадан.

Жанубий осетиялик Таймураз Хажети (1945—1996) “Тўққиз чавандоз”, “Тақдир ва кўшиқ”, “Чақмоқтош товуши”, “Йўллар бахти”, “Оқ тоғлар кўшиғи”, “Тўлиной” сингари шеъррий тўпламлар муаллифидир. Т.Хажети (Жусоев)нинг рус тилида “Шамол товуши” номли тўплами чиққан. У Шекспир, Байрон, Китс, Ронсар, Петефи, Мицкевич, Хейне, Бодлер, Лорка, Блок, Есенин, Ахматова, Цветаева, Рубцов шеърларини осетин тилига таржима қилган.

Бошқалари икки марта қирқтадан
 Икки маргалабдан еттита бўёқ
 Сенинг иродангни қилар ифода —
 Шунақа эди-да, сенда ирода.
 Икки маротаба ўнтадан бўёқ
 Изоҳлаб беради ожизлигингни.
 Икки мароталаб қирқтадан бўёқ
 Акс эттириб турар сахий қалбингни —
 Бу сенинг сиймонгдир, сенинг сийратинг.

ЧАҚИРИЛМАГАН МЕҲМОН

Бу кеча негадир қоронги жуда,
 Ёмғир ёгаётир қайдадир сим-сим.
 Деразамни чертган ким бўлди шу дам,
 Чиқиб мўралайман — кўринмас ҳеч ким.

“Ҳой, кимсан? Болалик дўстиммисан ё?
 Соғиниб келдингми мени сўроқлаб?
 Жоним сенга садқа, кирақол уйга,
 Меҳмоним бўлақол, кўнглимни чоғлаб.

Ўсмирлик йилларим гувоҳими сен,
 Ёки илк муҳаббат муждасимисан?
 Кутилмаган меҳмон ким бўлди экан,
 Зимистон кечада қандай ёсуман?

Меҳмон тушаётир девордан ошиб,
 Бу — ўлим, мен сари ахтармоқда йўл!
 Йўқол, ажал! Юрма бекор, адашиб...
 Чалғинг ўтмас менга... Яхшиси, даф бўл!”

СЕНГА

Ю. Қўчиевага

Севмасдинг ва лекин меники эдинг!
 Худди чиганоқда тинмай шовуллаб —
 Мангу тепиб турган денгиз юраги
 Бу менинг ноламдир, оҳим — ловуллар.

Менинг номим сира бўлмайди унут,
 Қолгум ботаётган қуёшдек тўлиб.
 Барча ёмонлигим, ташвиш, гуноҳим
 Сенга қайтажақдир яхшилиқ бўлиб.

Шунда балки мени эсга оларсан,
 Фамгин ҳаётимни сўйларсан бир-бир.
 Менинг чала бахтли — чала ҳаётим
 Сендан сўнгги қўшиқ бўлиб қоладир.

Сўнган палла менинг ҳаётим шами,
 У сўниши тайин қушпа-кундузи.
 Тоғда ёз кечаси сени ёритгай.
 “У севарди” деган фикр юлдузи.

* * *

Ўз ўлимим кўринар менга,
Ана келаётир у яқинлашиб...
Ахир мунча ошиқар, нега,
Нима қилар бунчалар шошиб?

Тун чулғади тоғлар бошини
Қишлоқ жимжит, итлар вовуллар.
Келтирганча кўнгил ғашини
Қора кийди дара, овуллар.

Пастқам томли кўримсиз уйнинг
Ховлисида тинмас қадамлар.
Йиғилишиб келдилар анча
Қора кийим кийган одамлар.

Кўп сўз бўлди менинг шаънимга,
Бири қўйиб, бири бошлайди.
Тақдиримдан нолиб даврада
Бир нечаси кўзин ёшлайди.

Кампирларнинг жағи очилди,
Оғзига келганин бирма-бир сўйлар.
Сен чеккада жим ёш тўкасан,
Ҳамма сени — “бека” деб ўйлар.

Ғаминг ҳеч ким аритолмайди,
Азобларинг сезмайди ҳеч ким.
Дилинг ўртаб сен бир чеккада,
Кўзингда ёш, қузатасан жим.

Мунгли-мунгли мўлтирашларинг,
Нигоҳларинг айтар ўз сўзин.
Ич-ичингдан “оҳ” уришларинг
Ёригади марҳумнинг юзин.

ЁЗ КЕЧАСИ

Ойдин ёз кечаси. Сукунат ҳоким.
Чинор тепасида ой сочади зар.
Бу кўҳна қайғули дунёда сокин
Фақат шивирлашар сассиз япроқлар.

Жуда ҳам серковак кекса оқ толлар,
Укки вишиллайди ковакда туриб.
Унинг қулоқлари қумуш тус олар,
Атрофдан кўз узмас, боқар ўй суриб.

Қурбақа қуруллар — ботқоқлик уни
Сеҳрлаб қўйганга ўхшайди бутун.
Майсазорга чўзил — мудраб ол бир оз
Юракларга таскин берар ёзги тун.

* * *

Эшикни очик қолдир — қайтиб келарман бир кун!
Йўл топиб чиққандай кўзин қум босган булоқ,
Балки кимдир ортингда пуфлаб ёндираётгандир,
Олови ўчиб қолган ўша ўчоғинг шу чоқ.

Иситиб қўлларини шул ўчоқнинг тафтида,
Қора мўйлавин аста бураб қўяётгандир.
Чирмовикдай қўллари чирмашиб белинг узра,
Илондайин ўрмалаб, қучиб суяётгандир.

Болта теккач дарахтнинг узилгандай япроғи,
Кипригингдан узилиб тушар айрилиқ ёши.
Елкангдан оғир босиб турса-да ҳижрон тоғи,
Сен яна унутарсан тугаб қалбинг бардоши.

Узиб умидинг бутун, яшадинг кўзингда нам,
Ташвиш билан туну кун мени интизор кутдинг.
Бўридай кемирса-да сени чексиз дард, алам,
Азиз меҳмон кутгандай йўлларимга кўз тутдинг.

Эзгу тупроқ бағрида айрилмагай ҳеч қачон
Жисмимиз бир-биридан, майин табассум — иқрор.
Қадаҳ тўла май тутиб, аразларни унутиб,
Дейсан: — Қалбим сезарди қайтиб келишингни, ёр!

*Файзи ШОҲИСМОИЛ
таржималари.*

Франц КАФКА

Жараён

Роман

*Бешинчи боб***МИРҒАЗАБ**

Яқин оқшомларнинг бирида асосий зинадан унинг иш бўлмаси чеккада бўлгани учун К. йўлакдан юриб келар экан, — бу сафар у хизматдан қарийб энг охирги бўлиб чиққанди, — фақат жўнатиш хонасининг гира-шира чи-роқлари остида икки чопар ишлашар, эшик ортидан уларнинг овозларини эшитиб турарди, каталакдек шу пайтгача бирон-бир марта ўзи кўрмаган ташландиқ омборчага кириб яширинсам, деган ўй бирдан калласига келиб қолди, аммо у ердан ҳарсиллаб нафас олинаётгани қулогига чалинди. У ажабланиб тўхтаб, тин олди-да, ишқилиб, хато қилмаяшманми, деб астойдил қулоқ тугди. У ердан бир дақиқа сас-садо чиқмади, кейин яна нафас олинганлик эшитилди. К. чопарлардан бирини чақирмоқни истади — гувоҳ сифатида керак бўлиб қолишлари мумкин эди — лекин уни шундай бир савбсиз қизиқувчанлик эгаллаб олдики, у шунга мос келадиган зарбли бир ситтов билан эшикни ланг очди. Ҳақиқатдан ҳам ўзи тахмин қилгандек, у ташландиқ бир омборча эди. Остонаданоқ эски-туски, кераксиз нарсалар, нималардир учун кўзлаб қалашгириб ташлаган, тагида сиёҳ қуйқаси қотган сопол шишачалар ағдар-тўнтар бўлиб ётарди. Бироқ мана шу жойда шифтнинг пастқамлигидан уч эркак энкайиб олганча туришарди. Пол тахтасига маҳкамланган шам улар оша юқорини ёритарди.

— Сизлар бу ерда нима қилиб ўтирибсизлар? — К. шундай деб сўрар экан, ҳаяжондан базўр, тугилиб-тугилиб, тили калимага келди, бироқ овозида буни сездирмасликка тиришарди.

Эркаклардан бири — кўринишидан қолганларининг сардори бўлса керак, аллақандай антиқа, қуроқлари бор енгсиз тери мато кийган, қўл ва кўкраги шундоқ яланғоч ҳолда эди. У ҳеч нима деб жавоб қилмади. Бироқ қолган иккиси бирваракайига қичқаришди:

— Аҳ, тақсиржон-эй. Бу ўзингмисан? Ҳозир сени роса саваласак бўлади, чунки бизнинг устимиздан терговчига шикоят қилибсан!

Шундагина К. бу иккиси соқчилар — Франц ва Виллем эканлигини таниди, учинчиси эса қўлида тайёр гаврон ушлаб олганча баайни шерикларини савалашга тараддуд кўраётгандек эди.

— Э, қўйсаларинг-чи, ундай деганим йўқ, — К. ғудранибгина шундай деркан, уларга еб қўйгудек бўлиб тикилди, — мен сизлардан умуман ёзғирганим йўқ, балки менинг хонадонимда бўлиб ўтган воқеани шунчаки ҳикоя қилиб бердим, холос. Бахтга қарши, сизларнинг хатти-ҳаракатларингизда ҳам нохойиз бирон-бир қусур содир бўлгани йўқ.

— Тақсир, — деб Виллем гап бошлар экан, у худди Францдек учинчи кишининг ортига ўтиб пана бўлиб олиш пайида бўлаётганлиги аниқ кўзга ташланди, — агар сиз қанчалик бизга кам тўлашларини билганингизда, бизни бунчалик қаттиқ қийин-қистовга олиб, сўраб-суриштирмаган, изза қил-

Давоми. Боши ўтган сонда.

маган бўлар эдингиз. Мен рўзгоримни тебратишим, Франц бўлса уйланиши керак, шунинг учун тиришиб-тирмашиб, сариқ чақа олишимизга қарамай жонимизни жабборга бериб ётибмиз, бир тери ичида озиб-тўзиб тирикчилик ўтиб турганига қарамай, бир иш билан кишининг қосаси оқармайди. Сизнинг бўлса, кийим-кечагингиз пўрим, ўзингизга бирам ярашганки, менинг бунга ҳавасим келиб, оғзимнинг суви қочяпти, ҳолбуки биз соқчиларга бундай кийиниш таъқиқланган. Албатта, бундан бирон-бир яхшилик чиқмайди, лекин сиз ишонинг менга, соқчиларнинг кийим-кечаги аллақайси замонлардан шундай қилиб белгиланган, ҳолбуки бунинг бирон-бир яхшилик чиқадиган томони йўқ, наҳотки шунинг учун кимдир бахтсиз маҳбус бўлиши керак бўлса, бунинг бирон-бир аҳамияти, маъно-матраси борми? Ҳаммасини тушунгандирсиз! Аммо шикоят қилинадиган бўлса, бизни жазолашади.

— Буларнинг ҳеч биридан менинг хабарим йўқ, бундан ташқари, қанақа вазият бўлишидан қатъий назар, мен ҳеч кимдан сизларни жазолашларини талаб қилганим йўқ, бу ерда гап фақат эътиқод, собитлик ҳақида кетяпти.

— Франц, кўрдингми, — Виллем иккинчи соқчига юзланиб, мурожаат қилди, — мен сенга нима дегандим? Жаноб ҳеч ҳам бизни жазолашларини талаб қилмаган. У ҳатто бизни жазолаш қутаётганини билмас ҳам экан, ўзинг эшитдинг буни.

— Э, сен буларга қараб ўзингни хароб қилиб юрма, уларни бари шунақа оғзи тинмай, сафсата сотади, — учинчи киши К.га юзланиб шундай деди: — уларни қутаётган жазо муқаррар ва адолатли.

— Сен унга қулоқ солма, — Виллем шундай деркан, иши ўнгидан келмаган кишидек шошилиб, қўллари билан оғзини ёпмоқчи бўлди, гаврондан еб қолгач. — Бизни фақат сенинг чақувинга қарабгина жазолашади. Бошқа пайтда қилган кирдикорларимизни билган тақдирларида ҳам бизга ҳеч қанақа даҳл қилолмайдилар. Наҳотки шу адолатдан бўлса? Иккимиз ҳам, айниқса мен бу ерда анчадан буён фаолият кўрсатаман, шу боис ҳам ўз ишимизнинг ҳадисини олганман, бемалол ўзим учун жавоб бера оламан, раҳбариятнинг баҳосига кўра ҳам биз сени аъло даражада қўриқлаяпмиз, бунга сенинг ўзинг ҳам тан берсанг керак. Бу хизматнинг орқасидан судралиб юриш бизнинг ҳам жонимизга тегиб кетди ва ўйлаб қолдик: ўзимиз жазоловчи бўлиб олсак нима қиладим, сиз ҳам кўймасди, қабоб ҳам, ҳаммамизга бу кони фойда, унга ҳеч ким арз-шикоят қилмайди, умуман олганда ҳам бизда шикоятбозлик қилиш жуда камдан-кам учрайдиган ҳодиса. Келиб-келиб, энди шундай бўлиб ўтирибди, бизнинг амалимиздан ҳам нишон қолмади, соқчи бўлиб хизмат қилган одамга бу жуда алам қилар экан, ҳа, бизни энг қора, елка яғир бўлиб кетадиган ишларга ҳайдашади, гўё эвазига бу ёқда аямасдан савалашади.

— Наҳотки мана шу гаврон шунчалик қаттиқ оғритса? — К. сўраркан, уни ушлаб кўрди, мирғазаб жазоловчи олдида уни силкитиб қўйди.

— Афтидан, бизнинг қип-яланғоч бўлиб ечинимизга ҳам фурсат етганга ўхшайди, — деди Виллем.

— Ҳали бунақаси ҳам бор денг, — К. шундай деб жазоловчига кўзини олайтириб қаради, мирғазабнинг денгизчи каби офтобда қорайган, қон томай деб турган соғлом юзи сурбетларча боқарди. — Наҳотки уларни калтаклашдан асраб қолишнинг бирон-бир иложи бўлмаса? — суриштирди К.

— Бунинг иложи йўқ-да! — бу гапни мирғазаб кулиб айтаркан, бошини инкор маъносида ликиллатиб қўйди. — Ечининглар! — соқчиларга у амр этди ва шу жойда К.га ҳам мурожаат қилди. — Уларга сен кўп ҳам ишонаверма. Бу хивчинлашдан улар кўпам даҳшатга тушишмайди. Унга бу нима бўлибди, — шу ерда у Виллемга бошини силкиб қўйди. — Ҳали у бу ерда ўзининг мансаби ҳақида лақиллагандай бўлдими? Бунинг ҳаммаси масҳарабозлик экани кундек аён-ку. Унинг ёғ боғлаб кетганига бир қара, бу семизликда унга гаврон ўтармиди. Дарвоқе у нега бунчалик семириб кетган, биласанми? Ҳа, у барча маҳбусларнинг нонуштасини паққос туширишни ўзига одат қилиб олган. Эҳтимол у сенинг эрталабки насибангни ҳам егандир. Ҳа, айтмадимми, мен билмасам, гапирмайман! Наҳотки шунақа шим кийиб юриб мирғазаб жазоловчи бўлиш мумкин? Ҳаётда бунақаси ҳеч қачон учрамайди.

— Бу бўҳтон, шунақа жазоловчилар ҳам учраб туради, — гапга Виллем аралашди, у имиллаб-симиллаб шими боғичларини қарийб ечиб бўлаёзган эди.

— Йўқ, бўлиши мумкин эмас, — мирғазаб унинг гапини кесиб, бўйни аралаш гаврон билан шунақа солдики, бундан кишининг юраги орқага тортиб кетар эди. — Э, аралашманг сира, қани, сизлар тезроқ ечининглар-чи.

— Мен сенга яхшигина тўлайман, фақат уларни бу жазодан озод эт, — К. шуни астойдил сўраркан, мирғазабга қарамай ҳам деди, — бунақа ишларда кўзни юмиб, марҳаматли бўлган маъқул, — у чўнтагидан ҳамёнини олди.

— Э, йўқ, кейин сен мени ҳам дарранинг тагида қолдирасан, йўқ, йўқ, бунақаси кетмайди!

— Аҳмоқ бўлма! — деди К. — Агар мен бу иккисига жазо берилишини истаганимда, уларни сотиб олиб озод қилишга интилмаган бўлардим. Мен аслида эшикни зарб билан ёпиб, бу ердан тезгина уйга кетсам дейман. Бахтга қарши бунинг акси бўладиганга, мен уларни озод қилмасдан бу ердан кетолмайдиганга ўхшайман. Агар мен уларнинг айна ўзлари жазоловчи, деган гунмонга борганимда ҳам, муқаррар жазо беришни дағдага қилиб турганларида ҳам, ҳеч қачон буларни мирғазаб дея тилга олмаган бўлардим. Ҳа, мен уларни бунда айбдор деб ҳисобламайман, бунинг учун бутун бир маҳкама, бутун бир тизим, мансабдор шахслар айбдор.

— Жуда ҳам тўғри! — бир йўла соқчиларнинг иккиси ҳам ҳайқирди, бироқ шу лаҳзадаёқ уларнинг яланғоч белларига шарт-шурт гаврон ҳам келиб тушди.

— Агар сенинг бу гавронинг остига суд ҳаками тушганида, — К. унинг қўлидан ушлаб тўхтатишга уринди, — мен ҳеч қачон бу дарралашга халақит бермаган бўлардим, аксинча, сенга пул бериб бу савобли иш давом этишига ҳисса қўшган бўлардим.

— Сенинг сўзларинг тўғрига ўхшаб кетади, — деди мирғазаб, — бироқ мен ҳар қанақасига қарамасдан ўзимни сотиб олишларига рухсат бермайман. Демак, мен савалаш учун вакил қилиб юборилганманми, дўшпослашми-дўшпослаш, ўз ишимни қилишим керак.

Шунда соқчи Франц К.нинг калтаклашга халақит беришидан ўзига келиб олиб, бир лаҳза тин олди-да, шимлардан бирини эшик яқинидан олиш учун йўналаркан, эмаклаб келганича К.нинг оёғидан маҳкам ушлади ва эшитилар-эшитилмас овозда унга илтижо қилди:

— Агар сен биз иккимиз учун унинг дилида меҳр-шафқат уйғотишни удалолмаётган бўлсанг, ҳеч бўлмаса биргина мени бу зулмдан ҳалос қилишга уриниб кўр. Виллем пишиб кетган, у бошидан минг бир бало ўтса-да, парвосига келтирмайди, ахир унинг бу калтаклар тагида қолганига ҳам икки йилдан ошиб кетди, тўғри, бунинг жуда ҳам кучли эмас, лекин мен бирон-бир марта адолатсизликка бориб, бировнинг юзига қора чаплаганим йўқ, буларнинг барига Виллем айбдор, у мени уриб-сўкиб, яхшига ҳам, ёмонга ҳам ўргатди. Пастда, банк эшиги олдида мени қайлиғим кутиб турибди, унинг олдида бу қанчалик уят, оҳ, қанчалик даҳшатли номуссизлик-а! — у юзидаги шапқатор ёшларини К.нинг камзулига артарди.

— Қани бўлинглар, мен бундан ортиқ кутиб ўтиролмайман, — жазоловчи шундай деб икки қўлига ҳам гавронларни олиб, Францни савалай кетди, Виллем бўлса бир чеккада унутилганча, кулиб юбормаслик учун ўзини базўр тутиб, зимдан кузатарди.

Бирдан Франц дод-вой кўтарди, пайдар-пай ва тўхтовсиз таралган бу чинқирин ҳеч ҳам инсонниқига ўхшамас, тўё қандайдир дабдаласи чиққан чолғу асбобиникидай эди. Бутун йўлак ана шу товушларга тўлди, эҳтимол бу вовайло бутун бинога эшитиландир.

— Доллама! — ўзини тутолмасдан ҳайқирди К. ва важоҳат билан эшикка қаради, қаердандир ҳозир хизматчилар югуриб келишини хаёл қилиб, шунинг олдини олмоқчи бўлибми, Францни кучсизгина туртди, бироқ ҳаммаси худди шундай бўлиши керакдай, Франц тагидан ўрилган бир боғ бедадай полга қулади, ерда ётганча, тутқаноқ тутгандек қўлида шар бор одам каби типирчиларди, бироқ жазоловчи бундан ўзини йўқотиб қўймади, гаврон ерда ҳам Францни топиб, баданига бир текисда келиб тушаверди. Ниҳоят йўлак адоғида гумашга кўринди, унинг ортидан яна қадамлар, иккинчиси ҳам келарди. К. тезликда эшикни ёпиб, йўлакдаги дераза олдига яқинлашди, ҳовли-

га чиқув жойига қарата уни ланг очиб юборди. Дод-войлар бутунлай тинчиб қолди. Ишқилиб, хизматчилар бу ёққа жуда яқин келишларига имкон бермаслик мақсадида товушини кўтариб деди:

— Бу мен бўламан!

— Хайрли кун, жаноб прокуриснт! — жавоб қилишди у ёқдан, ишқилиб, бирон-бир кўнгилсизлик бўлгани йўқми?

— Йўқ, йўқ, — бақириб деди К. — Ҳовлида шунчаки ит вовуллади. — Бироқ чопарлар жойидан жилишмагач, у гапига кўшимча қилди. — Ишларингизга бораверсангизлар ҳам бўлади.

Ишқилиб, чопарлар суҳбатига суқилмасинлар деб деразадан бошини чиқариб турди.

У бир неча дақиқа ўтказиб, қайрилиб қаради, чопарлар аллақачон кетиб бўлибди. Бироқ К. дераза олдида анчагина туриб қолди, унинг омборчага киришга юраги дов бермас, уйга кетишни ҳам истамасди. Ихчамгина, тўрт бурчак солинган ҳовлига К. тепадан қараркан, теваракдаги хизмат идораларининг зулмат босган деразаларига кўзи тушди, фақат энг юқоридаги ойналарда ой нури шуълаланарди. К. кўзини йириб, ҳовлининг олис бир чеккасига назар ташлади — унда аллақандай аравачалар уймалашиб ётарди. К.ни калтакланишнинг олдини ололмагани қийнар, бироқ бу муваффақиятсизликда у айбдор эмас: агарда Франц бунақа дод-вой солмаганда, — албатта унинг ҳам жонидан ўтиб кетгандан кейин нима қилсин — бироқ ҳал қилувчи лаҳзаларда ўзини қўлга олабилганида, К. бутун чораларни ишга солар, ишқилиб, миргазаб жазоловчини бирон йўлини топиб, кўнглини эритган, инсофга келтирган бўларди. Демак, барча қўйи табақалаги хизматчилар шунақа ярамас, бузуқ бўлишар, бориб-турган ҳайвоний вазифаларни ўз зиммаларига олишар экан-да, бўлмаса бу миргазаб нега бундай золимона топширқани зиммасидан соқиг қилмайди? Ахир қопчигининг оғзини очиб, пулларни кўрсатганда унинг кўзлари қанчалик ўйнаб кетди, бунга К.нинг ўзи гувоҳ-ку; эҳтимол у калтаклашга зўр бераётган экан, бундан ҳам кўзлаган мақсади нархини ошириш бўлса керак. Турган гап, бу ерда К. ҳеч қанақа чайқовчилик қилмади, у ҳақиқатдан ҳам соқчиларни бу жазодан астойдил озод қилмоқ бўлди: агар у бу билан суд муассасасининг маънавий бузуқлигига қарши курашни бошлаб берган бўлса, бу ҳам табиий, бу ерда аралашмасликнинг ҳеч иложи йўқ эди. Бироқ Франц дод-вой кўтариши билан буларнинг бари ер парчин бўлди. К. ахир ҳалиги гумашгалар ёки бошқалар югуриб келишига йўл очиб берса, кейин омборчага тикилиб олиб, бу қаланғи-қасанғилар билан мураса-мадора қилиб ўтиролмайди-ку. К. дан бунақа қурбонликни, ақли бор ҳеч кимса талаб этолмайди. Агар у шунга қарор қилганида, жўнгина қилиб айтганда, унинг ўзи бу соқчилар ўрнига ечиниб, миргазабнинг қамчисига ўз елкасини тутиб берган бўларди. Қолаверса бу ўрин алмашишни ҳалиги киши қабул қилиши даргумон, чунки у бу билан ҳеч нарсада ютиб чиқмас, ўз бурчини кескин бузган ҳисобланар, демакки, ўз бурчига икки карра хилоф иш қилган бўлар, чунки К.нинг иши терговда бўлгани боис, суд хизматчилари барчаси учун у даҳлсиз ҳисобланарди. Албатта бу ерда ҳар қанақа бошқа ишларни ҳам амалга ошириш мумкин. Хуллас, К. бошқа бирон нарса қила олмас, у эшикни зарб билан ёшган экан, буни ҳеч ҳам момақалдироқдай босиб келаётган хавфни олдини олиш учун қилгани йўқ. Афсуски у охир-оқибатда Францни туртиб қўйди, бироқ буни ҳам унинг ниҳоятда мутаассирланиб кетгани билан изоҳлаш мумкин.

Узоқдан чопарларнинг қадам товушлари эшитилди, улар эътиборига тушмаслик учун К. деразани ёпги ва ҳашаматли зинапоя сари юрди. Омборчанинг ёнидан ўтар экан, тўхтаб, қулоқ солди. Сув қуйгандай тинч. Эҳтимол, бу жимлик соқчиларни ўласи қилиб дўшпослагандан бўлиши мумкин — ахир бу бечоралар ҳалиги миргазабнинг бутунлай зулми-зўравонлиги остида қолишганди-да. К. эшик тутқичига қўл юборди, аммо шу заҳоти қўлини тортиб олди. Барибир у бу билан ҳеч кимга ёрдами тегмайди, ҳозир бўлса, чопарлар келиб қолиши мумкин. Бироқ шу ерда у бу ишдан хулоса чиқариб олиб, уни адолат манзилига олиб чиқишни, бор кучини ҳақиқий айбдорларни адл қилишга топширтиришга сарфлашни дилита тугди. Аммо ҳозиргача ўша одил суд-

ловга у дуч келганича йўқ. Банкнинг ташқаридаги бегоналар кирадиган зина-си бўйлаб тушиб борар экан, у барча йўловчиларга зингил солиб қаради, ҳатто кимнидир кутаётган қиз бола кўринмайдими, деб четларгаям қаради. Демак, Францнинг қайлиғи ҳақидаги гапи — ундан кутиш мумкин, очиги, кечирса ҳам бўладиган сафсата — бутунлай ёлғон экан-да, бироқ бундан бит-тагина мақсадни, янада ортиқроқ раҳм-шафақат уйғотмоқни кўзлаган.

Эртаси кунни паришонхотир К. кеча соқчилар билан бўлиб ўтган воқеани унутолмай, йиғилиб қолган ишларини тўйғулаш учун ўз хонасидан чиқмасдан кечгача ишлашга тўғри келди. Уйига ўтадиган йўл устида бўлгани учун омборча олдида ўтаётганда, худди одат бўлиб қолгандек, унинг эшигини ярим очди. Бироқ кутгани қоронғулик ўрнига яна гувоҳ бўлган ҳолатдан жуда ажабланди. У ерда ҳеч нарса ўзгармаган, кеча қандай кўрган бўлса, шундай ҳолда эди. Остонадаёқ ашқол-дашқоллар уймалашиб ётар, тагида сиёҳи қотган шишалар, унинг олдида мирғазаб қамчиси билан турар, сал нарида ҳалиям бутунлай ечинган соқчилар, тоқчада шам ёнарди, яна уни кўриб “Баракка топкур”, деганча соқчилар айбоҳаннос кўтаришди. Бироқ К. шу заҳотиёқ эшикни зарб билан ёпди, яна уни мушти билан уриб ҳам қўйди, гўё бу билан эшик янада қаттиқ бекалидигандек. У йиғлашдан берироқ бўлиб, нусха кўчирувчи машинада бамайлихотир ишлаётган чопарлар сари отилди, улардан бири ишини тўхтатиб, К.га ҳайрон бўлиб қаради.

— Ҳа, ҳаммасини охири ана шу омборчага уюб-ғамлаб ташлабсизлар-да, — бақирди у, — биз бу кир-чирдан бўғилиб ўламиз-ку!

Чопарлар у ерни эртага тозалаб, саранжом-сарипшалашга ваъда беришгач, К. розилик аломати учун бошини қимирлатиб қўйди, ҳозир жуда кеч бўлиб қолган, бошда ўзи жўшиб таклиф қилгандек, уларни ишлашга мажбурлашнинг ҳеч ҳам мавриди эмасди. У озгина бўлса-да, кишилар ёнида бўлиши учун ўтирди, бир неча нусхаларни шунчаки варақларкан, уларни гўё текшириб, кўздан ўтказётгандек ўзини кўрсатмоқчи бўлди, чопарлар у билан бирга кетишда бир қарорга келганларича йўқлигини тушунгач, паришон ва ҳорғин бир аҳволда судралиб уйига жўнади.

Олтинчи боб

АМАКИ, ЛЕНИ

Иш вақти тугай деб қолган кунларнинг бирида К. почтани жўнатиш билан жуда банд эди, унинг хонасига икки чопар бош суқиб, ўртаҳол ер эгаси Альберт амакиси ичкарига кириш учун рухсат сўралган қоғозни тутқазишди. К. амакисига кўзи тушар экан, бир кун у бало-қазодай етиб келиши ҳақида ўйлагандагидек даҳшатта тушганчалик қўрқиб кетмади. Амакининг ташрифи муқаррар, у бу ҳақида бир ой олдин биларди. Шунда у хаёлан чап қўлида эзгиланиб-абжағи чиқиб кетган соябонли пахол шляпа ушлаганча, шошилиб кириб келган амаки кир-чир ўнг қўлини унга узатар экан, беҳуда уринишни истамай, стол орқали дастини чўзиши ва йўлида неки учраса ҳеч бир кўнглига келтирмай, ҳаммасини ағдар-тўнтар қилишини тасаввур этди. Амакиси ҳаммаша шошилиб юради: у ўзининг бир кунлик пойтахтга ташрифи давомида мўлжаллаган ишларини ҳаммасини ўз хаёлида ҳисоб-китоб қилиб мўлжаллаб чиқади, шунга кўра, ҳамма-ҳаммасига улпурибгина қолмасдан, ишига алоқадор ёки шунчаки, қизиқиш юзасидан бўладиган бирон-бир дилтортар суҳбатни бой беришни истамайди, ҳар ерда ҳозир нозир бўлиш пайида бўлади. К. ўзининг собиқ васийи олдидаги кўздан-кўп бурчдорлиги юзасидан елиб-югуриб амакисига кўмаклашади ва ниҳоят ҳамма ишлар пишиб, энг чўққи нуқтага етганида, уни ўзиникида тунаб қолишга таклиф қилади. К. унга ўзича “Қишлоқи авлиё” деб ном берган.

Ҳамиша бўладиган ҳол-аҳвол сўрашиш, салом-алиқдан кейин К.нинг мулозамати ила амаки курсига чўкар экан, ўзида ҳеч қачон кўринмаган бир фавқуллодлик билан у К.дан ўзлари ёлғиз яккама-якка қолишларини сўради.

— Бу жуда ҳам зарур, — амаки ўз руҳиятини қийналиб таржима қилаётгандай, шундай деди. — Менинг хотиржам юришим учун бу жуда муҳим.

К. эса бошини қотириб, уни ҳеч холи қўймаётган чопарларга аллақандай амри фармонлар бериб, шу онда уларни хонадан узоқлаштирди.

— Биласанми, Йозеф, мен нимани эшитдим? — Ёлғиз қолганларидаёқ амаки ҳовлиққанча шундай деди, у устолга кўксини берганича ҳеч нарсага қарамасдан, аллақандай қоғозни эзгилар, ишқилиб, буни мулоқотлари бироз бўлсада энгилроқ бўлиши учун қилаётгандай эди.

Давоми нима билан туташини яхши билгани боис, К. индамади. Бироқ бу қилмаса бўлмайдиган ишларнинг тўхтаб қолиши дегани эди, шунда у кўкқисдан ўзида ёқимли бир ҳорфинлик ҳис қилди ва шу чарчоқ билан деера орқали кўчанинг қарама-қарши тарафига қаради, у ўзи ўтирган жойдан фақат кичкинагина учбурчак шуълада — икки витрина орасидаги гунг-гарант деворларни кўра олди, холос.

— Шу ҳолингда сен яна ойнадан кўчани томоша қилиб ўтирганинга қара-я! — амаки қўлларини паҳса қилиб, бақирди. — Худо ҳаққи, Йозеф, жавоб қил менга. Наҳотки буларнинг бари тўғри, наҳотки буларнинг бари шундай бўлган бўлса?

— Азиз амакижон, — донг қотиб қолган ҳолатдан қийинчилик билан ўзига келиш асносида К. деди. — Ҳеч нарсани тушунмай қолдим, сен ўзи мендан нима сўраясан?

— Йозеф, — амаки аразлагандай, гина-кудурат қилиб деди, — менинг билишимча, сен шу пайтгача фақат тўғри гапни сўзлаб келгансан. Наҳотки сенинг охири гапинг вазият ёмонлигининг аломати бўлса?

— Ҳа, сен нима ҳақида билмоқчи бўлаётганингни энди тушуниб етдим, — итоаткорларча минғирлади К. — Афтидан сен менинг устимдан кўзгатилган жиноий иш жараёни ҳақида эшитган кўринасан.

— Худди шундай, — бошини секин қимирлатиб, жавоб қила қолди амаки, — мен устингдан кўзгатилган жиноий иш ҳақида эшитиб келдим.

— Кимдан? — суриштирди К.

— Менга бу ҳақида Эрна ёзиб юборибди, — деди амаки, — у сени анчадан буён кўришга муваффақ бўлолмабди, афсуски, сен у ҳақида кам қайғурасан. Ҳолбуки у сенга бефарқ эмас, ҳаммасини сўраб-суриштириб билиб олган. Бугун мен ундан хат олдим ухволнинг жиддийлигини фаҳмлаб, бу ёққа учиб келавердим. Бу келишимнинг бирдан-бир сабаби, бироқ битта бўлса ҳам юзтага таътийдиганга ўхшайди. Хатнинг сенга дахлдор жойларини ўқиб беришим ҳам мумкин. У ҳамёнидан хатни юлқиб олди. Мана, қара: “Йозефни мен аллақачондан буён кўра олмадим, ўтган ҳафта дийдорлашмоқ ниятида банкка бордим, бироқ Йозеф шунчалик даражада иш билан банд эканки, мени унинг олдига киритишмади. Қарийб бир соатлар кутиб ўтириб, кейин уйга қайтишга тўғри келди — менинг мусикадан машғулотим бор эди. У билан мириқиб сўхбатлашмоқчи эдим, эҳтимол бу бошқа сафар амалга ошиб қолар. Унинг меҳрибон ва эътиборлигини айтмайсизми, туғилган кунимда у менга катта-катта бир қутида шоколадли қанд-курс юборибди. Ўшанда сизга бу ҳақида ёзиб юборишни унутган эканман, мана энди у ҳақида ўйлаб туриб, бу эсимга тушиб қолди. Афсуски, бизнинг пансионда уни бир зумда гумдон қилишшадди, ҳатто сенга антиқа, бир жаҳон шоколад совға қилишларига қараб, севишишга ҳам улгуролмайсан, бир қараганингча йўқ, паққос туширишган бўлишшадди. Афсуски, мен сизга ҳеч кечиктирмасдан Йозеф бошига тушиб турган яна бир ташвиш ҳақида ҳам айтиб беришим керак. Сизга ёзганимдек, банкка борганимда унинг олдида қандайдир жаноб ўтиргани учун мени киритишмади. Аввалига мен сабр-тоқат билан кутдим, сўнгра чопардан анави киши Йозефнинг олдида узоқ ўтирадими, деб суриштирдим. Чопар менга узоқ ўтиришса керак, чунки сўхбат, афтидан, катта прокурис устидан кўзгатилган жиноий иш жараёни ҳақида бораётган бўлиши керак, деб жавоб қилди. Мен ҳовлиқиб, бу жиноий иш деганингиз яна нимаси, сиз хато қилмаяпсизми, деб ҳоли-жонига қўймай сўраб-суриштирдим, бироқ у ҳеч қанақа хато қилмаётганини, жиноий иш кўзгатилаганини, у жиддийгина эканлигини айтди ва бундан бошқа ҳеч нарса унга маълум эмаслиги билан гапини якунлади.

Унинг ўзи Йозефга жони-дили билан ёрдам қўлини чўзишни истар, аммо қандай амалга оширса бўлади — буни билмаскан, чунки жаноб прокурист ҳамиятли, адолатли одам, шу боис ҳам нуфузли кишиларнинг аралашуви билан иш яхшилик билан тугаса ажаб эмас, унга фақат шуни тилардим, деди у. Эҳтимол, ҳаммаси худди шундай яхшилик билан тугар, бироқ ҳозирча суд ҳакамининг жаноб прокуристга нисбатан муносабати салбий, шунга кўра иш ёмон томонга бурилиб кетмаса, деб хавотирини ҳам изҳор қилди чопар. Албатта, мен бу суҳбатга ҳеч қанақа аҳамият бермадим, бу лақма чопарни тинчлантириш, ҳовлиқишини пасайтиришга уриндим, бошқаларга оғзидан гуллаб юришини бас қилишни тайинладим ва умуман ўзим ҳам унинг гаплари куп-қуруқ сафсата, лақиллашдан бошқа нарса эмас, деб ҳисобламайман. Шунга қарамай, отажон, сен бу ёққа кейинги сафар келишингда, бу ишнинг миридан-сиригача, муфассал тарзда бир билиб олсанг зарар қилмас, менинг ҳам кўнглим тинчиган бўлар, мабодо иш жиддийроқ бўлса, сенга ҳар қанақа иш чўт эмас-ку, уни нуфузи баланд, тоши оғир ошна-оғайнилариингни ишга солиб, тўғирлашинг мумкин бўларди. Бунга ҳожат бўлмаганда ҳам, яна бир қувончли томони, ҳеч бўлмаганда, сени жонидан ортиқ қўрувчи қизинг кутиландан олдинроқ дийдорингга етиб, бахтдан масрур бўлишига имкон яратган бўласан. У бундан ўзида йўқ хурсанд бўлади.” Ажойиб қиз-да! Хатни ўқиб бўлиб шундай деркан, амаки намланган кўзларини ҳам артиб олди.

К. бошини қимирлатиб, ҳаммасига иқрор бўлди: кейинги вақтда бошига тушган мана бу савдолар боис, у Эрна ҳақида бутунлай унутибди, ҳатто унинг тутилган куни ҳам тамоман хотирасидан кўтарилиб кетибди: шоколад борасидаги гап К.ни амакиси ва холаси олдида яхшилаш учун қиз томонидан ўйлаб топишган эди.

Бу жуда ҳам нохуш ҳолат эди. Ҳолбуки ўзича у қиз театрга тушиб туриши учун патта юбориб туришни ният қилган, бироқ, ҳатто шунга ҳам жуда кам муваффақ бўлган, ўз аҳдига вафо қила билмаган К. ҳеч бўлмаганда пансионатга бориб, 18 ёшли, жимитдайгина бу толиба қиз билан дийдорлашиб туришни ҳам мунтазам суръатда йўлга қўёлмаган эди.

— Қани, қани, энди сен менга нимани айтиб бермоқчисан? — сўрашга тушди амаки. Хатни ўқигандан кейин у ҳаяжонланиш ва ҳовлиқишни бас қилиб, гўё номани яна бир бор ўқишга тараддуд кўраётгандай эди.

— Ҳа, амаки, булар бор гап, — деди. К., — эшитганингиз тўғри.

— Ҳаммаси ҳақиқатми? — бақриб юборди амаки. — Қанақаси ҳақиқат бўлади? — Қанақа иш бу ўзи? Яна жинойий иш бўлмасин тагин?

— Ҳа, жинойий иш, — тасдиқлади К.

— У ёқда сенинг устингдан жинойий иш қўзғатилиб, хавф-хатар устинга бало-қазодай бостириб келаётган бўлса-ю, сен бу ерда бамайлихотир қўл қовуштириб ўпиравсанг! — янада баттарроқ чинқириб, айюҳаннос солди амаки.

— Мен қанчалик ҳовлиқмасам, бунинг хотимаси ҳам шунчалик яхшилик билан тугайди, — К. ҳорғин алфозда деди. — Ҳа, сен бундан кўнам кўрқаверма!

— Йўқ, йўқ, сен асло мени тинчлантиришга уринма! — бақира кетди амаки. — Ў, Йозеф, кўзингни оч, жигарим, яхшиси, ўзинг ҳақингда жиддийроқ ўйла, яқинларинг, қавми-қариндошларинг, бизнинг гард юқмаган пок номимизнинг қайғусини қил. Сен ҳар қачон бизнинг фаҳру-ифтихоримиз бўлиб келгансан ва ҳеч қачон бизни шармандаю шармисор қилмаслигинг керак. Сенинг бу бўшанг хатти-ҳаракатинг, сўлжайма қовоқ-тумшугинг менга ёқмайпти, бунақаси кетмайди, — у бошини бир ёнга буриб, кўзларини чақайтириб, К.га қаради. — Айби йўқнинг ўзига муносабатда бунақа бўлиши ақл-хушли одамнинг иши эмас, бундан ҳеч нарса чиқмайди. Қани, тез бўл, нима гап, нима воқеа содир бўлди ўзи, бошидан-охиригача, битта қолдирмай айтиб бер-чи, шундагина мен сенга ёрдам беришим мумкин. Бирон чорасини топармиз, ахир. Нима бало, нафсинг ҳақалак отиб, банкда бўладиган галамислик хуружларига қўшилиб қолдингми?

— Э, йўқ, қўйсангиз-чи, — К. шундай деб ўрнидан турди. — Очигини айтгай, қадрли амакижон, сен намуноча бақриб-чақирмасанг, эшик ортидан буни чопар ҳам эшитаётган бўлиши керак. Бу мен учун жуда ҳам кўнгилисиз.

Яхшиси бу ердан чиқиб кетамиз. Албатта, қўлимдан келганча, мен сенинг барча саволларингга жавоб беришга ҳаракат қиламан. Мен ҳам, хонадонимиз шаъни нима эканлигини яхши биламан, ахир.

— Э, балли, бор экансан-ку! — шодланиб ҳайқирди амаки. — Гапларинг жуда ҳам тўғри. Қани, тез бўл, Йозеф, отни қамчилайлик!

— Бироқ мен олдин анча-мунча қиладиган ишларни тегишли одамларга буюриб кетишим керак, — деди-да, шу жойда К. телефон орқали ўзининг ўринбосарларини чақирди ва бир неча дақиқа ўтар-ўтмас чорланган киши хонага кириб келди.

Амаки унга хўмрайиб, ўз норозилигини билдирди, ҳолбуки бу ўз-ўзидан тушунарли, у К.ни эмас, уни чақирганди. Ёзув столи олдида туриб, К. ёш йигитчага ҳар хил қоғозларни кўрсатар ва паст овозда, бугун у йўқлигида бажариши лозим ишларни уқтирарди, йигитча К.ни совуққонлик билан, аммо диққат-эътибор билан эшитарди. Амаки эса кўзларини чақчайтириб, лабларини тишлаб, ўтирса-да, буларни тингламаётгани аниқ, лекин ҳар бир хатти-ҳаракати ишнинг белига тепгани-тепган эди. Кейин у бутун хона бўйлаб у ёқдан-бу ёққа юра бошлади, гоҳ дераза олдида, гоҳ сувратлар олдида тўхтарди-да, “Йўқ, бу менга бутунлай тушунарсиз!” Ёки “Э, барака тошпур, менга айтинг-чи, бу ёғи энди нима бўлади?”, каби ишга дахли номаълум ҳар қанақа хитоблар қилиб турса-да, йигитча ҳеч нарсага эътибор бермагандек, тусда ўтириб, К.нинг ҳамма фармойишларини охиригача хотиржам тинглади, қайси бирларини ёзиб ҳам олди, сўнг К. ва амакига таъзим қилиб хонадан чиқаркан уларнинг орқасида туриб олган амаки, дераза оша қайларгадир қараганча, пардани жазава билан беихтиёр гижимларди.

Эшик ёпилишга улгурмай, амаки бақириб қолди:

— Хайрият-э, бу масхарабознинг ҳам қораси ўчди. Энди биз ҳам кетсак бўлади. Хайрият-э!

Афеуски, бу камлик қилгандай, ҳали улар бинодан чиқиб кетмасданоқ, амаки дийдиёсини бошлади, у банкнинг амалдору хизматчилари ўтиб турганига қарамай, ҳатто директор муовинига дуч келиб қолганларига умуман парвосиз ўз саволларини ёғдириб борар, К.нинг устидан кўзгатишган жиноий иш жараёни хусусида бўлмағур саволлар бергани-берган эди.

— Менга қара, Йозеф, — деди амаки теграларидагиларнинг салом-алигига энглигина бир таъзим билан жавоб қила туриб. — Менга очигини айт, нега устингдан жиноий иш кўзгатилади, бунга нима сабаб бўлди?

К. ҳеч нарсани англамайдиган иборалар билан унинг оғзини ёпмоқчи бўлди, ҳатто куруққина қилиб, — кулиб ҳам қўйди, фақат зиналардан тушаётгандагина, охири бўлмади, бу кишилар олдида ҳеч нарса айтмаслигини очиқ маълум қилди.

— Тўғри айтасан! — деди амаки. — Қани энди ҳаммасини бир бошдан гапириб бер!

Тамакини чуқур-чуқур, ютоқиб тортаётган амаки бошини солинтириб олган, тинглашга шайдек қулоқлари эса динг эди.

— Амакижон, ҳаммасидан олдин шуни билгинки, — деди К., — устимдан кўзгатишган бу жиноий иш, одатдаги суд жараёнларидан фарқ қилади, — уни шунчаки бир ёққа суриш амримаҳол.

— Бу яхшилик аломати эмас, — деб қўйди амаки.

— Нимага ундай дейсан? — К. амакига зингли солиб, буни суриштирди.

— Мен сенга айтаяшман-ку бу ёмонлик аломати деб, — амаки луқмасини яна қайтарди. Улар кўчага чиқадиган энли зинапоя олдида туришар, худди шу ерда ҳар нарсага кўз-қулоқ дарбонни кўрган К. амакини пастта бошлади ва икковлон ҳам гужғон ўйнаётган оломон орасига қўшилиб кетишди. Амаки ҳам К.нинг қўлидан тугиб, кўзгатишган иш жараёни ҳақидаги жонга тегар сўраб-сўриштиришларни бас қилди, йўлак бўйлаб жимгина юриб кетдилар.

— Аммо бу қандай содир бўлди? — амаки яна қўққисдан жойида тўхтаб, сўраб қолди, шунда улар орқасидан келаётган кишилар чўчиб тушиб, шивир-шивир қилишди. — Бунақа ишлар бирдан бўлмайди, зимдан, секин-асталик билан тараддуд кўрилади. Бунинг қанақадир аввалдан белгилари, огоҳлантиришлари, қалгис тегиниб кўришлари чиқади, нимага сен булар ҳақида

менга бирон оғиз ҳам ёзмагансан? Ахир устингда ўлиб қолишимни яхши биласан-ку, мен ҳозир ҳам ўзимнинг сенинг валинеъматинг ҳисоблайман ва бундан фахрланиб, ифтихор қилиб келаман. Албатта, мен ҳозир ҳам сенга ёрдам қўлини чўзишим мумкин, фақат бу ишнинг аллақачон кўзгаб қўйилганлиги чатоқ бўлибди, буни бости-бости қилиш қийин бўлар-ов. Ҳар нима бўлганда ҳам, ҳозир, энг яхшиси, қисқа бир муддатта таътилга чиқсангу ва бирга қишлоққа қайтсак айни муддао бўларди. Э, қара-я, қанчалик озиб-тузиб кетибсан, эндигина билинди менга. Қишлоқда сал ўзингга келиб олардинг, бу сенинг учун жуда фойдали, қолаверса, шубҳасиз, ҳали олдиндан бирталай алламбало муаммолар чиқиши турган гап. Бундан ташқари, энг асосийга, суднинг бош оғиртар галваларидан сал йироқ бўлардинг. Бу ерда эса улар ҳар қанақа ножўя тadbир-падбирларни жорий қилишиб, бошингни роса қотиришади, ҳолижонингга қўйишмайди, қишлоқда бўлса, аввалига бирон-бир вакил юборишлари мумкин ёки сенга хат битиб, телеграмма, телефон орқали мурожаат қилишлари турган гап. Бу, албатта, тинкани қуритадиган диққатбозликни сал бўлса-да кесади, бутунлай улардан халос бўлолмасанг-да, бир қадар, нафас ростлашингга имкон бўлади-да.

— Бироқ менга бирор ёққа кетишни таъқиқлаб қўйишлари мумкин, — деди К. амакининг фикр йўсини таъсирида.

— Улар шу даражага етмаслар-э, деб ўйлайман, — паришонхотирлик билан деди амаки, — сен бу ердан кетган тақдирингда, улар ҳарна тиришиб-тирмашмасинлар, устингдан бутунича ҳукмронлик ўрната олишмайди.

— Назаримда, — К. амаки бир жойда тўхтаб туравермасин, ишқилиб, юрсин деб, унинг қўлидан тўртди, — сал совуққонроқ бўлсанг дуруст эди, нима қиласан ваҳима қилиб, подадан олдин чанг чиқаришнинг кимга кераги бор; мен энди парвоимга келтирмай десам ҳам, ўйламасам бўлмас, сен шу учун умуман бу ишнинг ташвишини қилмасанг ҳам бўлади; менга қараганда ҳам бу жинойиш ишга камроқ аҳамият беришинг керак, ҳолбуки, сен ўзингга бир қара, буларнинг борини юрагингга жуда яқин олиб довлдирашингни.

— Йозеф! — амаки бақриб, унинг қўлидан юлқиниб чиқишга ва шу ерда қоққан қозиқдек турмоққа уринди, бироқ К. унинг қўлини бўшатмади. — Сен умуман бошқа одам бўлиб қолибсан, сенда ҳамиша талай-талай бамаъни фикрлар, вазиятдан чиқадиган жўяли мулоҳазалар бўларди. Наҳотки сени бу суд жараёни шунчалик ўзгартириб юборган бўлса? Судда бой беришни истайсанми? Сен бунинг нима эканлигини тушуняпсанми? Юмшоқ қилиб айтганда, бу ўз ҳаётинг устидан ўзинг қора чизик тортганинг бўлади. Бу билан бутун қавму қариндошинг юзига оёқ қўйган бўласан, улар сенинг касрингга қолади, номусдан ўлади, ҳеч бўлмаганда ҳам ўзингни гўннга қориб ташлайсан, адо қиласан. Йозеф, ўзингни қўлга ола бил, иродангни ишга сол. Сенинг бу лоқайдлигинг, парвойи фалаклигинг мени ақлдан оздирай деяпти. Сенга қарайман-у мана бу маҳол бекорга айтилмаганига яна бир бор амин бўламан: “Вақтинг кетди — баҳтинг кетди!”

— Қадрли амакижон, — деб гап бошлади К., — бунақа ҳовлиқиш сен учун ҳам, қолаверса, мен учун ҳам бемаъниликдан бошқа нарса эмас. Ҳовлиқиш билан устимдан кўзгатишган ишда ютиб чиқиб бўлмайди, озгина бўлса-да, менинг кўзим пишди, шу боис бирпас гапимга қулоқ бер, худди мен ҳамиша сенинг йўригингга юриб, маслаҳатларингга қулоқ тутиб келгандек, ҳозир ҳам бўлса сенга қулоқ солиб турибману лекин гапларингни эшитиб, ҳайрон қоляйман, холос. Сенинг гапларингга қараганда, бизнинг бутун оиламиз бу кўзгатишган жинойиш жараёнига тортилади, дединг — очиги, шахсан мен бундан ҳеч нимани тушунмадим, бу умуман бўлиши мумкин бўлмаган нарса, мабодо шундай бўлиб чиқса, ҳаммаси учун фақат сени астойдил айбдор деб ҳисоблаган бўлардим. Қолаверса, қишлоққа кетиш ҳеч ҳам сен ўйлагандек бўлиб чиқмайди, қайтага жуда бўлмагур бир чора деб биламан, бу ўзининг айбдорлигига иқрор бўлиб, қочиб қолишга ўхшаб кетмайдими? Бундан ташқари, мени бу ерда ҳоли-жонимга қўймай терговга тортиб туришларига қарамай, фақат шу ерда устимдан кўзгатишган ишнинг боришини обдон кузатиб, кўпроқ унга бош-қош бўлиб боришим мумкин.

— Тўғри, — бу сўзни амаки шундай бир оҳангда айтдики, гўё улар охир-

оқибат бир-бирини тушунгандек эди. — Таклифим чора сифатида асқотарми дегандим. Чунки бу лоқайдлигинг капалагимни учириб юборди, агар қоладиган бўлсанг, ўзинг ишнинг пачавасини чиқариб юборадигандек кўринди. Ҳар қалай, сену мен биргаликда иш олиб борсак, бу сен учун фойдалироқ бўлади, деб ҳисоблайман. Бироқ бу ишнинг бутун оғирлигини ўз зимманга олиб, ҳаракат қилишга қасд қилган кўринадан, билмадим бу билан нимага эришиб бўлади.

— Демак, келишдик, — деб қўйди К. — Агар сенда таклиф бўлса, айтчи, бундан кейин ишнинг ижобати учун қандай тadbирлар қабул қилса бўлади?

— Аввал ҳаммасини яхшилаб ўйлаб олиш керак, — деди амаки. — Сен бир нарсани унутма, мен қарийб йигирма йилдан буён ҳеч қаёққа чиқмасдан қишлоқда яшаб келаман, бу эса албатта бизга панд бериши, айна паллада боши берк кўчага киритиб қўйиши мумкин. Шунинг учун ҳам энг яхшиси, бу ишнинг ҳадисини олган, фаҳмга борадиган кишиларнинг қўйнига қўл солиб кўриш керак, улар билан алоқа ўрнатилса, эҳтимол ҳаммасини ойдинлаштириб берадилар. Қишлоқда эса бунақалар анқонинг уруғи, буни ўзинг ҳам яхши биласан. Умунан олганда, гапнинг лўст калласи, бунақа савдолар бошингга тушгандагина, ҳозиргидай билиниб қолади, холос. Ишқилиб, буларнинг бари мен учун ҳеч қутилмаган воқеа, ҳолбуки, Эрнадан хат олганимдаёқ, қанчалик ғалати бўлмасин, мен анча-мунча нарсаларни ўзимча гумон қилгандим, бутун сени кўрдим-у, менга ҳаммаси аён бўлди. Бироқ ҳозир бу муҳим эмас, асосийси вақтни бой бермаслик керак.

Шуларни айтар экан, у занжирчасини биров кўтариб қўйди-да, қўлларини силкитиб-силкитиб такси чақирди, дўриллаб манзилни ҳайдовчига тушунтирди-да, ўзи билан бирга К.ни ҳам машинага тортди.

— Оқловчи Гульднинг олдига борамиз, — деди амаки. — Йўқми? У ахир менинг мактабдош дўстим бўлади. Албатта, бу ном сenga таниш бўлиши керак. У ахир ғарибларнинг паноҳбони, ҳимоячиси сифатида доврўқ таратган-ку. Мен бир ҳолис инсон сифатида унга алоҳида ихлос қиламан, тўла ишонман.

— Сен нимаики тadbирни лозим кўрсанг, мен ҳаммасига розиман, — К. шундай деса-да, амаки ўжар ва ҳовлиқмалиги билан ҳозирнинг ўзидаёқ унга бир талай кўнгилсизликлар олиб келгани, дилини гашлаганини ҳис қилди. Фақирлар оқловчиси олдига айбдорлардек елка қисиб бораётгани унинг ориятини келтирарди. — Бу ишда оқловчиларни ҳам жалб қилса бўларкан-да, — гудраниб деди у. — Мен эса билмасдим.

— Бўлмаса-чи! — жўшиб кетди амаки, — бу ўз-ўзидан тушунарли-ку. Нега уларни жалб қилмаслик керак экан? Энди қани, менга шу пайтгача бошингга тушган савдоларнинг ҳаммасини ҳикоя қилиб бер, устиндан кўзғатилган бу жинойи иш жараёни ҳақида мен ипидан-игнасигача билишим керак.

К. шу жойда ҳаммасини, ҳеч бир нарсани қолдирмасдан ҳикоя қилиб бермоқчи бўлди, бу ошқоралиқ унинг устидан олиб борилаётган суд катта шармандагарчилик, деб ишониб келган амакининг ўй-фикрларига ягона норозилик, ҳақли эътироз бўлади деб ўйларди. Бошига тушган кўргулик ҳақида гапирар экан, фройляйн Бюрстнер номини фақатгина бир бор тилга олди, шунда ҳам юзакигина эслаб ўтди, шунга қарамай, бу ҳикоя ҳақиқатига хилоф бўлмади, ахир ҳақиқатдан ҳам фройляйн Бюрстнернинг унинг устидан кўзғатилган ишда ҳеч қанақа аҳамиятга молик бирон-бир томони йўқ-да. Ҳикоя қилатириб, К. такси ойнасидан ташқарига кўз солиб борар экан, айна паллада суд девонхонаси олдидан ўтиб бораётганларига кўзи тушди. У амакисини ҳам бу бинога эътиборини қаратмоқчи бўлди, бироқ вазиятни баҳолашда бунинг кераклигига алоҳида бир асос тополмади. Такси ғарибгина, кўримсиз бир уй олдида тўхтади. Амаки шу заҳоти пастки қаватдаги биринчи эшикнинг кўнги-роғини босди ва жавоб кутиб туришар экан, эшак тишларини кўрсатиб тиржайиб деди:

— Кечки соат саккизда оқловчи қабулига келишнинг мавриди эмас, албатта. Аммо Гульд биздан хафа бўлмайди.

Эшик кўзчасидан иккита тим қора, катта-катта кўз келганларга қаради-ю,

яна ғойиб бўлди, бироқ, эшик очилмасдан қолаверди. К. ва амаки бир-бирлари ила нигоҳларини уриштириб, бу шаҳло кўзларни кўрганликларини билдиришди.

— Афтидан, янги оқсоч бегоналардан қўрқади чоғи, — деб амаки яна бир бор эшик қўнғироғини босди.

Яна ўша шаҳло кўзлар пайдо бўлди, ҳозир улар маҳзун кўринаётган эдилар, бироқ газ чироқ қўнғироғи каби бу қароқлар кўрган кишиларнинг нигоҳини алдаш учун шундай қилган бўлиши ҳам мумкин, — дарвоқе, уларнинг боши устида газ мугузча ёнган, унинг овози қаттиқ, вишиллаб чиққани билан, ёруғи ғира-шира эди.

— Очсангиз-чи, — амаки бақириб, эшикни тақиллатиб урди. — Биз жаноб оқловчининг дўстлари бўламыз!

— Жаноб оқловчининг мазалари йўқ, — деди кимдир орқадан минғирлаб.

Эшик орасидаги, торгина йўлак бошида турган, уй халатида бўлган аллақандай жаноб бу гапни ҳаддан ташқари беғам бир оҳангда айтганди.

Амаки бу узоқ кутишлардан пичоқ суягига етиб, сабри тутаган, дарғазаб бўлиб кетгани боис, шу заҳоти шахдам қадамлар билан ўша жанобга юзланди-да, ўшқирди:

— Касалми? Сиз уни касал дедингизми? — деб кимсага таҳдид билан яқинлашаркан, гўё ўзининг бундан мазаси қочадигандай эди.

— Сизга эшик очилди-ку, — киши шундай деб, оқловчининг эшигига имо қилди-да, полга судралиб юрган халатини йиғиштириб олиб, қайгадир ғойиб бўлди. Эшик ҳақиқатдан ҳам очиқ, даҳлизда қўлида шам унлаганча оқ пешбанд тақиб олган, ёшгина дуркун қиз турарди — К. унинг нақ олов, тим қора кўзларидан дарров таниди.

— Кейинги сафар ҳайиқмасдан очаверинг! — амаки саломлашиш ўрнига шундай деди, энгилгина дакки бергандай қилиб, — кетдик Йозеф, — у энди К.га мурожаат қилди, қизнинг олдидан қисилибгина олдинга ўтар экан.

— Жаноб оқловчи хаста ётибдилар, — деди қиз, бироқ амаки тўхтамади, у иккинчи эшикка қараб шошиларди. Қиз кириш эшигини маҳкамлаш учун бурилганда К. унга сўқланиб қаради. Бу дўндиқча гўё ясаб қўйилган қўғирчоқнинг ўзи эди, унинг фақат опшоқ юзлари дўмбоқ бўлиб қолмасдан, дудоқлари-ю лабининг чеккаларигача бежирим эди.

— Йозеф, — баланд овозда чақирди амаки ва қизга мурожаат қилиб сўради: — Яна юраги чатоқ бўляптими?

— Ҳа, эски касаллари, — деркан, қиз уларга етиб олиб, қўлида шам билан бошлаб кетди, мана ниҳоят эшикни ҳам очиб берди.

Хонанинг тўрида, ҳали шам ёруғи етмаган бир жойда ёстиқдан узун соқолли бир бош кўтарилди.

— Лени, ким бу келган? — деб суриштирди оқловчи. Бу кўройдинда ташриф буюрган меҳмонларни ажрагиб олиш душвор эди.

— Бу сенинг эски қадрлонинг, Альберт бўлади.

— Э, Альберт, ўзингмисан? — оқловчи қайта-қайта сўраркан, бу меҳмонлар олдида муғомбирлик қилиб ўзини бирон-бир кўйга солишга ҳожат йўқдай ёстиқчаларни бир чеккага сурди.

— Наҳотки аҳволинг шунчалик ёмон бўлса? — амаки ҳол-аҳвол сўраб туриб, оқловчи тўшагининг бир чеккасига ўтирди. — Менинг ҳеч ҳам ишонгим келмайди. Эҳтимол бу сенда олдин ҳам содир бўлиб турган юрак хуружининг қайталашидир, одатдагидек, тезла ўтиб кетар.

— Балки шундайдир, — оқловчи паст овозда жавоб қилди. — Бироқ ҳеч қачон бунақа даражада аҳволим ёмонлашмаган эди. Нафасим қисади, кечакундуз уйқу йўқ, кун ўтган сари тинка-мадорим қуриб, ҳолдан кетиб боряпман.

— Буни қара, — амаки шундай деб пахса қўллари билан тиззасидаги шляпасини қаттиқ гижимлади, — бехосият янгилик-ку бу ! Ўзи парваришинг яхшими? Бу ер намунча ғариб, намунча зимистон бўлмаса, жаҳаннамнинг ўзи-ку. Тўғри, мен сеникида бўлмаганимга анча замонлар бўлди, лекин авваллари менга ҳаммаси жойида, кунинг шоду хуррамлик билан ўтаётгандай туюларди. Бу ойимтиллангнинг ҳам тили-ю қўлидан бол томадиганга ўхшамайди. Ёки у муғомбирроқми дейман!

Бу гап-сўзлар сабабкори бўлган қиз қўлида шам билан ҳамон эшик ёнида турар, унинг ўйноқлаган нигоҳлари ҳозир амакидан ҳам кўра К.ни нишонга олган, ҳатто гап ўзи ҳақида бораётганда ҳам бир туки ўзгармасдан, йигитни еб қўярдай қараб турарди. К. курсининг орқасидан тирсаги билан итариб, уни қизнинг яқинига суриб қўйди.

— Мен каби хаста бир одам учун ҳаммасидан кўра муҳими тинчлик, — деди оқловчи. — Бу ер менга ҳеч ҳам гариб кўринмайди. — У бироз сукут сақлаб туриб, кейин гапига қўшимча қилди. — Ленининг ҳам менинг учун жони ҳалак, ишқилиб, барака топсин, у менга яхши қарайди.

Бироқ амаки бу гапларга ишонмади, шу боис ҳам беморнинг мулоҳазаларига бирон-бир эътироз билдирмаган бўлса-да, унинг ҳамширага нисбатан олатоп кайфияти ўзгармади, қиз каравотнинг яқинига келиб, тунги столча устига шамни қўйиб, беморнинг устига энгашганча, ёстиқчаларини тўғрилаётиб, қўлоғига нимадир деб шивирлаганда ҳам жаҳддан тушмай, қаҳрли бир нигоҳ ила қизни таъқиб этди. Хаста одамни эҳтиётлаш кераклиги ҳам унутилди, амаки курсидан кўзгалиб, ҳамширанинг орқасида бўзрайган афт-ангорда хонанинг у бошидан, бу бошига бориб келишга тушди, у ҳозир Лениннинг этагига чанг солиб, қизни каравотдан отиб юборганида ҳам К. бунга ҳеч ҳам ажабланмаган бўларди. К. ҳаммасига бепарво ҳатто оқловчининг касал бўлиб чиқиши ҳам унга жўяли кўринар, бошқача бўлганда, унинг ишини қандай бу одам қўлига олиши ажаблангирган бўлар, амакисининг бу рашк қилишига унинг ўзи ҳам жимгина ўтира олмасди, — ҳозир бўлса иши йўқ, чунки у К.га жуда қўл келиб турарди.

Бироқ шу ерда амаки ҳамширага шуни ҳам кўп кўриб деди:

— Ў, ойимқиз, сиздан бир зумга бўлса-да, бизни холи қолдиришингизни ўғиниб сўрайман, дўстим билан бир-иккита шахсий ишларимизни гаплашиб олишимиз керак. Мен учун бу жуда муҳим.

Ҳамшира худди девор ёқдаги чойшабларни тўғриламоқчи бўлгандек бўлиб, беморнинг устига эгилди, кейин баайни амакини еб қўяр даражада важоҳат билан тикланди, аввалига жаҳдининг зўридан бўлса керак, нима дейишини билмай қолгандек чурқ этмай турди, кейин бирдан вазмин оҳангда, аммо луқмаларини қаторлатиб ташлади:

— Кўрмаяпсизми, жаноб оқловчининг товлари йўқлигини, ҳозир у кишининг шахсий ишларни кўришга мажоллари келармикан?!

Бу гапларни қиз амакига вазиятта қараб айтди, уларни ҳар қанақа киши холис, жуда борса кулибгина қабул қилиши мумкин эди, амаки эса ҳаммасидан қурақ қолгандай тутақиб кетди.

— Аҳ, сен, балогойнага йўлиқгур! — аччигининг зўридан ўзини босолмай қолган амакининг қолган сўзлари ярим-ёрти, гулдираб чиққанидан ҳатто уларни тушуниб бўлмай қолди. К. кўрқиб кетди, ҳолбуки, у амакининг қулошқондан чиқиб кетишини кутган, шу боис ҳам амакининг оғзини икки қўллаб ёпмас бўлмайдигандек отилди. Бахтларига бемор ўрнидан ярим кўзгалиб, ёнлама қилиб қизга қаради, амаки юзи бужмайганча, гўё қалампир чайнаб қўйгандек ўтираркан, охири ўзини босиб олиб, тили калимага келди:

— Ҳм, биласизми, биз ҳали бутунлай ақли-хушимизни еб-қўйганимиз йўқ, мен сиздан буни иддао билан талаб қилаётганим йўқ, тушунинг, имкони бўлгандами, эҳ, мен нималарни талаб қилган бўлмасдим. Илтимос, бизни холи қолдиринг!

Ҳамшира тўшак олдида турганича, саркашлик билан бошини амакига бурди, ўзи бўлса, К.нинг кўзларига, оқловчининг қўлларини силаётгандай туюлди.

— Сен Ленининг олдида ҳаммасини тўқиб-солишинг мумкин, — оқловчининг гапида қатъий бир илтимос зоҳир эди.

— Гап менга дахлдор эмас-да, — деб гап бошлади амаки, — сир ҳам меники эмас. — Ва у бирдан юзини бурди, ҳеч қанақа тортишувга ўрин қолдиришни исгамагандай, фақат бу билан мулоҳаза қилиб олишга имкон бераётгандай бўлди.

— Унда кимники? — оқловчи ёстиқдан кўзгалиб, ожиз бир овозда сўради.

— Жиянимники, — деди амаки. — Мен уни бу ерга бошлаб келдим. — Ва у К.ни танишгирди: — Мана ўзи, Йозеф К., банкда прокурист бўлиб фаолият кўрсатади.

— Э, шунақами? — бемор анча жонланиб олиб, К.га кўлини узатди. — Кечирасиз, мен сизга эътибор қилмабман. Лени, чиқиб тур, — у ҳамширага буюрди. Қиз ҳам орғиқ қаршилик кўрсатмади, гўё узоққа хайрлашмаётгандай оқловчи қизнинг кўлини сиқиб кўйди. — Демак шундай де, — у амакига қараб минғирларкан, хотиржам бўлиб қолди ва яқинроқ сурилди. — Бундан чиқди, сен бемор кишининг ҳолидан хабар олиш учун эмас, иш бўйича келибсан-да!

Шу пайтгача у булар бемор кишини кўргани келган деб азобланиб ўтирганга ўхшарди, гап нимадалигини билгач, бирдан жонланиб қолди, ўрнидан турди, тирсагига суяниб ўтирди, ўзи билан ўзи бўлган паллалар эса зерикиб кетар, бармоқларни чуқур ботириб, соқолини тутамлагани тутамлаган эди.

— Бу манжалақининг қораси ўчиши билан сен ҳам дарров ўзингга келиб қолдинг, — деди амаки. Шу ерда у бироз тўхтаб турди-да, кейин шивирлади. — Гаров ўйнашим мумкин, ҳозир у ўғри мушукка ўхшаб, эшик ортида туриб, гап пойлаб ўтирибди. — Амаки югуриб эшик олдига борди. Бироқ эшик ортида ҳеч ким кўринмади, у қайтиб келар экан, беҳуда даргазаб бўлганидан хижолат бўлиш ўрнига, назарида қизнинг эшик ортида йўқлиги янада баттар ярамастик эди, шу боис қаҳри-газаб алангаси ўрлагандан ўрлаб борарди.

— Сен у ҳақида янглишаётирсан, — деб кўйди оқловчи, бироқ ҳимоя қилишга уринмади, эҳтимол бу билан у ҳамшира ёрдамга муҳтож эмаслигини кўрсатиб қўймоқчи бўлгандир, сўнг янада марҳаматли бўлиб, сўзида давом этди. — Қадрли жиянининг ишига бирон-бир фойдам тега олса, мен ўзимни жуда бахтиёр ҳис қилган бўлардим, аммо бундай фавқулодда жиддий ишни уйдлашга менинг куч-қувватим етармикин? Бу ишга менинг ҳолим келмаса-чи, деб жуда кўрқаман-да, ҳар қалай, кўлимдан нима келса, ҳаммасини ишга солиб кўраман, шунда ҳам бирон-бир иш чиқара олмасам, бошқа бировни жалб қилиб кўрармиз. Тўғриси айтганда, бунақа иш менинг жонидилим, ақли-хушимни олиб кўяди, шу боис ҳам унинг учун ҳар қанақа нарсани бир чеккага улоқтиришдан тоймайман. Агар бу ишни менинг юрагим кўтаролмаган тақдирда ҳам, уни бас қилишга асос бўладиган маънили бир сабабни кўрсатиш жуда қийин бўлади.

К. га бу нутқнинг бирон-бир сўзини ҳам тушунмагандай туюлди, у изоҳ излаб амакига қаради, у бўлса кўлида шам билан тунги стол олдига келиб ўтирган, дорили кичкина шишачани думалатиб юборганча, оқловчининг ҳар бир сўзини маъқуллаётгандай, бошини ликиллатар, йўқ, йўқ, аксинча, К.га қараб, ўз розилигини билдир деяётгандай эди. Амаки аввалроқ келиб, унинг устидан кўзғатилган жиноят иши ҳақида оқловчига айтиб берганмикин? Бироқ бунинг бўлиши мумкин эмас, юз бераётган ҳодисалар жараёни ўйлаганининг акси эди.

— Ҳеч нарсага тушунмаяпман, — охири каловланиб гап бошлади К.

— Йўқ, афтидан, мен сизга тушунмаган бўлсам керак, — ҳайрат ва эсанкираш билан унинг гапини бўлди оқловчи. — Эҳтимол мен шошқаллик қилгандирман? Сиз ўзи нима ҳақида мен билан кенгашиб олмоқчи эдингиз? Мен сўз устингиздан кўзғатилган жиноий иш жараёни ҳақида боради, деб ўйлагандим?

— Э, албатта-да! — маъқуллади амаки ва К.га юзланиб деди: — Сен нимасига тушунмайсан ўзи?

— Сизлар қаердан ҳам мен ва устимдан кўзғатилган жиноий иш ҳақида билар эдингиз? — сўради К.

— Бунинг гапини қаранлар! — кулибгина деди оқловчи. — Ахир мен оқловчиман-ку, суд ҳакамлари даврасида бўлиб тураман, у ерда эса ҳамшира сонмингта суд жараёнлари, тергов-сўроқ, қама-қама машмашалари ҳақида гапирришади; шов-шувларига қизиқмай иложинг йўқ, айниқса, улардан бири қадрдон дўстининг жияни устидан кўзғатилган иш бўлса беихтиёр эслаб қоласан. Бунинг ҳеч қанақа ҳайрон қоладиган жойи йўқ.

— Яна сенга нима керак? — амаки К.ни қасди-бастига олди. — Нимага бунча тинчингни йўқотиб кўйдинг.

— Сиз суд амалдорлари даврасида тез-тез бўлиб турасизми? — қизиқсинди К.

— Ҳа, — деб жавоб қилди оқловчи.

— Она сути оғзидан кетмаган гўдакка ўхшаб савол берганингни қара, — луқма ташлади амаки.

— Худди менинг касбим кишиларга дахли йўқдай деб билишадими, бўлмаса ким менга бунақа қилиб муомала қилар эди? — деб сўз қўшди оқловчи. Бу гап шунчалик иддаоли, устувор янградикки, К. ҳеч нима деб жавоб қилмади.

“Афтидан сиз, Адолат саройида фаолият кўрсатасиз чоғи, уларнинг чордоққа жойлашган девонхонасини қаердан ҳам билардингиз?” — демоқчи бўлди К., бироқ бу мулоҳазалар оғзидан чиқиб кетмаслик учун аранг ўзини босиб турарди.

— Ўзларинг тушунасизлар, — оқловчи гапини шундай бир оҳангда давом эттирдикки, баайни ўзича англаб етган бир ҳақиқатни маълум қилишнинг хонаси келгандай эди, — сизлардан қолар гап йўқ, менинг бунақа суд ходимлари даврасида бўлишим беҳудага эмас, балки ҳар доим мижозларимнинг фойдасига нимадир ундирмоқ, нимадир билмоқ пайида бўламан, ҳолбуки, бу жуда нозик масала, ҳаммасини гапириб ўтириш ўринсиз ҳам. Албатта ҳозир бу жин ургур хасталик оёғимга болта уриб турибди, шукурки, мени зиёрат қилиб турган қадрдонларнинг шарофатидан ер тагида илон қимирласа хабардор бўлиб турибман. Ҳа, мен кимдир суд эшигида куни билан саргайиб ўтиргандан кўра кўпроқ нарсдан хабар топаман. Мана, ҳозир ҳам сизларга айтсам, қадрли бир меҳмоним бор, — деди ва у хонанинг сим-сиёҳ бир бурчагини кўрсатди.

— Қани, қаерда у? — К.ни саволи кўпол чиққанига яраша ҳайрон қолдирганини ҳам билдирди.

У ишонмаган бир алфозда ўша ёққа қаради, шамнинг ожиз нурлари қаршидаги деворларга етиб боролмасди. Бироқ у ёқда ҳақиқатдан ҳам нимадир гимирлаб қолганди. Амаки шамни кўтарган эди, улар кичкинагина столча, унинг ёнида чўккан кекса бир кишини кўрдилар. Албатта жойида нафасини чиқармай ўтирганидан уни шу пайтгача пайқашмаганди. У истар-истамай ўрнидан кўзгалди, аммо унга эътибор қаратганларидан норозилиги ранг-рафторидан шундоқ билиниб турарди. Калта-калта қанотчаларга ўхшаш қўлларини силкитиб қўяркан, гўё шу билан таниш-билишчиликни ёқтирмаслигини билдирмоқчи бўлгандай, келганлар суҳбатига аралашини истамаган ҳолда астойдил уни шу қоронғи бурчақда холи қолдиришни ва унинг бу ерда борлигини бугунлай унуттиларини астойдил ўгинаётгандай эди. Бироқ ҳеч ким уни бу учрашувдан ҳайламади.

— Сиз бизни гафлатда қолдирдингиз, — оқловчи меҳмонларга бу нарсани изоҳламоқчи бўлиб, кишининг руҳини кўтарувчи муқомда кекса жанобга қошнини учуриб қўйди ва унга яқинроқ келишни таклиф этди, у киши кўрқапписа, ишонмагандай атрофга аланглади, имиллаб секин қадам ташлар экан, буларнинг бари хатти-ҳаракатига мувофиқ эди.

— Жаноб девонхона директори... Аҳ, жин урсин, кечирасиз, мен сизга буларни таништираман-ку, — бу менинг қадрдон жўрам Альберт К. бўлади, буниси унинг жияни К., банқда прокурис, бу киши эса девонхона директори бўладилар...

...Мен ҳали сизларга айтганимдек жаноб директор меникига ташриф буюрганларида одамнинг жони бўлиб кетадилар. Дарвоқе, жаноб девонхона директори қанчалик бандликларини билган кишигина бу ташрифнинг қанчалик қимматли аҳамиятга эга эканлигини баҳолай олиши мумкин. Менинг беҳол ва инжиқлигимга инжимамай тез-тез ташриф буюриб, хандон-хушон латифалар билан хаста дилимни тоғдай кўтарадиларки, асти кўяверинг!

Албатта, биз Ленига келувчиларни бу ёққа ўтказма, деб таъқиқлаганимиз йўқ, чунки ҳеч кимни қутилмаганди, бироқ ўзимиз холи қолиб ўтирмоқчи эдик, буни қараки, бирдан Альберт, сен келиб, эшикни тақиллатиб қолдинг, шунда жаноб директор оромкурсисини суриб, ҳув ўша бурчақдаги стол олдида бориб чўқди; мана бўлган воқеани қутилмаган бир тарзда изоҳлаб ҳам бердим, энди эса ҳар на бўлганда ҳам бир талай ишларни ҳамжиҳат бўлиб, муҳокама қилиб олишга эҳтиёж туғилиб турибди, бунинг учун эса бири-биримизга яқинроқ ўгирсак зарар қилмайди. Марҳамат қилинг, жаноб девон-

хона директори! — у сермулозамат табассум билан бошини буриб, каравот олдидаги кенг оромкурсига таклиф қилди.

— Афсуски мен сизлар билан бир неча дақиқагина бўлишим мумкин, — девонхона директори хушмуомалалик билан шундай деркан, оромкурсига қўлай бир вазиятда ўтириб олиб, соатига қаради. — Бормасам бўлмайди, ишим тигиз. Лекин мен дўстимнинг дўсти билан танишиб олиш имконини қўлдан чиқармоқчи эмасман.

У энгилгина амакига таъзим қилиб қўяр экан, бу танишувдан жуда ҳам мамнунлигини юз-кўзида ифода орқали билдирмоқчи бўлди. Бироқ амакисидан бунақа ялтоқилик йўқ эди, шу боис, девонхона директори ила учрашувдан хижолат торган бўлса-да, аммо буни уни зўр хурсандчилик билан қаҳқаҳа отиб қаршилади. Бу таассуротни жа ёқимли деб бўлмасди! К. бу воқеаларни хотиржам кузатиб ўтирар, чунки унга ҳеч ким эътибор қилмай қўйганди; девонхона директорининг одати шунақа чоғи, уни лутфан таклиф этишди-ми, суҳбат йўсинини ўз қўлига олиб, давранинг гулига айланарди, янги меҳмонларни рад этиш мақсадида ўзини ёлгондакам касалга солган оқловчи эса энди кафтини қулоқ чаккасига олиб келиб, уни диққат билан тинглар, бир чароғонликда қолган амаки бўлса, — шам унинг тиззалари ёнида липилларди, — девонхона директорининг нутқини жон қулоғи билан эшитиб, олқишлаб қолмасдан, балки, қўлларини ҳавода нимадир чизаётгандай шаклда юритиб, бу нутқга жўр бўлишга тушган, бундан оқловчи нотинчланиб, у томонга қараб-қараб қўярди. Каравотга суяниб олган девонхона директори шундоқ олдида турганига қарамай К.га бирон-бир марта ҳам қайрилиб қарашни хаёлига келтирмади, катталар уни бор-йўғи тингловчи сифатида қўрардилар, афтидан. Шунга қарамай, К. гап нима ҳақида кетаётганига умуман тушунмас, у ҳамширани хаёл қилар, унга амакиси қанчалик қўпол муомалада бўлганлиги ҳақида ўйлар, ёки девонхона директорини аввалроқ, масалан, биринчи тергов бўлган куни кўрганмидим, дея хотира сандиғини титарди. Эҳтимол, у адашаётган бўлиши ҳам мумкин, бироқ девонхона директори биринчи қаторларда ўтириб йиғилишда қатнашган, сийрак соқолли чоллардан бирига жуда ҳам ўхшаб кетарди.

Бирдан ҳамма чўчиб тушди, йўлакдан ерга тушиб синган идиш-товоқнинг жаранги эшитилган эди.

— Қарай-чи, у ёқда нима воқеа содир бўлди? — К. шундай деб шошилмай эшик сари юрди, гўё бошқалар уни ушлаб қолишга имкон қолдиргандай бўлиб.

Бироқ у шундоқ даҳлизда чиқиб, қоронғиликда йўлни тўғри олиш учун пайпасланаркан, эшик дастагини ушлаган унинг бармоқларига, ўзининг қўлига солиштириганда миттигина қўлча келиб тегди ва секингина эшикни қия ёпти. Бу шу ерда кутиб турган ҳамшира эди.

— Ҳеч нима бўлгани йўқ, — шивирлади қиз, — нима қилиб бўлса ҳам сизни бу ёққа чақириш учун мен атайин тақсимчаларни деворга қараб отдим.

К. нима дейишини билмай довлараб қолди ва беихтиёр деди:

— Мен ҳам сиз ҳақингизда ўйлаб тургандим.

— Нур устига аъло нур, — деди қиз. — Кетдик!

Улар бир неча шошқин қадам ташлаб ва кўримсиз ойнаванд эшик олдида келиб қолдилар. Қиз уни К.нинг истиқболига ланг очиб юборди.

— Қани, марҳамат қилинг! — амр этди қиз.

Бу оқловчининг иш хонаси эканлиги шундоқ кўриниб турарди. Ой ёруғида баймонк нималардиш кўзга ташланар, уч деразадан тушган шуъладан кичкина, тўртбурчак нақши поллар ёришиб, бутун хона даққиюнусдан қолган эски урфдаги оғирқарвон уй жиҳозларига тўлдириб ташлангани маълум бўлди.

— Бўёққа, — ҳамшира шундай деб қоронғидаги нақшинкор ёғоч ўриндикни кўрсатди.

Унга чўккачгина К. у ёқ-бу ёққа аланглади: хона кенг, ҳашаматли эди, афтидан, бу ҳашаматдан оқловчининг мижозлари бўлган бева-бечоралар ўзларини йўқотиб қўйса керак. К. ўзича уларнинг улкан ёзув столи олдида қандай қилиб пилдираб боришларини тасаввур этди. Бироқ бир лаҳза ўтмай, ҳамширадан бошқа ҳамма нарса — бугун борлиқни унутди — қиз унга шунчалик яқин эдики, ўриндик ёнига ташланган қўлчаларини у сиқиб турарди.

— Сизни чақиришга ҳожат бўлмаса керак, ўзингиз чиқиб келасиз, деб ўйлагандим, — бидирларди қиз. — Бу жуда ҳам ажабланарли ҳол. Аввалига сиз ичкарига кириш пайида бўлдингиз, менга бир қур назар ҳам ташламадингиз, кейин бўлса кутишга мажбур қилиясиз. Мени оддийгина қилиб Лени деб чақираверинг, — қиз буни шошиб-пишиб, йўл-йўлакай кўшимча қилди, олтинга тенг дақиқалари арзимас нарсаларни изоҳлашга кетиб қолишини истамагандай бўлиб.

— Бажонидил, — жавоб қила қолди. К. — Бироқ, биласизми, буларнинг бари сизни ҳайрон қолдирмасин, тўла изоҳлаб беришим мумкин. Биринчидан, қарияларнинг валақлаб ўтиришларига қулоқ солиб ўтиришим керак бўлиб қолди, ҳеч нимадан ҳеч нима йўқ, улар олдидан кетиб қолишим ҳам ақлга тўғри келмасди; иккинчидан, мен тортинчоқ одамман, тез-тез одамовилигим тутиб қолади, сиз эса бир қарашдаёқ унақалардан эмаслигингиз кўриниб турибди, бир ҳаракат билан забт этасиз— қўясиз.

— Гап унда эмас, — деди Лени, — бор-йўғи мен сизга ёқмадим, ҳа, эҳтимол, ҳозир ҳам ёқмасман.

— Ёқасиз, — қанақадир маъносиз ҳолда, мужмал қилиб деди К.

— О-о! — Лени оғзининг таноби қочди.

К.нинг сўзига жавоб бўлган бу олқишлашда қиз қанақадир мамнунлигини ўз-ўзича ифодалаганди. Шу боис ҳам йигит жимиб қолди. Қоронғиликка кўзлари ўрганаётган К. қаңдай вазиятда ўтирганларининг айрим жиҳатларини энди энди фарқлай бошлади. Айниқса, деворнинг ўнг томонига осилган катта суврат унинг эътиборига тушди. У расмга яхшироқ разм солиш учун олдинга юрди. Суратда суд амалдорлари кийим-бошидаги бир киши тасвирланган эди, у оромкурсега гўё тахтада ўтирган шоҳдек юксак мақомда қўр тўкканди. Ўриннинг у ер-бу ери олтин билан нақшланган эди. Бироқ суд ҳакамининг ўтириши фавқулодда галати, унинг қиёфаси на хотиржам, на улугвор эди, аксинча, чап қўли оромкурсининг орқа суянчиғини қаттиқ тутганча турар, ўнги бўлса, олдинга узатилган, бармоқлари нимагадир чанг солгудек, гўё навбатдаги лаҳзада шунақа ҳад билмас бир тугён билан эҳтимол тўхтовсиз қаҳругазаб, нафрат билан энг ҳал қилувчи сўзни айтмоқ ва балки ҳукмини эълон қилиш учун ўрнидан отилиб турадигандек эди. Афтидан, айбланувчи зиналарнинг пастки қисмида қолган, суратда бўлса, сариқ гиламлар билан қопланган зиналарнинг юқори қисмигина кўринарди.

— Эҳтимол у менинг ҳакамим бўлиб чиқар, — К. шундай деб бармоғи билан сувратни ниқтади.

— Мен уни яхши биламан, — деди Лени, — у бу ерга тез-тез пашшахўрда бўлиб туради. Бу суврат ёшлигида чиздирилган, энди у бунга ҳеч ҳам ўхшамайди, калтагина, бир бурда бўлиб қолган. Сувратда бўлса ўзини шунақа олиймақом, пурвиқор қилиб тасвирлашни буюрганки, буларнинг ҳаммаси ўзига бино қўйганликдан бошқа нарса эмас. Қолаверса, уларнинг бари шунақа, бурнига хода етмайди. Қаранг, менинг ўзим ҳам шунақа олифтай худо урганман, шу боис ҳам сизга ёқмаганим жуда алам қилади-да.

Бу сўзларнинг жавобига К. Ленини кучиб, уни ўзига қаратди, қиз индамайгина бошини йигитнинг елкасига қўйди. К. сувратдаги кишини суриштирди:

— У нима иш қилади?

— Терговчилик қилади, — деди Лени ва йигитнинг кучиб турган қўлларини олиб, бармоқларига разм солди.

— Бор-йўғи терговчи экан-да! — ажабланди К. — Мартабали амалдорларнинг ҳаммаси шунақа, туриш-турмушларини хаспўшламоқчи бўладилар. У нақ тахтдаги шоҳ каби ўтирибди-я!

— Буларнинг бари хаёлпарастликнинг меваси, — деди қиз ва К.нинг бўйнига қўлини ташлаб. — Аслида у тиг-пити чиққан эски ёпинчқли яғир ошхона курсисиде ўтиради. Намунча устингиздан кўзга тилган суд жараёни ҳақида бош қотирмасангиз? — секингина кўшиб қўйди қиз.

— Йўқ, бунинг учун бошим оғриётгани йўқ, — деди К. — аксинча, мен, бунинг қайғусини ҳаддан ташқари кам қилишман чоғи.

— Сизнинг хатоингиз бу эмас, — деди Лени. — Эшитишимга қараганда, сиз ҳаддан ташқари ўжармишсиз.

— Буни ким айтди сизга? — қизиқсинди К., у қиз пинжига тиқилиб олганини ҳис қилиб турар, хурпайган, қоп-қора қайрилма, гиреҳ-гиреҳ сочлардан кўзини узолмасди.

— Буни ким айтганлигини ҳам маълум қилсам, мен ҳаддан ташқари кўп нарсани гуллаб қўйган бўламан, — сўзлай кетди Лени, — илтимос, буни мендан сўраб ўтирманг, яхшиси ўз хатоингизни тузатинг, бунақа ўжар бўлмаг, барибир суд ишларида қаршилик кўрсатиш бефойда, каллангизга қўйиб олинг буни. Сизнинг кўлингиздаги биринчи имконият — англаб етиш, фақат шундагина, ҳа, фақат шундагина умид қилиш мумкин бўлади. Шунда ҳам бегоналарнинг аралашуви, ёрдамисиз ҳеч нарсага эришиб бўлмайди, бироқ сиз ҳеч нимадан ташвишланмасангиз ҳам бўлади, менинг ўзим сизга ёрдам бераман.

— Ҳа, албатта, сизнинг бу суд ишларидан хабарингиз бор, унда ишга солиш керак минг бир ҳийла-найранглардан ҳам воқифсиз, — деди К., бироқ шу пайт қиз унга шу даражада суйкалдики, тиззасига олмаса бўлмай қолди.

— Мана бу ажойиб бўлди, — деркан, қиз этагини тортиб, ҳарир нимчасини тўғрилаб, яхшилаб ўрнашиб олди. Кейин йигитнинг бўйнидан қаттиқ кучоқлади, аммо бир зум ўтиб, ўзидан итариб, унга узоқ термулди.

— Мабодо мен буни тушуниб етмасам-чи, унда сиз менга ёрдам беролмай-сизми? — К. ундан синовчан нигоҳда сўради.

Нима қилай, ўзимга ёрдами тегадиган биронтасини топмасам бўлмайди, аввалига фройляйн Бюрстнер, кейин суд хизматчисининг хотини, энди бўлса мана бу жимитдай ҳамшира — ҳеч тушунмайман, булар нега мунча менга тирғалишади? Буни қаранг, гўё фақат ана шу ер унинг ўтирадиган жойидек тиззамга ялпайиб олганини.

— Йўқ, — секингина бошини қимирлатиб деди Лени, — унда мен сизга ёрдам қила олмайман. Афтидан сиз менинг ҳеч қанақа ёрдамимни ҳам истамайсиз, бу ёрдамлар сизга керак эмас, сиз бориб турган ўжарсиз, сизнинг фикрингизни ўзгартириб бўлмайди!.. Сизнинг маҳбубангиз борми? — қиз бирдан шунга сўради-ю, жимиб қолди.

— Йўқ, — деди К.

— Ёлғон, — деди қиз.

— Бахтга қарши бор, — чайналди. К. — фақат уни йўқ, деб тасаввур этсангиз бўлади, мен унинг баҳридан қарийб ўтиб юборганман, шундай бўлса ҳам фотосувратини доим ўзим билан бирга олиб юраман.

Лени ундан сувратни сўради, йигит чўнтагидан Эльзанинг сувратини чиқариб берар экан, қиз унинг тиззаларига ўзини бутунлай ташлаб олиб, Эльзанинг сувратига тешиб юборгудек қаттиқ тикилди. Бу ҳаваскорларнинг ўрганчиққа йўл-йўлакай олган расми бўлиб, суврат Эльза рақсга тушаётганда тушурилган, — қиз ўзининг мўъжаз ресторанчасида рақс тушишнинг ҳўб ишқивози эди, — давомли чарх уришларда куйлагининг этаклари қаноат боғлаган, ўзи бўлса, бошини орқага ташлаб, қўлларини белига тираганча, ўктамона нигоҳда табассум билан қаёққадир боқиб турарди: у кимга табассум ҳадя қилиб турибди, сарғайиб унниқиб кетган сувратдан буни кўриб бўлмасди.

— Жуда ҳам қаттиқ боғлаб олган экан-да, — Лени шундай деб сувратдаги шундай бир жойни кўрсатдики, унинг фикрича, бу жуда ҳам ҳаддидан ошиш эди. — Менга у ҳеч ҳам ёқмади, жуда ҳам хунук ва бесунақай экан, тўғри, сизнингча ойдайгина ва нозиккина бўлиши ҳам мумкин, шу бир парча қоғозни багнингизга босиб юганингиз ҳам буни кўрсатиб турибди. Бунақа йўғон, найновлар баъзида жуда гўзал ва одамнинг жонидай кўриниб кетади. Бироқ у сизнинг саодатингиз учун ўзини қурбон қила оладими?

— Йўқ, — деди К. — Менинг хурсанд бўлишим учун ўзини қурбон ҳам қилмайди. Қолаверса, у соҳибжамол ҳам, ширин тилли ҳам эмас. Тўғриси, мен шу пайтгача ундан мана шу сувратдан бошқа ҳеч нима талаб қилганим ҳам йўқ. Виждонан айтадиган бўлсам, мен ҳеч қачон бу сувратга ҳам худди сиздай, эътибор билан қарамаганман.

— Бундан чиқди, ундан кўнглингиз ҳам қолиб кетган чиқар, — деди Лени. Энди уни маҳбубангиз демаса ҳам бўлади.

— Афсеуски, бунинг акси, — деб каловланди К. — Лекин мен ўз гапимдан тонмайман.

— Майли, ҳозирча у сизнинг маҳбубангиз бўлса, бўла қолсин, — деди Лени. — Бироқ сиз уни йўқотганингизда ёки ҳатто бошқасини унинг ўрнига алмаштирганингизда ҳам парвойингизга келмайди.

— Бўлмаса-чи, — кулимсиради К. — Бироқ унинг сизга қараганда афзаллик томонлари йўқ эмас, у менинг устимдан кўзга тилган жиноят иши ҳақида ҳеч нарса билмайди, агар билган тақдирда ҳам, бош қотириб ётмасди. Ва у ҳеч қачон мени муомала-мадора йўлига ўтишга ундамас, мени бирон нарсага кўндиришга ҳеч ҳам куйиб-пишмайди.

— Бу дегани унинг кўли баландлигини кўрсатмайди, — деди Лени, — агар унинг бошқа афзаллик томони бўлмаса, мен ҳам умидимни узмайман. Унинг жисмоний томондан бирон-бир нуқсони борми?

— Жисмоний қусур дейсизми? — қайта сўради К.

— Ҳа, шуни айтаяпман, — деди Лени, — мисол учун менинг кичкинагина бўлса-да, нуқсоним бор. Мана, қаранг.

У ўнг қўлидаги номсиз бармоғини керди, бармоқлар орасида қарийб учигача чўзилган ихчамгина бармоқча ўсганди. Гира-ширада қиз унга нимани кўрсатмоқчи эканлигини бирдан билмаса-да, К. нозик кўлини қўлига олар экан, Лени ўша бармоғини ушлаб кўриш учун унга тутди.

— Табиатнинг ажиб ўйинига қаранг! — деди К. ва қизнинг бутун қўлига разм солиб чиқди-да, гапига кўшимча қилди, — намунча кичкина бўлмаса бу жимжилоқча.

Лени бир қадар фахр билан К. га қаради. К. эса яна ва яна ҳайрат билан унинг бармоқлари орасини очиб-ёпиб кўрар, кейин уларни жўшқинлик билан ўпиб кўярди.

— О-о! — қийқирарди қиз. — Сиз мени ўпичга кўмиб ташладингиз! Оғзини ярим очганча, у шошинқираб йигитнинг тиззалари устида тиззалари билан турди. К. бутунлай довдираб қолди, қиз унга шунчалик ёпишиб олган, унинг қалампир каби аччиқ ва нохуш бўйи димоғини ёраёзганди. Қиз ўзини унинг боши устига ташлаб, эгилганча бўйнидан ўпар ва тишлар, бунга йигитнинг энсасидаги сочлари ҳам кўшилиб кетарди.

— Сиз мени унинг ўрнига олинг! — деб ўпичлар орасида ҳансираб ҳайқирарди қиз. — Мана, кўрдингизми, сиз мени унинг ўрнига олишингиз керак!

Шу пайт қизнинг тиззалари тойиб, доллаб юборди ва гиламнинг устига ағанаб тушишига бир баҳя қолганда К. уни қаттиқроқ қучоқлаб, тутиб қолишга уринди, бироқ қизнинг ўзи уни бағрига маҳкамроқ босиб, пастта тортди.

— Сен энди меникисан, — дерди қиз.

— Мана сенга уйнинг калити, қачон истасанг келавер, — К. уйдан чиқаркан, унинг ортидан ҳаводан ўпич йўллаб қолган қизнинг охириги гапи шу бўлди.

Уйнинг дарвозасидан ташқари чиқиб, у майда ёмғирга тутилди, аммо яна бир бор Ленини дераза орқали бўлса-да кўрмоқ умидида, тош йўл билан юрмоқчи бўлди, дарвозанинг олдида автомобиль турар, К. парижонхотирлиги тутиб, унга эътибор қилмаганди, шу пайт амаки югуриб келиб, елкасидан босиб, дарвозага шундай қисиб олиб бордики, баайни уни шу жойда михлаб ташламоқчидек эди.

— Аҳ, болакай, болакай-а! — бақирди амаки. — Нима иш қилиб кўйдинг?! Иш қарийб бости-бости бўлаёзганди, сен нима ёмонлик бўлса, ўзингга қилдинг. Бу чурба нахс босганни олиб қаёққа йўқолдинг, афтидан, у оқловчини илакиштириб олган ўйнашига ўхшайди! — худо билади унда қанча вақт қолиб кетдинг, бунга бирон-бир арзирли ваз-қарсон ҳам топиб бўлмайди, — ҳаммаси кундек аён, ҳеч нарсани яшириб бўлмайди, ҳамма ундан қочиб, ўзини чеккага олса, бу унинг чангалига тушиб ўтирибди. Бу ёқда эса биз учовимиз сен учун жони ҳалак: куйди-пишди бўлиб келган амакижонинг, ишни сени фойданга ағдармоқни кўзлаган оқловчи, ҳаммасидан ҳам ўтадигани, хурматли бир зот, катта бошини кичик қилиб келган девонхона директорининг ўзи сени кутиб, саргайиб ўтирдик. Майли, мен билан оқловчи эҳтимол ҳеч нарса қилолмасмиз, лекин ҳар томонлама қонун-қоидасига кўра ҳам сенинг

тақдиринг ана шу девонхона директори қўлида эмасми? Сенга қандай қилиб ёрдам берса бўлади, муҳокама қилмоқчи бўламиз, мен эҳтиёткорлик билан оқловчини бу ишга унагиб юборсам дейман, у бўлса — девонхона директорини; бирон-бир ёрдам йўлини топишга сенда барча асослар бор эди, наҳотки сен шуни тушунмаган бўлсанг? Бунинг ўрнига сен жуфтакни ростлаб қолдинг. Бу ерда ҳеч нарса сир тутиб бўлмайди, шукрки, улар хушмуомала, маданиятли кишилар, бир оғиз ҳам бир нима демадилар, бироқ охир-оқибат сабр косалари тўлиши турган гап эди. Лекин улар тинчгина, маломат қилишни ҳаёлларига келтирмасдан, сабр билан кутдилар. Бироқ ҳаммаси беҳуда бўлиб чиқди. Охири девонхона директори ўрнидан кўзгалди, у шусиз ҳам кўп ўтириб, суви чиқиб кетганди, у кетишга тайёрланаркан, мен билан хайрлашатириб, менга очиқ-ойдин афсуслар билдирди, ҳеч қанақа ёрдам қилишнинг имкони қолмаган бўлмаса-да, ҳеч кутилмаганда бирон-бир хушxabар бўлишини кутгандек яна эшик олдида анча вақт турди. Бундан, мен саодатманд эдим, у кетиши билан бўғилиб қолаёздим. Буларнинг бари касалманд оқловчига ҳам ортиқ бир даражада қор қилди, у шунчалик беғараз, хокисор киши бўлганидан ҳатто мен билан хайрлашаётганда, бирон оғиз бир нарса дейишнинг эпни қилолмади. У бутунлай тамом бўлди, бунинг учун эҳтимол, сен ҳаммадан кўпроқ айбдорсан, бир одам ўлим олдида экан, худди шу ишни зимманга олгандек, сен унинг қазосини тезлаштириб юбординг. Қарагин, туғишган амакиннинг аҳволига, сен мени ёмғир тагига отдинг, мен бутунлай шалаббо бўлиб, неча соатдан буён кўзим йўлингга тешилгудек бўлиб тўлғониб ўтирибман!

Еттинчи боб

ОҚЛОВЧИ. ФАБРИКАЧИ. РАССОМ

Киш тонглиридан бирида, гира-шира ёруғда ойнага қор тушгани билинаркан, ҳали жуда ҳам эрта бўлишига қарамай, ўз ишхонасида ўтирган К. жуда ҳам ҳолдан тойган алфозда эди. У ўзини ҳеч бўлмаса, мана бу, паст табақа хизматчилар нигоҳидан муҳофаза қилмоқ учун, худди жуда ҳам жиддий иш билан банд бўлмоқчидек гунашгасига олдига ҳеч кимни қўймасликни буюрди. Бироқ бирон-бир ишга машғул бўлмоқ истаб, нимагаки уринса нотинчлиги баттар ортди, оромкуриси устидаги ашқол-дашқолларни сураб, у ёқдан-бу ёққа айлантириб, жиҳозларни бир ердан иккинчи жойга олиб қўяр, кейин столнинг устидан қўлини йиғиштириб олиб, бошини ҳам қилганча музлагандек қотиб қоларди.

Кўзгатишган жиноий иш жараёни ҳақидаги фикр уни тарк этай демасди. Ўзини оқлайдиган хат ташкил қилиб, уни судга юборса, бир фойдаси тегармиди, деб кўп ўйлади у. Бунинг учун у мухтасар таржимаи ҳолини келтириши, унинг эса ҳар бир қатори ҳаёт йўлининг энг кўзга кўринган воқеа-ҳодисалари билан тўлдирилган бўлиши зарур; умуман, шундай қилиши тўғрими, у қайси асосга кўра ўзини оқлайди ёки бошқача йўл тутгани маъқулми, буни улар қўллаб-қувватлашармикан ё ўзларининг тушунчалари бўйича муҳокама қилишга тушиб кетишармикан, бундай тақдирда у буни уларга нима деб тушунтиради, қандай изоҳлаб беради? Унинг ҳақлигини оқлаш имкониятини берадиган бу хатни, қандай қилиб ҳимоя олдида қўл келадиган тарзда оқловчига етказиш мумкин. Оқловчи қандай қарор қабул қилиши керак, бу томонларини К. умуман билмас, аммо унинг оқловчиси бўлган кимса ҳам бирон-бир арзирли талбир-чора кўргани билинмас, мана бир ой ўтишига қарамай, ҳатто бирон марта уни ўз олдида чақирмади ҳам, олдинги барча музокаралардаги гапи ҳам К.да ҳеч қанақа бир яхши таассурот қолдирмади, ахир у одам К. учун ниманингдир уддасидан чиқишга қобилдай эди-ку. Ҳаммасидан ғалатиси устидан кўзгатишган иш ҳақида К. дан қарийб ҳеч нарса сўраб-суришгирмайди. Ҳолбуки туғишган саволлар бир талай бўлиши керак эди. Асосийси — муаммоларнинг дангал қўйилиши. К. нинг ўзи шундай бир ҳиссиётда юриб, бир талай саволларни ўзига бериб кўрарди. Бу оқловчи бўлса нимадир сўраб-суришгирмиш ўрнига гоҳ аллақандай нарсаларни лақиллар, гоҳ К. га терс ўтириб олиб, сукут сақлаганча, стол орқали эгилиб

олиб, ҳар хил шов-шувлар, олди-қочди гапларнинг йўқлигидан бўлса керак, соқолини силар, қизнинг қўлини узоқ вақт бўшатмай, гиламларга қарар, агар эҳтиёж туғилиб қолса, бир сафар К. Лени билан қўшилгандек худди шу жойда, шу онда истагини қондириш пайида бўларди. Вақт ўтиб борган сари у К.ни ёш боладек кўриб, ҳеч бир кераксиз насихатлар қиладиган бўлди. Шу боис ҳам К. бу бош оғритар беҳуда-ю бефойда, маза-матрасиз ваъз-насихатлар учун сариқ чақа ҳам бермасликка қатъий қарор қилди. Бу орада, юриш-туришидан ҳаддан ташқари мўмин-қобил бўлиб қолганини кўриб, оқловчи К.ни сувга тушган латтадай бўшашиб қолди, деб ўйлади чоғи, қайтадан уни озгина бўлса-да руҳлантиришга саъй этиб кўрди. Оқловчининг ҳикояларига кўра, унинг ўзи бунақа суд жараёнларининг бир талайида ютиб чиққан экан, аммо уларнинг кўпчилиги маъно-моҳиятига кўра бир қарашдаёқ ҳеч нарсага арзимас, худди шунинг учун ҳам уларнинг ҳеч биридан умид йўқ туюларди. Бу саъй-ҳаракатларнинг натижаси ҳув анови ердаги кутида ётар, гоҳ уларни столи галадонидан олиб, титкилаб кўяр, бироқ бу ёзишмаларни кўрсатишга келганда, ҳеч ҳам бу мумкин эмасдай, хизмат сири сифатида кўрсатмасди. Йиллар давомида тўпланган тажриба, бу суд жараёнларида қилинган кашфиётлар ҳеч бир шубҳасиз, К.нинг фойдаси учун иш бериб қолса ажаб эмас. Алалхусус, у ниҳоят ишга киришиб, биринчи арзномани қарийб тайёр ҳолга келтирди. Ҳимоя воситаси сифатида, у суд жараёнининг боришига кучли ижобий таъсир қиладигандек таассурот уйғонди, бу фавқуллодда муҳим эди. Афсуски, у бир нарсдан К.ни огоҳ этиши керак эди, — суд жараёни умуман бўлакча тартибда ривож олар, — биринчи арзномалар судда умуман қараб чиқилмас, инobatта олинмасди. Уларни шунчаки айбланувчининг кўрилаётган иш қоғозлари мажмуасига тикиб қўйишар ва олдиндан қилинган терговларда қайд этиб қўйилар, шунга кўра ҳам айбланувчининг содир этган жиноятини бўйнига қўйиш ишлари аввалгидан муҳимроқ, эътиборлироқ паллага кирарди. Агар арзгўй бирон нарсани уқтирмоқчи бўлиб туриб олса, ҳамма материаллар йиғилиб, ҳамма ҳужжатлар кўтарилганида унга нимадир дейишлари учун суднинг охирги, ҳал қилувчи қароридан олдин биринчи ҳимоя ўтинчномасига ҳам бир қур назар ташланади. Афсуски, аксарият ҳолларда умуман бошқача бўлиб чиқади: биринчи арзномани худо билади, қаергадир тикиб ташлашади, ҳатто гумдон қилиб юборишлари ҳам мумкин. Мабодо сақланганида ҳам оқловчиларнинг ҳар турли шовқин-сурони оралаб унга эътибор беришлари — астойдил ўқиб чиқишлари дарғумон. Буларнинг бари надомат қилишга лойиқ, бироқ, бир қисми ўзини оқлаб ҳам олади. К. у барча тафтишлар махфий сувратда кўрилишига диққат қилиши керак, албатта, суд керак деб ҳисобласа, уларни ошкора ҳам олиб бориш мумкин: бироқ қонунда ошкора олиб бориш қайд этилмаган. Жиноят ишидаги барча суд ҳужжатлари, айниқса, айблов номасига на айбланувчи, на унинг ҳимоячиси яқинлаша олмайди, шунинг оқибатида гоҳ улар бу ҳақида умуман билишмайди, гоҳ жуда ҳам ноаниқ, сал-пал билганларидан, биринчи арзномада нимага эътибор қаратишни билмайдилар, шу боис ишда унинг бирон-бир аҳамият касб этиши камдан-кам бўлади. Ҳақиқий, аниқ исбот-далилга эга арзномани эса кейинроқ, айбланувчи устидан кўзғатилган иш айбловнинг алоҳида банди бўйича кўрилаётганда, ҳеч бўлмаса, унинг қандайдир дараклари, миш-мишлари қулоқларига чалингандагина тайёрлаш мумкин. Шунгача ҳимоя ишини олиб бориш жуда ҳам қийин ва у бутунича яроқсиздир. Лекин бу атайин, шуни била туриб қилинади. Гапнинг очигини айтганда, суд ҳеч қанақа ҳимояга имкон бермайди, фақат бу йўлдаги уринишларга сабр қилиб келади, ҳатто бу сабр қилиб келиш руҳини унга мос келадиган қонун банди билан изоҳлаш мумкинми, шу саволга жавоб бериш ҳам муаммо, бунини тушунтиришнинг ўзи баҳсли. Шу боис ҳам кескин қилиб айтганда, суд тан олган оқловчиларнинг ўзи йўқ, ҳимоячи мақомида суд олдида чиқадиганларнинг аксарияти яширин суръатда иш олиб борадиган хуфя оқловчилардир. Англаб этилгандек, бу шу йўл билан тирикчилик ўтказадиганларни ҳаддан ортиқ таҳқирлайди, К. кейинги сафар суд девонхонасида бўлганида, оқловчиларга ажратилган хонани кўздан кечириб, масаланинг бу томони билан танишмоқчи бўлди. У ерда тўпланадиганлар, олий даражада жамиятдан юрак олдириб қўйганлар дейиш мумкин. Катакакдек тор, тўкилай деб турган пастқамгина

хонанинг ўзи ҳам, улар ортидан висир-висир қилиб жирканиш билан гапириш ҳам бу кишиларга суднинг салбий муносабатини билдиради. Хона кичкинагина туйнукдан тушиб турган бир тутамгина нур билан ғира-шира бўлиб туради, у ҳам шунчалик баландлаки, агарки бошингни кўтариб қарамоқчи бўлсанг, фақат димоғингга кир-чир анқиган ҳавогина урилмайди, балки худди шу ернинг тепасида қурилган ўчоқдан чиққан қурумлар бир зумда юз-кўзингни бежаб ташлайди, йўқ, бу етмайдигандек, у ер шунчалик тикилинчки, касбдошлардан бири бошқасини топмоқ керак бўлса, ёнидагини уриб-суриб ўзига йўл очишдан бошқа иложи йўқ. Бу хонанинг полини кўринг, ғаройиб манзаранинг ажиб намунаси, қандай ниятда қилинганини худо билади — мана шу полда бир йилдан ошдики, ёриқ пайдо бўлди, ўзи жуда каттакон эмасдай кўринади-ю ҳар қанақа одам йўғон-сўғонлигига қарамай, икки оёғи билан тушиб кетиши ҳеч гап эмас. Бу оқловчилар хонаси чордоқ устидаги иккинчи чордоқда жойлашган, шу боис мабодо кимнингдир оёғи шу уйиққа кириб кетса, у мижозлар кутиб турадиган йўлакнинг айни устида осилиб қолиб, ликиллаб тураверади.

Юмшоқ қилиб айтганда, оқловчилар гуруҳининг ишлаш шарт-шароити ана шунақа шармандали, аммо бу ҳеч кимни ажаблантирмайди. Катталарга шикоят қилишлардан ҳеч бир натижа чиқмайди, бу етмагандай, оқловчилар ўз ҳисобларидан қай бир даражада хоналарини таъмирлаб олишлари ҳам қатъиян тақиқланади. Шунга қарамай, оқловчиларга бу ҳам кам дегингиз келади. Улар қай бир даражада ҳимоя қилишни исташади, бироқ амалда барча умидни айбланувчидан кутиб, ҳамма оғирликни унинг зиммасига юклашади, ишни баимкон ўзларидан четлаштирадилар. Моҳиятан, бунақа мўлжал олишлар ҳам чакки эмас, қўлни совуқ сувга урмай, соҳибкароматликнинг лаззатини айтинг, бироқ бу хатти-ҳаракатнинг оқибати фавқулудда яқун топиб, айбланувчилар учун оқловчилар умуман кераксиз бўлиб чиқади. Ҳолбуки, судда айбланувчилар учун оқловчидан-да керакли бошқа бир касб эгаси йўқ. Аҳвол шундайки, бутун суд жараёни оммадангина сир сақланиб қолинмайди, ҳатто айбланувчининг ўзидан ҳам сир тугилади. Афтидан, қанча имконият туғилса, бу тартибларнинг умри шунча чўзилади, ҳолбуки, бунда имкониятлар, писмиқликларнинг адоғи кўринмайди. Айбланувчи жинойий иш қоғозларини кўриш ҳуқуқига эга эмаслиги аён, терговларда йиғилган маълумотлар билан бирон-бир хулосага келиш ҳаммасидан ҳам қийин, айниқса бу айбланувчининг ўзи учун кўтара азоб, бунга йўл-йўлакай бошқа бош оғритар ноҳушликлар қўшилади-да, тинчлик баттар йўқолиб, ичидан гулгула кучаяди, холос. Худди шу жойда ҳимоя қиламан деб унинг дардига тумшуқ суқулади. Сирасини айтганда, ҳимоячилар терговларга қўйилмайди, шунинг учун ҳам улар ҳимояда асқотади, дея имкони бўлиши билан шундоқ, терговчининг хонаси эшиги орқасига ўтиб олиб гап пойлайдилар, айбланувчининг жон-ҳолига қўймай, терговда сўралганини қайта-қайта суриштиришади, булардан кўпинча эса, ҳимоя учун бирон-бир фойда тегиши ўрнига барча иши ағдар-тўнтар бўлиб, чалкашиб кетади. Бироқ бу маълумот тўплашнинг энг асосий йўли эмас, бу йўл билан жуда ҳам кам нарсани билиб олиш мумкин, ҳолбуки, ҳамма жойда бўлганидек, бу ерда ҳам ишга қоришиб юрган устаси фаранг киши оқловчига қараганда кўпроқ маълумотга эга бўлиши турган гап. Ҳа, бу ерда асосий иш берадигани оқловчиларнинг таниш-билишлари бўлса ажаб эрмас, аммо улар ҳам ҳимоянинг қимматли, муҳим жиҳатларини ўзларича тўқиб-бичишади. Маълум бўлганидек, суд идорасининг куйи табақасидаги фаолият тартиби бутунлай номукамал, тепса-табранмас ва нафсининг қулига айланиб сотилганлар бунда тикилиб ётибди, К. ўзининг бошидан кечирган аччиқ сабоқларидан кейингина бунчалик кескинлик билан тешик-туйнути беркитиб, ёпиб олинган суд идорасида бу раҳналар қаердан солинганига тушунгандай бўлди. Оқловчиларнинг катта қисми ҳар қанақа йўллар билан суд идорасига суқулиб кирган бўлиб, улар айғоқчилик ва пора олиш илинжида бунда изғиб юришади, ҳатто фаолиятларининг илк давраларида айблов қоғозларини ўғирлаб олиб чиқиб кетиш ҳам шуларнинг иши бўлади. Албатта шундай қинғирликлар билан қўлга киритилган натижалар судланувчи учун ақловбар қилиб бўлмас муваффақият сифатида кўринишини инкор этиб бўлмайди ва шунинг учун ҳам кўпчилик майда-чуйда оқловчиларнинг куни туғиб, атрофларига одам йиғиш, янги-янги мижозлар кўпайтириш учун

худа-беҳудага оғизларининг суви қочиб, бу қаҳрамонликларини мақтаниб юришади, аммо жиноий иш жараёнини кўришнинг навбатдаги босқичида унинг ҳеч қанақа ижобий таъсири бўлмайди, ҳатто зиён-заҳмат етказиб қўйиши мумкин. Ҳақиқий маънодаги ҳал қилувчи рол ўйнашлар юқори мартабали амалдорлар билан ростакамига яқиндан таниш бўлишда юз беради, бироқ бу камдан-кам ҳолларда содир бўлишини ҳам унутманг. Фақат шутгина жиноий иш жараёнининг кўрилишига аввалига билинар-билинимас, кейинига эса борган сари ортиқроқ, сезиларли таъсир қилиши мумкин. Аммо бунақа имкониятга ноил бўлган оқловчилар камдан-кам топилади, шу жойда К.нинг омади келган, у одам танлашда адашмаганди. Доктор Гульд каби соҳиб икром, нуфузли таниш-билишларга эга оқловчилар унинг қисматдошлари орасида икки-учтадан ортмайди. Шунинг учун ҳам оқловчиларга ажратилган ғариб хонадаги мишиқилар давраси билан унинг салом-алиги йўқ, бундайлар билан алоқа қилиб ўтирмас, дахлдорлиги йўқ деса бўларди. У асосан суд амалдорларининг ўзлари билан қуёқ жўрачилиги бор эди. Худа-беҳудага судга қатнаб, унинг эшиги тагини чуқур қилиш доктор Гульд учун ёт нарса, соатлаб суд идораси олдида кун ўтказиб, бу тўраларнинг ногоҳ чиқиб қолишини кунлаб кутиб, сарғайиб ўтирадиганлар кутганлари мабодо юз берганида ҳам шу кимсаларнинг кайфиятига қул бўлган ҳолда, бирон-бир муваффақиятга эришмоқ учун ўлиб-тириладилар, таассуфки, ҳеч иш чиқаролмасдан, аксарият ҳолларда қуруқ қўл билан, яна бор умидларини ҳам йўқотиб қайтадилар. Э, йўқ, Гульдникида эса аҳвол бутунлай бошқача, бунга шахсан К.нинг ўзи гувоҳ бўлганди, суд амалдорларининг ўзи, ҳатто энг юқори мартабалилари ҳам ҳеч бири орланмай бу ерга ташриф буюришар ва гоҳ кўнгилларини бўшатиш учун бўлса керак, бор-йўқ гап-сўзларни очиқ-сочиқ тўкиб солсалар, гоҳ эса жиноят ишининг навбатдаги босқичини қандай давом эттиришда маслаҳат солиб, сал пардалаб, лекин ҳаммасини билиб олса бўладиган бир маромда мутлақ махфий маълумотларни бозорга соладилар, ҳар томонлама муҳокама этадилар, ҳаммасидан ҳам кўп учрайдигани улар алоҳида ишларда ўзлари келган қарорга ишончлари комил бўлиши учун ҳам сизнинг нуқтаи-назарингиз қандай деб астойидил сўраб-суриштиришади. Тўғриси, шунинг учун ҳам уларнинг бу айтганларига ишониб бўлмайди; ҳатто улар буни бутунлай яхши ниятда, айбдорни ҳимоя қилишнинг жўяли воситаси сифатида айтган тақдирда ҳам эртанги иш бошқача тарзда тус олиши ҳам ҳеч гап эмас, ҳа, ҳа, суд амалдорлари бу ердан тўғри чиқиб навбатдаги йиғилиш қарорини айтиб ёздиришга тушиб кетишлари ҳам мумкин, бу қарор эса айбланувчи учун дастлабки тергов йиғилишларидан кейин чиқарилган йиғилиш хулосаларига қараганда янада кескин, маълум айблов руҳи устун бир мақомда бўлиб чиқиши, биринчиларининг тамоман акси, уларни рад этиши ҳеч гап эмас. Албатта бунга қарши ҳимояланиш жуда ҳам қийин, афтидан, Гульдникида юзма-юз туриб, кўзга кўз ташлаб айтилган бу гап-сўзлар шундоқлигича қолиб кетади ва улар тақдири ҳақида ошқора муҳокама қилиб бўлмайди, ҳатто ҳимояга ўша мартабали киши билан орадаги кўнгли яқинлик қолсин деб ҳам интилиб кўрилмайди. Бошқа тарафдан эса бу мартабали шахслар бутунлай қонун-қоидага хилоф бўлмаган тарзда ҳимояга алоқадор бўлиб чиқадилар — ҳимоя томонида бўлишнинг ўзи омилкорлик, буни шундай тушунмоқ лозим: бу ишни инсонга муҳаббатлари боис ёки дўстона ҳиссиётлари кучлилигидан қилмайдилар, балки ҳар на бўлса-да ўзларининг фойдаларини кўзлаб шундай йўл тутадилар. Худди шу ерда суд тузилишида номукамаллик кўзга ташланади, масалан, ишлар бошидан оқ махфий суръатда олиб борилишига амр қилинади. Амалдорларга аҳоли билан боғланиб туришгани етишмайди, тўғри, одатий, ўртамаёна суд жараёнларидан улар яхшигина хабардор бўладилар, бундай суд жараёнлари баайни темир изга солиб қўйилгандек, ўз-ўзича, жуда силлиққина боради ва камдан-кам ҳолатлардагина уларни силкиниб, ағдар-тўнтар қилиш керак бўлиши мумкин. Аммо мана бунақа жиддийгиналарининг оддийгина йўсинига ҳам ҳар қанақа ёрдам қилиш умуман қўлларидан келмай қолади: буларнинг ҳаммаси ҳеч шубҳасиз, қонунларнинг чекланганлигидан, уларда инсоний муносабатларни тушунишда ҳеч вақо йўқлигидан далолат, бу эса кўзгатирилган ишнинг ичига киришга, — моҳиятига бориб етишга даҳшатли бир тарзда монелик қилади. Бу

тўралар оқловчилар олдига маслаҳат олиш учун келгани билан ортларидан бўйинларини қисиб шу ишга оид одатдагидан махфий ҳужжатларни кўтарганча чопарлар юради. Хув анови дераза олдида мадад сўраб келган бир жаноб адоқсиз ғам-ғуссаларга ботиб, Аллоҳдан, ишқилиб, бу ердан ҳаммадан кам кутишни сўраганча кўчага термилиб эзилиб ўтирганда, ўз столи устидаги ҳужжатларни титкилаган оқловчи, ишқилиб, унга жўяли бирон-бир маслаҳат топмоқ азобиди ёнади. Айни шундай дақиқаларда элак сувдан кўтарилади, ҳаммаси кўринади-қолади. Бу жаноблар ўз касбларига қанчалик эътимод қўйган бўлмасинлар, оҳ, қанчалик кўнгилсизлик, феъл-атворларидаги енгиб бўлмайдиган қусурлар ишнинг олға кетишига ғов бўлади. Уларга адолатли бир тарзда муносабатда бўлиш керак, ғовгалари шусиз ҳам жиддий, ташвишлари бошларидан ошиб ётибди, бу хизматни ҳеч ҳам енгиб деб бўлмайди. Суддаги мартаба ва мавқе поғоналарининг боши-кепи йўқ, ҳатто қайси хизмати учун унвон олишлари ҳам номаълум. Умуман суд ишларининг туғди-битдиси, махфий бир тартибга асосланади, айниқса, бу ерда тирикчилик қилаётган куйи табақа хизматчилари фаолиятлари кулгули ва ачинарли, шунинг учун ҳам улар ҳозир ўзлари кўраётган жиноят иши жараённинг кейини қандай боришини кузатиб бориш имконига қарийб эга бўлмайдилар, натижада бу иш уларнинг кўз олдида шундай бир даражада турадики, кўлларига қаёқдан, қандай савдоларни босиб келгани номаълум бўлганидек, кейинги тақдири нима бўлиши, қаёққа боришидан ҳам кўпинча улар ғовил қоладилар. Шундай қилиб, суд жараённинг ҳар қанақа босқичдаги хабардорлик, шунингдек, охириги ҳулосаси ва унинг асослари мана шу амалдорларнинг янгилишувларидан сув ичади. Қонун томонидан тақсимланганига кўра, улар ишнинг фақат айни пайтдаги қисми билан шуғулланиши ҳуқуқига эга бўладилар ва бу жараённинг кейинги тақдири, айниқса, ўз ишларининг натижалари борасида, суд жараённинг охиригача айбланувчи билан боғлиқ бўлган ҳимоя, уни қандай олиб бориш ҳақида ҳам қарийб ҳеч нарса билмайдилар. Демак, ана шундай бир шароитда ҳимоячи унга кўп қимматли маълумотларни бера олиши мумкин. Агар К. буларнинг барини ҳисобга олганда, суд амалдорларининг важоҳат билан асабий юришларидан, кўпинча, мижозлар билан хусуматли бир кўринишда муомала қилишидан ажабланмаган бўларди, лекин буни ҳамма ўзича бошидан ўтказганда билади. Хусусан жуда юзаки билимга эга бўлиб, бирон-бир ёрдам қўлларидан келмайди. Шу боис, зоҳиран сипо, хотиржам кўринишга уринганларида ҳам бундаги бари амалдорлар асабийликка мубтало бўлганлар. Уларни ҳаммадан кўра, кунда-шунда майда-чуйда ипирикчи оқловчиларнинг ўралашиб юриши қийнайди. Мисол учун, ривоят этилган мана бу мозий воқеаси, ҳайрон қоларли даражада айни ҳақиқатнинг ўзи. Бир нуруний, софдил, камсуқум амалдор қарийб бир кеча-кундуз ўтириб бир ишнинг устида бош қотирибди, аммо оқловчилар аралашishi билан иш фавқулудда бир тарзда чувалаштирилган эканки, — бу қоғозбозликдан боши қотиб, вазиятдан чиқишнинг бирон-бир чорасини қилолмабди. У қарийб йигирма тўрт соат ишлаб, бир натижага эришолмагач, эрталаб идорага йўл олибди ва кириш эшигида уни кўрган оқловчилар яшириниш пайида зинапоядан ўзларини отиб қочибдилар. Кейин оқловчилар зинапоя майдончасида йиғилиб олиб, буёғига нима қилишларини маслаҳатлашибдилар. Бир томондан, бу оқловчилар уни бўшатишни талаб қилиш ҳуқуқидан маҳрум, раҳбариятга устидан арз қилиш ҳақида гап бўлиши мумкин эмас, шунга кўра ҳам, ундан узоқроқ юришлари, беҳудага жаҳлини чиқармасликлари керак. Бошқа томондан, судда, жараённинг ичида бўлишга нима етсин, ундан ташқарида ўтказилган ҳар бир кун улар учун йўқотиш. Охири улар қария шўрликнинг таъзирини бериб қўймоқчи бўлишди. Юқорига бир оқловчи ўрнига иккинчиси, унинг ўрнига бошқаси тушиб чиқар, зинапоя бўйлаб у ёқдан-бу ёққа гизиллаб югуришар, юқоридан пастга тушишда ўзларига бутунлай эрк беришар, бироқ буям уларнинг назарида жуда ожиз қаршилиқдай туюлиб, пастда бошқа ҳамкасблар олқишлаб, урхо-ур қилишга ўтдилар. Бу масхарабозлик қарийб соат давом этди ва шунда бир жойга етдики, туни билан ишлаб тинка-мадори қуриган шўрлик қариянинг ҳаддан ташқари жонидан ўтиб кетди ва у девонхонада хушидан кетди. Бошда пастда турганлар бунга ишонишмади, ҳақиқатан ҳам эшик ортида ҳеч ким йўқми, деб ҳамкасбларидан

бирини юқорига йўллашди. Сўнг эса қаҳр-ғазаблари камаймаган ҳолда барчалари бирийўла юқорига кўтарилиб бордилар, аммо бирон нарса дейишга юраклари дов бермади чоғи, ҳеч нарса дейишмади. Оқловчилар, афтидан, шундай бир тоифаки, ҳатто улардан энг бориб турган ўламсаси ҳам, ҳамма шарт-шароитларга ўзларини дахлдор, қўлларидан бир иш келадигандек, бошларини тикиб кўраверадилар, бироқ суд тузилишида, жиноят иши кўрилишида билинмас даражада бўлса-да, ислоҳ қилишга, яхшилаш учун бирон-бир нарса қилишга ҳақиқий маънода уриниб кўришмайди, ҳолбуки, бу вақтда ҳар бир айбланувчи, ҳатто бориб турган эси пастлари бўлса ҳам, жинойий ишга бевосита дахлдор бўлганликларидан унга оид илк таассуротдан бошлаб, бошига келган қайғуни бартараф этишга ҳаракат қиладилар ва салгина бўлса-да, бу ишнинг бориш жараёнини яхшилаш, енгил қилиш пайида бўладилар. Афсуски, имконият ташқаридаги бирон-бир тadbирни қўллаётган деб кўпинча вақтларини беҳудадан-беҳудага йўқотганлари қолади. Энг тўғри йўл — кўрилатган ишнинг амалдаги тартиб-қоидага муросаи мадора қилмоқ. Ҳатто куч-қуввати ўз ичига сиғмаган бирон-бир киши майда-чуйдани ҳам шахсан тўғриламақчи бўлса, бу ҳам ўйламай, енгилтаклик билан қилинган адашиш бўлиб чиқади, ҳа, бу жинойий ишни келгуси кўриш жараёнларида нимадир уддалашда яхши бир воқеа эса-да, барибир ўз-ўзича у фақат ҳеч ўрни тўлдириб бўлмайдиган йўқотиш олиб келади, суд амалдорларида бу ишга нисбатан алоҳида қасос олиш, диққат қилиш ҳиссини кўзгайди ва кучайтиради. Асосийси — эътибор уйғотмаслик! Бунинг сенга ҳеч қанақа алоқаси йўқдек ўзингни бепарволарча тута билиш керак. Судни шундай бир баҳайбат махлуқ деб тасаввур қилишга уриниш лозим: ҳаммиса омонат бир мувозанатда — қалпис ҳолатда туради, агар сен ўзбошимчалик билан давом этаверади, хилоф равишда нимадир этиб қўйсанг, бу билан оёғинг тагидаги ерни ўзинг ўширган бўлиб чиқасан ва жарга кулаб тушасан, ҳад билмас ҳудудга эга суднинг ўзи эса бошқа бир ҳисобдан бу кичкинагина уйиқнинг ўрнини тўлдириб кетаверади, афтидан, унда ҳаммаси бир-бирига ўзаро алоқадор ва билинмай бошқача бўлиб чиққанда ҳам бирзумда бу янада сирли, янада қатъий, янада ҳушёр, янада даҳшатли тус олади. Яхшиси, оқловчилар ишини ўзига қўйиб бериш ва уларга халақит бермаслик керак. Албатта, гина-кудуратларнинг ҳеч кимга фойдаси йўқ, агарки бу ердаги жараёни бирон-бир киши тушунтириб беролмас экан, унинг нимасидан ҳам ўпкалайди, бироқ нима бўлганда ҳам бу девонхона директори олдида ўзини бунақа тугани К.ни роса изтиробга солди. Афтидан, кўрилатган ишга таъсир этиб, К. учун ким ҳам у-бу нарса қилиб бера олиши мумкин, мана бу нуфузли зотни ҳам рўйхатдан ўчиришга вақт етганга ўхшайди. Энди у атайин суд жараёнига доир яқингинада бўлиб ўтган хотираларни ҳам ўзидан узоклатмоқчи бўлди. Кўриб-билган бир талай воқеа-ҳодисаларга қараб ҳам бу барча амалдорларни она сути озидан кетмаган гўдаклар деса арзийди. Баъзан арзимас-нетмас хатти-ҳаракатлардан қутуриб кетишлари, пашшадан фил ясашларини кўринг, масалан, К.нинг муомаласига қараб — афсуски, бу жиҳатлардан ҳам кўз юмиб бўлмайди — ундан шунақа жиғибийронлари чиқиб дилозорлик йўлини тутадилар, ҳатто уларники туғиб қолса ўзларининг энг яқин дўстларини кўкракларидан итариб, гаплашмай қўйишар, фақат ўчакишиб бирон-бир ишга қўл уришади. Кутилмаганда эса, ҳеч бир асосиз, куракда турмайдиган қилиқлар қилиб ҳазиллашиб қолишлари мумкин, кўзлаганларининг ҳаммаси беҳуда бўлишига қарамай, ишқилиб, ҳеч нарса бўлмагандай яна муросага келиб, ярашиб олиш пайига тушадилар. Улар билан ош-қатиқ бўлиш жуда мушкул ва ошпа-осон, ҳеч бир рисолага тўғри келмайди. Баъзан худди бир инсон ҳаётига шу нарса зарурдай, ҳайратлангиритиш учунгина бу мавзудаги ҳамма билимлар эгаллаб чиқилади, натижада вақтинчалик бир қанча муваффақиятлар кўзга ташланиб қолади. Очиғи, ҳамманинг бошидан ўтгандек, шунақаси тез-тез бўлиб туради: кичкина бир ютуққа эриша олмай, фурсатлар эвасига келган ноҳуш, кўнгилсиз кунларда нима қилишингни билмай ўйланиб қоласан. Ахир бу суд жараёни энг бошиданоқ ҳаммаси яхши натижа билан хотима топиши аниқдай туюлган, бегоналарнинг ёрдамисиз, қанча-қанча ҳар қанақа югур-югурлар, йўқотилган ортага қайтмас, бу ишга эса майдагина муваффақиятдан ўзингда йўқ шод юрган эдинг-ку, энди эса ҳар қанақа ишончларингга дарз кетди, ҳатто қаршилик

билдиришга ҳам журъат қилолмай қолдинг, мабодо сендан кўрилаётган суд жараёнлари мароми ва моҳиятига кўра яхшилик билан яқунланадиганга ўхшайди, шу тўғрими деб сўраб қолишса, сен айнан ўзингнинг аралашининг билан бу умидларнинг ҳаммасини йўққа чиқариб берасан. Сенда биргина қандайдир ички ўз-ўзини ҳимоя қиладиган алламбало қолади, холос. Шубҳа-гумонларнинг бунақа хуружи хуружнинг ўзигина холос — оқловчилар ҳам бу дардга тез чалинадиган бўладилар, қайдаки кўришиб турган қониқарли иш тезда уларнинг кўли билан қайтадан қовлаштирилиб, йўққа чиқарилади. Оқловчилар томонидан ҳеч қанақа бир ёмонлик содир этилиши мумкин эмас. Ўзингиз бир ўйланг, кўрилаётган ишни айбланувчининг ўзи ўз кўлига ололмайди, бунақаси ҳеч қачон бўлмаган: демак, у алоҳида бир оқловчини бу ишга танлашга мажбур, оқловчи эса буни ҳеч нимадан ҳеч нима бўлса-да, кўлида ушлаб туради, холос. Ҳа, у қаердан ҳам бунинг бирон-бир йўл-йўригини топиб, қайвонилик қила олсин, ахир ўзи бошқа бировнинг ёрдамига кўз тикиб, зор бўлиб турган бўлса? Бундан бирон-бир ижобий натижа чиқмайди-ю, бошқа бир оқибат юз кўрсатади, жинойий иш кўрилиш жараёни навбатдаги босқичга ўтади, дейиш мумкин бўлса, унда бурилиш юз беради, яъни иш ҳам, айбланувчи ҳам, ҳамма-ҳаммаси ҳамирдан қил суғургандек жўнгина қилиб оқловчидан олиб кўйилади, бу ерда энди тўралар билан энг яхши таниш-билишчилик ҳам иш бермайди, уларнинг бари нима юз берганига ақли етмай қолади. Чунки бутун жинойий иш жараёни шундай бир босқичга келиб етадики, энди ҳеч қанақа ёрдам бериш мумкин эмасдай кўринади ва иш ёнига йўлаб бўлмайдиган суд идораларига оширилади, оқловчи учун айбланувчининг ўзи ҳам қўл етмас бўлиб қолади. Ниҳоят ажойиб кунларнинг бирида ўз уйига қайтган оқловчи столи устида бир уюм арзномаларга кўзи тушади, э, уларни у қанчалик пухталики билан тайёрлаган, ишнинг натижаси учун ниҳоятда фойдаси тегади деб кўз тутган эди; мана, уларнинг барини ўзига жўнатишибди ва жараённинг янги босқичида бу арзномалардан фойдаланиш тақиқлангани боис, улар бир уюм қоғоз парчаларидан иборат бўлиб қолган, холос. Аммо бу ишни кўриш жараёнида бутунча ютқазилди, деган маънони билдирмайди, ҳар қанақа воқеалар содир бўлишига қарамасдан, бундай мулоҳаза юритишга ҳеч қанақа асослар йўқ, фақатгина сен жинойий иш жараёнининг бундан кейин нима бўлиши ҳақида ҳеч нима била олмайсан ва билиб олиш ҳам умуман мумкин эмас. Бу истисно албатта, ҳатто К.нинг устидан кўзга тилган иш жараёни ва шунақа мусибатга дучор бўлиши мумкин эса-да, лекин бахтига ҳозирча иш бунчагача етиб бормаган эди. Ҳозирча оқловчилар фойдаланиши мумкин катта имкониятларни тасаввур этса бўлар, шунинг учун К. улар кўмагидан истифода этмокдан ҳеч бир шубҳага бормасди. Ҳалигина айтилангандек, илтимосномалар ҳеч қасққа жўнатилмаган, бунинг учун шошилгани ҳам йўқ, балки бундан-да яхши талбир амалдорларнинг тилини топиш учун пайида бўлинган, уларга илк бора илтимос билан мурожаат қилинган эди. Бироқ бу кўл солишлар — ҳақиқатдан англаб олиш керак бўлса — ўзгариб турадиган музаффариятлардир.

Яхшиси, булардан кўпам умидланавермаслик керак, бўлмаса бу К.га ёмон таъсир этиши, унинг ҳалдан ташқари қувончли умидларини кўзга тиб юбориши ёки уни жуда ҳам кўрқитиб қўйиши мумкин, фақат бир нарсани баралла айтса бўлади: бир қанча амалдорлар фавқулодда олийжаноблик билан бу хусусда гапиришди ва амалда бирон-бир ҳаракат қилишга бутунлай тайёр эканликларини изҳор этдилар, худди шу паллада бошқа бирлари эса совуққонларча, ҳатто хусумат билан минғир-минғир қилдилар, сал бўлмаса рад жавоб қилишдан тийилиб, ўз муносабатларини билдирдилар. Умуман олганда, бу натижалар бир сўз билан айтганда, кўнгилга умид берарди, руҳни кўтарарди, аммо бундан бирон-бир ҳал қилувчи хулоса чиқариш мумкин эмас, булар шунчаки йўлига дастлабки музокаралар бўлиб, бу дастлабки музокаралар қай даражада қимматга эга эканлигини фақат иш жараёнининг кейинги ривож кўрсатиб қолса ажаб эмас. Шунга қарамай ишда ҳали ҳеч нарса йўқотилмаган деб ҳисоблаш мумкин, у-бу нарса бўлиб ўтса-да, девонхона директори эътиборини яна бу ишга қаратилишга эришилганда борми, бу бир талай талбирлар қабул қилинишига йўл очган бўларди, ҳеч бўлмаганда ҳар қалай, худди жарроҳлар айтганидек, ярага ҳеч қанақа гард юлмаган, бу ёғига иш қандай тус олишидан назардан қочирмай, сабр-бардош билан кутиш керак, дегани бўлади.

Шунга ўхшаш ўй-фикрлар билан юрган оқловчи суҳбатларда роса тўлиб-тошади. Бу ҳар бир учрашув олдидан қайтарилади. Ҳамиша қандайдир муваффақият қозонишларга имконият мавжудлиги гапирилса-да, улар нималардан иборат эканлиги ҳеч қачон айтилмайди. Биринчи арзнома устидаги ишлар тўхтовсиз давом этар, бу саъй-ҳаракатларга қарамай, у ҳали яхлит бир тарзда тайёр бўлмади, фақатгина кейинги учрашув олдидан айнан у энг катта имтиёз бўладиганга ўхшарди, худди шундай сен қиласан ўттиз, худо қилади тўққиз, деганларидек, бу аризани таҳрир қилиш йўсуни — муваффақиятлироқ чиқариш имконияти учун кейинги икки-уч кун истисно тариқасида жуда ҳам ноқулай бўлиб чиқди, ҳолбуки олдиндан кутилганича ҳам бунинг аввалдан ҳеч ким бийрўла қилиши мумкин эмас. Агарки, К. бу боши-кели йўқ, сафсата сотишларга эътибор бериб, ҳатто, иш жуда судралиб, секин жилаётганини билиб, бу барча қийинчиликларни сарҳисоб қилса ва айтса, унга шу ердаёқ қарши чиқиб, ҳеч ҳам иш пайсалга солинмаяпти деб оғзига уришлари турган гап, ҳолбуки К. ўз вақтида оқловчиларга мурожат қилганида жараён бундан баттар, аччиқ ичакдек чўзилиб кетган бўларди. Бироқ, минг афсуски, шу ерда у хатога йўл қўйди, бу хатолик эса фақатгина ҳозир эмас, келгусида ҳам бир қанча мушкулликларни туғдириши тайин.

Унинг бу катновларига ягона роҳат-фароғат бағишлайдигани Ленининг кириб-чиқиб туриши деса бўлади: у ҳамини К. бу ерда бўлганида чой олиб кириб, ажабтовур бир ҳолат уюштирарди. У К.нинг орқасида туриб олиб, худди оқловчига қараётгандай бўлиб, антиқа ҳийла-найранлар ўйлаб тошар, қанақадир ҳарислик билан финжонга жуда ҳам паст қийшанглаб эгилар, чой қуяр ва ичар, К.нинг қўлини қаттиқ сиқиб, унга даъваткор имо-ишоралар қиларди. Шунда бутунлай жимлик чўкади. Оқловчи чой ичар, К. эса Ленининг қўлларини сиқиб ўтирар, Лени ҳам гоҳо ботиниб К.нинг боши оша унга латиф бир нигоҳ ташлаб қўярди.

— Сен ҳали ҳам шу ердамисан? — чой ичиб бўлган оқловчи ундан сўраб қолди.

— Мен идиш-товоқларни йиғиштириб олмоқчи эдим — Лени, сўнгги бор қўл қисийш асносида жавоб қиларкан, шу заҳоти лабларини артган оқловчи яна янги куч, зўр иштиёқ билан К. га қараб гап уқтиришга тушади.

У К.ни тинчлантормоқчими ёки руҳини чўктормоқчи? К. ҳеч нимани тушунмади, бу кишим яна нимани дундириб бермоқчи, ҳолбуки унинг ўзи К.нинг ҳимояси умид қилиб бўлмайдиган қўлларда эканлигини балодай яхши билади. Эҳтимол оқловчининг гапида жон бордир, у ҳақиқатан ҳам К.нинг жинойий ишига ўхшаш ишни ҳеч қачон ўз қўлига олмагандир. Ҳолбуки, шундай ҳам бу оқловчининг хатти-ҳаракати аён, у бу ёруғ оламда ўзи учун энг қулай, қўл келадиган йўлни танлаб олишни истайди. Унинг гап-сўзларидаги энг шубҳа уйғотадиган амалдорлар билан шахсан танишлиги, катта кишилар орасида ошна-оғайнилари кўплигини бот-бот таъкидлайвериши. Оқловчи аслида нукул паст табақа хизматчилар, тобе кишилар ҳақида гапиргани-гапирган, албатта улар хизмат вазифаларидаги тезкор, фаолият юриштиларига кўра, кўрилаётган жинойий ишнинг иланг-биланг бурилишларида нимадир қилишлари мумкин. Аксига олиб улар айбланувчи учун ана шу бурилишлар нобон бўлиб чиқиши учун жон куйдириб, эҳтимол бунинг учун оқловчидан усталик билан фойдаланган бўлишса-чи? Улар ҳар бир жинойий ишни кўришда ҳам бунақа мақсадни ўз олдиларига қўйвермасалар керак, бу ҳақиқатдан жуда узоқ, балки оқловчининг ўзига қилган астойдил хизматларига яраша унга ёрдам қилиб юборишлари ҳам мумкин, чунки бундан суд амалдорларининг ўзлари кўпинча манфаатдор бўладилар, шунга кўра, уларнинг донғи чиқади. Улар К.нинг ишига қандай қилиб аралашилари мумкин. Агар ҳақиқатдан ҳам иш шунақа даражага келиб қолган бўлса, аҳволни ўнглаш фавқулодда қийин, оқловчининг ишоничи, жуда ҳам жиддий бўлган бу ишга бошланоқ суд идоралари қора кўзойнак билан қараётган бўлиб чиқмайдиларми? Йўқ, ҳали олдинда кўзланган мақсадларга кўра ҳеч қанақа шубҳага бориб бўлмайди. Бироқ, бошқа бир хавфнинг аломатларини чамаласа бўлади: зеро, бир неча ойдан буён кўрилаётган иш бир жойда туриб қолди, биринчи илтимос аризаси ҳали юборилгани йўқ, оқловчининг фикрига кўра, ҳали уни ишга қўйиш вақти келмаганмиш, суд

жараёни хавфсирашга арзимайдиган, кўнглини хотиржам тутаверса бўладиган қуйи бир босқичда бўлиб, бош оғритиб, арзномани ишга тиқиштириш шарт эмас эмиш; аммо бу айбланувчининг диққатини чалғитиб, мудҳиш режани амалга оширишга жуда қўл келиб қолиши ва бирдан унинг оёқ-қўлини боғлаб бериб, устидан ҳукми ўқиб қўйишга йўл очилиши ҳеч гап эмас ёки кам деганда айбланувчи учун тергов олиб борилиши муваффақиятсиз тарзда якунланиб, юқорироқ бир босқичда кўрилишга узатиши мумкин.

Йўқ, К.нинг ўзи бу ишга аралашмаса бўлмайди. Силласи тамоман қуриган, айнаи шу қиш тонгида унинг бутун фикри хаёли шундай қилиш керак деб турар, у ҳеч бир тортишувсиз бунга ишончи комил эди. Суд жараёнига нисбатан бошда ҳис қилган ижирганишга ўхшаш туйғу ҳозир қайгадир йўқолди. Гуё у бу ёруғ оламда ёлғиз ўзи қолгандай, ҳали ҳам устидан қўзғатилган бу ишга менсимасдан, беэътибор қарамоқчи бўлади, ҳолбуки ҳеч қанақа шубҳаларга ўрин қолмаган, шунчаки ҳеч нарсада ҳеч нарса жиноий иш қўзғатилиши мумкин эмас. Бу етмагандай, амакиси уни оқловчининг олдига судраб боргандан кейин оилавий ўзаро боғлиқликлар, номус-ор масаласи билан ҳам эндиликда ҳисоблашмаса бўлмаслигини тушуниб қолди; ҳа, яна унинг иш фаолиятининг кетиши ҳам қисман бу суд маромининг боришига боғлиқ бўлиб қолганлигини ҳис қилиб турар, шунинг учун ҳам унинг ўзи эҳтиётсизлик ила ҳатто қанақадир тушунтириб бўлмас қониқиш билан устидан қўзғатилган ишни эшитган таниш-билишлари муносабатини кўнгли тўлиб эсига тушиб кетар, бошқа бировларнинг бу ҳақда қайдан хабар топганларига ҳам ҳайрон қолар, ҳатто фройляйн Бюрстнернинг муносабати ҳам ишнинг бориш жараёнига боғлиқ тарзда ўзгариб, қийшанглаб турар, — лекин унинг ўзи бу қўзғатилган суд жараёнини қабул қилсинми, ёки, йўқ, унинг учун қарийб танлаш имкони қолмаган, у шундай бир гирдобга тушиб қолгандики, омон қолиш учун фақатгина курашиш, керак эди. Мабодо ҳозирданоқ тинка-мадори куриб қолган бўлса, бу унинг учун ёмон, ҳолингга вой дегани эди.

Шунга қарамай, ваҳима қилиб айлоҳаннос соладиган ҳеч бир воқеа ҳозирча содир бўлганича йўқ. У ўз банкида фаолият юритган қисқа бир фурсатда жуда қийин ва масъулиятли йўлни босиб ўтиб, юқори бир мансабгача кўтариб боришнинг уддасидан чиқди ва лаёқати ҳамма томонидан эътироф этилиб, анчадан буён шу лавозимда ҳовлиқмай-нетмай касби-корини давом эттириб келяпти; шундай экан, демак энди у мана шу барча иқтидорини устидан қўзғатилган ишни бартараф этишга қаратиши керак, шунда, ҳаммаси яхшилиқ билан унинг фойдасига ҳал бўлиши бегумон. Лекин ҳаммасидан олдин, бу ишда жиндаккина бўлса-да муваффақиятга эришмоқчи экан, бирон-бир айби борлиги ҳақидаги ҳар қанақа шубҳа-гумонни фикри-хаёлидан улоқтириб ташлаши керак. Ҳеч қанақа айби йўқ. Кўрилатган бутун суд жараёни — банкда залворли бир ишни уддалаши учун тер тўкадигандек заҳматли, азияти ўзига яраша залворли юмуш, холос, унда ҳам ҳаёт қонуниятига кўра ҳар қанақа хавфу хатарлар бўлиши табиий. Шунинг учун олдиндан унинг эҳтиёт чорасини кўриб қўйиш керак. Қанақадир бир даражада бирон-бир айб содир этилган бўлса бордир деган хаёлга бориш хилоф, бунақа шумшиқ фикр билан ўйнашиб бўлмайди, аксинча, барча фикр-ўйларни ўзининг мутлақ ҳақлиги теварагида жипслаштиришга эришиши керак. Бунда эса муқаррар равишда оқловчини бу ишдан қанча бўлса, шунча тез, бутун кечқуруноқ четлаштириш қарорига келиш нур устига аъло нур бўлади. Очиги, бу айнан шу оқловчининг ўз лутфи билан айтганда, кўз кўриб, қулоқ эшитмаган намунавий тадбир бўлар ва шунинг учун ҳам оқловчининг жонини чиқариб юборса керак; бироқ К. энди бунга ортиқча чидаб ўтиролмайди. Чунки унинг ўзи оқлаш йўлидаги бор куч-қувватини бериб, қилган ҳаракатига айнаи шу оқловчи тўқиб-бичган, уюштирган аллам-балолар тўсқинлик қилиб, ер-парчин этиб тургани сир бўлмай қолди. У қандай қилиб, бўлсада ўзининг тобелигини улоқтириб ташлаганида эди, пайсалга солмай шу заҳоти арзномани керакли жойга йўллар ва эҳтимол бунга кўз ташлашлари, инобатга олишлари учун кун ўтган сари пайдар-пай қўшимча арзномалар йўллаб туришга тўғри келиши мумкин. Бироқ у кўриб юрганидек, буни амалга ошириш учун бошқаларга ўхшаб, йўлакда қўзлари тўрт бўлиб шляпасини эса ўриндиқ тагига қўйганча ўтирмоқчи эмас. Бунинг ўрнига унинг ўзи, балки бирон-бир

таниш аёллардан топилар, ишқилиб, ким бўлмасин, биронтаси ҳар куни тўғридан-тўғри бориб, суд амалдорларини гирибонидан олади, терговчининг столи ёнида юзма-юз ўтириб К.нинг арзномаларини астойдил кўриб чиқилишига муваффақ бўлади. Бу ерда шилвирамоқ ярамайди, бор имкониятларни ишга солиб ташкиллаштириш, ҳаммасини текшириб чиқиш ҳеч бирининг изидан қолмаслик. керак; майли, охир-оқибат суд бирон-бир айбдор деб топганда ҳам айблов ҳодисасига дуч келганда, ўз ҳақ-ҳуқуқини талаб қила олсин, бу чоҳдан чиқиб кета билсин.

Бироқ буларнинг барини ўз қўли билан қилишига ишона қолса, бошқа гап эди, ҳолбуки, бу арзномаларни қандай тайёрлашни тасаввур қилишининг ўзи унинг учун энгиб бўлмайдиган машаққат эди. Бир ҳафтагина олдин бу қоғозларни тайёрлашда нима керак бўлиши ҳақида ўйлар экан, илк бор бир қанча ноқулайликларга дуч келишини ҳис қилди. Ҳатто шугинанинг ўзи шунчалик қийин бўлар деб етти уҳлаб тушига кирмаганди. Унинг эсига бир воқеа тушди: бир куни эрталаб ишхонасида юмушларга кўмилиб ўтираркан, бирдан у буларнинг барини бир чеккага улоқтирди-да, балки кейинроқ бирор-бир тепса-тебранмас оқловчига бу қораламалардан фойдаланиш учун берарман деб, арзнома қоралаш учун ён дафтарчасини олди; шу паллада эса директор хонасининг эшиги очилиб, жарангдор қаҳқаҳа отиб, унинг хонасига директор муовини кириб келди. Бундан К. жуда ҳам ноқулай аҳволга тушиб қолди. Ҳолбуки, директор муовини ҳеч ҳам унинг ўтинчномаси устидан кулмаган, бу ҳақида у қаердан ҳам билсин, балки унинг кулгусига сабаб ҳозиргина эшитган биржа ҳангомаларидан бири эди, у бу ҳангома унга ҳам тушунарли бўлсин деган ниятда, К.нинг столи устига энгашиб, қораламалар учун очилган ён дафтарчаси варағига расм солишга тушиб кетди.

Бироқ бугун К. бу каби ноқулайликлар ҳақида ўйлашни бир чеккага йиғиштириб, нохушликлар ҳақидаги барча хотираларни унутган ҳолда арзнома ёзиши зарур бўлиб турарди. Агар у хизмат пайтида бу ишга вақт ажрата олмаса, бошқа пайт, демак кечаси, уйга келгандан кейин ёзишга тўғри келади. Мабодо кечалари ишлаш ҳам етмай, камлик қиладиган бўлса, таътил олиши лозим бўлади. Фақатгина ярим йўлда тўхтамаслик керак, тўхтамоқнинг оқибати ёмон бўлишидан ташқари, ҳамма жойда ва ҳар ишда унга панд бериши аниқ. Тўғри, арзнома ёзиш узоқ, қарийб адоқсиз тер тўкишни талаб қилади — унинг ҳеч боши-кеги йўқ. Ҳатто иродаси темир киши ҳам бундай қоғозларни мукамал бир тарзда тайёрлаши мумкин эмас, ақл бовор қилмайди, деган фикрга келиши мумкин. Фақатгина ҳар қанақа порахўрлик ёки оқловчининг нима балоларни бичиб-тўқиши йўлда тўғаноқ бўлиб чиқмайди, балки айбловнинг ўзи нимадан иборатлигини билмаслик катта ғов бўлиб туради, шунинг учун ҳам унга ҳар қанақа мумкин бўладиган, фойдаси тегиш эҳтимоли бор кўшимчаларни кўшиш, бугун ҳаёт йўлини муфассал ёзиб чиқиш, хотирада ҳар бир майда-чуйда воқеа-ҳодисаларга тиклаб ва уларни ҳар томонлама текшириб кўриш керак бўлади. Бу эса қанчалик мусибатли юмуш. Балки бу иш нафақага чиқиб кетган бирон-бир қарияга қўл келиши, у нима биландир миясини банд қилиб, ўзини овунтириш учун болалик кунларини хотирга олиши, шу билан имилдоқ ялдо кунларининг танобини тортиб қўйиши мумкин. Аммо К. каби бир киши эрмак учун эмас, балки куч-қувватини иши учун асраб-авайлашга мажбур, қолаверса, лавозими ҳам шунга яраша тикка ўсиб, кўтарилиб бораётганидан вақтнинг ҳам елдиримдай учиб кетаётганини айтмайсизми?

Бир ёқдан директор муовини каби унинг лаёқатидан тинчини йўқотганлар таъқибу тазъийқларни кучайтиргандан кучайтириб ётибдилар; бу кишимиз навқирон бир ёшда, гўзал бир кечалар билан ўз тунларини безамоқни истади, аксига олиб, у эса худди шу ҳолида ҳаммасидан воз кечиб бу ҳужжатларни тайёрлаш учун боши билан шўнгиши керак! Ва К. яна хаёлан ўзига ачиниблир кетди. Ишқилиб, у бу хусусидаги пайдар-пай келаётган ўй-ташвишлар оқимини бас қилиш учун беихтиёр, расмиятчилик учун қилинадиган қабулхона кўнғироғини босиб юборди. Мурватни босди-ю, у соатига кўз ташлади. Қарийб, ўн бирга етаёзибди, демак, у қимматли икки соатини ҳавога соуриб, бу ерда бўлмагур хаёллар суриб ўтирибди, аммо аввалгидан-да ҳориб, тинка-мадори

қурганини ҳис қилди. Ҳар қалай, вақтни беҳуда ўтди деб бўлмайти, қандай бўлмасин фойдалироқ, самаралироқ нимадир қилишни кўнглига тугди.

Бундан ташқари чопар аллақачон икки жанобнинг ташриф қоғозини киритиб берган, улар кўзлари нигорон бўлиб К.нинг таклифини кутиб ўтиришарди. Аксига олиб, улар банкнинг жуда керакли мижозлари бўлиб, ҳар қандай вазиятда ҳам кутиб қолишлари мумкин эмасди. Нега улар ана шундай эгасини ит танимайдиган ноқулай вақтда ташриф буюришди ва К.дай ўз ишига масъулият билан қарайдиган тиришқоқ бир ходим қайноқ фаолият кўрсатиш керак бўлган қимматли бир лаҳзаларда уларни эшик ортида маҳтал қилиб, шахсий ишлари билан машғул бўлиб ўтирибди, дея бу жаноблар унинг ўзидан сўраб қолсаларчи? Ҳаммаси учун жонидан тўйган К. бу эзгин кайфиятнинг натижаси нима билан тугашини тасаввур қилса-да, ноилож ўрнидан туриб, биринчи мижознинг истиқболига чиқди.

Бу киши К. яхши билган кичкинагина, пачоқ гавдали фабрикачи эди. У К.ни муҳим юмушлардан чалғитгани учун узр сўраган бўлди ва К. ҳам ўз навбатида уни узоқ куттириб қўйганлигидан хижолатда эканлигини изҳор этди. Бироқ унинг гаплари шунчалик нотабиий чиқдики, агар фабрикачи ўз ташвишлари билан ҳаддан ташқари банд бўлмаганида, у К.нинг овозидаги соҳталикини албатта сезиб қолган бўларди. Бунинг ўрнига у шошилиш билан барча чўнтақларидаги ҳисоботлар ва жадвалларни суғуриб олиб, уларни К.нинг олдига ёйиб ташлади ва алоҳида бандлар билан уларни шарҳлашга тушиб кетди, ҳамда шу тезкор кўз ташлаб олишдаёқ, ҳисоб-китоблардаги кўздан қочган у бу камчиликларни тuzатди, шу аснода К. билан бир йил олдин шундай бир битимга келганини эслатди, йўл-йўлакай эса бу сафар бошқа бир банк арзирли бир ён бериш билан шундай битимга келишга тайёр эканлигини гапида қистириб ўтди ва охири бунинг учун у К.нинг фикрини, кенгашини эшитиш учун келганлигини изҳор этиб, чақаги тинди. К. ҳақиқатдан ҳам бошда, катта қизиқиш билан фабрикачининг ҳар бир гапини тинглаб, тарозига солиб ўтирди. Унинг фикри хаёлини ҳам мўмай даромад қилса бўладиган фойдали бир битимга келиш нияти эгаллаб олди, афусуски, бу узоқ давом этмади, кўп ўтмай у бу гапларга қулоқ солиб ўтиришни бас қилди, шунда ҳам бироз вақт фабрикачининг ишгиёқ билан айтаётган сўзларига қўшилгучи кишидай жавоб ўрнида бошини қимирлатиб ўтирди, сўнг эса буни ҳам йиғиштирди, гоҳ унинг тап-тақир кал бошига разм солиб қўйиб, қоғозлар устига энгашар экан, бу вайсаллари беҳуда эканлигини фабрикачи қачон тушуниб етади, деб ўз-ўзидан сўрарди. Ниҳоят фабрикачи жимиб қолгач, К. ҳам бошда жиддий қиёфада ўйланиб турди, гўё бу билан у бировнинг гапини тинглаб, қабул қилиш вазиятида эмаслигини сукут аломати билан билдирмоқчи, буни тушуниб олиш учун имконият яратаётгандай бўлди. Аммо фабрикачининг оч арвоқдай бутунлай ўз дардига ботиб қолган нигоҳларига кўзи тушди-ю, ҳар қанақа эътирозга ўрин йўқлигига амин бўлди ва чор-ночор иш борасидаги суҳбатни давом эттирмаса бўлмаслигини тушуниб етди. К.баайни буйруққа бўйсунгандек, бошини қуйи эгиб, қаламини судрагандек қилиб қоғоз устида юритганча, айрим жойларига эътиборни ошириш керакдай қандайдир сон-санокларга кўз солиб ўтирарди. Афтидан фабрикачи бу ҳолни К. нимагадир рози эмас, деб чамалади, эҳтимол ҳисоб-китоблар у даражада аниқ эмасдир, балки улар билан ишни бир ёққа суриб беролмас, нима бўлганда ҳам, фабрикачи қўлидаги қоғозларни ёпиб, уларни К.нинг олдига яна-да яқин суриб қўйди-да, яна қайтадан ўз ишининг умумий қирралари хусусида тушунтиришга киришди.

— Буларнинг бари жуда мушкул, — фабрикачи қоғозларни ёпганда, К. шундай деб, лабларини жийирди, — энг тўғриси, бутун хаёлни бир жойга қўйиб, ҳаммасини яна бир бор эринмасдан кўриб чиқиш керак, — у беихтиёр ўзини орқага ташлаб, ўриндиққа суянди.

У эндигина нигоҳини кўтарганди ҳам, директор хонасининг эшиги очилиб, узоқдан, гўё тугун ичида қолгандек гира-ширада имиллабгина келаётган директор ўринбосарининг шарпаси кўзга ташланди.

К. бунга парво ҳам қилмади, лекин фабрикачининг фавқулудда ўзгариб, терисига семай кетгани уни-да қувонтирди, ахир бу фабрикачидан қутулишнинг айна мавриди келганлигини кўрсатарди. Фабрикачи шу чоқ курсидан сакраб

туриб, директор муовинининг истиқболига шошди. К. унинг бундан-да ўн баробар илдамроқ тезликда ҳаракат қилишини истарди, чунки директор муовинининг бирдан айниб қолиб ортига қайтиб қолишидан кўрқарди. Хавфсиз бехудга ўхшарди, чунки икки жаноб бир-бирларининг қўлларини дўстона қисишганча чеҳралари очилиб кўришдилар ва бирга-бирга К.нинг столига яқинлашишди. Фабрикачи жаноб прокурис т бу ишни жўнаштириб юборишга ҳеч бўйни ёр бермаяпти, деб К.дан нолиб қолди ва унга қараб бошини силкиб қўйди ва директор муовинининг кўз қараши остида қоғозлар устига янада бошини пастроқ эгди. Иккиси ҳам К.нинг столига энгашиб, қоғозларга бор эътиборни қаратишгач, фабрикачи нима бўлса ҳам директор муовинининг диққатини тортиш учун жони ҳалак бўлиб, уни аврашга ўтди. К.га бу икки жаноб ҳаддан ташқари ғовлаб кетиб, ҳамма жойни эгаллаб олгану энди эса боши узра туриб, ўзининг тақдирини ҳал қилаётгандай туюлди. У оҳиста ва эҳтиёткорлик билан тепада нима воқеа юз бераётганига кўз ташлаш умидида нигоҳини юқори кўтарди; стол устида ётган қоғозлардан бирини, ҳеч бир томонга қарамай, кафтига олди ва оромкурсидан секин-асталик билан бир миқдорда кўтариларди, шу билан икки суҳбатдошни ўзидан нари ҳайламоқчи бўлди. Бу пайтда у ҳеч нима ҳақида ўйлай олмас, тошган тадбирни давом эттирар экан, ўзининг бундай тутиши натижаси бирон-бир имкониятга йўл очиб, ҳамма томондан ўзини оқлайдигандек эди. Директор муовини катта эътибор билан фабрикачини тинглаб экан, К. кўтарган қоғозни кўриб турган бўлса-да, жаноб прокурис т учун жуда ҳам муҳимдир, деган андишага ҳам бормасдан, ҳатто ўқиб кўриш у ёқда турсин қиё ҳам боқмади, фақатгина уни К.нинг қўлидан олар экан, “Раҳмат, мен ўзи ҳаммасини аллақачон биламан” деб, қоғозни хотиржам стол устига қўйди. К. унга хушламайгина кўз қирини ташлади. Бироқ директор муовини унинг бу қарашини пайқамадим, борди-ю пайқаганда ҳам бундан янада кўпроқ севинган бўларди. У бу пайтда бирдан қаттиқ қаҳқаҳа отиб, ҳаммаёқни бузди, ҳатто кўпроқ жавоби учун фабрикачи олдида хижолатли кўрсатди ўзини, сўнг эса бир нарсага узил-кесил битим тузиш ниятида уни ўз иш бўлмасига таклиф этди.

— Бу иш ҳар томонлама жиддий, — деди у фабрикачига қараб, — менга бунинг сабаби беш панжадек аён. Жаноб прокурис тга келсак, — у бу сўзини фақат фабрикачига даллдордай қилиб деди, — биз уни ҳоли қолдирсак, менимча, виждонан энг тўғри йўл тутган бўлар эдик. Сизнинг ишингиз хотиржам муҳокамани талаб этади. Унинг бутун жуда ҳам иши бошидан ошиб кетган кўринади, шунинг учун ҳам қабулхонада кишилар уни соатлаб кутиб ўтиришибди.

К. директор муовинидан юзини терс ўтиришга бир баҳя қолди ва ўзини анча-мунча зўрлаб жилмайди. Шунда ҳам базўр, фақат фабрикачига билинар-билимас табассум қилиб қўйди. У энгилгина таъзим қилпандек олдинга энгашиб қўйди-да, столга икки тирсагини тираб олиб, қайтиб улар билан иши бўлмади, ҳудди икки жанобга савдо пештахтаси орқали қараган дўкандор каби ўзини тутди, улар эса ўзаро ниманидир келишиб олганча, стол устидаги қоғозларни йиғиштиришиб, директор хонаси ортига ғойиб бўлишди. Эшикка етар-етмас фабрикачи яна бир бор ортига ўтрилиб, жаноб прокурис т хайрлашмаймиз, мен натижалардан сизни хабардор этмай ажралмаймиз, деди, бундан ташқари яна бир сизга айтадиган кичкинагина янгилигим бор деб қистириб қўйди.

Ниҳоят К.нинг бир ўзи қолди. У навбатдаги мижознинг ҳожатини чиқариш учун бу ёққа қақаришни ҳаёлига ҳам келтирмади, аниқ-тиниқ бўлмаса-да, ҳар қалай қабулхонада ўтирган кишилар гўё у фабрикачи билан банд деб ўйлашга ишончи камил, шунинг учун ҳеч ким, ҳатто чопарнинг ўзиям унинг олдида киришга журъат этолмай ўтирганини тасаввур қилди, бу ҳазилакам омад эмас. У дераза олдида келди, унинг рафига ўтирганча бир қўли билан лўкидонни ушлаб, хиёбонга разм солди. Қор ҳамон уриб ётар, об-ҳаво ҳали-бери очиладиган эмасди.

У узоқ пайт қимирламасдан ўтирди, айнан уни нима ташвишга солаётганига тушунмай, фақат ахён-ахёнда, қанақадир шовқин-сурон эшитилаётган қабулхона тарафга елкаси оша кўрқа-писа қараб кўяр эди. Уйлаганидек, унинг хонасига ҳеч ким кирмади, у хотиржам тортиб, жўмрак олдида келди ва совуқ сувга

ювинди-да, бошини енгил қилиб олгач, яна дераза олдига қайтиб борди. Ўз ҳимоясини ўз қўлига олиш қарорига келган дамдан кўра энди бу иш унга ортакроқ масъулиятли, жиддий ва залворли кўринди. У барча ҳимояни оқловчининг зиммасига юклаган дамларда суд жараёнига моҳиятан айтганда, жуда ҳам кам алоқаси бор бўлиб, унинг маромини фақат оқловчининг ортида туриб, ўша томондан кузатиб ўтиришигина мумкин эди, аммо устидан кўзгатишган иш жараёни қандай кетаётганини бевосита билмоқчи бўлса, — ўз истагига кўра бунга қизиқиши мумкин-ку, — бу даргумон, хоҳлагани сайин у баттар жараёндан узоқлаштирилди. Энди агар у ҳимояни ўз қўлига оладиган бўлса, ҳеч бўлмаганда буни суриштира олиши, ўзи ҳам бу жиноий ишини кўриш жараёнига тўғридан-тўғри аралаша олиши, унга муккасидан кетмоғи мумкин бўлади. Агар ҳаммаси муваффақиятли яқунланса, ниҳоят биратўла ва мутлоқ озодликни қўлга киритар эди, ишқилиб, бунга эришсин-да, бундан ташқари, унга шу пайтгача доримаган ғалвалар оёқ остидан чиқиб, ёпишиши мумкин. Бунақа ғалвалар чиқиб туришига шубҳаланмаса ҳам бўлади, мана бугун директор муовини иштирокидаги фабрикачи билан учрашуви ҳам буни етарли даражада кўрсатиб берди. Бор-йўғи шутинанинг ўзига — ҳимоясини ўз қўлига олишни ният қилиб турган бир пайтда мана бу кишилар кириб келди-ю, довдираб, нима қилишини билмай қолди. Энди бу ёғи нима бўлади! Уни олдинда не кунлар кутиб турибди? Ишқилиб у ҳаммаси хайрли тугайдиган бирон-бир йўл топа олармикан? Бошқача бўлса, буларнинг бари қуруқ хом хаёл бўлиб қолаверади. Ҳимояни ўз қўлига олишнинг пухта ўйланган бирор-бир йўлини топа олмас экан, бу ҳақидаги барча ўй-хаёлларга барҳам бериши, бошқа кераксиз юмушлар каби унинг баҳридан шунча тез ўтиши қони фойда эмасми? Шу орқали у ҳаммасини бахайр яқунлай олармикан? Бу режасини у ўз ҳаётида, банк шароитида қандай тадбиқ этса бўлади? Афтидан, унга вақт фақат арзномаларини тайёрлаш учунгина керак бўлмайди, бунинг учун таътилга чиқса етарли — ҳолбуки, таътилга чиқишни сўраш учун ҳам ундан ҳали катта жасорат, ўктамлик керак бўлади — бироқ унинг учун вақт бутун бир суд жараёнини бошидан кечириб ўтган керак бўлади, худо билади, у қанча давом этаркин? Мана қанча тўсиқлар К.нинг ҳаёт йўлида бирдан кўндаланг бўлиб турибди.

Наҳотки, у шундай бир вазиятда ҳам банк учун ишлашга маҳкум бўлса? У столга кўз қирини ташлади. Наҳотки ҳаёт-мамотинг ҳал бўлаётган шундай қалтис паллада ҳам мижозларни қабул қилиб, улар билан иш юзасидан кенгашиб ўтиролсанг? У ёқда теласидаги чорлоқда йиғилиб олган суд амалдорлари ўлжага ташланмоқчи бўлган қашқирлардек устидан кўзгатишган жиноят ишини бир ёқли қилмоқчи бўлсалару бу ерда ноҳақ айбланаётган кимсанинг ўзи бу ерда банкнинг одатий юмушларига бўғзигача кўмилиб ўтирса? Бу уни руҳий қийноққа, исканжага солишга ўхшамайдими, ёхуд у суддагиларнинг ижозати билан шу қийноқларга атайин солинаётганмикан? Унинг фавқулудда ҳолатини ҳисобга олишиб, шунга яраша ишларини баҳолашса бўлмайдими? Ҳеч ким ҳеч қачон бундай қилмайди. Кимлардир унинг устидан кетаётган жараён ҳақида у-бу нарса билишар, аммо бу ҳам ярим-ёрти. Ҳар қанақа миш-мишлар ҳозирча директор муовинининг қўлоғига етмаганлигига ишонса бўлади, чунки муносабатларида ўзгариш сезилмайди, аввалгидек, бу гаплардан хабар топганида борми, уларни у шу заҳоти К.нинг зарарига ишлатиш учун астойдил интилган бўларди. Директорнинг ўзи-чи? Албатта унинг К.га ихлоси баланд, мабодо устидан олиб борилаётган иш жараёни ҳақида хабар топганида, К. учун бирон-бир енгиллик бўлишини кўзлаб, дарров ўз нуфузи доирасидаги имкониятларни ишга солиб, нимадир қилмоққа уринарди; бироқ буни энди амалга ошириш даргумон, директорнинг яримжонлигидан ўзи хон, қўланкаси майдон бўлиб қолган муовин К.нинг бошига тушган ташвишдан ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаб олиши учун нега фойдаланмаслиги керак, қолаверса, К. муовиннинг таъсирига қарши тўсиқлар қўйишни ҳам аллақачон ташлаб қўйганди.

Шундай ҳолда К.ни қилсин? Нимага умид боғласин? Эҳтимол мана шу ўй-хаёлларнинг ўзига бардош беришдан ҳам унинг кучи қирқилаётгандир, бироқ, бошқа томондан, ўзини алдаб юриши ҳам мумкин эмас, худди шу лаҳзалардан қанчалик даражада, нимани қилиши мумкин, ҳаммасини олдиндан кўра-билиши керак.

Ҳар қанақа дардисар баҳоналарсиз ҳам ёзув столига қайтиб ўтирмаслик учун К. деразани ланг очиб юборди. Уни очишнинг ўзи бўлмади, дастакдан икки қўл билан тутиб, зўр куч билан итаришга тўғри келди. Бутун хона бўйиё энига туман ва тутунга, яна куйинди исига тўлди. Елвизак бир талай қор заррачаларини ҳам ичкарига туширди.

— Куз ҳавоси-да, — К.нинг орқаси томонида фабрикачининг овози янгради. У киши директор муовини хонасидан чиқиб, билдирмайгина ойнага яқинлашганди.

К. унинг гапини тасдиқлагандай бошини силкитди-да, фабрикачининг портфелига хавфсираш билан қараб қўйди. Эҳтимол у ҳозир портфелдан қоғозларни олиб, директор муовини билан музокаралари қандай ўтганлиги ҳақида ҳикоясини бошлаб қолса ҳам ажаб эмас. Бироқ фабрикачи К.нинг нигоҳи билан тўқнашиб ўз портфелига уриб қўйди-да, уни очмай гап бошлади.

— Албатта, сиз учун, мен нимага эришганимни эшитиш қизиқарли бўлса керак. Шунга айтишим мумкинки, шартнома қарийб менинг чўнтагимда деса ҳам бўлади. Ажойиб киши-да муовинларингиз. Баҳоси йўқ.

У табассум қилиб, К.нинг қўлларини бир неча бор силкитиб қўйди, у очик-ойдин К.ни кулдирмоқчи — кайфиятини кўтармоқчи бўларди. Бироқ бунинг ясама эканлиги кўриниб турар, фабрикачи унга ҳужжатларини кўрсатишни ҳам истамаган, яна сўзлари ҳам ҳеч кулгили чиқмади.

— Жаноб прокурис, — деб қолди бирдан фабрикачи, — эҳтимол сизга об-ҳаво ёмон таъсир этаётгандир? Чехрангиз қандайдир сўлгин.

— Ҳа, — деди К.вискини қўлга олиб, — оилавий ихтилофлар чиқиб турибди, бошим шишган.

— Тўғри, билинади, — ҳамдардлик билдиргандай бидирлади фабрикачи, у жуда ҳам сабрсиз — шошқалоқ киши бўлиб, унга қарата гапирётганларида ҳеч қачон охиригача хотиржам тинглашга сабри етмасди. — Ҳар ким ўз хочини тикиштиради дейишади-ку.

К. беихтиёр эшикка қараб юрди, гўё мижозини кузатиб қўймоқчи бўлаётгандай бўлиб, бироқ шу он яна фабрикачининг жағи очилди:

— Жаноб прокурис, менда сизга аталган яна кичкинагина бир янгилик бор эди. Буни эшитиб жуда қўрқиб кетгандим, лекин ҳозир аҳволингизни кўриб бундан у даражада ҳам хавфсирамаса бўларкан, демоқчиман. Менинг фармушлигимни қаранг, буни сизга айтиб қўйиш икки бор хотирамдан кўтарилиб кетибди. Балки менинг бу маълумотимни бир чеккага улоқтириладиган бўлса, бу хусусдаги ҳар қанақа ўй-мулоҳазалар, ваҳима қилишлар ҳам йўққа чиқса ажаб эмас. Шунақа бўлса менинг бир қошиқ қонимдан ўтасиз, эҳтимол улар сиз учун қай даражададир аҳамиятга эга бўлиб, ёрдами тегиб қолар. — Ҳаммасидан олдин К. унга нимадир деб жавоб қилишга улгуриб қолиши керак эди, аммо фабрикачи унинг олдига келиб, яхшигина ўрнашиб олди-да, кўкрагига букилган бармоғини дўқ-дўқ уриб, секингина деди:

— Сизнинг устингиздан жиноят иши кўзгатилибди, шу ростми?

К. уни бир чеккага тортиб, ҳовлиқиб деди:

— Буни сизга директор муовини айтдимми?

— Э, йўғ-э, — эътироз билдирди фабрикачи, — бу ҳақда муовин қаердан ҳам билсин?

— Сиз-чи? — К. энди ҳовуридан тушиб хотиржам суриштирди.

— Мен суддагилар даврасида бўлганимда, бу соҳага оид у-бу нарса эшитиб тураман, — деди фабрикачи. — Шу боис худди шу ҳақда сиз билан гаплашмоқни истаган эдим.

— Бу даврага алоқадор кишилар нечта ўзи? — сўради-да, К. бошини қуйи солиб, фабрикачини ҳам стол сари бошлади.

Улар аввал қандай ўтиришган бўлса, шундай чўкишди ва фабрикачи гап бошлади:

— Афсуски, мен сизга бу ҳақида муфассал маълумот беришим қийин, билганимни айтдим. Бироқ бунақа ишларда жуда майда-чуйда гапларга ҳам эътиборсиз қараш мумкин эмас. Ҳа, менинг айтганларим жуда арзимас бўлиши мумкин, лекин у сизнинг бирон-бир кори-ҳолингизга яраса, деган ҳис-туйғу мени бу ерга етаклаб келди. Ахир биз шу пайтгача ҳамкор сифатида бир-

биримиз билан муносабатларимиз жуда қалин, самимий қадрдонлармиз-ку, шундаймасми? Бўлмасам-чи!

К. бугунги суҳбат чоғида қилган муомала муносабати учун ундан кечирим сўрамоқчи бўлди, бироқ фабрикачи сабрсизланар, бир жойда парчинлаб қўйганда ҳам тек ўтирмасди. У портфелининг нақ остига қўлини тиқиб, ўзининг қандай шошилаётганлигини кўрсатмоқчи бўлди ва гапида давом этди:

— Устингиздан кўзатилган жиноий иш жараёни хусусида мен Титореллидан эшитдим. У рассом, Титорелли унинг таҳаллуси, ҳақиқий номи нималигини мен ҳатто билмайман ҳам. Кўп йиллардан буён у менинг идорамга тез-тез бош суқиб, кичкина-кичкина, бир энлик сувратларини кўтариб келади, ранг кўр, ҳол сўр деганларидек, у шунчалик қашшоқки, мен унга ачинганим ҳаққи, садақа қилгандек, бир нима бериб, уларни олиб қоламан. Бу битимга иккимиз ҳам одагланиб қолганмиз, ҳамиша беғалва савдомиз силлиққина битарди. Бироқ, борган сари у серқатнов бўлиб қолгач, бу менинг жонимга тегди, охири суҳбатларимиздан бирида мен бу сувратчалар чизиш билан қандай тирикчилик қиласан, деб ошқора қизиқдим, жавобини эшитиб, ҳайратланганимни кўрсангиз эди, унинг асосий қиладиган даромади портретлар чизиб беришдан келаркан. “Суд учун ишлаб бераман”, деди у. “Қанақа судни айтяпсан?” ҳайрон қолиб суриштирдим. Шунда у суд ҳақида бошдан охир ҳаммасини ҳикоя қилиб берди. Эҳтимол, сиз унинг ҳикоясидан қанчалик эсанкираб қолганимни мендан яхшироқ тасаввур қилган бўлсангиз керак. Шундан бошлаб, ҳозиргача ҳар бир келишида суд ишлари ҳақида қанақадир янгилик эшитишга муваффақ бўламан ва бу маълумотларга кўра ўзимча бир нималарни кўз олдимга келтириб ўтираман. Тўғри, Титорелли жуда ҳам вайсақи, шу боис ҳам уни кўпинча тўхтатишга тўғри келади, буни фақат у ўз ҳикоясига истаган ёлғон-яшиқни шунчаки тиқиштириб кетаётгани боисгина қилмайман, бу ҳеч гап эмас, балки бунинг асосий сабаби мендай бир ишги, тирикчилик пайидаги тadbиркор киши учун ҳеч қачон бошқаларнинг ишига ҳаддан ташқари ортиқча машғул бўлиш ярамайди, унинг тонг отар вайсашларига қулоқ бериб ўтиришга вақтим қайда, бир зум йўл-йўлакай эшитишнинг ҳеч зарари йўқ. Ана шунақа гурунлардан бирида сизнинг ишингиздан воқиф бўлиб, ўйлашиб қолдим: эҳтимол тасодифан Титореллининг сизга бирон-бир фойдаси тегиб қолар, ахир у кўпгина суд ҳакамларини танийди-ку, майли, унинг ўзи бир тайинли таъсирга эга бўлмаса ҳам, балки шунга сўзи ўтадиган бирон-бир амалдорнинг қандай қўлидан тўтса бўлади, қандай қилиб эътиборини тортиш мумкин, шу хусусда жўяли бир маслаҳат берар, фикри ожизимча, эҳтимол унинг йўл-йўриқлари, таниш-билишлари ҳеч бир аҳамиятга эга бўладиган иш қилиб беролмагандай кўринар, аммо сизга жуда-жуда асқотиб қолиши ҳақиқатдан узоқ эмас. Ўзингизга бир назар ташланг, сизнинг ўзингиз кироий оқловчисиз-ку. Мен доимо ўз-ўзимга: “Прокурист жаноб К.нинг ўзи бориб турган оқловчи” деб юраман. Йўқ, йўқ, устингиздан кўзатилган суд жараёнининг ижобат билан хотима топишдан менинг ҳамиша кўнглим тўқ. Шунда ҳам Титореллининг олдида бир бориб кўрмайсизми? Менинг тавсиямга кўра Титорелли сиз учун нимага кучи етса, ҳаммасини қилади. Ўйлашимча, сиз унинг олдида борсангиз арзийди, тўғримасми? Албатта, бугун бориш шарт эмас, кун тўққанда, йўл-йўлакай уникига кириб ўтса бўлади. Тушунимча, буни сизга, айтиб қўйиш бурчим — аммо сиз Титореллиникига бориш - бормасликни ўзингиз ҳал қилинг, маслаҳатимга қирасизми-йўқ, бу сизнинг ихтиёрингиз. Сиз балки, буни Титореллисиз ҳам уддаласа бўлади, дейишингиз мумкин, мен эса, яхшиси, буни ҳам бир кўриш керак, деб ҳисоблайман. Эҳтимол, сизнинг аниқ-тиниқ белгилаб олган режаларингиз бордир, Титорелли уни фақат бузиб қўйиши мумкинми? Йўқ, йўқ, агар шунақа бўладиган бўлса, худо сақласин, ҳар қанақа воқеа юз бермасин, сизнинг Титореллининг олдида боришингиз ҳеч ҳам керак эмас. Албатта, бунақа нусхаларнинг маслаҳатини ҳам бир кур ўйлаб кўрмасдан енгил-елпи қабул қилиб бўлмайди. Шунга қарамай, нимани хоҳлайсиз, ўзингиз биласиз. Мана йўлланма қоғози, мана унинг яшаш манзили.

К.хатни олиб, чўнтагига солиб қўйди — унинг жуда ҳам халсаласи пир бўланди. Ҳатто бу танишликдан бир фойда чиқиб, кўнглини чоғ қилган тақдирда ҳам, билинмасдай таъсири бир зарардан кам эмас, суд жараёни ҳақидаги шов-

шувлар оқиб бориб фабрикачининг қулоғига етгани-ю, энди буни К.нинг ўзига етказётгани, бу эртага уни рассомнинг олдига етаклаб олиб бориши, тетрадаги гап-сўзларининг янада болалашаи, кенг томир ёйиш дегани эди.

К.фабрикачи қарийб остонага етаёзганида, унинг изидан жуда ҳам машаққат билан ўзини зўрлаб, миннатдорчилик билдирмоққа уриниб, гудраниб қўйди.

— Мен уникага кириб ўтарман, — эшик олдида фабрикачи билан хайрлашаркан, К. шундай деб қўйди, — ёки мана кўриб турганингиздек, мен жуда ҳам бандман, унга ёзма тарзда билдирсам, балки унинг ўзи бу ерга келар.

— О, сиз вазиятдан чиқишнинг янада яхшироқ йўлини топишингизни билардим, — деди фабрикачи. — Очиги, яхшиси, сиз Титорелли тоифасидаги кишиларни қақирмаганингиз ва суд жараёни ҳақида у билан бу ерда гаплашмаганингиз маъқул деб ўйлайман. Яна бунақа кишиларнинг қўлига бирон-бир керакли қоғозни тутқазиш ҳам ярамайди. Э, албатта, сизга буни гапиргулиги йўқ, нима қилса бўлади, нимани эса, йўқ, ўзингиз кўриб-билиб, фикр қилиб юрибсиз.

К. бошини қўйи солинтирганча, қабулхона орқали фабрикачини кузатиб қўйди. У зоҳиран хотиржам кўринса-да, ич-ичидан жуда кўрқиб кетди: гапнинг пўсткаласини айтганда, у Титореллига хат ёзиб юборарман деганда, фабрикачига фақат унинг йўл-йўригини қандай қадрлашини кўрсатмоқчи, Титорелли билан қандай учрашса бўлади, шунини ўйлаётганини билдириб қўймоқчи эди, ҳолбуки у Титореллининг ёрдами ўзи учун фойдали бўлади, деб ҳисоблаган тақдирда ҳам барибир унга бирон-бир нарса ёзиб юбормаган бўларди. Бироқ фабрикачининг гапи унга бундай қалгис қадам босишлар кейинги барча ишларнинг оёғини осмондан қилиб юбориши мумкинлигини яна бир бор аён этиб бергандай бўлди. Наҳотки у ўзининг соғлом ақли, фикр-ўйларига таяна олмаса? Буни қаранг, у директор муовинидан икки қадам берида бўлган ёлғиз эшиккина уларни ажратиб турган хонага аллақандай насли-насабини билмаган бир шахсни ёзма равишда таклиф қилиб, чақириб келса-да, ўзининг устидан қўзғатилган суд жараёни хусусида бу кимсага ёрилиб, кенгаш сўраб ўтирса, бунақа нодонлик билан ҳар қанақа нохуш воқеалар юз бериши мумкин-ку, эҳтимол шунга ўхшаш бир талай бошқа хавф-хатарлар юз беришини ҳам кўрмай, бошига ортиқча ғавғолар орттираётган бўлмасин? Ахир ёнида у-бу каби хавфлардан уни огоҳлантириб турадиган киши ҳаммиша ҳам бўлмайди-ку. Айнан ҳозир, унга шубҳа-гумонлар таҳдид қилаётганда, шахсий хушёрлигини ошириш учун ҳамма кучларини бир ерга жамлаб, ҳаракат қилмоғи керак. Наҳотки, унга худди банк юмушларини олиб бориш мушкул бўлиб қолгандек, ўз устидан қўзғатилган суд жараёни билан жиддий шуғулланиш ҳам шунчалик қийин бўлса? Қандай қилиб унинг калласига Титореллига хат ёзиб юборишу уни банкка таклиф қилиш фикри келиб қолди, ҳозир унинг ўзи ҳам буни қарийб тушунтириб беролмасди.

Ҳали фикрини бир жойга йиғолмасдан бошини чайқаб ўтирганда, унинг хонасига чопар кириб келди ва қабулхонада уни уч киши кутиб ўтирганига эътиборини қаратди. Улар аллақачондан буён саргайиб, кутиб қолишган, мана ниҳоят энди уларни К.нинг хонасига таклиф қилиб қолишса ажаб эмас, деб туришарди. Чопар К.га мурожаат қилганини кўрган кишилар ўринларидан ҳовлиқиб туришди ва имкониятдан фойдаланиб қолиш умидида бир-бирларига гал бермай, К.га ўз дардларини тўкиб-солишга интилишди. Бу ерда улар билан илғифотсиз бир муносабатда бўлиб, қанча-қанча вақтларини совуриб қабулхонада тош қотиб ўтиришга мажбур этишдимиз; демак улар ҳам, такаллуф кутиб ўтирмасдан беқорчиликка келмаганликларини кўрсатиб қўядилар.

— Жаноб прокурист, — гап бошламоқчи бўлди бири.

Бироқ К. аллақачон қишлик пальтосини қўлига олиб, уни чопарнинг ёрдами билан устига кийиб олганча, уччовига бир йўла мурожаат қилди:

— Кечирасиз, жаноблар, афусуски, мен ҳозир сизларни қабул қила олмайман. Мени авф этишларингизни ўтиниб сўрайман, бахтга қарши, менинг жуда ҳам зарур бир ташвишим чиқиб қолди, ҳозир кетмасам бўлмайди. Гувоҳ бўлганларингиздек, менинг вақтимни роса олишяпти. Барака топқурлар, эртага ёки ўзингиз қачон қулай бўлса, ўшанда келсаларингиз бўлмайдимиз? Балки сизнинг юмушларингизни телефон орқали кенгашиб олсак ҳам бўлар? Ёки

ҳозирнинг ўзида сизга нима кераклигини ўзларингиз мухтасаргина изоҳлаб беришларингиз ҳам мумкин, унда мен сизларга ёзма тарзда жавоб йўллаган бўлардим. Йўқ, ҳаммасидан яхшиси, яна, бир бор ўзингиз бу ёққа келинглар. Шуниси тузук.

Бу таклифдан мижозларнинг бутунлай тиллари калимага келмай қолди, наҳотки улар шунча пайт беҳудадан-беҳуда кутиб ўтиришган бўлишса? — дегандек бир-бирларига қараб олишди.

— Демак, келишдикми? — К. шундай деди-ю, шляпасини тутиб турган чопарга юзланди.

Хонанинг очиқ эшигидан деразаларга қалин қор тушганини бемалол кўрса бўларди. К.пальтосининг ёқаларини кўтариб, бўйинларини у билан тамом беркитди. Шу лаҳза кўшни хонадан чиққан директор муовини К. пальтода турганича, ниманидир мижозлари билан келишиб олаётганлигини кўриб қолди ва жилмайиб сўради:

— Жаноб прокурис, наҳотки сиз кетиш учун отланаётган бўлсангиз?

— Ҳа, — деди К. қаддини ростлаб олиб, — бир иш бўйича тезда кетмасам бўлмайди.

Бироқ директор муовини шу заҳоти мижозлар томонга қараб юзланди.

— Бу жаноблар энди нима қилади? — сўроққа тутди у.

— Адашмасам, улар аллақачондан буён кутиб ўтирибдилар.

— Биз келишиб олдик, — деди К.

Шу ерда етганда мижозлар ҳам энди қарийб ўзларини тутиб туролмадилар: улар К.ни ўраб олишиб, агар ишлари бу даражада муҳим бўлмаганида шунча пайт кутиб ўтирмаган бўлишларини арз-дод қилиб кетишди. Директор муовини уларни тинглаб бўлиб, К.га зингил солиб қаради-да, шляпасини кўлига олганча, ундаги қанақадир бир доғни тозалашга тугинди ва кейин деди:

— Жаноблар, бу мушкулотдан чиқишнинг оддий бир йўли бор. Агар мен сизларнинг мушкулнингизни осон қила олсам, жаноб прокурис ўрнига сизлар билан маслаҳатлашиб, бирор-бир қарорга келишни, мамнуният билан ўз зиммамга олган бўлардим. Тушунимизча, ҳеч кечиктирмасдан ишларингизни кўриб чиқилишига имкон яратилиши керак. Биз ҳам ўзингизга ўхшайдиган ишбилармон кишилар бўлганимиздан, сизларнинг вақтларингиз қанчалик қимматли эканлигини тушунамик. Бу ёққа юрсангизлар бўладими? — у эшикни очиб, улардан бирини қабулхонага ўтишини сўради.

К. зарурат юзасидангина буни рад қилишга мажбур бўлиб қолганда, қандай қилиб директор муовини буларнинг барини ўз зиммасига олмоқчи! Эҳтимол ҳақиқатдан ҳам К. ишининг ваҳимасини жуда ҳам ошириб-бўрттириб юборгандир. У агар шундай аллақандай бетайин бир рассомнинг олдига югуриб, унга оқизмай-томизмай барча сирларини айтиб берар ва ўз умидларидан бутунлай мосуво бўлиши билан андармон бўлиб юрар экан, меъёрий бир тарзда иш кўрсатолмай бу ерда, яъни хизмат жойида ҳеч тўғирлаб бўлмас даражада обрў-эътибори тушиб кетади-ку. Ундан кўра, пальтосини қайта ечиб, қозиққа илса-ю, жила қурса, қабулхонада кутиб ўтирган икки мижознинг ишини ҳал қилиб беришни ўз бўйнига олса бўларди. Эҳтимол, директор муовини унинг хонасига қайтиб кириб, худди ўз уйида юргандек сурбетларча К.нинг китоб жавонини титкилашга тушиб кетганини кўрмаганда, худди шундай қилишга уриниб кўрмоқчи эди. Аммо энди чиқиб кетмоқчи бўлиб эшикка яқинлашганда яна муовиннинг овози янграб қолди:

— Э, ҳали ҳам сиз кетмадингизми? — К. унга қарар экан, юзидаги қатор-қатор ажинлар қарилгининг эмас, чака-чандирлигига далолатдай туюларди. — Шартномани излаяпман. Фирма вакилининг айтишича, у сизда экан. Топишга қарашиб юборолмайсизми?

К. унга яқинлашувди ҳамки, директор муовини деди:

— Раҳмат, ўзим топдим; у биргина шу шартномагина эмас, талай муҳим ҳужжатлар тикилган семиз хат жилдни қўлтиқлаб, ўз хонаси сари йўргалаб кетди.

Ҳозир менинг у билан жиқиллашиб ўтиришга ҳолим йўқ, дерди ўз-ўзига К. шахсий ҳаётимдаги кўнгилсизликларимдан у ўзини ўнглаб олиб, валлюматлигини кўрсатиб қолсин, менинг ҳам куним келар, биринчи имконият

туғилгандаёқ у билан ҳаммаси учун ҳисоб-китоб қилиб қўяман! Бу фикр билан у бироз овунди ва қарийб даҳлизнинг очиқ эшик олдига етаёзганида чопарга иш билан меназилганини банк директорига айтиб қўйишни буюрди, сўнг эса ҳар қалай аллақанча вақт бутунлай ўз иши билан бемалол банд бўлишига имконият туғилганидан қувониб кетиб, банкдан чиқди.

Пайсалга солмасдан шаҳарнинг бир чеккасидаги мавзегга — шундоқ суд девонхонасининг қарама-қаршисидаги уйларда яшайдиган рассомниқига йўл олди. Бу чекка мавзе ҳаддан ташқари ғариб жой бўлиб, кўримсиз уйлари, оралаб ўтган жин кўчаларида билч-билч эриётган қорда ҳар турли ахлат уймалашиб ётарди. Рассом яшайдиган уй дарвозасининг кенг табақаларидан фақат биттаси очиқ, ёпиқ иккинчисининг пастидан синдириб очилган тўйнуқчадан аллақандай бадбўй суюқлик оқиб чиқаётгани билан тўқнашган К. ариқчада бир неча каламушлар сузиб юрганини ҳам кўрди ва улардан ўзини чеккага олди. Зинапоянинг пастида аллақандай болакай ётиб олганча чинқириб ётар, бироқ дарвозанинг нариги тарафи остида жойлашган чилангарлик устахонасидан чиқаётган шовқин-суронда бу қарийб эшитилмасди. Устахона эшиклари очиқ бўлиб, уч шоғирд қандайдир темир-терсакни ўртага олиб, тўқмоқлашарди. Деворга осилган оқ тунакаларнинг катта-катта бўлақларига офтоб нури тушиб, шуълаланар, шулардан бир бўлагини ерга олиб ишлаётган икки шоғирд болаларга бу шуъла тушиб, юз ва пешбандларини ёритарди. Аммо К. уларга бир қургина нигоҳ ташлади, унинг фикри хаёли тезроқ рассомни тошиб, у билан гап-сўзни лўнда қилишда, бу ердан тезроқ жуфтакни ростлаб, яна банкка қайтиб боришда эди. Агар у бу ерда жилақурса, арзимас бўлса-да, нимагадир эришса, банкдаги бугунги ишига бу ижобий таъсир этган бўларди.

Учинчи қаватга чиққанча унинг ўпкаси оғзига тикилиб, жуда ҳам ҳансираб қолди, бу уйнинг қаватлари баланд-баланд, афтидан, рассом, нақ болахонада умргузаронлик қиларди. Уйининг ҳавоси дим, айниган, танг-тор зинапоя тикка юқорига ўрлаб борар, майдончасиз, устга ағанайдигандек деворлар икки томондан сиқиб келар, унинг қай жойларидадир бир энлик ойначалар бўлиб, аллақачон уриб синдирилганди. К. бироз бу ерда нафасини ростлаб ўтирар экан, қўшни хонадондан бир этак қизалоқлар югуриб чиқишди ва шодон қийқириқлар билан зинапоядан юқорига низиллаб кўтарилиб кетишди. К. улар ортидан имиллаб юқорига кўтарилаверди ва қизалоқлардан бири қоқилиб кетиб бошқалардан ажралиб қолганда, унга тенглашиб сўради:

— Рассом Титорелли шу ерда яшайдими?

Қизалоқ бироз букри, уни ўн учларда деса бўларди; жавобига у К.ни тирсаги билан туртиб, унга зимдан тикилди. Қиз ҳали ёш, яна жисмоний қусурли бўлишига қарамасдан, К.унинг аллақачон бузулиб бўлганлигини ҳис қилди. У ҳатто еб қўярдай қараб, очиқдан-очиқ беҳаё шама қиларди.

К. муғомбирлик билан қизчанинг қийшанглашини сезмагандай сўради:

— Сен рассом Титореллини биласанми?

Қиз бошини қимирлатиб, К.ни ўз навбатида саволга тутди.

— Ундан нима керак сизга?

К. Титорелли ҳақида у-бу нарсани сўраб-суриштириб билиб олсам, зарар қилмайди, деб кўнглига тутди.

— У менинг портретимни ишлашини хоҳлардим.

— Портрет ишлатишни? — оғзини ланг очиб қайта сўраркан, бу ҳеч кутилмаган фавқулудда иш ёки ақл бовар қилмас ҳодисадек қафтлари билан К.ни шапатилади-да, кейин ўзи шундоқ ҳам калта бўлган этагини икки қўли билан янада кўтариб, қийқириқлари юқорининг аллақасердан келаётган қизалоқлар томон оёғини қўлига олиб югуриб кетди.

К. зинапоянинг навбатдаги бурилишида уларнинг барчасини яна кўрди. Букри қиз, афтидан, К.нинг ниятини шерикларига етказишган чоғи, писибгина уни кутиб ўгиришарди. Улар К. эмин-эркин ўтиб олиши учун йўл очиш мақсадида зинапоянинг икки томон деворларига қапишганча ўгиришар, пешбандларини бармоқлари билан у ёқдан-бу ёққа суриб ўйнашарди. Деворга суяниб турган бу ўспаринларнинг юзида қандайдир тарзда бузуқлик ила болаликнинг аломатлари аралашиб кетганди. Букри қиз йўлбошловчи бўлди, қолганлари эса К.нинг ортидан пиқир-пиқир қилиб кулишди. Фақат шу қиз сабаб К. дарров йўлини

топти. У шу заҳоти тепага кўтарилиб бормоқчи бўлганди, қиз Титореллининг олдига фақат ёнлама зинапоя орқали бориш мумкинлигидан воқиф этди.

Қизнинг йўлбошловчилигида анча-мунча узун, яна тиккасига кетган зинапоя бўйлаб юришга тўғри келди, нақ Титореллининг эшиги олдида бу зинапоя ниҳоясига етди. Бутун зинапояга солиштирганда, бу ер анча ёруғ, шипдан очилган кичик туйнукдан тушиб турган ойдинда рассомнинг эшиги яхшигина кўришиб турар, унинг тахтаси бўялмаган бўлиб, мўйқаламда жимжимадор ва катта-катта қилиб Титорелли номи ёзиб қўйилган эди. К. ўзининг хангома-талаблари билан зинапоянинг ўртасига етгандиям, бирдан юқоридан, нақ шу зинапоянинг ўзида шовқин-сўрон эшитилди ва эшик ярим очилиб, тунги либосидан бошқа эгнида ҳеч вақо йўқдай бир эркак киши чиқиб келди.

— Вой-бўй! — ўймалашиб турган тўдага кўзи тушган бу киши шундай деб нидо қилди ва ўша заҳоти ортига қайтиб ғойиб бўлди. Букри қувончдан кафтларини бир-бирига урди, қолган қизалоқлар эса К.ни орқасидан итаришиб, тепага чиқишга қисташарди.

Бироқ улар тепагача кўтарилиб боришга улгуришмади, кўп ўтмай эшик ланг очилиб, ўзини хокисорларча тавозеда тугган рассом К.ни ичкарига киришга таклиф қилди. Аммо у қизчаларга йўл бўшатишни хаёлига келтирмади ва уларни сиқиб, ташқарида қолдирди, қанчалик эланишмасин ё зўрлик билан ичкарига кириб олишга уринишмасин, барибир фойдаси бўлмади, рухсат тегмади. Фақатгина букри қиз унинг қўл остидан сирғалиб, ичкарига ўтишга муваффақ бўлди, бироқ рассом уни-да ҳайдаш учун этагидан тортиб ушлади-да, кўтариб, ўз агрофидан чир айлангириб, қайсики, қизалоқлар киришга журят қилолмай турган эшикнинг нариги томонига қўйди. Ҳатто ўзи ҳам улар бу ёққа ўтишга уринмасинлар деб эшикдан ташқарига чиқди. К. бу ерда бўлаётган ишларга қараб, бирон-бир ҳаракат қилишга ўзида куч топмади, нима дейишни билмади, чунки бу ерда гўё дўстона, қадрдонларча муносабатлар ҳамма нарсадан устивордек эди. Қизалоқлар тўдаси ҳайдалганига қарамай, рассомга ҳазил-ҳузул қилишиб, аллақандай қитмир гаплар отишди, аммо буларнинг маъносини К. ҳеч тушуна олмади, рассом илжаяр, унинг қўлларида букри қиз гўё ҳавода учгудек бўларди. Кейин у эшикни ёпиб, К.га яна бир бор тавозе қилди, меҳмоннинг қўлларини сиқиб, унга ўзини таништирди.

— Санъаткор-мусавир Титорелли.

К. қизалоқлар шивир-шивир қилаётган эшикка қараб деди:

— Гувоҳи бўлингандек, бу уйда сизни ҳалдан ортиқ севишар эканлар.

— Оҳ, бу маймунчаларимнинг хатти-ҳаракатларини айтмайсизми? — У шундай дер экан, жон-жаҳди билан ёқа тугмаларини қалашга уринарди. У сарпойчанг турар, энди унинг устидан кўйлагидан ташқари зўрага тасманинг кучи билан ушлаб турилган сариқ йўл-йўлли иштони ҳам бўлиб, айниқса унинг пастки пойчаси бир қулоч ҳалшиллоқгина эди.

— Менга бу маймунчаларнинг дастидан ҳаловат йўқ, — дея туриб кўйлагини тугмаларини ўтказишга уринар экан, худди шундай бўлиши керакдай, охириги тугма узилиб кетди, у оромкурси келтириб, К.ни ўтиришга таклиф этди.

— Қачонлардир мен уларнинг ичидан биттасининг сувратини солган эдим — у ҳозир буларнинг ичида йўқ — шундан бошлаб ҳозиргача булар мени ҳол-жонимга қўйишмайди. Уйда бўлган пайтларим, фақат менинг изни-ихтиёрим билан бу ерга киришади, бироқ хонамни тарк этишим билан доимо, ҳеч бўлмаса улардан биттаси ичкарини пайшаслаб чиқади. Улар эшик қулфига тушадиган калитча ясаб олишган ва уни дўстларча ҳамият юзасидан бир-бирларига ошириб туришади. Э, улар менинг жонимга қанчалик тегиб кетишганини сиз ҳатто тасаввур ҳам қила олмайсиз. Мисол учун, мен айланиб уйимга қайтар эканман, бирон нарса чизиш умидида руҳан тўлиқиб эшикни ўз калитим билан очиб, нимани кўраман денг: столимда ўтириб олган букри қиз мўйқаламим билан лабларини бўяётган, унинг амри-фармонидаги шумтака ука-сингилчалари эса тўрт томонни қовлаштириб, тешик-тўйнуқкача абжағини чиқаришиб, нарса-қорамни булғайтган бўлади. Ёки масалан, кеча оқшом юз берган воқеани олайлик: мен алламаҳалда уйга қайтдим, шунинг учун ҳам сиз хонамдаги тартибсизлик ва камзулимнинг бундай аҳволда эканлиги учун кечиринг — уйқум қисталанг қилиб турарди, апил-тапил ечиниб, ўзимни тўшагимга ташладим ва бирдан

кимдир оёғим учида пичирлагандай бўлди. Каравотимнинг тагига энгашиб бу ярамаслардан бирини тортиб чиқдим. Улар менга намунча тирғалишади — ҳеч тушуниб бўлмади. Сиз ўзингиз кўрдингиз, мен уларнинг раъйига қараётганим йўқ. Улар менинг ишлагимга ҳалақит беришади. Агар бу устахона менга текинга бериб қўйилмаганда, бундан аллақачон жўнаворган бўлардим.

Шу пайт эшик ортидан ингичгагина овоз келди:

— Титорелли, биз ичкарига кирсак бўладими?

— Йўқ! — шартта рад қилди рассом.

— Ҳатто менга ҳам рухсат йўқми? — яна ўша болапақир — ингичка овоз эгаси сўради.

— Сенга ҳам мумкин эмас! — рассом шундай деб эшик олдида келди ва уни кулфлади.

Шу орада К. хонанинг у ёқ-бу ёғига қарашга улгурди; кимдир шу тор-танг кулбачани, “устахона” деб аташини шу ёшга кириб ҳеч тасаввурига сиздира олмасди. Унинг эни-ю бўйини бирпасда қаричлаб чиқса бўларди. Пол, девор ва шифтлари — ҳамма-ҳаммаси ёғочдан, тахталар орасидаги тешик-туйнуқлар ҳам кўзга ташланиб турарди. Хонанинг бир чеккасида устига олачипор парча ҷуруклардан тикилган чойшаб ва ёстикчали каравот турарди. Хонанинг ўртасида ўрнатилган мольбрелда аллақандай сувратнинг эскизи енглари ергача тушган халпилдоқ кўйлак билан ўраб қўйилганди. К.нинг орқа томонида ойнаванд дарича бўлиб, ундан ғира-шира тумандагидек қор билан қопланган кўшни томларини аранг кўрса бўларди.

Калитнинг шақур-шуқур буралгандаги овозидан К. ўша у ёққа бурилиб, бу ердан тезроқ кетмоқчи эканлигини хотирлади. Шунинг учун ҳам у чўнтагидан фабрикачининг хатини чиқариб рассомга бераркан, деди:

— Мен сиз ҳақингизда танишингиз бўлган мана бу жанобдан хабар топдим ва унинг маслаҳати билан бу ерга келдим.

Рассом хатта шошиб-пишиб қаради-да, уни каравот устига улоқтирди. Агар фабрикачи аниқ-тиниқ қилиб ошнаси бўлган рассомнинг қашшоқлиги-ю шунга боғлиқ антиқа ҳаёт тарзи ҳақида гапириб бермаганида, Титорелли умуман уни танимайди, ёки ҳеч бўлмаганда, аллақачон фабрикачини унутиб юборган деган хаёлга бориш мумкин эди. Шунда рассом яна ундан сўраб қолди:

— Сиз сувратлар харид қилишни истайсизми ёки портретингизни чиздирмоқчимисиз?

К. рассомга ҳайрат билан қаради. Гапнинг пўсткалласи, хатда фабрикачи нималарни ёзиб юборган бўлса? К. фабрикачи унга нима кераклигини яхши тушунгандан рассомга йўлланган хатида К. фақат ўз устидан кўзғатилган иш ҳақида маълумотлар олишни истайди деб ёзган бўлса керак, деб чамалаганди. Эҳ, у нимага чуқур мушоҳада қилмасдан, бу ерга югуриб келаверди? Бироқ энди у вазиятдан чиқиш учун жиллакурса нимадир деб рассомга жавоб қайтариши керак эди, шу мажбурият юзасидан мольбертга кўз ташлаб деди:

— Сиз ҳозир мана шу суврат устида ишлаётган эдингизми?

— Ҳа, — деди рассом ва кўйлакни унинг устидан тушириб, уни ҳам хатни отган жойга ирғитди. — Портрет ишляпман. Бу менинг жони дилим, аммо иш эндигина бошланди.

Бу ерда қалашиб ётган ҳамма нарса К. учун омадли бўлмаса ҳам, бироқ унга суд ҳақида гапириш учун имкон туғдирди — чунки портретда айнан бир суд ҳакамининг сиймоси тасвир этилган эди. Ҳаммасидан, у оқловчининг хонасида осилган ҳакамга жуда ҳам ўхшаб кетарди. Тўғри, бу ерда чизилган ҳакам бутунлай бошқа киши бўлиб, бутун юзини мўй қоплаган, қорасоқол, хўша семиз, башанг бир киши эди; қолаверса, оқловчининг хонасида осилган суврат мой бўёқда чизилган, юмшоқроқ қилиб айтганда, тўшакда ўтиргандай қилиб тасвирланганди. Бироқ қолган ҳамма-ҳаммаси жуда ўхшаб кетар, бу ерда ҳам ҳакам бир таҳдид билан ҳозир ўз тахтидан туриб кетадигандек ён дастакларни қаттиқ қисиб олганча турарди.

“Ҳа, бу ўша ҳакам-ку”, — деб К. айтмоқчи бўлди, бироқ ўзини босиб, сувратга яқинроқ келиб, уни тўлалигича томоша қилмоқчи истади. Унга оромкурсининг тахтга ўхшаб кетадиган орқа суянчиқ қисми тушуниб бўлмас даражада чўзиб юборилгандай туюлди ва рассомдан бу нимаси деб сўради.

— Унга ҳали яна биров ишлов бериш керак, — деб тушунтирди рассом ва кўлига столда турган рангли қаламлардан бирини олиб ўша чўзиқликка сиртдан бир неча кўшимча чизгилар қилди, бироқ булар билан ҳеч нарса ўзгармасдан К. учун тушунарсиз қолаверди. — Бу Адолатпеша, — охири изоҳлади рассом.

— Ҳа, энди таниётгандай бўлаяпман, — гап қўшди К. — Мана кўзларидаги боғич, мана булар эса тарози паллалари. Бироқ менимча унинг товонлари ерга тегмай қолибди, гўё у бу ердан жуфтакни ростламоқчидайми-ей?

— Ҳа, — деди рассом, — мен уни айнан шундай буюртма асосида чиздим. Очиғини айтганда, бу бир шахс тимсолидаги адолат ва музаффарият маъбудиди.

— Бу жуда ҳам тўғри тафсиф эмас, — табассум қилиб деди К. — Адолат маъбудиди ўз жойида қатъий турган бўлиши керак, иккиланиб турган одам ҳеч қачон адолатли ҳукм чиқариши мумкин эмас.

— Лекин мен ўз буюртмачимнинг талабига буйсунишга мажбурман, — эътироз билдирди рассом.

— Ҳа, албатта, — деди К. ўз огоҳлантириши билан уни хафа қилиб қўйишни истамасдан. — Афтидан, сиз бу тўнкани худди шундай расмана оромкурсида ўтириб тасвирламоқчи бўлгансиз.

— Йўқ, — деди рассом, — мен ҳеч қанақа оромкурсини ҳам, ҳайкалдай ўтирганини ҳам кўрмаганман, буларнинг бари тасаввур қилинган, холос. Аммо менга аниқ кўрсатма беришдими, шу талаб асосида ишлаб беришим керак-да.

— Қандай қилиб? — чеҳрасига рассомни тушунмагандай тус бериб қайта сўради К. — Ахир оромкурсида ўтирган суд ҳаками эмасми?

— Тўғри, — деб тан олди рассом, — аммо бу олий суд ҳаками эмас, у ҳеч қачон бунақа ҳашаматли лавозим ўриндиғида ўтирмаган.

— Бироқ, ўзларини шундай бир шоҳона тарзда тасвирлашларига мажбур этади? У бу ерда айни суд раисига ўхшамоқчи!

— Ҳа, бу жанобда ўзини яхши кўриш касали кучли! — деб қўйди рассом. — Аммо уларга ўзларини худди шундай тарзда тасвир этилсин, деган юқоридан берилган буйруқ ҳам бор. Ҳа, ҳар бири қандай кўринишда намоён бўлиши белгилаб берилган. Афсуски, оромкурсидаги жойлашув тарзи ва устига илчан кийимлари бир-бирига мос келиши ҳақида ҳам кўнгил тўлиб гапириш қийин; бунақа портретларни тўшак устида қилиб тасвирлаш умуман тўғри келмайди.

— Ҳа, — деди К. — бу сувратни тўшак устида қилиб ишлаганда галати чиқарди.

— Суд ҳаками уни шундай чиқишини истаганди, — аниқлик киритди рассом. — У портретни бир хонимга совға қилишни кўзлаган.

Сувратга қараш асносида рассомда портрет устида ишлашга рағбат уйғониб қолди; қўйлақлари енгини шимариб, кўлига тўшак четига қаламини олди ва унинг майда-чуйда чизгилар қилар экан, ҳакамнинг боши теграсида қизилдан келган бургут пайдо бўлганига, у суврат четлари эса ортиқча ранглар билан чаплаганига кўзи тушди. Ҳар қачон суд ҳакамининг бошида соялар ўйнагани боис, бу чаплаштириш уни безади, ҳатто унинг бошидаги тождек кўриниб кетди. Бироқ Адолатпешанинг тепасидаги бургут нурга фарқлигича қолгани ҳолда бу нурлар ўйинида ҳакамнинг келбати янада аниқ чиққан, энди у на адолат маъбудини, на зафар маъбудини эслатарди; тез орада эса у бор-йўғи ов маъбудининг ўзи бўлди қолди.

К. бор ақли шуури билан рассомнинг ишига бугунлай қизиқиб кетди; лекин охир-оқибат бунчалик узоқ ушланиб қолгани учун ўзидан ўпкалашга тушди; қанча вақти беҳуда кетди, аммо ўзининг ишига бўлса, ҳали киришмадиям.

— Ҳакамнинг иеми нима? — тўсатдан сўради у.

— Буни мен сизга маълум қилиш ҳуқуқига эга эмасман, — жавоб берди рассом.

У суврат бошида мукка тушганча ишлар, меҳмонини эса ўз ҳолига ташлаб, умуман эътибор қилмай қўйди, ҳолбуки у бошда К.ни жуда ҳам очиқ чеҳра билан қаршилаганди. К.буни унга андармон бўлиб, вақтини йўқотгани учун шунчаки ноз-истигно ва ранжиганликка йўйди.

— Бундан чиқди, сиз суднинг ишонган кишиларидан экансиз-да, шундайми? — сўради у.

Шунда рассом қаламини ташлаб, қаддини ростлади, қўлларини артар экан, К.га табассум билан боқди.

— Қани, бўлмаса очиқчасига ўтайлик! — деди рассом. — Сиз суд ҳақида ниманидир билмоқчимисиз чоғи? Бахтга қарши, йўлланмангизда ҳам шу қайд этилибди, сиз эса мени ўзингизга мойил қилмоқ умидида, сувратларим ҳақида куракда турмайдиган мақтовларни гапирганингиз-гапирган. Майли, мен бу учун сиздан хафа эмасман. Ҳа, сиз қаердан ҳам билар эдингиз, булар менга ҳеч нарса қилиб бермаслигини. Йўқ, йўқ, керакмас! — К. нимадир деб эътироз билдирмоқчи эканлигини сезиб, у янада кескин, пайдар-пай қўшимча қилди: — Шунга қарамай сиз жуда ҳам тўғри пайқапсиз, мен ҳақиқатдан ҳам суднинг ишонган кишиларидан бўламан.

Сўнг у бироз тўхтаб турди, гўё К. бу тасдиқловга ўзини кўниктириб олишини истагандай бўлиб. Эшик ортидан яна қизалоқларнинг пичир-пичир қилгани келди. Улар кулфнинг тешиги ёки тахта деворнинг тирқишлардан қараш учун уймалашаяётган бўлишса керак. К. айрича бир тарзда ўзини оқлаб олишга ҳам интилмади, яна у рассомнинг суд ҳақидаги ҳикоясидан овунмоқчи ҳам эмасди, шу билан бирга, рассом ўзининг таъсир доирасига жуда катта баҳо бериб юбориб, амалга ошириб бўлмас нарсага ўзини уришини ҳам хоҳламасди, шу учун ҳам сўради:

— Бу расман эътироф этилган лавозимми?

— Йўқ, — қисқагина жавоб қилди рассом, баайни бу савол уни жим бўлишга мажбурлагандек. К. эса бу жимликни бошқача тушунди ва деди:

— Биласизми, шунақа кишилар бўлади, уларнинг лавозими расман тасдиқланган бўлмаса-да, расмий хизматчиларга қараганда таъсир доираси кенгроқ, нуфузи ортиқ бўлади.

— Менинг юмушим ҳам айнан шунақа, — рассом бошини қимирлатиб, пешонасини тириштирди. — Кеча мен фабрикачига сизнинг устингиздан қўзғатилган суд жараёни ҳақида гапириб берганимда, у сизга мен бирон-бир ёрдам қилиб юборишимни сўради. Мен унга, “Майли, ўша киши менинг олдимга келиб, бир учрашсин-чи”, деб жавоб қилдим ва сиз шунчалик тез қадам ранжида қилганингиздан бошим кўкка етди. Кўриниб турганидек, бу иш жиддийгина, сизни анча-мунча овора қилади, аммо бу мени кўп ҳам танг қолдирмайди. Эҳтимол, сиз олдин пальтонгизни ечсангиз бўлармиди?

К. бу ердан қанча тез кетса, шунча яхши дея тараддуд кўриб келган бўлса-да, рассомнинг бу таклифидан жуда хурсанд бўлиб кетди. У борган сари бўғилиб, ёниб борар, шу боис ҳам хона четидаги ёқилмаган печкага ҳайрон бўлиб қараб қўйган, — хонанинг бу даражада иссиқ эканлиги унга бутунлай тушунарсиз эди. У пальтосини устидан олиб, камзулини ҳам ечаётганда рассом хижолатли оҳангда деди:

— Менинг совуққа тобим йўқ, хонани иссиққина қилмасам ўтиролмайман. Лекин бу ер жуда ҳам қизиб кетди, шундаймасми? Нафсиламрига хонага гап йўқ, бизга ўхшаганлар учун у жоннинг роҳати.

К. ҳеч нарса деб жавоб қилмади; тўғрисини айтганда, унга бу жазирама, диққанафас ва айниган ҳаво, шунчалик ёқимсиз эдики, хона анчадан буён шамоллатилмагани кўриниб турар эди. Рассом уни каравотга ўтиришга таклиф қилиб, ўзи мольберт ёнидаги ягона курсига чўкканда, К. учун бу ёқимсизликни ҳис қилиш баттар кучайди. К.нинг тўшакнинг бир чеккасига омонатгина ўтирганини рассом ҳеч ҳам тушуна олмади, шу боис меҳмонидан бемалол, қулай бир тарзда ўтиришни астойдил сўради. Аммо К. бирон-бир қарорга келолмаганига гувоҳ бўлгач, яна ўрнидан туриб келиб, у чойшаб ва ёстиқчаларни уймалашган тўшакнинг энг тўрига суриб элтди. Кейин эса яна ўз курсисига чўкиб, К.ни теварагидаги ҳамма нарсани унутишга мажбур қиладиган, биринчи, аниқ ишга оид саволни берди.

— Ўзингизни мутлақ айбсиз ҳисоблайсизми? — сўради у.

— Ҳа, бўлмасам-чи? — К. шу заҳоти севиниб жавоб бера қолди, чунки унинг олдида сирдош бир киши ўтирибди, шу боис бу ерда айтган ҳеч бир гапи учун бироз олдида жавоб ҳам бериб ўтирмайди. Шу пайтгача ҳеч ким ундан буни бунчалик очиқ-ойдин сўрамаганди. Бу қувонч ҳисларини бироз яна чўзмоқ умидида К. қўшимча қилди:

— Мен бутунлай айбсизман.

— Буни қаранг, — деб қўйди рассом ва чуқур хаёлга ботгандай бошини ҳам қилиб олди. Бироқ тўсатдан бошини кўтариб деди: — Мабодо сиз айбсиз бўлсангиз, иш хамирдан қил суғургандек осонгина ҳал бўлади.

К. дарров тумтайиб олди: суд ўзига ишончли вакил кафолатини берган анойи бола каби эътироз билдирди.

— Менинг айбсизлигим ишни осонлаштиришга бирон-бир ёрдами тегиши қийин. — У бирдан иродасига хилоф равишда кулиб юборди ва бошини сарак-сарак қилди: — Бу ерда бир талай шунақа нозик жойлари борки, суднинг ўзи ҳам ҳамма ишни чалқаштириб юбориши мумкин. Буларнинг ҳаммаси эса охир-оқибат бир жойда йиғилиб, йўқ жойдан суд ҳаками оғир бир айбни топиб, уни ҳамманинг кўз олдига судраб чиқиши ҳам ҳеч гап эмас.

— Ҳа, ҳа, албатта бўлиши мумкин, — деб қўйди рассом гўё К.нинг фикрлар пўртанасини ўзининг гаплари тўхтатиб қўймаслиги учун эҳтиёт бўлаётгандай:

— Бироқ сиз шунда ҳам барибир айбсиз бўлиб қолавермайсизми?

— Бўлмасам-чи, — деди К.

— Бу энг асосийси, — қувватлади рассом.

Унга қарши бир нарса дейиш беҳуда эди. Унинг бунақа кескин баҳсга ўрин қолдирмаган гап оҳангига қарамай бир нарса очиқ-ойдин бўлмаганга ўхшарди: у буларга астойдил ишонганидан гапиряптими ёки шунчаки вақт ўтказиш учун лоқайдлик билан лақиллаб ўтирибдими? К. ҳозироқ буни ойдин қилиб олмоқчи бўлди ва шунинг учун бу мавзуда гап очди:

— Албатта сиз судни менга қараганда ўн чандон яхши биласиз, сизга етишга менга йўл бўлсин, мен у ҳақида бор-йўғи ҳар турли одамлардан у-бу миш-мишларни эшитганман, холос. Бироқ уларни ҳаммасининг гапи ушбу нуқтага келганда бир хил: судда ҳеч қанақа енгил-елпи айблов бўлмайди, агарки, ҳакам айби бор деган фикрга келганми, айбланувчининг айбига қаттиқ ишонишади ва бу масалала уларнинг фикрини ўзгартириш жуда қийин.

— Қийин дейсизми? — деб рассом қайта сўраб олгач, қўлини юқорига имлади. — Ҳа, гапнинг пўст калласини айтганда, уларнинг фикрини ўзгартириш умуман мумкин эмас! Агар мен шу ерда мана бу бўзга уларнинг ҳақиқий қиёфасини тушура олганимдагидек сиз ҳам жиллақурса, мана бу бўздагилардан ҳимояланиш чора-тадбирларини топганингизда ҳаётда ҳам суд ҳакамларидан ҳимояланиш, ўзингизни оқлаб олиш йўлидаги саъи-ҳаракатларингиз бежиз кетмасди.

— У тўғри айтяпти! — К. ўзича шундай деб пичирлаб қўяр экан, сал олдин рассомнинг ҳақиқий фикрини ўсмоқчилаб бўлса-да, билиб олмоқчи бўлганлигини бутунлай унутганди.

Эшик ортида яна қизалоқлар шовқин-сурон кўтаришди:

— Э, Титорелли, у бу ердан қачон қорасини ўчиради, жонга тегиб кетди-ку, қачон кетади-а?

— Овозларингни ўчиринглар? — ўшқирди рассом, — Менинг бу жаноб билан қилаётган суҳбатимиз қанчалик жиддий эканлигини тушунасизларми ўзи!

Бироқ қизчалар тинчий демасди:

— Сен унинг сувратини солмоқчимисан? — Рассом шундай бўлиши керакдай индамади, қизча эса чулдиришда давом этди:

— Сендан унинг расмини чизмасликни илтимос қилар эдик, унинг бад-башаралигини кўрмаяпсанми? — Қолганлари бирваракайига унга қўшилиб, қандайдир тушуниб бўлмас сўзларни тилга олишар, бақир-чақир қилишиб, шовқин-сурон кўтаришарди.

Рассом эшикни қаттиқ тепиб, ярим очар экан, қизалоқларнинг ёлворувчан алфозда чўзилган қўлларига кўзи тушди ва уларга қарата деди:

— Агар жим бўлмасангизлар ҳаммаларингизни ҳозир зинапоядан пастга улоқтираман. Қани ўриндиқларга ўтириб олиб, ўзларингизни яхшилаб тутиб олинглар-чи.

Улар бунга дарров кўнақолмадилар, охири уларга ўшқириб амр қилишга тўғри келди:

— Қани, зинапоя томонга жўнанглар, — фақат шундан кейингина жимлик тушди.

— Кечирасиз-да энди, — рассом шундай деб К.нинг олдига қайтиб келди. Бироқ К. эшик томонга ҳатто қайрилиб ҳам қарамаган, рассом уни қандай ҳимоя қилишни ўзи қандай истаган бўлса, шуну кўз олдига келтиргунча хаёл суриб қолганди. У шундан кейин ҳам қилт этмади, охири рассом унга томон эгилиб, ишқилиб, зинапоялар устида ўтирган қизалоқлар эшитиб қолмасин деган андишада, нақ қулоғи остида шивирлади: — Мана бу қизалоқларнинг ўзи ҳам судга дахлдорлиги бор.

— Э, қанақасига? — ҳайрон қолган К. юзини буриб, рассомдан сўради.

Бироқ рассом аллақачон ўз жойига ўрнашиб олган, у ҳазиллашибми ёки жиддий туриб, К.га қараб шундай деди:

— Ҳа, афтидан, бу ёруғ оламдаги гимирлаган жон борки, судга дахлдорга ўхшайди.

— Буни мен ҳозирча сезганим йўқ, — К. бир оғиз шундай деб қўйди, ҳолбуки, рассомнинг бир қайнови ичида гапидан кейин унинг кўнгли тинчиган, қизалоқларнинг судга алоқадорлиги уни умуман хавотирлангирмай қўйганди. Шундай бўлса-да, зинапоялардаги қизалоқлар уймалашиб юрган эшик томонга бир қараб қўйди. Қизалоқлардан бири тахта тирқишлардан бир похол поясини тикиб, уни секин-аста пастга эндириб, баландга кўтариб ўйнади.

— Кўриниб турганидек, сиз суд ҳақида ҳеч қанақа тасаввурга эга эмаста ўхшайсиз, — деди рассом; у оёқларини кенг ёйиб олганча, бармоқлари билан полни чертишга тушди. — Аммо сиз айбсиз экансиз, буни сиздан талаб ҳам қилиб бўлмайди. Менинг бир ўзим сизни бу мушкулотдан холос эта олишим мумкин.

— Буни қандай тушунмоқ керак? — ҳайрон қолиб сўради К. — Ҳар қанақа далил-исбот судда ҳеч қанақа иш бермайди, деб ҳозиргина ўзингиз айтдингиз-ку!

— Шундай далил-исбот инобатга ўтмайдики, уни тўғридан тўғри суднинг ўзига бориб, баён этиб берилса, — рассом шундай деб К. гўё энг муҳим, жуда нозик бир нарсани назардан қочирганлигига ишора қилгандай бўлиб, кўрсаткич бармоғини юқорига ниқтади. — Фақатгина расмий суд доирасидан чиқмасдан, айтайлик, маслаҳатхоналарда, йўлакларда ёки мисол учун айтайлик, ҳатто мана бунақа устахонага ўхшайдиган жойда пухта ҳаракат қилинадиган бўлса, бутунлай бошқача натижаларга эришиш мумкин.

Эндиликда рассомнинг сўзлари К.га анча-мунча ишонарлироқ кўринар, ҳамда бошқалардан эшитган гап-сўзларига уларнинг асосий қисми мос келарди. Ҳаммасидан ҳам кўра уларда шундоқ умид балқиб турарди.

Агар суд ҳакамини оқловчи таъкидлагандай, шахсий таниш-билишчилик орқали, ишқилиб, рассом кабиларнинг ёрдами билан, ҳар қалай осонликча ўз томонига оғдириб, кеккайган ҳакамларнинг шохини қайириб олганидами, жуда ҳам аломат иш қилинган бўларди-да; ҳар қанақа вазиятларда ҳам бу алоқаларни назар-писанд қилмаслик бориб-турган нодонлик. Янада муҳими, рассом бу жамият ёрдамчиларининг ичига қўшилиб, ёқасидан кириб, энгидан чиқиб юрган бир одам, шу боис К.нинг ўзи ҳам уларни атрофига зарар қилмайди. Унинг банкдаги ташкилотчилик қобилиятига неча марта тан беришган, ҳозир у ўзини ҳамма томонлама чамалаб кўрар экан, ўз иқтидорини ишга солиш учун имконияти ҳар қачонгидан ҳам кенгроқ кўринарди.

Рассом ўз сўзи К.да қандай ўзгариш ясаётганлигини кўриб турарди, шу боис ҳам бироз ваҳимали қилиб гапини давом эттирди:

— Менинг гапим худди ҳуқуқшуноснинг иддаосидек сизни чўчитиб юбормадим ишқилиб? Очиги, менда ҳам суддаги тўралар билан мутгасил мулоқот қилаверишга тўғри келганидан шунақа димоғдорлик билан гапиришнинг нуқси урган. Албатта, бунинг ўзига яраша нафи тегади, аслида фикрларни етказиб бериш учун бу ҳам артистлик қилишдан бошқа нарса эмас.

— Биринчи бор сиз бу суд ҳакамларига қандай қилиб тўқнашиб келгансиз? — қизиқсиниб сўради К. У рассомнинг ишончига кирмоқ истар, аввало тўғридан-тўғри унинг хизматидан фойдалансам, дерди.

— Жуда ҳам оддий, — деди рассом. — Бу алоқалар, юзлашишлар менга ота мерос. Менинг отам ҳам ўз вақтида суд рассоми бўлган. Бу жой ҳам менга мерос сифатида инъом этилган. У ерга янги кишиларни олишмайди. Гап шундаки,

ҳар турли амалдорларни чизиш учун бир талай муҳим, ҳаммадан ҳам кўра махфий қонун-қоидалар ишлаб чиқишган, буларга эса синалган оилавий сулолалардан бошқа ҳеч ким жалб этилмайди. Мисол учун, ҳув анави стол галадониди отамнинг ёзишмалари сақланади, мен уни ҳеч кимга кўрсатмайман. Уларни судда портрет чизишга иқтидори бор кишигина билиши, тушуниши мумкин. Бундан ташқари, ҳатто бу ёзувлар йўқолган тақдирда ҳам, қонун-қоидаларнинг аксарияти хотирамдан кўтарилмасдан қолади, уларни фақат бир ўзим биламан ва ҳеч ким менинг ўрнимни ҳеч қачон эгаллаб олмаслиги учун бошидан адоғигачага ёдлаб олганман. Маълумингизким, ҳар бир суд ҳаками ўлиб-гирилиб учун нарсани орзу қилади: уни ҳам бир замонлар ўтган буюк қозилар каби улуғвор қилиб сувратини солишса, буни эса менинг бир ўзимгина дундира оламан.

— Сизга фақат ҳавас қилмоқ мумкин, — К. ўзининг банкдаги мавқени ўйлаб туриб, рассомга шундай деди. — Демак, сизнинг қўлга киритган мавқеингиз, бундан чиқди — устивор, темирдан мустаҳкам экан-да.

— Айнан шундай барқарор, — рассом буни тасдиқлаб, елкаларини мағрурона кериб қўйди. — Шунинг учун ҳам, ҳар қалай кам бўлса-да, хизмат вазифамга хилофлигига қарамай, бахтсиз бечораларга ёрдам қўлини узатиб тураман.

— Буни қандай тушунса бўлади? — рассом уни “бахтсиз”лар сафига қўшмагандир деб аниқлаштириб олмоқчи бўлиб сўради.

Бироқ рассом бунга эътибор ҳам қилмасдан, сўзида давом этди:

— Мана масалан, сизнинг бошингизга тушган фалокатни олайлик: худди сиздай бугунлай айбсиз бўлганларга ўрни келса бирон-бир ёрдам бермоқчи бўламан.

К.бот-бот унинг беғуноҳлиги эслатилаверганидан газаби кела бошлади. Гўё бу ҳақида судда ўзининг ёрдами яхши бир оқибатга сабаб бўлишини миннат қилаётгандай бўлар, аслида ҳеч нарсани ўзгартиролмаслиги аниқ-равшан. Бироқ ҳар қанақа шубҳаларга қарамасдан, К. ўзини тутиб олди ва рассомнинг гапини бўлмади. Унинг ёрдамини рад қилишни истамас ва оқловчининг ёрдамидан кўра, бундан камроқ шубҳага борди. К. рассомнинг таклифи холис, кўрсатган йўллари кўпроқ ўнгай деб билгани учун уларни ҳатто ўзича маъқул ҳам топди.

Рассом курсисини каравотга яқинроқ суриб, овозини пастлабгина гапида давом этди.

— Бир нарса ҳақида сўрашни бутунлай унутибман: сиз суддан озод бўлишнинг қандай йўлини маъқул кўрасиз? Уч хил имконияти бор: мутлоқ оқланиш, қисман оқланиш ва аччиқ ичакдек чўзиб жазодан қутулиш. Албатта мутлақ оқланишга нима етсин, бироқ бунақа ҳукм чиқарилишига мен ҳеч қанақа томондан таъсир ўтказишим амримаҳол. Менимча, бу ёруғ оламда бирорта ҳам одам ўз таъсир кучи билан мутлақ оқланишга эриша олмаса керак. Бу ерда, эҳтимол, айбланувчининг мутлақ беғуноҳлиги — заррача айби йўқлиги ҳамма нарсани ҳал қилади. Мана сиз ҳам худди шундай айбсиз, шу айбсизлигингиз устига барча умидларингизни юклаб, ютиб чиқишингиз жуда ҳам мумкин. Бироқ бунақа бўлса сизга на менинг, на бошқа бировнинг ёрдами керак бўлади.

Бу аниқ тавсифлаб бериш олдинига К.ни бутунлай довдиратиб қўйди, фақат бироздан кейингина у ҳам худди рассом каби овозини пасайтириб, гап бошлади:

— Менинг назаримда, сиз ўз-ўзингизга қарши чиқаётганга ўхшаяпсиз.

— Бу нимада экан? — рассом марҳамат кўрсатаётгандай табассум қилиб, оромкурсига суяниб олганча, ундан сўради. Бу табассумдан К.нинг шуурида шундай бир ҳиссиётлар пайдо бўлдики, у ҳозир биргина мана бу рассомнинг гап-сўзларидан ўз-ўзича зиддият борлигини излаб қолмасдан, балки бутун суд-жиноят қидирув идораси тартибининг бор туриш-турмуши шундан иборатлигига дастак келтириши керакдай эди. Бахтга қарши у ўзини тўхтатиб қололмади ва сўзида давом этди.

— Сиз, тушунишимча, аввалига бир нарсага эътиборни қаратдингиз, судда ҳеч қанақа далил-исбот инобатга ўтмайди, сўнг эса бу очиқ судгагина тегишли эканлигини уқтириб қолдингиз, энди бўлса, бутунлай беғуноҳ киши бўлса, умуман судда уни ҳимоя қилмоқнинг ҳожати йўқ деб чиқмоқдасиз. Шуларнинг ўзида зиддият борга ўхшайди. Бундан ташқари, аввал сиз шахсан ҳакамга ўтказиш керак дегандай бўлувдингиз, энди эса буни рад қилаётирсиз, худди

Ўзингиз номлагандай атайдиган бўлсак — мутлақ оқланиш учун, қай бир даражада ҳакамга ҳам таъсир этишга ҳожат йўқ деб турибсиз. Бу энди ўз гапингизни ўзингиз рад қилаётганингизнинг иккинчиси.

— Бу барча қарама-қарши фикрларни жуда ҳам осонлик билан изоҳлаш мумкин, — деди рассом. — Бу ерда гап бутунлай бир-биридан бошқа-бошқа нарсалар ҳақида кетаяпти: бирламчи, бу ҳақида қонунда нима дейилади, аммо мен шахсан ўз тажрибамда нималарни кўрдим, булар алоҳида ҳодисалар ва уларга қараб бутунлай бошқа гапни айтиш мумкин, сиз буларни бир-бирига қўшиб чалкаштириб юборманг-да. Қонунда нима дейилади, очиги, мен уни аниқ-тиниқ ўқимаганман, унда айбсиз киши оқланади, деб ёзиб қўйилгани билан, бошқа томондан, бунда ҳакамнинг таъсир қилиши — роли борлиги ҳақида ҳеч нарса дейилмаган. Бироқ мен ўз тажрибамдан шуни яхши биламанки, ҳаммасининг тескарисини қилишади. Мен ҳалигача бирон-бир марта мутлақ оқланиб чиқилганлик ҳақида эшитмадим, бироқ кўп марта ҳакамларнинг таъсири билан иш у ёқ-бу ёққа буриб юборилгани, ҳакам ҳал қилувчи роль ўйнаганига гувоҳ бўлганман. Эҳтимол, мента маълум бўлган, машҳури жаҳон жиноий ишларда мутлақ айбсизлик ҳақида гап кетиши мумкин ҳам эмасдир. Наҳотки, бу ҳақиқатга мос келса? Талай-талай воқеалар кўрилса-ю, биронтасида бирон-бир бегуноҳни топиб бўлмаса? Мен гўдаклик чоғимданоқ отамнинг ҳикояларини тинглаб келаман, у уйда устахонасида бўлган ҳакамлардан эшитган суд жараёнлари ҳақида ҳикоя қилиб турарди; умуман бизнинг давраларда бундан бошқа гапнинг ўзи ҳам йўқ. Энди ўзига ҳам судда қатнашиш имконияти бор экан, мен ҳаминша ундан фойдаланиб қолиш пайида бўлман, сон-саноксиз қўзғатилган жиноят ишларининг энг муҳим босқичларида бўлиб, имкон қадар уларни танга қонли кузатиб боришга ҳаракат қиламан; шу боис буни сизга ҳозир дангал айтишим мумкин: ҳа, мен бирор марта ҳам мутлақ оқланганлик ҳақида шу пайтгача ҳеч нарса эшитмадим.

— Демак, мутлақ оқланиб чиқиш мумкин эмас экан-да, — К. буни такрорлар экан, гўё бу билан ўзига, ўз умидларига мурожаат қилаётгандек эди. — Бироқ бунинг ўзи ҳам менда суд ҳақида тўпланиб қолган фикр-мулоҳазаларни тасдиқлайди. Демак, бу томондан суд дегани хўжақўрсинга, шунчаки бир фойдасиз идора бўлиб, биттагина жаллоднинг ўзи ҳам унинг ўрнини бемалол босиши мумкин экан-да.

— Бундай хулосага келиш мумкин эмас, — рассом норизо оҳангда пўнғиллади. — Мен ахир бор-йўғи ўз тажрибамдан келиб чиқибгина гапирдим.

— Шунинг ўзи ҳам етарли, — деди К. — Хўш, унда айтгинг-чи, бурунги замонларда кимнингдир оқланганини эшитмадингиз?

— Айтгишларича, бундай оқлов воқеалари бўлиб турган, — чайналиб деди рассом — бироқ, бунақа ҳолларнинг қайтарилиши ҳозир жуда ҳам қийин. Ахир суднинг ҳал қилувчи ҳукми ҳеч бир жойда эълон қилинмаса, ҳатто ҳакамларнинг ўзи ҳам уларни махфий суръатда қолдиришади, қадимги суд қилиш жараёнларидан эса бизгача фақат ривоятлардагина етиб келган. Тўғри, уларнинг аксариятида бутунлай оқланганлик ҳақида оғиз кўпиртириб гапиришади, балки уларга ишониш мумкиндир, бироқ бирон-бир нарсани исботлашнинг ҳеч иложи йўқ. Шунга қарамай, уларга паст назар билан қараш ярамайди, бир мисқол бўлса-да, уларда ҳақиқат бор, кейин улар шу даражада ажойибки, қойил қоласиз. Мен ана шу афсоналар асосида бир неча сувратлар ҳам солганман.

— Менинг фикримча, афсоналар ўзгариш билмайди, — деди К. — Ҳа, шунақа, аммо суд олдида ҳеч бир ривоятни далил сифатида келтириб бўлмайди-да.

Рассом тиржайиб қўйди.

— Ҳа, албатта, мумкин эмас, — деди у.

— Демак, бу ҳақида гапириб ўтириш ҳам фойдасиз, — деркан К., рассомнинг бор-йўқ мулоҳазаларини охиригача тинглашга қарор қилди, ҳолбуки уларга ишониш қийин, аксарияти бошқа маълумотларнинг акси эди. Ахир у рассомнинг ҳикояларидаги ҳақиқатни текшириб кўрмоқ учун, айниқса бу фикрларга қарши чиқмоқчи бўлиб, бу ерга келмаган-ку; агар у рассомни заррагина, аҳамият жуда кам бўлса-да, ўзи учун бирон-бир ёрдам қилишга ундай олса, шунинг ўзи буюк бир муваффақият қозониш бўлар эди. У фақат шунинг умидида деди: — Келинг, шу мутлақ оқлов ҳақида гапиришни бас қила қолайлик. Сиз

қандайдир яна икки бўлак имконият борлиги ҳақида ҳам эслатгандек бўлгандингиз.

— Ҳа, қисман оқланиш ва ишни пайсалга солиб чўзиш ҳақида айтганим рост. Ҳа, фақат улар ҳақида суҳбатни давом эттириш мумкин, — жонланиб деди рассом. — Бироқ бу хусусда сўзлашишимиздан олдин, сиз эҳтимол камзулингизни ечиб қўйсангиз яхши бўлармиди? Сизга бу ер жуда ҳам иссиқлик қиляпти, чоғи?

— Ҳа, — деб тасдиқлади К. У шу дақиқаларгача, рассомнинг изоҳларидан бошқа ҳеч нарса ҳақида ўйлаб кўрмаган эди, бироқ рассомнинг биргина жазирама ҳақидаги эслатувданоқ, унинг пешонасида реза-реза тер томчилари тепчиб чиқди. — Бу ердаги ҳароратга чидаб бўлмайди.

К. ўзини нохуш ҳис этаётганини билгандек рассом бошини силкитиб қўйди.

— Ойнани очса бўлмасмикин? — илтимос қилди К.

— Йўқ, — деди рассом, — ойна бир умрга бекитилган, уни очиб бўлмайди.

К. шундагина, улардан бири — рассом ёки ўзи ойна сари йўналади-ю унинг тавақасини ланг очиб юборади, деб шу пайтгача ўйлаб, шунга умид қилиб келганлигини бирдан англаб етди. У ҳатто кўкрагини тўлдириб нафас олишга тайёрдай ҳам эди. Бу ерда бутунлай ҳавонинг етишмаслигини ҳис қилганидан унинг боши гир-гир айланишга тушди. У пар тўшакнинг узаласига қўллари билан ҳавони елшиб, ўсал овозда деди:

— Бироқ бу жуда ҳам ноқулай ва зарарли-ку.

— Э, йўғ-э! — рассом шундай дея, ойнанинг шундай ўрнатилганини баайни ҳимоя қилмоқчидай бўлди. — Очилмайдиган бўлса-да, балогинасини олай бугинани. Ахир у ойнаси икки қават жўн ромларга қараганда ҳам иссиқликни яхши сақлайди. Мабодо, хонани шамоллатиб олмоқчи бўлинса, — тўғриси, бунга кўп ҳам зарурат йўқ, — буни истаган пайт амаллаш мумкин, мана бу эшикнинг ўзини очса ҳам етади, ҳатто икки эшикни ланг очиб қўймоқ ҳам мумкин.

Бу изоҳ К.ни бирмунча тинчитди ва у иккинчи эшикни излаб, атрофга аланглади.

Рассом буни пайқаб деди:

— У сизнинг орқа томонингизда, уни очиш учун каравотни суриш керак бўлади.

Фақат шундагина К. каравотнинг у ёғидаги деворда кичкинагина эшикча борлигига қўзи тушди.

— Ҳа, устахона учун бу ер тор, — гўё К.нинг гина-кудуратидан рассом диққат бўлгандай бўлиб. — Амал-тақал қилиб сиқиштирилган-да.

Албатта, шундоқ эшикнинг оғзида каравот жуда ҳам ноқулай турибди. Шунга қарамай, мен расмини солаётган мана бу суд ҳаками ҳамиша каравотдан ҳатланадиган шу эшикча орқали хонага киради. Мен унга ҳатто, битта калит ҳам бериб қўйибман, мабодо мен бирон-бир иш билан кетган бўлсам, у устахонага кириб, шу ерда мени кутиб ўтириши мумкин. Бироқ кўпинча у ҳали мен ширин уйқуда ётган тонг палласида бу ерда пайдо бўлади. Ва лаънати каравот ёнидаги эшикни очиб, мени уйғотиб юборади. Ана шундай сахармардонда у каравотимдан ошиб ўтаётганда, мен қанчалик дарғазаб бўлиб, қанақа сўкишлар билан уни қаршилашимни бир кўрганингизда эди, суд ҳакамларига нисбатан ҳар қанча ҳурматингиз бўлса-да, бир зумда улардан асар ҳам қолмаслиги ҳеч гап эмас. Албатта, мен ундан калитни олиб қўйишим мумкин, бироқ кейин бундан ҳам баттароқ бўлади. Бу ердаги ҳар қанақа эшикни ҳеч бир ортиқча куч ишлатмасдан илмогини кўпориб ташлаш мумкин.

У шулар ҳақида вайсаб ётганда, К. камзулни ҳақиқатдан ҳам ечсаммикин ёки йўқ, дея бир қарорга келиб олмоқчи бўларди ва охири ечмоқчи бўлди, агар у шундай қилмаса, бундан кейин бир дақиқа ҳам бу ерда ўтиришга чидаши мумкин эмас эди. Шунинг учун у камзулини ечиб, уни тиззаларининг устига қўйди, ишқилиб, музокаралари тугаши билан дарров уни кийиб олиши мумкин бўлсин, деб. Бироқ камзулини ечишга улгурмаган эдики, қизалоқлардан бири чинқирди:

— У энди камзулини ҳам ечяпти!

Улар бир-бирини итариб, ҳамма ёриқ-тирқишларга ўзларини ургани,

ишқилиб, бу томошадан куруқ қолмасликка уринаётганлари шовқин-сурондан билиниб турарди.

— Қизалоқлар бу ёғини ҳал қилиб ҳам қўйишди, ҳозирнинг ўзидаёқ мен сизнинг расмингизни солиб бермасам бўлмас, — деди рассом, — бунинг учун сиз ечинган бўлишингиз керак-да.

— Буниси ҳам бормиди ҳали, — деб қўйди К. Бу унга ҳеч ҳам таскин бағишламади, шунинг учун ҳам у битта қўйлақда ўтирганига қарамай, ўзини сал бўлса-да, аҳволи тузук бўлгандай ҳис қилмади. Шунга яраша у минғирлаб сўради:

— Сиз яна адашмасам икки имконият бор дегандек гап қилгандингиз, шундайми? — у яна, булар қандай номланишини унутиб қўйди.

— Қисман оқланиш ва пайсалга солиш, — чўрт кесди рассом. — Улардан қай бирини танлаш эса сизнинг ўзингизга боғлиқ. Шундан кейингина, қолганига менинг ёрдамим билан эришиш мумкин, ҳолбуки, уларни қийналмасдан фарқлаш мумкин, қисман оқланиш учун қисқа бир фурсатнинг ўзи етади, аммо жонни жабборга бериб, жуда катта куч билан астойдил ҳаракат қилиш керак, пайсалга солишда бўлса, жуда ҳам кўп куч сарфлаш керак бўлмаса-да, жараён анча узоққа чўзилади. Аввал қисман оқлов борасида гаплашиб олайлик. Агар сиз шунда нимагадир эришмоқчи бўлсангиз, мен бир қоғозга сизнинг айбсизлигингиз хусусида қафолатнома ёзаман. Бунақа қафолатнома матнини менга отам қолдирган, уни ҳеч қанақа ўзгартириб ётишга ҳам ҳожат йўқ. Ва бу ҳужжатларни ўзимга таниш бўлган барча ҳакамларга кўрсатиб чиқаман. Айтайлик, буни мен сувратини солаётган мана бу ҳакамдан бошласам ҳам бўлади: барибир буғун кечқурун у куруқ савлатини кўтариб, бу ерга келади. Шунда мен унинг олдига ҳужжатни қўйиб, сизнинг айбсизлигингизни изоҳлаб бераман ва кафиллигингизни ўз зиммамга оламан. Бу ҳар қанақа сафсаталардан иборат, расмий қафолатнома эмас, йўқ, йўқ, бу ҳар томонлама талабга жавоб берадиган ҳақиқий қафолатнома бўлади, — рассом К.га шундай бир қараш қилдики, ўз зиммасига жуда ҳам оғир масъулиятни олишга тўғри келганидан гўё иддао қилаётгандек эди.

— Бу сизнинг томонингиздан кўрсатилган ажиб бир марҳамат бўларди, деди К. — Бироқ суд ҳаками сизга тўла ишонишига қарамай, барибир у мени бутунлай оқлаб юборармикан?

— Мен сизга ҳалигина бу ҳақда айтдим-ку, — қизишди рассом. — Ҳамма ҳакамлар менга ишонишларига ўзим ҳам ишанолмаيمان: мисол учун, улардан бир қанчалари, сизни шахсан олиб боришимни талаб қилишлари мумкин. На чора, шунда сизни мен билан боришингизга тўғри келади. Менинг билишимча, мабодо шундай бўлиб чиқса, ишнинг қарийб ярми бизнинг ҳисобимизга ҳал бўлган ҳисоблаш мумкин, бунинг устига албатта мен ишнинг бошида турган ҳакам каби ўзимни тутиб, ҳар томонлама сизга йўл-йўриқлар кўрсатиб тураман. Салбий оқибатлар эса ҳалиги ҳакамлар томонидан туғилиб қолиши мумкин, ҳа, баъзан-баъзан шунақаси ҳам бўлиб туради — менинг таклифимни олдиндан рад қилишлари мумкин. Буни тушунмасдан ўлибмизми, нагжада бошқача йўл тутишга тўғри келади мабодо булардан бир иш чиқмаса, нима ҳам қилардик, мен турли хушомаду найрангларни ишга солиб кўраман, ишқилиб, ўз йўлимиздан қолмаймиз, чунки ҳеч бир ҳакам ўз бошига бир ўзи ҳеч бир ишни ҳал эта олмайди. Хулласи калом, ҳужжатларингиз борасида етарлича имзо йиғаман-да, устингиздан кўзғатилган жиноий иш жараёнини кўраётган ҳакамнинг олдига олиб бораман. Эҳтимол, тўпланган имзолар орасида унинг ҳам имзоси бўлиши мумкин, бунда вазият одатдагига қараганда тез ўнғланади. Моҳиятан олиб қараганда, бундан кейин умуман ҳеч қанақа гов бўлмайди ва айбланувчи ҳам бундай лаҳзаларда ўзига тўла ишонч ҳосил қилади. Бу худди мўъжизанинг ўзгинаси, айни дамдаги ҳақиқатдан кўз юмиб бўлармиди, оқлов ҳукми эълон қилингандан кейингига қараганда кишилар айни бу дамларда ўзларига кўпроқ ишонишади. Шунда ўлиб-тирилиб уриниб ётишларга ҳам ҳожат қолмайди. Ҳакам айбсизлигингизни кафилликка олиб, қоғозга қўл қўйган ҳамкасблари марҳаматини кўриб, ҳар қанақа шубҳа-гумон, иккиланишларга бориши, қийшанглаши мумкин, аммо бир қатор расмийчиликлардан кейин, менга-ю, бошқа танишларига қилгандек ҳожатингизни чиқариш йўлини тутуди — оқлов ажримини чиқаради. Сиз бўлса, озодликни қўлга киритиб, судни тарк этасиз.

— Демак, мен озод бўламан? — К. бироз ишончсизлик билан сўради.

— Ҳа, — деб жавоб қилди рассом, — аммо бу фақат қисман озодликка чиқиш бўлади, янада аниқроқ қилиб айтадиган бўлсак, вақтинчалик озодлик деганидир. Гап шундаки, менинг танишларим ҳисобланган кичик лавозимдаги ҳакамларнинг ҳеч бирига бирон-бир кишини мутлақ оқлаш ваколати берилмаган, бундай ҳуқуққа фақатгина олий суд кенгаши эга бўлиб, на сизнинг ўзингиз, на мен, на бизнинг орамиздан биронга киши унинг яқинига йўлай олмайди. Суд буни қандай кўради — биз билмаймиз, ҳа, аксига олиб буни билишни ҳам истамаймиз. Шундай қилиб, айбловдан мутлақ озод бўлишдек улғу ҳуқуқни бизнинг ҳакамлар олиб беролмайди, фақат улар айбловни рад этиш ҳуқуқинигина бера олади. Демак бу, агар сизни бирон-бир суд босқичида оқлашса, худди шу паллада айблов сиздан четлатилади, аммо, барибир у сизнинг тепангизда осилиб тураверади, агарки фармойиш келиб қолса, у яна тезлик билан беш баттароқ кучга кириб ишга тушиб кетаверади. Мен суд билан ҳар доим алоқада бўлиб келганим боис, мутлақ оқлов билан қисман оқлов ўртасидаги сиртқи фарқ қай даражада кўзга ташланишини сизга айтишим мумкин. Мутлақ оқлов шароитида суд жараёнининг барча ҳужжатлари бутунлай гумдон бўлади, улар тамоман ишдан чиқариб ташланади, фақатгина айбловнинг ўзигина йўқотиб қўйилмайди, балки суд жараёнининг барча ёзув-чизув қоғозлари, тергов далолатномаларигача, ҳатто оқлов ҳукномаси ҳам йўқ қилиб ташланади. Қисман оқловга келадиган бўлсак, бу бошқа гап. Унда айбсизлик ҳақидаги гувоҳликлар, оқлов ҳукномасига олиб келадиган далиллар миқдори ошиб борганига қарамай, ҳужжатларда ўз-ўзича ҳеч нима ўзгармайди. Бироқ ҳужжатлар ортиб, умумий жараён давом этаверади, мунтазам сувратда ёзув-чизув ишларини талаб қилади, қоғозлар юқори босқичдаги маҳкамага жўнатилади, кейин кўп ўтмай яна қуйи босқичга қайтиб келади, ишқилиб, худди тебрангич каби бир босқичдан иккинчисига бориб келиб, гоҳ катта, гоҳ кичкина бир масофада қулоч ёзиб, гоҳ бир фурсат, гоҳ анча-мунча вақт бир жойда туриб қолиб, сўнг ҳаракатга кириб туради. Бу товбасига таянмаслик йўллари дидир. Бунда бир томондан, ҳамма нарса аллақачон унутилиб, айбномадан асар қолмаслиги, оқлов тўла ва ҳақиқий бўлиши мумкин. Бироқ ҳаётини шу ишга тиккан ҳеч бир киши бундай бўлишига ишонмайди. Судда ҳеч бир ҳужжат йўқолиши мумкин эмас ва ҳеч нарса суднинг хотирасидан фаромуш бўлмайди. Ҳеч ким ҳаёлига келтирмаган, кутилмаган кунларнинг бирида аллақандай ҳакам ҳужжатларни қўлга олиб, уларни одатдагидек, бир бошдан синчиклаб кўздан кечириб чиқади-ю, бу иш бўйича ҳали яна айблов изи бор деб ҳисоблайди ва тезлик билан ҳибсга олиш ҳақида фармойиш беради. Буларнинг барини мен сизга шунинг учун ҳам ҳикоя қилиб беряпманки, қисман оқланиб, озодликка чиқиш билан янгидан ҳибсга олиш ўртасида етарли даражада вақт ўтади; баъзида шунақаси ҳам бўлиши мумкин, — мен бунга ўхшаш воқеаларни ҳам кўрганман — оқланган киши суддан ўз уйига қайтиб келади-ю, бунда уни ҳибсга олиш ҳақида буйруқ кутиб тургани устидан чиқади. Шу ернинг ўзидаёқ унинг озодликдаги ҳаёти яна ниҳоясига етади.

— Нима бало, суд жараёни яна янгидан бошланадими? — К. ишонқирамай сўради.

— Бўлмасам-чи, — баралта деди рассом, — албатта жиний ишни кўриш жараёни қайтадан бошланади, бироқ бунда ҳам фақат аввалгисидан бўлгандек қисман оқланишга эришиш учун имконият бўлади. Ҳа, яна нима бўлганда ҳам жонни жабборга бериб бутун кучни сафарбар этиш лозим. Зинҳор-базинҳор таслим бўлиш, тақдирга тан бериш керак эмас. — Охирги сўзни рассом айнан таъкидлаб айтганининг боиси К. бу суҳбатдан жуда ҳам бир нохуш кайфиятга тушгандек таассурот уйғонганди ўзида.

— Бироқ наҳотки кейинги сафар, — ҳовлиқиб деди К. баайни рассомнинг буни нима деб изоҳлашини олдиндан пайқаб тургандай, — наҳотки иккинчи бор оқловга эришиш биринчисига қараганда осон бўлса?

— Нима десам бўлади, — деди рассом, — бунда бирон-бир нарсани аниқ-тиниқ айтиш мумкин эмас. Эҳтимол сиз иккинчи ҳибсга олишни ҳакамнинг ўзи айбланувчига қарши уюштирадими, демоқчисиз, чоги? Бироқ бу сиз ўйлаганчалик эмас. Ҳакамлар буни қисман оқлов ҳукмини чиқаришдан олдинроқ

ҳам кўриб турган бўладилар. Аммо бунинг келиб чиққан вазиятга таъсир кўрсатиши эҳтимолдан узоқ. Аммо бунда бошқа сон-саноқсиз сабаблар бўладики, бунга кўра ҳакамларнинг кайфиятлари ўзгариши ва ҳуқуқшунослик нуқтаи назаридан ҳам бу қайта кўзғатилган ишни яна ҳамма ўзгаришларни ҳисоб-китоб қилиб, иккинчи бор оқланиб чиқишга эришиш учун ҳам аввалгисидан оз бўлмаган куч-қувват сарфлаш керак бўлади.

— Бироқ бу ҳам, афтидан, якуний оқлов бўлмаса керак? — К. бошини сарак-сарак қилиб, шубҳаланиш ила сўради.

— Ҳа, албатта, — деди рассом, — иккинчи оқловдан кейин иккинчи ҳибсга, учинчи оқланиб чиққандан кейин учинчи ҳибсга ва ҳоказо шундай давом этади. Бунинг ўзи қисман оқлов нима эканлигини билдиради. — К. лом-мим этмай қолди. — Ҳа, кўриниб турибди, қисман оқлов сизнинг жонингизга ора кирадиганга ўхшамайди, — деб рассом фикрини давом эттирди. — Балки сизга ишни пайсалга солиш кўпроқ фойдали бўлиб чиқар. Пайсалга солишнинг мазмун-моҳияти нимадан иборатлигини лўндагина тушунтириб берайми сизга?

К. фақат бошини қимирлатиб қўйди. Рассом курсида ялпайиб ўтираркан, кўйлақларининг тутмаси ечилиб, бутун кўкси очилиб қолди, у бу жойдан кўлини тикиб, бутун кўкси ва ён томонларига секин разм солди.

— Пайсалга солиш, — деркан рассом, бир дақиқа тин олиб, ҳорғин тус олди, гўё жуда ҳам аниқ ифодалаб бериш учун сўзлар излаётгандек, — пайсалга солиш шундан иборатки, кўзғатилган жиноий иш жараёнини узоқ пайт бошланғич босқичнинг ўзидан ушлаб турилади. Бунга эришиш учун эса айбланувчи ва унинг ёрдамчиси, айниқса ана шу ёрдамчиси доимий суръатда суд билан шахсан алоқада бўлиб, елиб-югуриши керак. Яна қайтариб айтаман, қисман оқловга эришиш учун қилинган саъй-ҳаракатларга ўхшаб кўп куч сарфлаш керак эмас, аммо бу ерда ҳаммасини бир ерда ушлаб туриш жуда ҳам муҳим. Суд жараёнини бирон дақиқа ҳам кўздан қочирмаслик керак, бунда мунтазамликдан ташқари, ҳакамнинг вақтига тўла мувофиқ келадиган аниқ бир вақтда учрашиб туриш, қолаверса, ҳар қандай қулай вазиятни кўздан чиқармасдан ҳакам билан энг яхши дўстона муносабат ўрнатиш учун астойдил қунт қилишга тўғри келади. Агар сиз ҳакамни шахсан танимасангиз, унга таниш ҳакамлар орқали таъсир ўтказиш керак бўлади, аммо бу ҳар қанақа вазиятларга қарамай, шахсан музокаралар олиб бориш учун уриниб кўришларга ҳожат қолдирмайди дегани эмас. Агар сиз шу ерда ҳеч нарсага ўтказиб юбормасангиз, бундан кейин ҳам бу жараён ўзининг дастлабки босқичидан нарига ўтолмайди деб комил ишонч билан айтиш мумкин. Тўғри, уни ҳаминша бир жойда тўхтатиб бўлмайди, аммо айбланувчи жазодан холи бўлиб, худди озод одамдай тараллабедод қилиб юраверади. Қисман оқланишга солиштирганда пайсалга солишнинг яна бир афзаллик томони ҳар тугул айбланувчи учун ҳаммаси бир қадар ойдин, у титраб-қақшаб, қачон ҳибсга олишар экан, деб кутиб ётмайди, ҳолбуки қисман оқловда айни шу паллада кўққисдан туғилган қалгис вазият қулайликлардан йироқ бўлиб, бир талай ташвиш, ҳаловатсизликлар олиб келиши, довулдек ҳис-ҳаяжонлар пўртанаси ҳоли-жонига қўймаслиги мумкин. Очиғи, пайсалга солиш ҳам айбланувчига бир қанча ноқулайликлар келтириб чиқаради, улар билан ҳисоблашмаслик ярамайди. Мен бу ерда айбланувчи барибир эркин бўлолмаслигини айтмоқчи эмасман, ахир у қисман оқланишга эришганда ҳам ўзини мутлақ озодман деб, ҳисоблаши мумкин эмас. Бу ердаги ноқулайликлар бошқа. Кўрилаётган жиноят иши жараёни ҳеч бир сабрсиз, ҳатто заррадек бўлса-да, жўяли сабабсиз ўз-ўзидан бир жойда туриб қолиши мумкин эмас. Шунинг учун бунда ҳам ишқилиб зоҳиран бўлса-да, иш давом этаётгандай мавжланиб туриши керак. Демак, вақт ўтган сари қандайдир даражадаги фармойишлар бериб борилиши, айбланувчи камдан-кам бўлса-да, тергов бериб туриши ва ҳоказо суд илгарилаётган кўринмоғи керак. Афтидан, суд жараёни ана шу зич бир доира бўйлаб айланиб туриши керакка ўхшайди, уни фақат табиатига ёт тарзда тўхтатмоқ мумкин. Маълумки, ана шу жараёнда айбланувчи учун бир талай кўнгилсизликлар бўлиб туради, аммо сиз зинҳор-базинҳор уларни бўрттириб юбормаслигингиз керак. Буларнинг бари бор-бутунича фақат зоҳиран шундай; мисол учун терговлар жуда қисқа бўлади, мабодо терговга бориш учун истак ҳам, вақт ҳам йўқ бўлса, руҳсат сўрамоқ

мумкин, бир қанча терговчилар олдиндан биргаликда жадвал ҳам тузиб олишади ва келпусидаги кунлар ҳақида келишиб олиши имкони бўлиб, гапнинг сирасини айтганда, кун ўтган сари ҳакам тергов бераётганининг ўз кишисига айланиб боради.

Рассом ҳали сўнгги луқмасини айтиб бўлмаганди ҳам К. ўрнидан кўзғалиб, қўли билан камзулини елкасига ташлаб олди.

— Турди! — эшик ортида чувиллашди.

— Сиз, нима, кетмоқчимисиз дейман? — ажабланиб сўради рассом. — Афтидан, сизни кетишга ундаётган бу ердаги диққинафас ҳаво бўлса керак. Мен учун бу жуда ҳам кўнгилсиз ҳодиса. Ҳали сизга кўп нарсани айтиш керак эди. Уларни мухтасаргина қилиб изоҳлашга тўғри келади. Шунга қарамай, сиз мени тушунасиз деб умид қиламан.

— О, албатта! — деб юборди К., ҳолбуки у ҳаммасини эшитиб олмоқчи бўлиб, ўзини мажбурлаганидан шундай бир зўриқишда эдики, боши лўқ-лўқ қилиб оғрирди.

Унинг тасдиғига қарамай жим бўлиб қолганидан фойдаланиб, худди далда бермоқчи ва гапини хулоса қилиб қўймоқчи бўлгандек, рассом яна бир-икки оғиз деди:

— Алалхусус, икки усул ҳам айбланувчи устидан ҳукм чиқаришга монелик қилади.

— Бироқ улар мутлақ озод бўлишга ҳам шундай ғов бўлиб туришади, — К. оҳиста эътироф этаркан, гўё буни англаб етганидан уялаётгандек эди.

— Сиз кўриляётган ишнинг энг қалтис жойини ушладингиз-да ўзиям — тезгина эътироф қилди рассом.

К. пальтосини олмоқчи бўлди, ҳолбуки, камзулини кийишда у бир қарорга келмаганди. Ҳаммасидан ҳам унга тоза ҳавога чопиб чиқиш ва кўксини тўлдириб-тўлдириб нафас олиш истаги тинчлик бермаётганди. Ҳатто уни кийинишга қизалоқларнинг шовқин-суронлари ҳам мажбур этолмаган эди, улар эса унга разм солмасдан ҳам қичқаришга тушиб кетишган эди.

— У кийинаяпти!

Рассом бўлса, афтидан, К.га вазиятни қандай қилиб бўлса-да тушунтирмоқни хоҳларди, шунинг илинжида деди:

— Афтидан, сиз, таклифларимдан қайси бирини қабул қилишда бир қарорга келолмаётганга ўхшайсиз. Сизнинг аҳволингизни тушунаман. Ҳатто мен тезда бирон-бир қарор қабул қилишингизни ҳам маслаҳат бермаган бўлардим. Ҳа, жуда нозик фаҳмлик билан афзал ва қусурли томонларни фарқлаб олиш керак бўлади. Етти ўлчаб, бир кесмоқ лозим. Бироқ, англашиб турилгандек, вақтни бой бериш ҳам мумкин эмас.

— Мен тезда қайтаман, — деркан К. бирдан чапдастлик билан камзулини кийиб олиб, пальтосини елкасига ошириб ташлади-да, қизалоқлар чувиллашиб ётган эшик томон шошилди. У ёпиқ эшикнинг тирқишларидан ўзини кўриб турганларини ҳис қиларди.

— Сиз, албатта, ўз сўзингизда туришингиз керак, — деркан рассом уни кузатиб қўймоқ учун бирон-бир уриниш ҳам қилмади, — менинг ўзим банкка бориб, ишларингиз қандай кетаётганини суриштиришим жўяли кўринмайди.

— Эшикни очсаларинг-чи! — дастакни силтаб ўшқирди К. — қизалоқлар эшикни у томонидан итариб, унга ёпишиб турганлари кундек аён эди.

— Улар, афтидан, у ёқда ҳам сизни торга-торт қилишдан тап тортишмайди, — деди рассом. — Яхшиси, мана бу чиқиш жойидан фойдалана қолинг, — у каравот орқали ўтадиган эшикни кўрсатди. К. ҳам шу заҳоти бунга рози бўлиб, каравот томон отилди.

Бироқ, эшикни очиш ўрнига рассом каравот тагига бошини суқиб, у ердан туриб сўради:

— Бир дақиқага шошилмасдан, мана бу сувратларга бир қарамайсизми, мен улардан битта-яримтасини сизга сотсам дегандим?

К. кўполлик қилишни истамади, нима бўлганда ҳам унинг ишига рассом бош кўшини ўз бўйнига олди ва бундан кейин унга ёрдам беришни ваъда қилди, бунинг устига, К.нинг фаромушхотирлиги тутиб, бу ёрдамни тақдирлаш тўғрисида ҳам бирон-бир гап қилмабди, шу боисдан ҳам у рассомнинг

таклифини рад қилолмади ва сувратларни бу ёққа олиб чиқишга рухсат берди, ҳолбуки у устахонадан шунчалик тез отилиб чиқиб кетиш истагида ёнардики, азбаройи сабрсизланганидан титраб-қақшар эди. Рассом каравот остидан оқ мато тутилмаган бўзларни ташқарига чиқараркан, ҳаддан ташқари чанг босиб кетгани боис, рассом юза қисмидаги чанглари сидиришга киришгач, кўтарилган чанг ҳавони шундай бир зичлик билан эгаллаб олдики, бундан бўғилган К.нинг кўз олди қоронгулашиб кетди.

— Мана бу дашт манзараси, — деб рассом К.га бир бўзни узатди. Унда иккитагина ўламса дарахгча тасвирланган бўлиб, улар қуюқ барра ўтлар орасида бир-биридан айри-айри ҳолда туришарди. Сувратнинг бир чеккасида алвонлашпан шафақ жилолари.

— Яхши, — деди К. — Мен уни сотиб оламан, — К. ҳеч нарсани ўйламасдан беихтиёр гапнинг пўсткаласидан айтар экан, яйраб кетди, рассом эса бундан ҳеч ҳам хафа бўлмасдан ердан иккинчи сувратини кўтарди.

— Бу суврат бўлса, ҳалигининг тамоман тескариси, — деб қўйди рассом.

Эҳтимол у бу сувратда бошқа бир манзара тасвирини чиқармоқчи бўлгандир, ammo икки сувратда ҳам кичкина бир даражада айричаликни кўриш амримаҳол эди: бунда ҳам ўшанақа дарахгчалар ва барра ўт-ўлан, яна чеккада ўша шафақнинг ўзи. Бироқ К. учун буларнинг бари фарқсиз эди.

— Ажойиб манзаралар экан, — деди у. — Мен буларнинг иккисини ҳам оламан ва ишхонамнинг тепасига осиб қўяман.

— Сизга бу мавзу ёқиши кўриниб турибди. — Рассом шундай деб, учинчи бўзга қўл узатди. — Менда бу мавзуга оид яна бир суврат бор, баайни мўъжаздай, жудаям муваффақиятли чиққан.

Бироқ буниси ҳам шунчаки уларга ўхшаб қолмасди, балки мутлақ ўша чўл манзарасининг айни ўзи эди. Ҳа, афғидан, рассом ўзининг ўтмас, алмисокдан қолган эски сувратларини устамонлик билан имконият келганида тикиштириб қолиш пайида эди.

— Мен бунисини ҳам оламан, — деди К. — Қанча туради бу уч сувратнинг ҳаммаси?

— Бошқа сафар баҳосини келишармиз, — деди рассом. — Сиз ҳозир шошителиб турибсиз, алоқамиз ҳам қалин бўлади бундан кейин. Биласизми, бу сувратларнинг сизга маъқул келгани мени жуда ҳам хурсанд қилиб юборди, шу боис ҳам каравот остида ётган ҳамма бўзларимни сизга туҳфа қилмоқчиман. Бу чўл манзараси акс эттирилган биргина суврат, мен эса бу мавзуга оид ҳўб ва кўп сувратлар ишлаганман. Айрим кишилар бунақа сувратларни тушунишмайди, уларнинг фикрича бундаги манзара ҳаддан ташқари ғамгинмиш, ҳолбуки бошқа бировлар, масалан олайлик, сиз айнан шу ғамгинликни жон-дилингиз билан яхши кўрасиз.

Бироқ бу бечораҳол рассомнинг ижодий тўлғоқларини талқин қилиб ўтиришга К.нинг ҳеч ҳам майли йўқ эди.

— Ҳамма сувратларингизни ўраб-чирмаб, тайёрлаб қўйинг! — бақирди рассомни яқсон қилиб ташлагудек важоҳатда К. — Эртага менинг чопарим келиб, уларни олиб кетади.

— Бунга ҳожат ҳам йўқ, — деди рассом, — мен шу ернинг ўзида ҳам сизга ҳаммол топиб беришим мумкин, у сизни кузатиб қўяди. — У ниҳоят тўшакдан ҳатлаб ўтиб эшикчани оча қолди.

— Хижолат бўлмасдан, каравот устидан сакраб ўтаверинг, ҳаммаям ўзи шунақа қилади, — деди у.

Бироқ К.унинг рухсатсиз ҳам малол келишни ўйлаб ўтирмасдан, аллақачон оёғини тўшакнинг устига қўйди, бироқ очиқ эшикка кўзи тушди-ю, ўзини орқага олди.

— У ёқда нима бор ўзи? — у рассомдан ўсмоқчилаб сўради.

— Нимага бунчалик ҳайрон қоласиз? — рассом ҳам худди шундай ажабланиш билан суриштирди. — Ҳа, бу суд девонхонаси. Наҳотки, сиз бу ерда суд девонхонаси жойлашганлигини билмаган бўлсангиз? Нега у айнан шу ерда бўлмаслиги керак экан? Гапнинг аслини айтганда, менинг мана бу устахонам ҳам суд девонхонасига қарайди, бироқ суд ундан ўзим шахсан фойдаланишим учун рухсат берган.

К. шундоқ суд девонхонасининг бурнига келиб қолганидан хавфсирамади, уни бу қўрқита олмасди; балки уни асосий ҳал қилувчи моҳиятда суд ишларидаги жаҳолат-нодонлик даҳшатга солар эди: унингча айбланувчи учун қўл келадиган энг асосий қонун-қоида шундай бўлиши керакки, ҳаммавақт тайёр бўлиб туриши ва бирон-бир марта ҳам ўзини қўққисдан доғда қолдиришларига, зинҳор-базинҳор йўл қўймаслиги лозим, агар унинг чап томонида ҳакам турган экан, ҳечам ғайришуурий бир тарзда ўнг томонга қарамаслиги шарт, худди шунинг ўзи қонун-қоидага хилоф бўлиб, уни ҳамма вақт айбдор қилиб қўяди. Унинг олдидан роса чўзилиб кетган йўлак чиқди, ундан шундай бир бижғиб кетган қўланса ҳид таралар эдики, агар уни рассомнинг устахонасидагига солиштирадиган бўлса, устахонани жоннинг хузурини деб атаса бўларди.

Бу тор йўлакнинг икки томонида ҳам кета-кетганча ўриндиқлар қўйилган, К. суд девонхонасини баайни ўзидай эди. Афтидан, ҳамма девонхоналар ҳам бир хил андозага солинади чоғи. Айни паллада ҳам девонхонага бирмунча мижозлар қадамранжида қилишган эди. Аллақандай эркак ўриндиққа чалқанча тушиб, қўли билан юзини ёпиб олганча ётар, афтидан, мизғирди; бошқа бири бўлса, йўлакнинг тўридаги гира-шира ним қоронғуликда турарди. К. каравотдан олиб ўтди, ортидан йўлакка сувратларни кўтариб, рассом ҳам чиқди. Кўп ўтмай улар суд хизматчисига тўқнаш келишди — К. энди у ҳеч бир қийналмасдан таниган бу хизматчилар зарҳал тугмали камзулда савлат тўкиб юришарди. Рассом К.ни кузатиб қўйишни буюратуриб, сувратларни унинг қўлига берди. К. дастрўмолчаси билан оғзини маҳкам ёпиб, шошилиб юрарди. Улар қарийб чиқиш жойига яқинлашганда, уларга ташланган қизалоқлар тўпига тўқнаш келиб қолишди. К. бу ерда улардан халос бўлиши душвор эди. Албатта улар устахонадаги иккинчи эшик қандай очилганини кўришган, бу томондан уни қувиб етиш учун оёқларини қўлларига олиб, айланиб ўтишга отилган эдилар.

— Бу ёғига мен сизни кузатиб қўймасам ҳам бўлади! — қизалоқлар қуршовидаги рассом тиржайиб туриб деди. — Кўришгунча хайр! Жуда узоқ ўйланиб юрманг!

К. ҳатто ортига ўтирилиб ҳам қарамади. Кўчада у тўғри келган биринчи фойтунга тушди-ю, жуфтакни ростлади. У суд хизматчисидан бутунлай халос бўлишни истар, кўчада кимда-ким тилла тугмали камзулда бўлса, унинг кўзига бало-қазодай кўринар, ҳолбуки, бунга бошқалар тузук-куруқ эътибор ҳам беришмасди. Хизматчи хизматга шайлигини қўрсатмоқчи бўлиб, извош ўриндигига тиришиб-тирмашди, бироқ К. уни ўзидан нари қувди. К. узоқ юриб, кун пешин бўлгандагина банкка етиб келди. У ҳамма сувратларни фойтуннинг ўзида қолдиришни истарди, бироқ рассом уларни қаерда деб қизиқиб, суриштириб қолса нима дейман деб чўчиди. Шунинг учунгина уларни ўз иш кабинетига олиб чиқиб, яқин орада директор муовинининг кўзига тушиб қолмасин деб, столнинг энг пастки ғаладонига қулфлаб ташлади.

Давоми бор.

*Вафо ФАЙЗУЛЛА
таржимаси.*

Иброҳим ҒАФУРОВ

**Кўнгил парчаларидаги
ёзувлар****МАНСУРАЛАР. КУНДАЛИКЛАР***1998 йил***ЁЗ. СЎЗСИЗЛИК**

Парвардигор, дуойимни қабул айла. Парвардигор, ҳисоб-китоб қилинадиган кун мени, ота-онамни ва барча мўъминларни мағфират қил. Бу ҳазрат Иброҳимнинг илтижоси. Нозил бўлган Қуръондан ёзилган нола. Нечукдир кўнглим тилар шу сўзларни. Уларни ўз сўзларим каби тилимдан қўймай такрорлайман. Қотиб қолган, тургунликка маҳкум бу дунёда бу сўзлар мангу океан каби шовуллаб туради. Сента етмоқ истайман. Васлингдан ширин не бор? Або Иброҳимнинг халоскор арқонига илиниб, висолингта етармикинман? Сингиб кетаман або-аждод Иброҳимнинг сўзларига. Лекин қулоғимга сўнги дамда нидо чалинар:

— Ўз сўзинг йўқму, аё Иброҳиму?

Висолга етгунча сўз керак. Висолга етгач ҳар қандай сўз ортиқча. Сўзсизлик сўздан афзал.

ПЕРСОНАЛИЗМ. ПЕГИ

Илоҳий борлиқ энг олий қадрият. Пегининг сўзлари ўйга ботирар. Одам боласи ҳам шу илоҳий борлиқ ичидамикин? Илоҳий борлиқни тасарруф қилишга буюрилганми одамизод? Тасарруф — фойдаланиш, еб-битириш. Еб-битиришга чорланганми одамизод? Ва ё сақлашга буюрилдими одамизод? Одамизоднинг шу илоҳий борлиқдан ўзга мулки, ўзга бойлиги, давлати йўқ. Лекин вазифасини англадими одам? Илоҳий борлиқда ўз вазифасини биладими одам? Илоҳий вазифани оддий инсоний воситалар билан бажариш — шу энг илоҳий, энг олий вазифа. Қора терга тушаман Пегининг бу сўзларидан. Бахтнинг шу оддий инсоний воситаларини қачон кашф этамиз? Ва қачон англаб етамиз уларни? Ҳар бир одам ўз ҳаётида инқилоб қилсин. Ҳар бир кимса ўз ичида ҳам инқилоб ярасин. Мураккаб дунёни қандай қуришликни ўргатар файласуфлар.

Илоҳий инқилоб!

У қалбимда!

Тургунлик деви енгилмас эмас.

ЎЛИМ ЎЛДИ!..

Ўлим ўлди!..

Ажаб гапларни ёзган Муҳаммад Иқбол:

“Ишқ олдида ўлим тору мор бўлди,
Ўлим ўлди, севги барқарор бўлди...”

Ишқнинг қудратини тасдиқлар шоир.

Лекин не бўлар эди агар у:

“Ишқ ўлди!..” деса.

Нега у айтмади: Ўлим олди ва ишқ тору мор бўлди.
 Нега?
 Ишқнинг охири ўлим эканлигини билмас эдими Иқбол?
 Мен эса негадир: “Ишқ ўлди“, дегим келади.
 Ўлим тож кийдиран ишқнинг бошига.
 Янгиланар ўлим
 янгиланар ишқ
 мангу ясантириб борар
 бири бирини...
 Дарҳақиқат, ишқ ўлганда
 Яшашдан нима қолади?

РУҲИ РАВОНИМ ҚАЙДАСАН?

Гиря
 Йиғи
 Маърака
 Ўзбек элининг тўй-ҳашами, маъракаси ўтмас эди
 Муҳаммаджон Каримсиз.
 Ўзбекнинг туб қабрларидан келарди унинг овози
 Ҳаётда ҳар нарса бўлади
 Бунга тўла тан берган ўзбекнинг нолакор саси эшитиларди
 унинг сўлим хонишларидан
 Саф-саф бўлиб ўтиришарди ўзбек элининг минг йиллик қариялари
 улар хизматига тайёр йигитлар саф-саф бўлиб турар эдилар
 ўзбекнинг давраларида
 Уларнинг сафларини бирлаштирар эди Муҳаммаджон Каримовнинг овози
 XX асрнинг сўнгги ҳофизи
 Ўзи ўтган, овози қолган ҳофиз
 Соғинарлар унинг эран сасларини давраларда
 Ўзи ўтган ҳофизнинг эран овозини
 5 август. Ой тўлиб келаётир.
 Осмон тўрида ўлтирар тўлган Ой Муҳаммаджон Каримовни кутиб,
 соғиниб: “Қайдасиз, ҳофизим?”
 — Кун кеча ҳофиз кетди сиз томон куй куйлаганча, — дегим келар
 осмон тўрида ярақлаб ўлтирган Ойга.
 Ошпоқ пор-пора булутлар Ой теграсида шўнғирлар худди океан сатҳида
 олма ўйнаган каби.
 Оқ булутларнинг Ой қошида ошиқона ўйини —
 худди ҳофиз куйлагандай жонбахш ва суюк
 Аммо —
 Умр ўткинчи
 Гиря қозоқ мангу:
 Қайдасан, эй руҳи равоним?
 Қайдасан ўзбекнинг сўлим-сўлим суюк овози?

ЛОНДОЛФИНИ ЎҚИБ ЎТИРИБ

Э.Воҳидов ва Ў.Ҳошимовга

Лондолфини ўқиб ўтириб
 ўтар эди ўз ҳаётим кўз ўнгимдан бирма-бир
 Кошкийди буни ҳаёт деб бўлса... оҳ..
 Иккинчи синфда ўқир эдим
 Кўтариб юрар эдим жуда ҳам катта чарм сумка — портфел
 Жуда ҳам катта, жуда ҳам чиройли сумка — портфел эди.
 Ўхшар эди худди министрлар тутадиған папкага —
 “Ватан” кинотеатрида —
 Немислардан қолган киноларда кўрар эдим бундай пўрим, ярқироқ
 папкаларни.

Немислардан қолган хўп ғалати-ғалати кўрқинчли киноларни кўп кўрар
эдик урушдан кейинги йилларда —

“Трофей кинолар” дейишарди уларни

Баъзан немислар, танклар, каскалар, худди менинг устимга бостириб
келаётгандай бошимни тўнимга яшириб олар эдим

Бир куни —

Отам менга беш сўм берди. Эски Жўвадаги пастқам китоб дўконидан сотиб
олдим ўша папкани. Сотиб олунча ҳам уни кўп пайт томоша қилганман.
Тиқилиб-тиқилиб: “Меники бўлсайди шу папка...” деб орзу қилганман.
Папка ажойиб кулф-калитли эди. Ширқиллаб очиларди ва ёпиларди
ширқиллаб.

Ичида ўндан ортиқ бежирим чўнтаклари бор эди. Ҳар бир чўнтаги пистон
тутмача билан қирсиллаб ёпиларди ва очиларди қирсиллаб.

Севар эдим чарм папкамни —

Ҳамма нарсаларим унга жойлашган ва яна қанча чўнтаклари ортиб қолган,
улар бўш турар эди. Мен уларга нима солсам бўларкин деб ўйлар эдим.

Баъзан дунё мени кўрқитарди

Жуда ҳам катта эди дунё —

ва жуда ҳам катта эди одамлар, дарахтлар, итлар —

кўрқинчли эди овлоқ боғлар, ёнғоқзорлар.

Кўрқар эдим юлдузлари ярақлаб осилган осмондан.

Севар эдим чарм папкамни —

Яшириниб олгим келарди унинг ичига дунёдан кўрққан чоғларим

Унинг ичига кириб кетгим ва унинг чўнтакларида яшагим келарди —

Ҳеч кимни кўрмай ва ҳеч ким билан гаплашмай.

Ажаб бир ҳиссиёт. Тушунарсиз. Лекин болалар баъзан катта оламдан беркиниб
олишни исташар. Мен Фрейд эмасман. Билмайман буни ва нега шундай?

Ҳар қалай, базўр кўтариб юрар эдим чарм папкамни

Учинчи синф. 1947 йил, тўртинчи синф. Шундай ўтди.

Папкам мендан катта кўринарди одамларга

Мендан кулар эдилар одамлар папкамни базўр кўтариб бораётган чоғларим

Мен эса чарм папкам уяларига кириб улардан беркиниб олишни истардим.

Нега севдим бу ўзимдан катта папкани

Нега ҳадеб унинг ичига яширингим келарди?

Ҳануз билолмайман.

Олам наҳот шундай кўрқинчли кўринади мен каби сабий болага?

Балки уруш... онажонимнинг кўрқинчлари менга ўтганми?

Билай дейман. Билолмайман. Тушларимга кирар катта чарм папка...

ЗАРДЎШТНИНГ СОЯСИ

“Менинг уйим қаерда?” — деб сўради соя. Бу Зардўштнинг сояси эди. Нитше
Зардўштнинг соясини тушида кўрди ва у билан сўйлашди. Лекин Зардўштга
уй топиб беролмади Нитше.

Ва ҳамон чордевор остида ётади Зардўшт

Ало одам ҳамон сўрайди:

— Менинг уйим қаерда?

Ўйлаб ўйимга етолмайман:

— Зардўштнинг уйи қаерда эди?

Уй ўрнига таълимот қурдимиз Зардўшт?

Арабий Аҳмад Саломнинг уйи қаерда эди?

Бормиди унинг уйи?

Уй ўрнига таълимот бино қилдимиз Аҳмад Салом?

Уй ўрнига яралган таълимотлар абад яшарми?—

Тарк этмасми уларни одамлар

Худди чордевор каби?

ЗАРДЎШТНИНГ КЎНГЛИ

“О сен кимсан, кўнглим?” — деб сўради Зардўшт ўз кўнглидан.
Танимай турарди Зардўшт ўз кўнглини

Истамас эди кўнглининг нафсий интилишларин.
 Нафе галаён қилганда танитай қоларди Зардўшт ўз кўнглини.
 Нитше Зардўштга танитмоқчи бўлди унинг кўнглини.
 Кўнги́л майллари́н ҳўб биларди Нитше.
 Кўнги́л майллари́ни енган одамни изларди Нитше.
 Излай-излай Шарқнинг бари кўнги́л эканлигини англади Нитше.
 Шарқчалик ким излаган экан кўнги́лни
 Навоий — кўнги́л, Ҳофиз — кўнги́л, Конфутсий — кўнги́л, Ҳаммаси —
 кўнги́л.
 Кўҳна гил — бу кўнги́л. Хоразмийлар кўна гил дейдилар кўнги́лни.
 “Аслин билсанг, обу гил...” О, бу ҳассос Яссавий.
 О, ким билар не ахир кўна гил
 ва недир кўнги́л?
 Уялиб кетаман бу саволингдан.
 Недир, нимадир дейсан
 Кўнги́л не бўломас
 ва бўломас нимадир.
 Зардўштга кулоқ сол, кўнги́лим,
 — О, сен кимсан, кўнги́лим?
 Жавоб йўқ ҳануз...

КАПАЛАК СУВ БЕТИДА...

Капалак сув бетида ухлаб ётарди.
 Баногоҳ мен уни уйғотиб қўйдим,
 У қанотларини қилпирашиб ерга кўнди.
 Унга ер бағоят қаттиқ туюлди.
 У япроқларда, муаттар гулкосаларда,
 гул барглари́ни ватан қилиб осуда ухларди,
 Лекин сув юзида уйқуга толганда роҳатининг чеки йўқ эди.
 Коинотнинг ҳаёти, борлиги шу эди.
 Еллар еллинар,
 сувлар мавжланар,
 Ер шу капалакнинг фароғати учунгина яратилгандек туюларди.
 Сув капалакни аллалаб ухлатарди. Майин насим беланчагида.
 Шу алла оромида мен бехос уйғотиб юбордим капалакни.
 — Мен чарчаганман. Менинг гулларим қариган. Нега мени уйғотдинг? —
 деди капалак.

14 АВГУСТ 1998 ЙИЛ

Ҳумоюннинг тўйи бўлди.
 Ҳаммаёқ ошпоқ нурга чайилган, сугга қорилган.
 Ешлар ранго-ранг капалаклардай тўй гулзорида учишар
 Нақадар гўзал эди уларнинг чехралари, табассумлари
 Аёллар, аёллар... ҳаммаёқ аёллар. Кун дим ва иссиқ.
 Аёлларнинг юзлари иссиқда бўртган
 Қиличдай ярқирар эди куёв
 Биллурдай товланарди келин
 “Бир эрки сулгондур кўнги́л...” Лутфий тилимда айланар.
 Оллоҳ ёзган бўлса пешонасига ўлмаган қул кўради.
 Ўлмаган қул
 ўлмасанг,
 ўглингнинг тўйида
 бир чеккада
 эшик тубида
 ўтирган яхши...
 Ўлган ўлиб кетар
 Ўлмаган қул

Ўлмасанг,
 бир кун келиб набираларинг
 чошиб ҳаллослаб қучади
 “Дода!...” — дейди оғзини тўлдириб
 Кўйиб юбормайди —
 Сени ҳеч қайга юбормайди.
 Ўлмаган қул кўради.
 Ўлмасанг,
 тирик юрсанг,
 ҳар қалай, ўлгандан яхши...

6 СЕНТЯБР

Салқин тушди
 Кузнинг шамоллари эди шивирлаб
 Осмонга малла булутлар чиқди кўзларимни эркалаб
 Булутлар Шарқни соғиниб югурадилар.
 Ҳаво шакарланди
 Сокин боғ салқини узра патирлашиб учишар ёш кабутарлар...
 Улар ҳавони ўктам шопириб, шув-шув ўйноқлаб боради. Тилимда сўзлар
 чучукланади:

Бу кабутар жувана
 Агар сепсанг седана
 Сени айтар дувана
 Бу кабутар жувана
 Учар-кетар ҳуши йўқ
 Ҳеч ким билан иши йўқ
 Сенга айтар туши йўқ
 Бу кабутар жувана
 Сени қилар дувана.

ҚОРОНҒУДА КЎЗОЙНАК КЕРАКМИ?

Тун жимжит.
 Жимжитликнинг ҳавлидан уйғониб кетдим.
 Нимадир қилмоқчи эдим.
 Осмон сўйламас эди.
 Оқ булутлар жимгина нур таратиб ўтарди.
 Сузаётган булутлар изидан боқиб юрагимга осудалик қайтди.
 Кўзойнагимни ахтардим.
 Ҳамширам фароғат ухлар
 чироқ ёққим келмади.
 Кўзойнакни тимирскилаб топтим.
 “Ардахива” ни ўқимоқчи эдим.
 Лекин кейин қоронғуда кўзойнак керак эмаслигини билиб қолдим.

СИЗ ТАБАССУМ ҚИЛАСИЗ МЕНИНГ ФИКРЛАРИМГА

Энг қадим донишманд Фалес дунё сувдан яралган дейди.
 Балки ҳаводан яралгандир дунё
 Сув ҳавонинг суюлгани
 Мавжудотлар ҳавонинг эврилгани
 Ҳаммаси ҳаводан чиқади
 ҳавога қайтади
 ҳавода турланади
 ҳаво шундай
 тош ҳам ҳаво
 тошнинг ҳаётини фақат ўзи билади
 ва нафас олмаса тош бўлмас эди
 ўзгаради, тузатади, ушлаб туради, қилар муҳофаза

Тош, сув, ҳаво дунё камолотида уйғунлик.
 Зардўшт ҳаёлотидан пайдо бўлди Анграманю
 Анграманю бино бўлганда ерни тош осмон ўраб турарди.
 Забаржад осмон дейди Зардўшт.
 Анграманю ернинг тош қаватларини ёриб пастга тушди
 Ёвуз руҳ дунё океанига кирди
 Океандан чиқди
 Анграманю шарпаси теккан сув шўр бўлиб қолди.
 Унинг шарпаси теккан ерлар саҳрога дўнди
 Ўсимликларни қуритди
 Илк одамни ўлдирди
 Олов беҳад пок эди
 Олов ичига кирди
 Оловнинг бир порасини тутун ва дудга айлантди
 Ким ажрагиб олар энди Анграманюни дунёдан
 Зардўшт ҳаёлида яралди Ангр...
 Забаржад осмон сочилиб кетди
 Сиз эса қуласиз менинг сўзимдан
 Ким эса йиғлайди гимнни тинглаб...

АНГЛАШГА УРИНИШ

— Худо ким? — десалар, айтаман: Ҳеч нарса оламда Худодан ташқарида эмас. Ва ҳеч нарса Худодан холи ҳам эмас. Шайх Мансур Халложни дорга тортидилар ва абгор қилдилар. Шайх Мансур Халлож олам борлиқда ҳеч нарса Яратгандан ташқарида эмаслигини англагандай бўлган эди. “Китобул-тавосин” да бир рубоийсида Шайх ҳазратлари шундай ёзган эканлар:

Мен ким У — севурман
 У ким мен севурман — Мендур
 Бир вужуд ичра бордурмиз икки Руҳ
 Сен мени кўрсанг агар
 Уни кўрган кабисен
 Кўрсанг агар сен Уни
 иккимизни кўрган кабисан...

У — дегани Ягона Аллоҳ. Шайх Мансур ҳазратлари Аллоҳни севмаклик ва севмақда барча инсон ҳудудларидан ўтиб кетишга интилдилар. Севишда инсон ҳудудларидан ўтмакни одамлар тушунишга ожизлик қилдилар. Нуқсонлар билан тўлиб-тошган хом сут эмган бандани Нуқсонсиз зот билан бир эканлигини англашга ақл ожиз эди. Шайхни ўлдириб қутулдилар. Мансур Халлож тавосинларига борлиқнинг ўзи тошган сирларини қулфлаб қўйди. Худони англамак жуда сирли... Сўфий Абул Хусайн Даррож бағдодлик бошқа бир сўфий Хусайн Розийга бир шеър ўқиди:

Сен ўз уйингни менинг маконимда қурурсан
 Журъатим етсайди мен бу уйингни бузиб ташлардим
 Лекин мен худди сен каби ўз-ўзимни бекор янаман
 Фақат: қанийди қўлимдан келса деганим деган...

Хусайн Розий бу сўзларни эшитиб тинмай йиғлади. Сўнг Абул Хусайн Даррожга деди: “Эшитдингми, Бағдод аҳли мени “зиндиқсан” деб таънадашном қиладилар. Мен тонг ёришгандан бери Китоб ўқийман, кўзимга бир томчи ёш келмади, лекин шу икки байтни эшитдим у бугун вужудим ларзага келди”... Дил Аллоҳ муҳаббати билан ёнса, дейди бундан хулоса чиқариб Имом Ғаззолий, — Қуръонни тиловат қилиб йиғламаган одам бошқа икки байтни эшитиб кўзёшларини шашқатор оқизади. Қуръоннинг тили ва сўзи оддий гапга ўхшамайди, у ҳайратангез ва одамнинг иродасига тобе эмас”...

Байтнинг сири шунда. У юракни ҳаракатта келтиради.

ЎЗНИ АНГЛАШ — II

Пабло Пикассо 1907 йилда “Авинийон оймчалари” суратини яратганда, кўплар Европада уни телбага чиқарган эдилар. Ҳолбуки, бу кубизмнинг бошланиши, у дунёга янги санъат келганидан дарак берган эди. Кўплар бу суратни тушунолмайдилар. Кўрганда ҳайрат, кўрқув, ваҳимага тушадилар. Ҳеч ким ҳеч ерда шундай усулда сурат чизмаган эди.

Пикассо бу асарини уйда деворга тескари ўтириб кўяр, жуда камдан-кам одамларга уни кўрсатарди. Шоҳ Мансурнинг сўзларини тушуниб етмагандек, Пикассони ҳам дастлаб англамадилар. Лекин Пикассонинг ўзи шоҳ асар яратганлиги ва у Европа ва дунё санъатида янги оқим вужудга келтиришига қаттиқ ишонган эди. Сал кейинроқ Пикассонинг бу усулидан Салвадор Дали каби улуғ санъаткорлар етишдилар. Дали санъатда савдoyи мижозликни чўққига олиб чиқди.

Француз адиби Андре Малро бир куни Африка ҳайкаллари, суратлари кўйилган музей залларини томоша қилиб юриб, илгари билмаган, ёқтирмаган эдим, энди бирдан бу ҳайкалларнинг маъносини англаб қолдим, деган эди. Улар африкаликларнинг қуроли экан. Бу асарлар африкаликларнинг ёт, ёвуз, нотаниш кучларга қарши, уларнинг таъсирига тушиб қолишга ва руҳларга қарам — тобе бўлиб қолишга қарши уларнинг қуроли экан. Шу ерда Андре Малро ёзади: “Агар биз руҳга шакл берсак, ундан ўзимизни қутқарамиз, ундан, унинг таъсиридан халос бўламиз... Шунда мен ўзимнинг нега рассом эканлигимни тушуниб қолдим...”

Баъзи одамлар кўрқинчли тушларнинг таъсиридан қутулиш учун унинг тасвирини чизиш ёки батафсил ёзиш керак, дейишади. Балки халқнинг “тушингни сувга айт...” деган ҳикматли сўзи шундан қоландир. Ахир сув ҳам тасвирни ўзи билан бирга оқизиб кетади. Ҳар қалай Малро ўта топиб ва жуда аниқ гап айтган:

“Агар биз руҳга шакл берсак, ундан ўзимизни қутқарамиз...”
Қандай доно фикрлар бор дунёда!

ЮЛДУЗИМ

Ёмон бўлса ҳам ҳаёт яхши
Тирик юрганга нима етсин
Юлдузим, сен билан ўнланди тилагим
Сен чиқдинг: бир келди ўйнагим
Қайнагим келди сенинг опшоқ шуълангда
Қай кун эди — юрдим довлаб сенинг кўйингда
Йўқотгандай бўлиб бори жону жаҳоним
Ўчмагансан, кетмагансан, аразинг йўқ
Хуш чиқибсан кўк тахтинга —
Манглайингни келар силагим
Юлдузим, ҳамроҳим, сен билан тирилди юрагим...

БАРЧА АЗОБЛАР

Барча азобларни уйнинг ўртасига уйдик
Сўнг эшикни маҳкам қулфлаб
чиқиб кетдик
ҳеч ким қолмади
яшаб кўрсин ўз ҳолига азобларимиз.

РУҲИЯТ ҲАЗРАТЛАРИ

Уйқумни ўчирди руҳият ҳазратлари
Хушимни ўчирди аларнинг ҳайбатлари
қулф урган гайратлари...
Сафид Бўлон

илк бор кўрдим
тош битикларни
тошпа айланган
шижоатда бошларни
Қоп-қора тошлар
худди тарих каби
жимжима сўзлар
англамоқ қийин
жимгина фарёд кўтарар тошлар
Тарихнинг саси қолган тошларда
Тошлар ва тарих...
қанчалар ўхшашсиз
Жарир Фозил ота
Аҳмад ибн Наср
Табарийнинг овози
Бу ёнда Биби Убайда
Қонли каллаларни ювган ва кўмган малак
Ўзбекнинг Бувайдаси
Тош хамиртуруш
Мангу ризқ
мангу нон
Бувайданинг хамиртуруши худди қотган кўзёшлар каби
Сафид Бўлон сукунатга фарқ
Кўёш ботар
қоронғу тушар
Бармоқ тишлаб қотдим
Дилим тўлиб гайбдан ҳиссиётларга
Уйқумни ўчирди руҳият ҳазратлари
Хушимни учирди қанот ёзган ҳайбатлари...

ҚЎРҒОНЛАР

Янги Қўрғонга етдик
Олдинда Пеш Қўрғон
Пеш Қўрғонга етсак, балки у ердан
элас-элас кўринар Уч қўрғон... Э-воҳ!
У қўрғонлар йўқ
бузилиб кетган истеҳкомлар
ўзбек десак мен қўрғонни англайман
йўқ бўлиб кетган қўрғонлар ўтар тинмай кўз ўнгимдан
қаерда йўқ ўзбекнинг қўрғонлари
қўрғонлари билан машҳур ўзбегим
ҳеч ким бунчалик кўп қўрғон қурмаган ер сарзаминда
У қўрғонлар бари йўқ
тарих аямаган ўзбекнинг қўрғонларини
бари тик тепаларга дўнган
уйлар, бинолар, кемпинглар
туристларнинг муваққат базалари
қўрғонлар йўқ
фақат номлар қолган
қўрғонларим йўқолди деб йиғлаб ўтирайми
аза очсинларми шоирлар йўқолган қўрғонларга?
Беш қўрғон, Тўра қўрғон, Жар қўрғон... сен ҳам кўш бу
қўрғонлар ёнига ўз қўрғонларингни: эҳ-ҳе! Сон-саноксиз Шакқўрғон,
скифқўрғон! Ҳа-ҳа!
Қўрғонлар йўқ... номлар қолган
ҳайбатли, бардам
Қўрғонларнинг оралари бари боелар
— Зиёвуддин, узиб чиқинг нақш олмалардан

Эсингиздами ғўра ўғирлаб ердик
 қўрқмасдан кучуқлардан
 Мен севардим ғўраларни
 тишим қамашиб кетгунча ердим қарсиллатиб...
 Боғлардан эсан шаббода билан
 ғўра хотиралар кириб келар “Тико“ ичига
 — Қўрғонлар эса йўқ... — ўйлайман изтиробларда
 Ғўра хотиралар ёқмас дилимни.

ЧОРТОҚНИНГ ОСМОНИ

Юлдузлар бодраб учар Чортоқнинг осмонида
 Косонли хушдил йигит беозор сўрайди:
 — Болалар нечта?
 Қўз ўнгимдан ўтишар умримнинг ниҳоллари
 Ўз отасин тарихини сўйлар косонли йигит
 ота ёди улгайтлар йигитнинг сўзларини
 Чортоқнинг серюлдуз осмони донишманд қилади одамни
 — Сиз отасиз, — дейди менга косонлик йигит чинмочин
 ҳақимларидай. — Сиз отасиз ва болаларга қўрғонсиз.
 Юзга кириг. Улар яйраб ўссин соянгизда
 Ота қўрғон...
 бу асил ўзбекнинг сўзи
 Дилим тўлиб кетар ҳиссиётларга
 ўзбекнинг қўрғонлари кўз ўнгимдан ўтар бирма-бир
 Юлдузлари порлаган қўрғонлар
 Қўрғонлар йўқ
 фақат номлари қолган
 қўрғонсиз оталар
 ўзи қўрғон оталар...

ЎНҒОР

— Бу қайси тоғ? — дедим.
 — Ўнғор, — деди Фарҳод.
 Ўнғор ўйга толган арслон каби
 Навоий тасвирлаган шер
 Юргим сарҳадларида қудратли панжаларига
 кўркам бошини қўйиб ўйга толган посбон
 Илк бора сени кўрдим
 Юргим толеига буткул ишондим.

ОДАМНИНГ ИЧИ

Одамнинг ичига қараганмисиз?
 Одамнинг ичи худди гулга ўхшайди.
 Фақат бу гулнинг қаригани ёмон...

1998 йилнинг 24 январь шанба куни ҳаво совуқ, кечаги қорнинг заҳри
 кўчаларни кезиб юрарди. Таниш бир синглимни учратдим. У юпунроқ
 кийинган, қор кечиб борарди. Сўрашдик. Синиқ табассум қилди:

— Чарчадим. Чарчашман. Югур-югур кўп. Яна қайтсаммикин ҳузурингизга...
 У билан бирга ишлаган эдик. У худди ўзи билан ўзи сўзлашаётгандай
 гапирди. У олисдан келиб катта шаҳарда ҳамон ўз ўрнини қидиради. Ёлғиз
 туради. Ёлғиз уринади. Ёлғиз ўз-ўзи билан фикрлашади. Унинг шикоятни одамни
 ўртади.

Гул шикоят қилса, боғбон нима ҳолга тушади?
 Гулнинг шикоятни боғбоннинг кимлигини билдирмайдими?

Гул шикоят қилиб, замон забтидан нола қилиб, “чарчадим“ деса, боғбонга ким ишонади?

Гулнинг шикояти боғбонга ўлим билан баробар.

1998 йилнинг 25 январи. Якшанба. Қушлар тўда-тўда бўлиб жануб томонга учишади. Баъзан нимадандир ҳуркишгандай ҳаммалари бирланига қанотларини шопириб шувиллаб пастга ва сўнг юқорига шўнгишади. Гирдоб ясаб учишади қушлар жанубга. Ҳаво совуқ. Муздек ёмғир ёғади. Сўнг шитоб билан ёмғир қорга айланади. Қушларнинг бир тўдаси ортидан яна бошқа тўдаси шитоб билан қанот шопириб учди. Қушлар кўчаётганда карвон бўлишади.

— Бехатар сафар, — дейман уларнинг ортидан. — У ерларда қолиб кетманглар. Яна қайтиб келинглар. Кам бўлмасин сафларингиз! Анчадан буён узоқ сафарларга чиқмаганимни эслайман. Нега турғун бўлиб қолдим? — дейман. Турғун бўлиб яшашнинг бир маъноси бормикин? Кеча бир ҳамкасб дўстим: “сизнинг китобларингизни жавонимдан тополмадим. Менга ҳеч китоб бермаган экансиз“, дегани ёдимга тушади. Нега унга китоб бермаганимни эслолмайман.

Сенинг китоб жавонингда мен йўқ эмишман
 Ким бор ўзи сенинг китоб жавонларингда?
 Чумчуқлар йўқми сенинг китоб жавонларингда?
 Йўқми саъвалар, майналар, булбул, тўрғайлар?
 Ким сиқиб чиқарди мени сенинг китоб жавонларингдан?
 Ким сиғдирмади?
 Фақат каккулар қолганми сенинг жавонларингда?
 Фақат олғирлар —
 Фақат ола қанот, тўтиқушлар сайрарми унда?

Қушлар карвонларининг қишки кўчишлари дўстимнинг китоб жавонида йўқлигимни эслатди.

24 январдан 25 январга ўтар кечаси ярим тундан оғанда уйғониб кетдим. Оғир пардани суриб ташқарига қарадим: Осмон турганмикин? Кўк юзи кулранг, қорамғир булутлар билан қопланган, ҳаво жуда совуқ эди. Чотқол томонлар бўғиқ қорайган туманларга чулганган эди. Қорамғир булутлардан пастда иккита опшоқ булут парчаси кунботишдан тоғлар томонга оҳиста сузишарди. Улар ҳўкизнинг терисига ўхшар, лекин жуда ҳам оқ эди. Кулранг булутлар тагида улар яна ҳам оқариброқ кўринарди. Туннинг сирли йўловчилари... — Қайси денгизлардан келяпсиз? Қайси океанлар бағридан кўчдингиз? Нега сиз кулранг булутларга қўшилиб кетмайсиз? Нега алоҳида йўлдан чопасиз? Улар то Бешиктоғ тарафда кўздан йўқолгунча қараб турдим. Шулар уйқумни ўчирган бўлса керак, деб ўйладим. Бу икки сағри булут ўтиб кетгач, туннинг сарин ели эсди. Гушиллаб ҳўл қор ёға кетди. Тун ҳарир сирли оқлик билан чулғанди. Ҳўл қорга кафтимни тутдим. Ҳўл қор кафтимга қўниб қўлимни жазиллатди. У шунчалар қайноқ эди тунда ёғаётган ҳўл қор. Ҳаво енгил бўлиб кетди. Кўксим тоза муздек ҳавога тўлди. Улкан шаҳар ширин уйқуга фарқ бўлиб неча миллион турли анвойи тушлар кўрар, тушлар гўё булутларнинг карвонлари ичида туғиларди. Бемаҳал тунги йўловчи ўтди. Ҳўл қор унинг оёқлари остида гўртилларди.

ТЎСИҚЛАР

Одам ўз ҳаётида жуда кўп тўсиқларга дуч келади. Тўсиқларга дуч келмаган кун йўқдир, ой йўқдир, йил йўқдир, умр йўқдир. Улар ҳар бир одам умрининг ажралмас ҳамроҳи. Тўсиқлар бировни доно қилади, бировни кўрқоқ, бировни шиддаткор, бировни ҳужумкор, бировни раҳмдил, бировни бераҳм.

Биров тўсиқлар олдида тўхтаб қолади. Нарига ўтолмайди. У шу ерда тамом бўлади. Биров тўсиқларни бузиб, янчиб, созуриб ўтади. Биров айлиниб ўтишга йўл қидиради. Биров сакраб ўтиб кетади. Тўсиқлар сенинг имтиҳонинг. Ҳар бир одам ўз тўсиқлари билан бирга туғилади. Тўсиқ душман эмас. У одамнинг

ақлига, фикрига, иродасига имтиҳон. Тўсиқ дўст ҳам эмас. Лекин одамни тоблайдди, чиниқтиради. Тушингда душман гимирлаб юрганини кўрасан. Улар қуроолланган. Дўстинг ҳам пайдо бўлади. У ҳам қуроолланган. Дўстинга “От! От!” — деган буйруқ бўлади. Дўст отишга шайланади. Лекин отолмайди. Пайсалга солади. Тўхтовсиз “от-от” — деган овоз келади. Лекин у отмайди. Сўнгра дўст ҳам, қуроолланган душманлар ҳам девор ортига ўтиб кетадилар ва ғойиб бўладилар. Аччиқ норози кайфиятда уйғонасан. Яна уйқуга толганда, йўлинг ўрик шохлари билан тўсиб ташланганини кўрасан. Шаҳд билан шохларни улоқтириб ташлайсан. Йўл очиқ. Дарғазаб бўлма, жаҳлингни сочма, боравер, азизим, дўст ва душман. Уларнинг бирини йўқотиб иккинчисини қолдираман, дема. Жуда ҳам табиий уларнинг борлиги, уларнинг ёнма-ён туриши. Сен уларсиз яшолмайсан. Бу жуда ҳам табиий.

МИРОНШОҲНИНГ ЧОДИРИ

Тўқсон саккизинчи йилнинг 25 январидан оғди. Осмон паға-паға оқ булутларга тўла. Оқ булутлардан кеча оқариб, сирли зиёларга чуланиб кўринади. Тун яримдан оғганда оппоқ булутлар қанотида лайлатулқадр бағримга кирди. Жуда кўҳна замонлар. Бир-бирига мингашиб кетган адирлар. Улар сап-сарик майса билан тўшалган. Адир ёнбағрида табиий улкан текис бир сула. Супанинг бир четидан улкан кўк чодир қурилган. Бу Саид Аҳмад Мироншоҳнинг чодирини. У ёлғизликни ихтиёр этиб шу чодирда туради. Чўпонлар келтирадиган сут. Ўтмак ва сузмадан ўзга нарсаси емайди. Кечалари чодирдан унинг хўнграгани эшитилади. Хўнграб-хўнграб сўнг ширин ун билан ўқийди:

Сенинг зулфинг тилар девона кўнглум
Ажаб мушкул балоларга тушубмен
Ки етмас ерда кўз кўлни сунубмен
Кўнгул султонки дебтурлар чин эрмиш
Қароча хонки дебтурлар, чин эрмиш...

Ҳар бир одамки, “Таашшукнома”ни ўқиса, ва агар умрида бир бора бундай сўзларни эшитса, уларнинг туганмас мусиқаси қулоқларига кирса, кўнгул деган қароча хон ҳақида ўйласа, у ўзини ҳеч қачон бахтсиз сезармикин. Унинг ҳар бир тунга лайлатулқадр тунидек ўтмасмикин? Лайлатулқадр тунда осмонда кезган оқ булутлар ошиқларнинг номларини томимиз узра туриб, деразамиз рўбарўсига келиб, шивирлаб ўқимасмикин, Саид Аҳмад Мироншоҳнинг кўк чодирдан ширин муҳаббатлар келтирмасмикин?

СОВҚОТИШ

Тўқсон саккизинчи йилнинг 4 февралдан эди. У шаҳар четидан боғида кун бўйи ерни хас-хашаклардан тозалади. Дарахтларнинг ортиқча шохларини бутайди. Уларни бир чеккага тўплаб ёқди. Сўнг подвални йиғиштирди. Подвал саҳнини ёзги сувоқнинг ғуборларидан сугуриб аритди. Қуриган сувоқнинг ғубори ўпкасига тикилиб димоғини ачитди. Бўғилди. Лекин уриниб ишлайверди. Суприндиларни тўплаб, ташқарига чиқариб ташлади. Подвалга қайтиб тушаётганда зинага қоқилиб тавдасини тугулмай йиқилди. Кеча юмшоқ чиройли қор ёққан эди. Қор ҳали зиналардан кетмаган эди. У ҳеч ерида оғриқ сезмай оҳиста ўрнидан турди. Юмшоқ қорга қўлларини ишқалди. Қўли қорга ишқаланиб ёқимли жазиллади. Шунда кеч уйга қайтгач, ётиб қолишини ўйлади. Томоғи қичиди, ўпкаси хирилдади. Йўталди. Димоғидан чанг, ғубор, сувоқнинг қуруми тушди. Анча йўталди. Ўқиди. Анчагача қурум тупурди. Сўнг ўпкаси енгил тортиди. Томоғининг ачишгани тўхтади. Бир кун театрда бориб қайтгач, уйда шундай ўпкаси ачишгани, қоп-қора қурум тупургани ёдига тушди. У театрни севарди. Лекин ҳар сафар театрдан қайтганда, шундай қора қурум тупурарди. Театрларнинг заллари, ўриндиқлари, саҳна ва унга чиқадиган турли ашёлардан шундай қора қурум, билинар-билинмас ғубор тўпланиб қолади, ҳар қанча қилганда уни охиригача тозалаб бўлмайди. У театрларнинг шу қурум ғуборидан қўрқарди. Лекин ғубори бор деб театрдан воз кечолмасди. Театрсиз умр умрми?

Кеч уйга қайтгач, беҳол бўлиб ётди. Қўл-оёқлари қақшаб оғриди. Шунда ёши олтмишдан ўтгани, умр ҳам энди илгариги умр бўлмаслигини англади. Хотини унинг оёқ-қўллари аниқ ёғ суртиб узоқ уқалади. Елкалари, бўйинларини кафти билаги силари. Унинг кичкина меҳрибон қўли машинанинг айланаётган тасмасидай қизиқ кетди. Сўнг ванна тайёрлаб берди. У оппоқ тўшақда оғир уйқуга ботди. Эрталаб бир оз энгил тортиб уйғонди. Лекин толиқиш тарқамган эди. У толиқиш, бўшашиб юришни жинидан ҳам ёмон кўрарди. Мана, толиқиш, бўшашиб ўз-ўзидан етиб келди. Унинг вужуди қўрғонини бутунлай эгаллаб, ишғол қилиб олди. У вужуди ўзига бўйсунмаётганлиги, энди бу ҳол тез-тез такрорланиб тураганини сезди. Мирқарим Осимнинг бир замонлар “биласизми, вужудимда ҳар куни неча миллионлаб ҳужайралар қарийётганлиги, ишдан чиқаётганлиги, чарчаётганлигини сезаман, одам ўзининг қариб бораётганлигини жисмонан ҳис қилиб туради... ёшлик қайтиб келмайди”, деган сўзларини ҳозир эслади ва аниқ ҳис қилди. “Доно одам эди. Тарих ичида яшарди”, деб ўйлади ва шу заҳоти тунда оғир уйқуда ётганда кўрган тушини эслади.

Тушида уни тобутга солиб олиб кетаётган эмишлар. Қизиқ, ҳам ўлган ва ҳам ўлмаган эмиш.

Туш қизиқ нарса. Уни одамга башорат дейишади. Тушда одамнинг барча қўрқинчлари, ожизликлари, суяк суриб келаётган иллатлари, касалликлари, ишончсизлик, умидсизликлари мусаввирга айланади. Мусаввир ва кинооператор. Мусаввир чизади. Кинооператор ўзи истаганча фантазия қилиб суратга олади. Одам тушда неча умрларни яшайди, кўради, бошдан кечиради. “Мана, менинг кечаги нохушлигим тобутга айланди”, деб ўйлади у маъюсланиб. Туш одамнинг сирли, илоҳий мавжудот эканлигидан дарак беради.

У телевизори очди. “Лабиринг” телесериалини бир пас кўриб ўтирди. Ўқишга кирган ёшлар хурсанд, кирмаганлар хафа. Эсига элтигинчи йилларнинг ўртаси тушди. Қандай ўқишга кирганлигини хотирлади. У ўқишга кириш учун жуда қаттиқ уринган, жуда қаттиқ истаган эди. Бу истақ унда учинчи синфда ўқиб юрган кезлари туғилган, кўнглида қаттиқ ўрнашган эди. У дарсликларни кеча-кундуз ўқиб, уларни бошдан-оёқ ёдлаб олди. Ёрдамчи адабиётларни кутубхоналардан топиб ўқиди. Қичқириқ бўйидаги чангалзорларнинг сукувати ва салқинида у тарих китобларни ёдлади. Инглиз тили, рус тилининг қоидаларини миясига жойлади. У ўқишдан сира эринмасди. Университет меҳри унинг дилига қаттиқ ўрнашган эди. У имтиҳонларга биринчи бўлиб кирар, имтиҳон билетини қўлга олар, саволларга шундоқ кўз ташлаганда ўқиганлари саҳифа-саҳифа бўлиб кўз ўнгидан ўтар: “Домла, жавоб бераверсам майлими?” — деб сўрар, домла унга ажабланиб қарар ва ҳайратланиб эшитарди. Фақат бир марта география имтиҳони чоғида, домла: “Ука, тайёрлансангиз яхши-ку”, деди унга ишонқирамай. “Рухсат беринг. Саволларга жавоб берай”, деган эди ўшанда. Домла ўшанда тинглай-тинглай ўрнидан туриб унинг ориқ елкаларидан кучган, “баракалла сизга”, деб шивирлаган эди. У ўқишни ҳаёт-мамот деб билди. Илк бора университет аудиториясига қадам қўйганда, дунёда ундан бахтли одам назарида йўқ эди. У шундай ўқиган... Мана энди боғқовлида шамоллаб қайтиб совуқдан жунжикиб ўтирибди. Вужудини толиқиш ишғол қилипти.

Аммо ҳали толиқишга сўз бермаслигини билади.

У вақтни ғарамлайди. Сўзлар билан вақтни тутиб қолишга, уни қоғозга ўраб қўйишга уринади. Сўзлар ўтган, ўтаётган вақтнинг билтури. Февралнинг шамоллашини у шундай тасаввур қилади:

Фақат олақанотларнинг дағал, ваҳший товушлари
 чалинар қулоғинга
 Бошқа товуш қолмадимиз бу бепоён оламда?
 Бошқа ҳеч ким йўқми сайрайдиган шу кенг осмон
 тубида?
 Донишманд ҳам, хонишманд ҳам наҳот ёлғиз шу
 олақанот?
 Ажаб осмон, ажаб ер, ажаб махлуқлар

Токдаги узумларимни талаб кетди олақанотлар
 Тўйиб-тўйиб узум еб, яна худди алахсираган каби
 тинмай сайрар қулоғинг тагида шу олақанот
 худди мазах қилаётгандай ва худди ёмон туш
 кўраётгандай валдирар
 Ёмон кўрмай дейман уни
 Лекин қўшиғи... мунча айқаш, мунча тасқара...

ЧАРХ — ТЎХТОВСИЗ АЙЛАНА

Қ и з. Мен ҳаётдан ташқаридаман.

Й и г и т. Ҳаётдан ташқарида ҳеч нарса йўқ.

Қ и з. Нега?

Й и г и т. Чунки ҳамма нарса ҳаётнинг ичида, ҳаётнинг ўзида. Даврон тўхтовсиз айланиб туради. Бир нимадан бошқа бир нимани... иккинчи, учинчи... чексиз нималарни яратиб туради. Ҳаммаси ҳаётнинг ичида. Унинг оқимида.

Қ и з. (*Уйланади. У ён-бу ён қарайди. Қошларини учириб, оппоқ, катта тишларини кўрсатиб табассум қилади.*) Мен баҳслашмайман. Баҳслашсам, сиз хафа бўлиб қолишингиз мумкин.

Й и г и т. Оламдан хафагарчилиги қолмаган одамни хафа қилиб бўлармикин?

Қ и з. (*Қошларини учиради. Чехрасига нимадир соя солади. Чўғдай ялтираб турган қора кўзларида қатъият зуҳур этади*): Мен баҳслашмайман. Бир воқеани айтиб берай сизга. Бир қари одамнинг хузурига бордим. Олдида хонтахта устида эски китоблар уюлиб ётарди. Эски токчаларда ҳам эски китоблар қалаштириб тахланган эди. Унинг кўлида ҳам бир эски китобнинг сарғайган варақлари сочилиб, ўқирди: “Мен бу китобларни ўқий олмайман...”, дедим. Чол қаддини кўлидаги китобдан андак кўтарди: “Бу нодир китобларнинг нодир сўзларидан бир нарсани англаб олдим. Улим ҳақ ва унга даво йўқ, қизим...” Шунинг учун мен баҳслашмайман.

Й и г и т. Чизган сувратингизни кўрсатаман деб ваъда қилган эдингиз.

Қ и з. (*Уйга ботиб, табассум қилиб ва яна оғир маҳзун тортиб*):

Суврат чизиб битирган эдим. Ҳаётдан ташқаридаги ҳаётни чизган эдим.

Лекин... дугоналарим олиб кетиб қолибдирлар.

Йигит узоқ ўйланиб қолди. У ҳеч ҳаётдан ташқаридаги ҳаётни тасаввур қилолмас, кўз ўнгига келтиролмасди. Валлоҳу аълам, борми шундай ҳаёт?

ҚИШНИНГ ОХИРГИ КУНИ

Тўқсон саккизинчи йил қишининг охирги куни. 28 феврал. Ҳаво салқин. Ёқимли. Бўз булутлар осмонда елади. Қиш охирлаяпти. Шундай паллаларда қарғалар ва лочинлар осмонда жуда баландлаб бир-бирларини қувалаб ўйнайдилар. Гўё бир-бирларига пўписа қилгандай бўладилар. Қувлашиб, шувиллашиб, шўнғиб яна юксакларга тик кўтариладилар. Мусича соғиниб сайрайди. Унинг овози жуда тиниқ ва ўткир. Жума куни кечда ишдан чиқиб келаётганда боғдаги баланд дарахтлар устида майна берилиб сайраганини эшитдим. Баҳор келаётир. Эртага баҳор. Кеча кимдир илон арини туш кўргани ва у уйига тухум қўймоқчи бўлаётганлигини сўйлагани эсимга тушди.

Болаликнинг қизиқ руҳиятлари бор. Етти яшар пайгимда негадир ҳаммадан яширингим келарди. Каттакон папкамнинг ичида беркиниб ўтирсам дердим. Бир куни ҳеч кимга кўрингим келмади. Баланд тахмондаги турли кўрпалар устига чиқиб беркиниб олдим. Кунни бўйи қидириб мени топишолмади. Уй деворига осилган радио тинимсиз сайрайди. Дикқат бўлган отама радионинг овози ёқмайди. Радиони жаҳл билан ерга улоқтиради. Мен эса мени қидираётганларни маза қилиб томоша қиламан. Мендан каттароқ ўн икки яшар акам мени қидириб-қидириб тополмай, ўтириб йиғлайди. Ўзини ўлдирмоқчи бўлади. Шунда сакраб тахмондан тушиб акажонимни кучоқлайман. Шаҳд билан уйга кириб келган отам рўпарамда туриб қолади ва нима қилишини билмай юзимга бир шапалоқ уради. Шундан кейин мен касал бўлиб қолдим. Лекин яшириниб олиш иштиёқи йўқолиб кетмади. Ҳали-ҳамон беркиниб олгим келади... Ёш ўғар, болалик кетмас экан...

Болалар нега беркинишни яхши кўришар экан-а?

ТУН БЎЙИ ШАМОЛ ГУВИЛЛАБ...

Тўқсон саккизинчи йилнинг 30 марти, якшанба. Дўрмонга чиқдим. Ток, анор, анжирларни очдим, ердан кўтардим. Ер ҳали жуда зах, кетмон урилса лой палахса бўлиб кўчарди. Бинафшалар чаман очилган. Муаттар ҳидлари димокни қитиқлайди ва хуш ёқади. Бир пас бинафшалар ёнида уларга бошимни яқин қилиб, бултурги ўтлар устида ётдим. Бултурги сарғайган ўтлар тагидан янги майсалар тилларини кўрсатарди. Майса ҳиди хашак исларига қўшилиб кўнгилни юмшатарди. Қўшни ошга чақирди. Ошни еб, кўк чойни мириқиб ичиб боғ кўчага чиққанимда осмондан жануб ёқлардан қуре-қуре мунгли саслар эшитилди. Аланглаб-аланглаб турналарни тополмадим. Лекин уларнинг ҳазин қўшиғи анчагача қулоғимга чалиниб турди. Боғга кириб ер ағдара турсам, яна ўша маънос ун келди. Энди уларни аён кўрдим. Турналар икки қатор бўлиб кенг қулоқ ёзиб жанубдан шимолга, Турват томонларга оҳиста қурелаб учшарди. Улар дам-бадам шакллари ўзгартириб туришар, айри арғамчилари дам ёйилар, дам чўзилар, қисқарар, лекин эски ёзувимиздаги “лом”, “ло” ҳарфларига ўхшаш шакллари доим сақлашарди. Арғамчининг иккала бўлаги ҳам жуда узун ва турналар ўртача баландликда бир маромда учшарди. Эрталаб ер чопа туриб олхўри тагида янги кўкарган ям-яшил себарга ўтга бағрини кўйиб ётган бир қушчани кўрдим. Қушчанинг қанотлари қизғиш-кўнғир, парлари қорамтир кул ранг эди. Ҳуркитиб юбормаслик учун аста энгашиб қарадим. У тирикка ўхшарди. Лекин жон асорати сезилмасди. Диққат билан қарадим, шўрлик қотиб қолибди. Сарик тумшукчасида майда сарғиш чумолилар изгирди. Тирик жон борки, ўлса, чумолига эм бўлади. Чумолилар лошингни топ-тоза қилиб кетишади. Онам раҳматли шунини билибми, чумолиларнинг инларига шакар сепиб юрардилар. Автомобил ичида эрталабдан чўзилишиб ҳузури жон қилишиб, худди онасини ютоқиб эмаётган бузоқдай оч ўпишаётган йигит-қизнинг бу гаплар билан иши йўқ, албатта. Чумоли, ўлим, лош улардан узоқ. Айб йўқ. Ҳали бу нарсалар билан танишунларича узоқ замонлар ўтади.

Қушлар, тушлар, булутлар анчадан бери менинг доимий ҳамроҳларим. Улар ҳақида ёзаман. Ёзмадан туролмайман.

Бир айланиб келсам, қушча ҳамон ўша алфозда ётарди, фақат чумолилар бир оз кўпайишган эди. Қушчанинг думидан аста кўтариб қарадим. Кичкинагина бўлса ҳам, пичагина вазни бор эди. Яраландимикин десам, яра ёки уринган жойи кўринмади. Гоҳо кабутарлар симёғочларга ёмон урилиб шундай ўлиб қоладилар. Бу қушчага нима бўлдикин? Қушларнинг ўликлари одамни маҳзун қилади. Нега яшади? Нега ўлди? Нега менинг кўзимга чалинди? Маъноси борми бу воқеанинг? “Мерседес”да юрсанг, албатта бундай воқеаларга жуда кам дуч келасан ёки умуман дуч келмайсан. Лекин мен “Мерседес”да эмас, саксонинчи йилда чиққан эски сариқ “Жигули”да юраман ва йўл-йўлакай менга шундай нарсалар тез-тез учрайди.

Олхўри тагидан теппа билан чуқурча кавлаб, қушчани авайлаб ерга кўмиб қўйдим. Хайр, қушча! Ёруғ дунёдан озор чеккан бўлсанг, уни кечир! Дунёнинг иши тун — кун, ўлим — тириклик, ҳамма нарсалар бири ҳисобига бошқаси яшайди, ҳамма нарсалар — ҳамма нарсаларга ёмиш ва тириклик манбаи.

31 март. Ўриклар 25 мартдан гулга кирди. Ўрикзорлар ошпоқ кўпириб қуёш нурларида илоҳий бир шуъалар сочиб товланади. Ҳаво булут. Баъзан улкан думалоқланган булутлар бағрини ёриб қуёш кўринади, бутун оламни алвон товланишлари билан масту аласт қилади. Ёмғир ҳам бир-ярим томчилаб туради. Юмшoқ намчиллик одамни эркалайди. Деразаларга урилган ёмғир томчилари электр шуъаларига йилгираб оқиб тушади. Тун бўйи шариллаб ёмғир куйди. 45-йилнинг кўкламида ҳам шундай ёмғирлар ёғарди. Эски Жўва бозори. Чорси. Тимлар. Онам дўшпи бозорига кириб кетади. Мен тикилган тайёр чиройли дўшпилар солинган қалин халтани бағримга босиб тим четида ўтираман. Ёмғирда эски камзулим ивиб кетади. Лекин онам қимирламай ўтир деб тайинлаб кетган. Қимирламай ўтираман. Одамлар юпун дилдираб юришади. Уларнинг оёқлари юпун, эскирган, йиртиқ кавуш, маҳсилар. Ёмғир муздек, ичим қалтирайди. Ёмғирнинг ҳам, совуқнинг ҳам охири кўринмайди. Онамдан эса дарак бўлавермайди. Янги дўшпи сотиб оладиганлар кам. Ўша муздек ёмғир эсимдан чиқмайди. Неча-неча ёмғирлар эсимда... Чарчаган, ҳорғин, толган одамнинг

уйқуси... чарчаган уйқу... Тун. Фарқ пишган мевалар сарғайишиб дарахтларнинг баланд шохларида товланиб осилиб туради. Нарвон келтираман. Жуда узун нарвонлар. Уларни дарахт шохларига ўрнатаман. Ёшпигимда ўтиб кетган, менга ширин сўзлари, меҳрларини қолдирган одамлар. Солланиб, шамолда чайқалган беҳилар. Қани у беҳилар? Катта боғимизнинг гир теварагида ўсган ширин беҳилар? Бошини еб мева қилди, тўкила-тўкила адо бўлди у беҳилар.

Кечаси телефон нохуш овоз кўтаради.

— Ало, Мадамин борми?

— Ало, Мадамин йўқ. Мадамин бу ерда турмайди.

Тун. Жимжит. Паркат томонлар ёруғлик билан чулғанади. Яна телефон.

— Ало, медбилим юртимми?

— Ало, медбилим юрти эмас. Медбилим юртида ярим кеча нима ишингиз бор?

Жимжит. Тунда адашган овозлар. Баҳор муждалари.

БУРЧМУЛЛА ЛОЛАЛАРИ

Бурчмулла лолалари
 Чўққилар нолалари
 Қуйдирди юрагимни
 Ўтли таваллюлари
 Метро олдида кўрдим
 Адашиб келдингизми
 Шаҳарликнинг кўзини
 Қизитмоқ бўлдингизми?
 Нега сизни уздилар
 Уянгизни буздилар
 Томирингиз чўздилар
 Бурчмулла лолалари
 Тоғларнинг нолалари
 Олов пиёлалари
 Ҳайрону лол қилдингиз
 Чўққилардан тушдингиз
 Қўлимни куйдирдингиз
 Гулдонида сўлдингиз
 Ёндингиз, ёндирдингиз
 Бурчмулла лолалари
 Чотқол зуволалари
 Юрагимни ёқдингиз...

САРАТОН

Эй зарғалдоқнинг зори
 Нолишларнинг бозори
 Ёзнинг айна қизиган чоғи
 Йўқ кимсага озори
 Боғларимнинг кўёви
 Арзанда ҳар сўйлови
 Зарғалдоқнинг зори
 Саратоннинг тумори...
 Тўққизинчи қаватда
 Турғун бўлиб яшайди
 Битта сендек бори...

Эрих ФРОММ

Менинг эътиқодим

Ишончим комилки, одамзот — табиий тараққиёт ҳосиласи, табиатнинг таркибий қисми, бироқ тафаккур ва онг соҳиби бўлгани учун борлиққа нисбатан ҳукмрон мавқега эга.

Ишончим комилки, одамзот ҳаётининг моҳиятини англаса бўлади. Бироқ бу мазмун — моҳияти бутун тарихий тараққиёт мобайнида инсоният ҳаётини белгиловчи асосий хусусият эмас. Инсоният ҳаётининг мазмун — моҳиятини зиддият ташкил этиб, мана шу зиддият муқобил йўл топишга одамзотни асрлар мобайнида мажбур этиб келаётир. Турмуш тарзидан келиб чиққан ҳолда ҳаётнинг ўзи одамзот олдида шундай масалани кўндаланг қилиб қўяди: бошқа тирик жонзотлар ва табиат билан яхлитлик ва уйғунликка эришиш учун инсоният билан теварак-атроф ўртасидаги тафовутни қандай бартараф этиш мумкин. Инсон ҳаётининг ҳар бир лаҳзасида мана шу саволга жавоб беришга мажбур. Нафақат фикр-мулоҳазалари ва даъволари билан, балки турмуш тарзи ва аъмоли билан ҳам бу муаммони ҳал этиш чора-тадбирларини кўрмоғи даркор.

Ишончим комилки, ҳаёт кечириш тўғрисидаги саволга қўпдан-қўп чекланган ва қатъий жавоблар мавжуд (дин ва фалсафа тарихи — мана шундай жавоблар туркумидан иборат). Бироқ мазкур жавобларнинг ҳаммаси асосан икки турга бўлинади. Уларнинг бирига биноан — инсоният ақл-идрок ва меҳр-муҳаббат сингари ҳал қилувчи фазилатлардан юз ўтирган ҳолда одамзотнинг онгсиз турмуш тарзи даврига қайтиб, табиат билан уйғунликни тиклашга уринади. Иккинчисига биноан — бу, дарвоқе, одамзотнинг асосий мақсади саналади — ўзга тирик жонзотлар ва табиат билан тамомила янгича асосдаги уйғунликка эришиш имконини берувчи баркамолликка эришишдан иборат.

Ишончим комилки, дастлабки йўл таназзулга олиб боради. Бу муқаррар ҳалокатга, емирилишга, азоб-укубатларга сабабчи бўлади, бироқ инсониятнинг тўла баркамоллигига, куч-қудрати ва тафаккури юксалишига асти хизмат қилмайди. Иккинчи йўл юқолик ва шахсиятпарастлиликка барҳам бериб, тартиб-ингизомни, собит иродани, ҳаққоний мақсад сари бошлайдиганларни иззат-икром этишни талаб қилади. Бу гарчи машаққатли йўл бўлса-да, таназзулга учрамайдиган ягона тўғри йўл ҳисобланади. Ҳақиқатдан ҳам ҳали пировард қўлга киритилишидан бирмунча аввал хайрли мақсад йўлида сарфланган саъй-ҳаракатлар ижобий таъсир кўрсатиши натижасида инсоннинг ҳаётгий фаоллиги жунбушга келади.

Ишончим комилки, ҳаёт-мамот масаласи одамзот учун ҳаминша ҳал қилувчи аҳамият касб этиб келаётир. Одамзот бу борада эмин-эркинлик билан иш тутади. Бироқ бу чекланган эркинлик саналади. Чунки айни шу масалада ижобий ва салбий таъсир кўрсатувчи хусусан, руҳий ҳолати, муайян жамиятнинг ўзига хосликлари, оиласи, ўқитувчилари, у дуч келадиган ҳамда танлайдиган дўстлари сингари омиллар мавжуд. Мана шундай вазиятда ҳар бир одамнинг асосий вазифаси ҳаётгий фаолиятига ижобий таъсир кўрсатиш натижасида ҳалокатга олиб борувчи омилларга қаршилик қиладиган шарт-шароитларни кучайтириш, эркинлиги сарҳадларини кенгайтиришдан иборат. Биз ҳаёт-мамот, тириклик ва ўлим масаласини биологик ҳолат нуқтаи назаридан эмас, балки инсоният ҳаётининг олий моҳияти, дунёга муносабат негизида кўриб чиқаётимиз. Ҳаёт муттасил ўзгариб, янгиланиб боради. Ўлим эса ўсиш, юксалиш

тўхтади, қотиб қолди ёхуд бир жойда тепсина бошлади, демакдир. Ҳаёт-мамот масаласида ўз нуқтаи назарларини ойдинлаштириб олмаган кимсалардан ҳам бахтсизроқ банди оғизлар бормикан?! Бундай банди оғизларнинг тиррик мурладан фарқи йўқ. Бундайлар учун ҳаёт ортиқча юк, беъманиликдан бошқа нарса эмас, амалий фаоллик эса соялар салтанатидаги азоб-уқубатли турмуш тарзидан ҳимояланиш воситасига айланади.

Ишончим комилки, на ҳаёт ва на тарих муайян шахснинг турмушига мазмун-моҳият бахш эта оладиган ёхуд унинг азоб-уқубатларини оқлайдиган юксак моҳиятга эга эмас. Одамзот ҳаётини ташкил этувчи зиддиятлар ва заифликларни ҳисобга олпудай бўлсак, одамзотнинг саробий умидворлик бахш этиб, қарама-қаршиликлар, шубҳа-ғумонлар ва масъулиятдан холи қиладиган “мутлақ”ликка интилиши тамомила табиийдир. Бироқ бу борада на илоҳий, на фалсафий ва на тарихий нуқтаи назардан олганда одамзотни Тангри халос этмайди ҳам, қораламайди ҳам. Фақат инсоннинг ўзи ҳаётининг мазмун-моҳиятини, асосий мақсадини ва унга эришиш воситаларини ахтариб топишга қодир. Узил-кесил халос қиладиган ёхуд мутлоқ жавоб-ечимни топиб бўлмайди, бироқ одамзот ҳаётини фаолликнинг, ўй-кечинмалар терапийи ва равшанлигининг шундай даражасига юксала оладики, натижада эмин-эркин ва хомхалларсиз яшаш имкониятини берувчи куч-қудрат касб этади.

Ишончим комилки, бирон-бир кимсанинг қисматини ҳатто энг яқин киши ҳам ҳал қилишга қодир эмас. Ҳар бир одам бошқа бир инсон учун оладиган ягона ҳимматли — сохта кечинмалар ва ҳаёлпарастликларга асти берилмасдан мавжуд муқобил йўллари ҳаққоний ва азбаройи ҳайрихоҳлик билан кўрсатиб беришдан иборат. Ҳар бир одамни чинакам муқобил йўллар остонасига бошлаб борибгина унинг табиатида мудраб ётган ботиний куч-қудратни юзага чиқариш ва ўлимни эмас, балки фаол турмуш тарзини танлашга рағбатлантириш мумкин. Фаол турмуш тарзини токи ҳар бир инсон онгли тарзда мустақил танлаб олмас экан, уни ҳеч ким бунга ундай олмайди.

Ишончим комилки, эзуликни танлашнинг икки хил йўли бор. Биринчи йўлга биноан ахлоқ-одоб қоидаларига риоя қилмоқ лозим. Бу йўл ижобий натижа бериши мумкин, бироқ минглаб йиллар мобайнида асосий ахлоқ-одоб қоидаларига нисбатан озчилик риоя қилиб келдилар. Аксарият кишилар муайян давр ҳукмрон доираларининг талабларига итоат қилган ҳолда тап тортмай жиноят қилиб келдилар. Бошқа бир йўл — бамаъниликка илҳос туйғусини синдириш ҳамда намунали ва оқилона фаолият кўрсатган ҳолда бамаъниликни камолга етказишдан иборат. Бу борада одамзотнинг бир ғайратига ўн ғайрат қўшадиган сабр-бардошли, иродали бўлишни назарда тутаётирман.

Ишончим комилки, таълим-тарбия беришдан мақсад, ёш авлодга инсоният маънавий меросининг энг яхши маҳсулларини ўргатишдан иборат. Лекин башарият маънавий меросининг аксарият қисми ёзма адабиётларда жамлангани учун уларга синдирилган ҳақиқатлар ўқитувчи шахсиятида ёхуд амалий ҳаёт ва жамият қурилишида рўёбга чиққан тақдирдагина аҳамият касб эта олади. Амалга ошган, рўёбга чиқарилган ғоягина инсонга таъсир кўрсатади; қуруқ ваъда, сўзлар йиғиндиси бўлиб қолаётган ғоявий мақсадлар ҳеч қандай таъсир кучига эга бўла олмайди.

Одамзотнинг камол топиш қобилиятига ишонаман. Камол топиш қобилияти одамзот ўз мақсадига етишмоғи даркор дегани эмас, балки у ўз мақсадига эриша олиши мумкинлигини билдиради. Агар шахс фаол турмуш тарзини танламаса, агар инсоний фазилатларини тарбияламаса, у муқаррар бузғунчига, тирик мурдага айланади. Бамаънилик ва ҳаётини фаоллик сингари гуноҳкорлик ва инсоний қиёфани йўқотиш ҳам муқаррардир.

Ишончим комилки, фақат фавқулудда ҳолатларда инсон авлиё ёхуд жиноятчи бўлиб туғилади. Бизларнинг аксариятимиз эзуликка ҳам, ёвузликка ҳам мойилмиз, бу мойиллик даражаси ҳар биримизда турли даражада эканини ҳам унутмаслик керак. Шу боис бизнинг қисматимиз феъл-атворимизда бу икки хислатдан қайси бири устунлик қилишига боғлиқ. Ҳар биримизга оиладаги турмуш тарзи энг кучли таъсир кўрсатади. Бироқ оила жамиятнинг бир бўлаги эканини, жамият ўз аъзоларига синдиришни истайдиган қадриятлар ва мезон-меъёрлар ҳар бир оила ҳаётининг негизини ташкил этишини

унугмаслик даркор. Шу боис ҳар бир шахс камолоти учун у таваллуд топган жамият тузилиши ва қадриятлари энг муҳим омил саналади.

Ишончим комилки, жамият инсон камолга етиши учун қанчалар ҳаракат қилса, унинг қобилиятларини жиловлаб туриши учун ҳам шунча интилади. Фақат ўзгалар билан ҳамкорликдаги маҳнат жараёнида инсон ўз қобилиятларини камолга етказди, фақат тарихий жараён билан уйғунликда у ўзлигини шакллантиради. Бироқ айни чоғда аксарият ижтимоий тизимлар то шу кунга қадар кўпчиликдан ўз ғаразли манфаатлари йўлида фойдаланишни ҳоҳловчи озчилик мақсад-муддаоларига хизмат қилиб келди. Шу ғаразли мақсад йўлида озчилик кўпчиликни юзини қора қилиб кўрсатиш ҳамда кўрқитиб олиш (бавосита ўзини ҳам) ниятида ҳокимият қудратидан фойдаланиб келди, шу асно кўпчиликнинг қобилиятлари ҳар томонлама камол топишига монелик кўрсатди. Айни шу боис жамиятлар юксак инсонпарварлик ғоялари, ҳар бир инсон камолотига хизмат қилувчи олий мезонларга аксарият ҳолларда зид йўл тутиб келдилар. Жамиятнинг мақсадлари инсониятнинг олий ўй-ниятлари билан мос тушган тақдирдагина жамият шахс фазилатларига пугур етказиш ва ёвузликка хизмат қилишга чек қўяди.

Ишончим комилки, томчида денгиз акс этгани сингари ҳар биримиз бутун инсоният учун кўзгу бўла оламиз. Бизлар фаҳм-фаросатимиз, саломатлигимиз, қобилиятларимизга кўра фарқланамиз. Бундан қатъи назар, ҳаммамиз бир хил бандай ожизлармиз. Бизларнинг барчамиз авлиёлар ва гуноҳкорлармиз, кексалар ва болалармиз, бироқ ҳеч ким ҳеч кимдан ортиқ эмас ва ҳеч ким ҳеч ким устидан қозилик қила олмайди. Бизларнинг барчамиз Будда билан биргаликда комиллик йўлини ахтарганмиз, бизларнинг барчамизни Исои Масиҳ билан биргаликда хочга миҳлашган ва бизларнинг барчамиз Чингизхон, Сталин ва Гитлер билан биргаликда қотилликлар ва талон-тароҷлар қилганмиз.

Ишончим комилки, ҳар бир одам мавҳум умумийликка интилиш натижасида эмас, балки шахс сифатидаги ўзига хосликларини камолга етказиш натижасидагина асл инсоний қиёфа касб эта олади. Инсоннинг ҳаётий вазифаси мантиққа зид ҳолда фақат шахсиятини камолга етказишдан иборат бўлиб, фақат шу йўл билан шахсияти қобиғини ёриб чиқиб, умуминсоний юксакликка кўтарила олади. Фақат тўла камолга етган комил шахсгина шахсиятпарастлик кишанларидан ҳоли бўлади.

Ишончим комилки, муайян қабила ва чекланган замин доирасидан ёриб чиққан Янги Шахс вояга етганидан кейин эндигина тетапоя бўлаётган Яхлит Дунё чинакамига оёққа туради. Бундай Янги Шахс ўзини бутун инсониятнинг фарзанди, оламнинг фуқароси деб билади, ўзини бирон-бир миллат ёки элатга эмас, уларнинг жамулжами ҳисобланмиш бутун инсониятга садоқатли бўлади; у бутун инсониятни севгани учун ҳам ўз мамлакатини севади; қабиласига нисбатан чекланган садоқат бундай инсоннинг юксак фикр-мулоҳазаларига пугур етказа олмайди.

Ишончим комилки, инсоннинг камолга етиши — муттасил қайта туғилиш, мунтазам бедорлик жараёни саналади. Одатда биз ярим уйқу — мудроқ ҳолатида бўламиз ва амалий фаоллик учунгина ҳушёр тортамиз; бироқ ҳаётий фаоллик учун кифоя қиладиган тарздаги зийраклик биз учун бегоналигича қолаверади, ҳолбуки том маънодаги инсоннинг ҳаётий вазифаси айни чинакам ботиний ҳушёрлик ҳисобланади. Одамларни ярим мудроқ ҳолатидан чинакамига уйғота олганлар, буюк даҳолар даражасига кўтариладилар. Инсониятнинг ашаддий ганимлари эса уни ғафлат уйқуси билан чулганган кимсалар ҳисобланади; бундай кимсалар бу борала бирон-бир маъбудга сифинишдан фойдаланадиларми ёхуд одамларнинг фикру зикрини қўлнинг кири бўлган молдунё, зар-тиллога асир қилиб қўядиларми, бунинг ҳеч қандай аҳамияти йўқ.

Ишончим комилки, тарихимизнинг сўнгги тўрт минг йили мобайнида инсоният ўта даҳшатли тарздаги ривожланиш йўлини босиб ўтди. Одамзот онгини шу даражагача камолга етказдики, эндиликда табиат сир-асрорларини бирма-бир очаётган ва табиий кучларнинг сўқир ҳукмронлигидан ҳам халос бўлди. Бироқ ана шундай ҳайратомуз зафарларни қучган одамзот янги дунё бўсағасида айни ўзи яратган воситалар ва тузилмаларнинг бандисига айланиб қолди.

Одамзот маҳсулотлар ишлаб чиқаришнинг янгича усуллари кашф этиб, ишлаб чиқариш ва тақсимотни замонавий маъбудага айлантириб қўяди. Инсоният ўзи яратган нарсаларга сифинаётир, ўзини эса ана шу лаш-лушларнинг хизматкорига айлантирган. Одамзот эндиликда Аллоҳ, озодлик, инсонийлик, социализм сингари тушунчаларни шунчаки тилга олиш билан чекланаётир; онгли мавжудод сифатида таназулга юз тутаётганини ниқоблаш учун қиргин қуроллари ва машиналарда ўз тажассумини топган куч-қудрати билан гурурланаётир; инсоний қадр-қиммати тушиб кетганини яшириш ниятида вайронгарчиликлар келтирувчи зўравонлиги билан мақтанаётир.

Ишончим комилки, бизларни худқушлиқдан қутқара оладиган ягона қудрат — ақл-идрокимиз, одамзот амал қилаётган гоъларнинг аксарияти сохталигини англай олишимиз, воқеликнинг бўҳтонлар ва ёлгон-яшиқдан иборат мафкура ниқоблаб ташлаган ҳақиқий моҳиятига ета олиш қобилиятимиз ҳисобланади. Мен ақл-идрок деганда билимлар мажмуини эмас, балки Э. Кассирернинг таъбири билан айтганда, “гоът муҳим вазифаси воқеликни муайян соҳаларга бўлиб, синчиклаб ўргана оладиган” “қувват манбаи”ни назарда тутаётирман. На зўравонлик ва на қудратли қурол-яроғлар бизларни қутқара олмайдилар; бу хайрли вазифани фақат соғлом ақл-идрокимиз ҳамда тафаккуримиз уддалай олади.

Ишончим комилки, токи инсоннинг умиди ва ишончи йўқ экан, ёлғиз ақл-идроки билан ҳеч қандай ишнинг улдасидан чиқолмайди. Гёте тарихий даврлар ўртасидаги ўта кескин фарқ эътиқод ва эътиқодсизлик ўртасидаги фарққа боғлиқ бўлиб, эътиқод кучайган даврларнинг ҳаммасида юксалиш, фаровонлик ва унумдорлик юқори бўлганини, аксинча, эътиқодсизлик ҳукмронлик қилган замонлар исзис йўқолиб кетганини, чунки ишонч-эътиқодсиз кимсалар бунёдкорлик фаолияти билан астойдил шугуллана олмаслигини жуда тўғри таъкидлаган эди. Дарвоқе, XIII аср, Уйғониш даври, Маърифат даври шубҳасиз, ишонч ва эътиқод даври бўлганди. XX аср Фарб олами ишонч ва эътиқодни бой бермадимикан, деган хавотир мента тинчлик бермайди. Ҳақиқатдан ҳам ҳазрати инсонга ишонч йўқолган шароитда жонсиз машиналарга сизиниш бизларни таназулдан қутқара олмайди; аксинча, бундай гайриоддий “эътиқод” ҳалокатимизни тезлаштиради, холос. Бизлар икки йўл бошида турибмиз: Фарб олами ёхуд инсонпарварликни танлаб, меҳнат ёки ишлаб чиқаришни ривожлантириш эмас, балки одамзотни росмана камол топтириш йўлини танлайди ёхуд бошқа кўплаб буюк тамаддунлар сингари ҳалокатга юз тутади.

Ишончим комилки, чинакам ҳақиқатга ўтқир ақл-идрок билан эмас, балки қатъиятли феъл-атвор билан етишадилар. Бу борада собитқадамлик билан “йўқ!” дея инкор этиш, ҳукмрон доираларнинг қўр-қўрона буйруқларига ва оломоннинг асил ҳақиқатдан йироқ фикр-мулоҳазаларига эргашмаслик, гафлат кишанларини улоқтириб ташлаб, чинакам инсоний қиёфа касб этиш, турмуш кечиришнинг бемаънилиги ва беҳудалиги билан боғлиқ тушқунлик кайфиятларига чек қўя билиш гоът муҳим. Момо Ҳаво билан Одам Ато — икки буюк исёнчиларнинг “жинояти” инсониятни халос қилганини унутмайлик. Чинакам инсонийликка бегона нарсаларнинг ҳамма-ҳаммасини қатъиян рад этиш Аллоҳни ёқлаб овоз бермоқ, инсонийликни ёқлаш эса — одам боласини кулга айлантириш, сиқиб сувини ичиш, лақма-гўлга айлантириш учун зўр бераётган кимсаларнинг ҳамма-ҳаммасига қарши бош кўтармоқдир.

Мен озодликка, ўзлигини, ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ҳуқуқига ҳамда бу борада унга қаршилиқ кўрсатишга уринадиганларга қарши курашиш ҳуқуқига ишонаман.

Ишончим комилки, на Фарб капитализми, на шўролар ёки хитойча коммунизм келажак муаммоларини ҳал қила олишга қодир эмас. Уларнинг ҳаммаси инсонни лаш-лушга айлантирувчи расмиятчиликни юзага келтиради. Инсоният табиат ва жамият кучларини оқилона ва онгли назорат остига олмоғи даркор, бу кучларни ашёлар устидан ҳам, инсонлар устидан ҳам ҳукмронлик қилувчи расмиятчи гуруҳлар назоратига бериб қўймасдан, ашёларни идора қилувчи ва уларни коинот гулгожи — инсонга итоат қилдирувчи эркин ҳиссадор ишлаб чиқарувчилар назорати остига топширмоғи даркор. Келажак ҳақида

гап борар экан, “капитализмни” ҳам, “коммунизм”ни ҳам бир четга суриб қўйиб, расмиятчилик ва инсонпарварликдан бирини танлаб олмоқ лозим. Демократик, марказлаштиришдан холи социализм — инсоний фазилатларнинг барчасини юзага чиқаришни олий мақсад қилиш учун зарур шарт-шароитларнинг яратилишидир.

Ишончим комилки, инсоният қўл-оёғини ипсиз боғлаб, банди этувчи хомхаёллардан халос бўлиши керак, ўз ботиний дунёсини ва ташқи оламни ҳаққоний идрок этиши ҳамда хомхаёлларга эҳтиёжи йўқ муҳитни яратиши даркор. Саробий хомхаёлларнинг кишанлари узиб ташлангандан кейингина чинакам озодлик ва шахс эркинлиги қўлга киритилади.

Ишончим комилки, ҳозир ягона асосий хавф-хатар — уруш ва тинчлик масаласидан иборат. Инсоният Заминдаги ҳаётни бутунлай йўқ қилиши ёхуд бугун тамаддунни ва ҳозиргача сақланиб келаётган қадриятларни вайронага айлантириши ҳамда қолган-қутган кимсалар устидан ҳукмронлик қилувчи ваҳшиёна тоталитар тузумни вужудга келтириши эҳтимолдан холи эмас. Мана шу ҳалокатли хавф-хатардан одамларни огоҳ қилиш, инсоният қандай тубсиз жарлик томон силжиб бораётганини англашига монелик кўрсатиш учун турли томонлардан қўлланилаётган товламачиликлар қобилигини ёриб чиқиш — инсон бугунги кунда амал қилиши лозим бўлган ягона мажбурият, ягона маънавий ва ақл-заковат талаби ҳисобланади. Модомики одамзот шундай оқилона йўл тутмас экан, ҳалокатга юз туғиши муқаррар.

Агарда ядровий ҳалокат оқибатида нобуд бўлиш пешонамизга битилган экан, одамзод чинакам инсоний қиёфа касб эта олмагани ва табиатан ваҳший бўлгани учунгина шундай балога гирифтор бўлмайди; ҳақиқий воқеликни оқилона идрок этиб, ҳақиқат талабларидан келиб чиққан ҳолда иш тутишимизга сўқир ҳамфикрлилик монелик кўрсатгани сабабли бошимизга ана шундай кун тушган бўлур эди.

Мен инсониятнинг камолига ишонаман, бироқ кўнглимда одамзот ғафлат уйқусидан яқин вақт ичида уйғонмас экан, ана шу эзгу мақсадга етиша олармикин, деган шубҳа бор.

“...Ҳой қоровул! Тонг отай деб қолдимиз?”

Қоровул жавоб беради: тонг яқинлашиб қолди, бироқ ҳали анча бор. Сабртоқатингиз етмаса, яна бир келиб кетарсиз”.

Абдуҳамид ПАРДАЕВ таржимаси.

Эркин ЮСУПОВ

Шарқ фалсафаси ва инсонпарварлик

Фалсафанинг баҳс мавзуси нима, у қандай муаммолар таҳлилини ўз ичига олади, деган саволга олимлар уч минг йилдан кўпроқ вақт давомида жавоб излаб келмоқдалар. Лекин бу саволга барча учун маъқул бўладиган жавоб топилгани йўқ. Ҳар бир тарихий даврда ижод қилган олимлар бу саволга ўзлари яшаган шароитдаги ижтимоий, маънавий имкониятлар чегарасида жавоб излаганлар.

Фалсафа инсон, унинг орзу-умидлари, оламга бўлган муносабати, борлиқнинг умумий моҳияти масалаларини конкрет билимлар, амалий тажриба натижалари билан боғлаб, яхлит таҳлил этувчи, шу асосда уларни теран англашга имкон берадиган умумий методологик хулосалар чиқарувчи фандир. Фалсафа инсон билимларини бир-бири билан боғлабгина қолмай, уларни муайян қадриятларга таяниб умумлаштиради, янги, теран хулосалар чиқаради ва шу асосда борлиқнинг умумий моҳиятини бир-бири билан боғланган, доимо ривожланаётган жараён сифатида яхлит англашга, маънавий, мақсадли таҳлил этишга имкон яратади.

Фалсафанинг баҳс мавзуси борлиқ ва унинг шакллари дир. Вазифаси эса борлиқ ҳақидаги билимларни бир-бири билан боғлаб, муайян ижтимоий, маънавий қадриятлар асосида қиёсий таҳлил этиб, оламни бир бутун ҳолатда тушунишга имкон берадиган умумий хулосалар чиқаришдир. Фалсафий хулосалар фанларни бир-бири билан боғлаб, уларнинг янада кенгроқ, чуқурроқ ривожланишига имкон яратади. Шу сабабли ҳам фанлар ривожлангани сари маънавий асосланган фалсафий умумлашмаларга эҳтиёж орғиб бора беради.

Биз сўз юритаётган асосий мавзу – фалсафий умумлашмаларнинг ўзигина эмас, балки уларга асос бўлган ижтимоий, маънавий қадриятлар дир, инсон моҳияти ҳақидаги таълимотлар ва инсонпарварлик ғоялари дир. Фалсафий таълимотларнинг асосий аҳамияти ҳам уларда инсон моҳияти, манфаатлари қанчалик тўғри акс этгани, инсонпарварлик ғоялари, қадриятларига қанчалик таянилгани билан белгиланади. Афсуски сўнги йилларда фалсафанинг сиёсий аҳамияти бўрттирилиб, унинг маънавий асослари таҳлилга етарли эътибор берилмай келмоқда.

Маълумки, инсоннинг моҳияти, манфаатлари, борлиққа муносабатини муайян қадриятларга таяниб, яхлит таҳлил этиш зарурияти барча даврларда ҳам бўлган, бундан кейин ҳам давом этабери. Мен бу оламга нима учун келдим, яшашимдан мақсад нима, борлиқнинг моҳияти қандай, табиатга, жамиятга, инсонларга муносабатнинг қандай ахлоқий, ҳуқуқий мезонлари бор, деган саволларни ҳеч ким, ҳеч қачон четлаб ўта олмайди. Бу саволларга жавоб топиш жараёнида инсон кўп нарсаларни ўйлайди, фикрлайди, билимлари ва ҳаётий тажрибаси, ўтмиш сабоқлари якунларини бир-бири билан боғлаб, маълум ижтимоий, маънавий қадриятларга таяниб ақлий таҳлил этади, ҳаётий дастур бўладиган хулосалар чиқаришга ҳаракат қилади.

Бир умр бундай саволлар гирдобига яшаб, уларга муайян маънавий

қадриятларга таяниб жавоб топишга интиланган мутафаккирлар — файласуфлардир. Файласуфлар барча замонларда ҳам ўз даврининг донишмандлари ҳисобланишган.

Етук маънавий соҳиби бўлиш, донолик ва донишмандлик — биринчи навбатда инсон манфаатлари ва инсонпарварлик қадриятларига содиқ бўлишнинг белгисидир. Маънавий баркамол, чуқур билимли бўлмаган одамлардан яхши файласуфлар чиқиши ҳам қийин. Файласуфлар инсон ва олам таҳлили билан боғлиқ бўлган барча умумий хулосаларида ахлоқ, одоб мезонлари инсонпарварлик қадриятларига таянганлар.

Бу муаммо устида тўхтаб, Форобий шундай деган эди: “Фалсафани ўрганишдан аввал ўзингизни ҳирс-ҳаваслардан шундай тозалангки, сизда маишат, шаҳвоният каби туйғулар эмас, балки камолотга бўлган иштиёқ-ҳавас қолсин... Бунга ҳулқ-ахлоқни сўздагина эмас, балки амалда такомиллаштириш орқали эришиш мумкин”.

Фалсафанинг инсонпарварлик билан боғлиқ моҳиятини тушунишда Марказий осийлик буюк файласуф Розий Абу Бакр Муҳаммад ибн Закарийнинг қуйидаги сўзлари ҳам катта аҳамиятга эга: “Кимки фалсафани ўрганиш билан машғул бўлса ва унга эътибор бераётган бўлса, у ҳақиқат йўлидан боришга лойиқ.

Ҳақиқатан ҳам, кишиларнинг руҳияти дунёнинг зулмат ва қабоҳатларидан халос бўлиши ва инсоннинг роҳат-фароғатда яшаши фақат фалсафани ўрганиш орқали бўлади”.

Фалсафий фикрлаш жараёнида инсон кўплаб муҳим муаммоларни ҳал этишга йўл излабгина қолмай, ўзи ҳам ижтимоий, маънавий камол топади. Инсон маънавий камол топмаса, жамият тараққиёти ҳам тўхтайди. Машҳур файласуф Жан Жак Руссо айтганидек, “фалсафани ўрганиш жараёнида кишиларда адолатлилик, ҳақўйлик, инсонпарварлик эътиқоди шаклланади, бошқаларга қайғуриш, ачиниш ҳиссиёти кучаяди”. Бу ўринда Жан Жак Руссонинг, “одамни файласуф қилишдан олдин уни инсон сифатида тарбиялаш керак”, деган фикрни ҳам ёдга олиб ўтмоқ керак.

Фалсафий фикрлаш салоҳияти, имконияти, маданияти барча инсонларда бор. Лекин у ҳаммада бир хил бўлмайди. Чуқур билимли, бой тажрибали, маънавий етук одамларгина теран фалсафий хулосалар қилиш имконига эга бўладилар. Халқ бундайларни донолар деб атайди. Донолик — инсонга Аллоҳ бахш этган, ҳаёт сабоқлари билан сержило бўлган ақлий салоҳиятдир, юсак ахлоқий қадриятларга таяниб ўйлаш ва фикрлаш, умумий хулосалар қилиш имкониятидир. Фақат маънавий, ахлоқий, илмий етук кишиларгина фалсафий ғояларнинг моҳияти ва аҳамиятини тўғри тушуниш имконига эга бўладилар. Шу сабабли барча даврларда ҳам фалсафа инсонларнинг доноликни севишини, ҳикматга, ҳақиқатга чексиз интилишини ифодалаган. Фалсафа фикрий теранлик, кенг мулоҳазалик, адолатпарварлик, ҳақиқатга ташналик, илмий холислик, инсон манфаатлари, инсонпарварлик, қадриятларга таянишнинг натижасидир. Буюк инглиз файласуфи Б.Рассел шундай деган эди: “Мен ўз фикрларимни бошқаларга фалсафани билмаган дўстларимдан кўра, менга душман бўлса ҳам фалсафани билган одамлар тушунтиришини хоҳлар эдим”.

Ҳозир баъзи олимлар фалсафа инқирозга учрагани ҳақидаги фикрларни ўртага қўймоқдалар. Тўғриси айтганда, фалсафа фанида ҳеч қандай инқироз бўлгани йўқ. Инқироз бу фанга муносабатда, унинг моҳияти ва аҳамиятини нотўғри, бирёқлама тушунишда, фалсафий хулосаларда инсон муаммоси, инсонпарварлик қадриятларига етарли эътибор бермасликда намоён бўлмоқда. Сўнгги йилларда сиёсатнинг қули ва сиёсатчиларнинг қуролига айланиб қолган маддоҳлик фалсафаси инқирозга учради ва учрамоқда.

Фалсафанинг моҳияти ва унга асос бўлган инсонпарварлик ғояларига нотўғри ёндоқишнинг кўплаб сабаблари бор. Булардан бири — Фарб мамлакатларида XVII — XVIII асрларда бошланган, XX асрга келиб ниҳоятда чуқурлашган техноген цивилизация ва унинг ижтимоий, сиёсий, маънавий оқибатларидир.

Техноген цивилизацияси натижасида, айниқса, унинг сўнгги даврларида, фалсафий таълимотларнинг моҳияти ва аҳамиятини нотўғри тушуниш, бу

борадаги тарихий анъана ва қадриятлардан чекиниш бошланди. Фалсафий муаммолар конкрет инсоннинг моҳияти ва манфаатларидан ажралган назарий қарашлар тизими сифатида талқин этила бошлади. Инсон муаммоси кўшлаб янги фалсафий таълимотларда иккинчи ўринга тушиб қолди, инсон руҳини турғунлик ва тушқунликка чорловчи таълимотлар майдонга кела бошлади.

Фалсафага нотўри муносабатнинг шаклланиши, унинг моҳияти ва аҳамиятини сохталаштирилишининг яна бир сабаби – ўта сиёсийлашган, кишиларни кескин инқилобий тўнтаришларга, мурасасиз синфий курашларга чорловчи марксча фалсафанинг пайдо бўлиши, XX аср боши ва ўрталарида дунёнинг айрим минтақаларида тарқалиши эди.

Хўш, бу икки омилни фалсафа фанининг инсонпарварлик моҳияти ва аҳамиятини тушунишга кўрсатган салбий таъсири нималарда намоён бўлади?

Маълумки, техноген цивилизация XX асрга келиб жамиятнинг ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ҳаётида катта ўзгаришларга олиб келди. Бу даврда фан, техника, технология ниҳоятда тез суръатлар билан ривожланди. Ядро энергиясидан фойдаланиш, коинотни ўзлаштириш ва бошқа илмий кашфиётлар туфайли янги информация асрига қадам ташланди. Жамият ҳаётида ҳам катта иқтисодий, сиёсий, ижтимоий ўзгаришлар содир бўлди. Лекин техноген цивилизация натижаларини бирёқлама тушуниш ижтимоий, сиёсий, иқтисодий ривожланиш билан инсон маънавий камолоти ўртасидаги мутаносиблик мезонларини бузиб юборди. Фан, техникадаги катта кашфиётлар ва ўзгаришларнинг ижодкори бўлган инсон ўзининг ижтимоий имкониятлари, маънавий камолоти жиҳатидан давр руҳи ва эҳтиёжларига монанд камол топмади. Жамият ҳаётида сиёсий, диний, миллий адоватлар, зиддиятлар билан боғланган қонли урушлар, тор гуруҳий манфаатлар учун курашнинг оқибати бўлган бўҳронлар, сиёсий тўнтаришлар, шахсий, гуруҳий диктатура ўрнатиш, демократия ва инсон ҳуқуқларини паймол этиш, миллий камситишлар, фуқароларнинг эътиқоди, виждон эркинлигини маъмурий йўллар билан чеклаш ҳоллари, уюшган жиноятчилик, бангилик, фоҳишабозлик авж олди. Жамиятнинг муҳим ижтимоий асоси бўлган оила заифлашди, ёшлар тарихан шаклланган ахлоқий қадриятлардан, меҳнатсеварлик, инсонпарварлик, меҳр-мурувватлилик, раҳм-шафқатлилик сингари ахлоқий фазилатлардан аста-секин бебаҳра бўла бошладилар. Жамият ҳаётида маънавий бўҳронлар кучайиб борди. Инсоннинг табиатга, жамиятга, бошқа одамларга бўлган муносабати салбий таъсир этган инсонпарварлик қадриятларининг жамият ҳаётидаги ўрни ва аҳамияти пасайишига олиб келган бу ғоявий омиллар куйидагилардир:

1. Инсон фаолиятига воқеликни ўзгартиришга, уни ўзига бўйсундиришга қаратилган ҳаракат деб баҳолаш;

2. Табиатга инсон фаолияти учун заҳира (ресурс) бўлган неорганик олам сифатида ёндошиш;

3. Инсон фаолиятини, унинг мақсадларидан қатъи назар, қадрият деб баҳолаш;

4. Инсонлар бегоналашувини, тенгсизлик ва адолатсизликни жамият ҳаёти ва тараққиёти учун табиий, зарурий жараён деб билиш;

5. Янгилик яратишнинг барча кўринишларини, моҳияти ва оқибатларидан қатъи назар, қадрият деб талқин этиш;

6. Индивидуализм, эгоизм, худбинлик кучайиб, одамлар ўртасида раҳм-шафқат, меҳр-мурувват, инсонпарварлик қадриятлари заифлашиши.

Жамиятнинг ижтимоий, сиёсий, иқтисодий, маънавий тараққиётига таъсир этган бу омиллар ҳам фалсафанинг инсонпарварлик моҳияти ва аҳамиятини заифлаштирди. Натижада инсоннинг моҳияти, унинг борлиққа муносабатини тушуниш ижтимоий адолат, инсонпарварлик, ахлоқ ва одоб мезонларига мос келмайдиган тамойиллар билан белгилана бошлади.

XIX асрнинг ўрталарида юзага келган, XX асрда дунёдаги қатор мамлакатларда тарқалган марксча фалсафа ҳам тор синфий, сиёсий мақсадлар билан боғланганлиги сабабли, умуминсоний қадрият даражасига кўтарила олмади. Марксизмни ижтимоий фикрлар тараққиётининг олий босқичи деб қараш ўтмишда мавжуд бўлган фалсафий таълимотларни сохталаштиришга, камситишга олиб келди. Инсон муаммоси сиёсий ақидалар, авторитар кўрсатмалар соясида қолиб кетди.

Натижада техноген цивилизациянинг ижтимоий, сиёсий оқибатлари ҳам, Маркс фалсафаси ҳам инсон моҳияти, манфаатлари, унинг борлиқдаги ўрни масаласини бир томонлама талқин этишга олиб келди. Биринчи ҳолатда инсон илмий-техника тараққиёти соясида қолиб кетган бўлса, иккинчи ҳолатда у ижтимоий, сиёсий, иқтисодий муносабатлар гирдобидаги иродасиз, ихтиёрсиз, фаолияти мавҳум ақидалар, юқоридан берилган кўрсатмалар асосида бошқариладиган пассив куч сифатида қаралган.

Шундай шароитларда Фарб мамлакатларида XX аср ўрталарига келиб, инсон моҳияти, манфаатлари таҳлилига, инсонпарварлик ва адолатпарварлик қадриятларига, инсон маънавий камолоти масалаларига устивор аҳамият берувчи Шарқ фалсафасини ўрганишга катта эътибор берилган бошлади.

Хўш, Шарқ фалсафасининг ҳозир ҳам катта аҳамият касб этаётган моҳияти, ўрганаётган муаммолари тизими нималардан иборат?

Бу муаммоларнинг айрим томонлари устида тўхтаб ўтамиз.

Аввало шунга айтиш керакки, Шарқ фалсафаси фақат ислом фалсафаси деган тушунчани билдирмайди. Шарқ фалсафаси моҳияти ва кўлами жиҳатидан ниҳоятда кенг бўлиб, Ҳиндистон, Эрон, Туркистон, Араб-мусулмон оламида минглаб йиллар давомида шаклланган барча фалсафий, диний-ориғий таълимотларни ўз ичига олади. Ислом фалсафаси эса унинг кўринишларидан биридир.

Шарқ фалсафасининг биринчи хусусияти — инсон, унинг моҳияти, манфаатлари, инсонпарварлик қадриятлари муаммоларини тор синфий мафкуралар, авторитар ғоялар, сиёсий кўрсатмалар билан боғламай, ҳолис илмий англашга интилишдир. Шарқ маънавиятининг тарихий анъаналарида фалсафа табиат, жамият, инсон тафаккурининг энг умумий қонунлари тўғрисидаги фан деб қаралмаган. Шу билан бирга Шарқда фалсафа инсонларга табиат устидан, моҳияти ва оқибатини ўйламай, чексиз ҳукмронлик қилиш йўлларини кўрсатиб берувчи ғоя, тор сиёсий мафкура ҳам бўлмаган. Шарқда фалсафа ҳаммавақт ҳикмат, адолат ва инсонпарварлик мезонларига таяниб, ҳақиқатни излаш йўли сифатида қаралган. Тарихий анъаналар, ахлоқий қадриятлар ҳақиқатни билишнинг, борлиқни изоҳлаш, билимларни умумлаштириб, яқуний хулосалар чиқаришнинг асосий замини бўлган. Фалсафанинг миллий, минтақавий жиҳатлари ҳам ана шу фалсафий хулосаларга асос бўлган анъана ва қадриятларнинг ўзига хослиги билан белгиланган.

Ахлоқий асослаш мумкин бўлмаган манфаатлар, мақсадлар, фикрлар, хулосалар адолат деб эътироф этилмаган. Фалсафий хулосалар инсон ва унинг моҳияти, инсониятнинг табиат, жамият ҳақидаги билимларини муайян илмий анъаналар, ахлоқий қадриятлар, конкрет заруриятлар, эҳтиёжлар, имкониятларга таяниб умумлаштиришдан келиб чиққан хулосаларнинг мажмуаси сифатида қаралган. Шарқда фалсафа оддий билимгина бўлмай, кишиларнинг қалбига чуқур сингган, уларни эътиқодий бағрикенгликка, мулоҳазаликка, сабр-тоқатлиликка, инсонпарварлик ва адолатпарварликка, ҳар ишда, ўй-фикрда етти ўлчаб бир кесишга, андишалиликка, инсон зотини ҳурмат қилишга ўргатган.

Шарқ файласуфлари барча даврларда ўз таълимотларини, хулосаларини асослашда конкрет тарихий тажрибага, амалиёт яқунларига, тараққиёт жараёнида шаклланган илмий ютуқларга, инсониятнинг, халқнинг эътиқоди ва эҳтиёжларига, маънавий камолоти даражасига, диний ва дунёвий қадриятларига таянганлар. Шу сабабли ҳам Шарқда фалсафа билимлар ҳақидаги билим, муайян анъаналар ва қадриятларга таянган тафаккур маданияти сифатида қаралган. Фалсафа барча фанларни бир-бири билан боғлаб, инсон билимларини муайян яхлит тизим сифатида ривожланишга имкон берган. Инсон моҳиятини, манфаатларини билиш, билимларини умумлаштириш, шу асосда борлиқни яхлит англаб, инсониятнинг истиқболини олдиндан кўришга интилиш Шарқ фалсафасининг асосий баҳс мавзуси бўлган. Шарқ фалсафаси инсон маънавиятининг барча томонларини бир-бири билан боғлашга имкон беради.

Форобий, Беруний ва бошқалар ҳам фалсафани инсон билимларини бир-бири билан боғлаб, муайян қадриятларга таяниб, борлиқнинг моҳияти ҳақида умумий хулосалар чиқарувчи фан деб баҳолаганлар. Берунийнинг фикрича,

қўп нарса билган одам эмас, балки билган билимларини умумлаштиришга қодир бўлган кишигина ҳақиқий олимдир.

Шарқ фалсафасида инсон билан буғун борлиқ муаммоси биргаликда, узвий боғлиқликда ўрганилган. Лекин борлиқ нима эканини билишдан олдин, инсон ўзи нима эканини билиб олиш масаласи биринчи ўринга қўйилади. Борлиқ абадий, чексиз, унинг ривожланиши узлуксиз. Инсон ҳаёти вақтинча бўлса ҳам у борлиқдаги камолот ва буюкликнинг олий тимсолидир. Инсоннинг моҳияти — тобора такомиллашиб, ривожланиб турадиган маънавияти, у билан тақозо этилган фаолияти бирлигида намоён бўлади. Инсон маънавияти даражаси унинг борлиққа бўлган муносабатини белгилайди ва шу муносабат тадрижи натижасида ривожланади. Шу сабабли ҳам Шарқда инсон нима, деган саволга жавоб бериш учун даставвал унинг қалбига қулоқ солиш керак, деган фикр бўлган. VIII асрда яшаган сўфий аёл Робия Адвиянинг, “Аллоҳни таниш, аввало инсон ўзини танишидир”, деган фикрида ҳам худди шу маъно бор.

Буюк Хитой файласуфи Конфуций ҳам “инсон ўз моҳиятини ахлоқий фазилатлар ва маънавият асосида намоён этадиган жонзотдир”, деган эди. Демак, инсонни билиш, биринчи навбатда, унинг руҳиятини, маънавиятини, фаолиятини, оқилона асосланган манфаатларини билишдир. Инсон маънавиятини бўлғач, унинг барча хатти-ҳаракатлари сабаблари ва йўналишларини олдиндан айтиб бериш ҳам мумкин.

Машҳур ватандошимиз, файласуф Азизиддин Насафий ҳам инсон моҳиятини англашнинг асосий мезони ҳақида шундай деган эди: “Эй дарвеш, сенда аввал бошдаги ва охираги маърифат яширинган, нимаики изласанг ўзингдан изла. Нега ташқаридан қидирасан?” Демак, инсон борлиқни ўз маънавияти, манфаати даражасига таяниб англайди ва у билан муносабатта киришади.

Демак, Шарқ анъаналарига кўра барча фалсафий мулоҳазаларнинг биринчи нуқтаси — инсон нима, у дунёда нима учун яшайди, деган саволга жавоб беришдан бошланади. Бу ўринда буюк мутафаккир Умар Хайёмнинг қуйидаги рубойисини билиш аҳамиятлидир:

Мен келдим, дунё ҳеч кўрдими фойда,
Кетсам мартабаси ошарми, қайда?
Ҳеч ким тушунтириб бера олмади,
Келишим, кетишим сабаби қайда?

Келмоқ кўлда бўлса, келмасдим бир дам,
Кетмоқ кўлда бўлса кетмас эдим ҳам.
Кўп яхши бўларди шу ғамхонага,
Келмасам, турмасам, келиб кетмасам.

Шарқ файласуфлари барча даврларда ҳам инсон аввал ўз қалбига, руҳига назар ташлаб, кейин бошқаларни, табиат ва жамиятни билишга интилиши лозим эканини кўрсатганлар. Азизиддин Насафий айтганидек, “ўзини англамаган ҳар бир киши ҳеч нарсани англамай дунёдан ўтади”.

Инсон ўз-ўзини англашида ҳам шахсий маҳдудликка берилмай, муайян ахлоқий қадриятларга, ҳуқуқий мезонларга таянмоғи керак.

Ҳаётда ҳар бир шахс ўзининг хатти-ҳаракатларига, қилмишларига ўзи баҳо беришга одатланиб қолган. Бирор ишни қилишни ўз манфаатларимиздан келиб чиққан ҳолда зарур деб топдикми, уни амалга оширишга ҳақлимиз, деб ўйлаймиз. Инсон, баъзан жамиятда яшаётганини, ўзининг ҳаёти, мақсадлари, орзу-умидлари бошқаларнинг ҳам ҳаёти билан, манфаатлари билан боғлиқ эканини унутиб қўяди, хатосидан кўра ютуқларини кўпроқ кўради, ўзи ҳақидаги ҳар бир фикрни “яхши”, “адолатли” деган нуқтадан бошлайди. Ўта ёмон жиноятлар қилган одам ҳам ўз қилмишларини оқлаш учун маънавий асос излайди. Конфуций айтганидек, “камдан-кам одам ўз хатосини виждонан англаб, уларни қоралайди”.

Бу инсон ўзини-ўзи тўла ва тўғри англаши йўлидаги жиддий ғовлардандир. Бошқаларни, уларнинг муштарак манфаат ва мақсадларини англай олмаган

шахс ўзининг моҳиятини холис англашга ҳам қодир эмас. Инсон ўзини англаши бошқаларни ҳам холис англашга интилиши билан боғланмоғи керак. Бу ҳам Шарқ фалсафасининг асосий қадриятларидандир.

Жамият тараққиёти деб аталган жараёни ҳам ким ўзича эмас, балки барча бирлашиб олдинга силжитади. Шу сабабли ҳам инсонлар ҳаракати ва манфаатларини бир-бирига боғлаб турувчи муносабатлар одамлар бир-бирининг мақсад ва манфаатларини англаши, шу асосда ҳаракатлари муштарақлашиши натижасида юзага келади. Шарқ жамоасидаги аҳиллик, эътиқодий бағрикенглик, муштарақлик, уйғунлик, барқарорлик, бирдамлик ҳам маънавий, фалсафий асосланган муносабатлардир.

Инсон ўзини-ўзи англаши — хатти-ҳаракати, мақсад ва манфаатларига бошқаларнинг нуқтаи назарини ҳам ҳисобга олиб баҳо бера билишидир. Юқорида айтилганидек, бошқаларни англамаган шахс ҳеч вақт ўз моҳиятини, манфаатини ҳам тўла била олмайди. Буюк юнон файласуфи Афлотун айтганидек, ҳар бир шахс ўзини-ўзи англаши учун адолатли бўлиши етарли эмас, бунинг учун файласуф бўлиш лозим. Шахсий худбинлик гирдобига ўралиб қолган кишилар адолатни ҳам ўзларича тушунадилар. Қўллаб ҳукмдорлар ҳам адолат мезонларини ўз манфаатларидан келиб чиқиб белгилашга ҳаракат қилган ва қилмоқда. Инсон ўз моҳиятини холис, виждонан таҳлил этиши — барча мақсадларига, улар билан боғлиқ вазифаларга тарих сабоқлари, ҳозирги кун заруриятлари, бошқаларнинг фикр-мулоҳазалари, манфаатларини ҳам ҳисобга олиб баҳо беришидир.

Шарқ фалсафасидаги яна бир муҳим муаммо — инсоний муносабатлар маданиятининг ахлоқий, ҳуқуқий мезонлари таҳлилидир.

Ҳаётда бир одам ўз олдига алоҳида мақсадлар қўйиб, бошқалардан ажралиб, уларни амалга ошира олмайди. Шу сабабли инсоний муносабатларнинг маънавий мезонларини белгилаш ва мустаҳкамлаш Шарқ фалсафасидаги асосий муаммолардан бири бўлган.

Шарқ анъаналарига кўра инсоний муносабатларнинг барчасига замин бўладиган маънавий асос — ахлоқ ва одобдир. Адолат мезонлари ҳам ахлоқ ва одобга таяниб белгиланган. Шарқда одамлар ўртасидаги муносабатларда ахлоқий масъулият ҳуқуқий масъулиятдан ҳам устун турган. Инсоний муносабатлар йўналишлари ахлоқий қадриятларга таяниб англанилгандагина кишилар қўлни қўлга бериб, аҳил ва иттифоқ бўлиб келажак сари борадилар. Бу борадаги умумий фаоллик, муштарақликнинг маънавий заминлари ҳам фалсафий ғоялар асосида белгиланади. Шу сабабли Шарқда ҳалоллик, иймонлилик, меҳр-оқибатлилик, раҳм-шафқатлилик, хайр-эҳсонлилик, ҳамкорлик, ҳамжиҳатлик, дўстлик, биродарлик, бир-бирини ҳурмат қилиш одамлар ўртасидаги муносабатларга асос бўлган ахлоқий қадриятлар ҳисобланган. Бу муаммолар Шарқ фалсафасининг баҳс мавзусида ҳам асосий ўрин олган. Демак, Шарқ фалсафаси сиёсатга эмас, балки маънавиятга асосланган фалсафадир.

Одамлар ўртасидаги муносабатларнинг ахлоқий асослари заифлашса жамиятда тинчлик, осойишталик йўқолади, адоват, зулм, шафқатсизлик кучаяди. Бу эса тараққиётни издан чиқаради. Муҳаммад Саллолху Алайҳи Васалламнинг, “мусулмони комил бўлиши учун бир-бирингизга муҳаббат қўйишингиз шарт”, деган фикрларида, имом Исо ат-Термизийнинг, “ҳар бир ширин сўз ҳам бир садақа”, деган сўзларида Шарқ фалсафасининг муҳим маънавий қадриятларидан бири ифодаланган.

Бу қадриятлар Шарқ халқларининг эътиқодига, турмуш тарзига ҳам чуқур сингиб кетган. Алишер Навоийнинг, “Одами эрсанг демагил одами, онингким йўқ халқ ғамидин ғами”, деган фикри ҳам Шарқ фалсафасининг фундаментал асосларидан бирини ифодалайди.

Бундай фикрлар Умар Хайёмнинг куйидаги рубойида ҳам ўз ифодасини тошган:

Бир ғариб кўнгилни қила олсанг шод,
 Яхшидир ер юзин қилгандан обод.
 Лутфинг-ла бир дилни кул қила олсанг,
 Афзалдир юз кулни қилгандан озод.

Шарқона маънавият мезонларига кўра ақл ахлоқ била боғлангандагина ҳақиқий аҳамият касб этади. Ахлоқ фақат яхшиликка ундайди, одамларни яқинлаштиради, дўст, биродар қилади. Ақлни ишга солиш — биринчи навбатда, одамларга яхшилик қилиш йўларини излашдан иборат бўлиши керак. Шайх Нажмиддин Кубро, “ақлни яхшиликка чорлашда кўрдим”, деганида худди шу фикрни эътиборга олган.

Ҳазрати Баҳовуддин Нақшбанд ҳам одамларга меҳр-муруватли бўлишни тоат-ибодатдан устун қўйган. Бу унинг куйидаги фикрларида кўринади: “Асосан одамларга хизмат қилмоқ керак. Ундан кейингина зикри-само билан банд бўлмоқ лозим... Худога йўл инсонларнинг қалби орқали боради”.

Алишер Навоийнинг куйидаги мисраларини ўқиб, Шарқ фалсафасидаги инсонпарварлик ғоялари моҳиятини янада теранроқ англаш мумкин.

Кимки бир кўнгли синиқнинг хотирин шод айлағай,
Онча борким, Каъба вайрон бўлса обод айлағай.

Бу фикрлардан кўринадики, эзилган бир одамнинг дардига малҳам бўлиш, унинг кўнглини кўтариш, ёрдам бериш савоблиги жиҳатидан вайрон бўлган Каъбани тиклаш билан тенгдир.

Одамлар ўртасидаги муносабатларда адолат, иймон, инсоф, меҳр-муруват, раҳм-шафқат тантана қилишининг жамият ҳаёти ва тараққиёти учун бўлган аҳамияти соҳибқирон Амир Темурнинг куйидаги сўзларида ҳам ўзининг яққол ифодасини тошган: “Адолат ва инсоф билан Тангрининг яратган бандаларини ўзимдан ризо қилдим. Гуноҳкорларга ҳам, беғуноҳларга ҳам раҳм қилиб, ҳаққоният юзасидан ҳукм чиқардим. Хайр-эҳсон ишларим билан одамларнинг кўнглидан жой олдим”. Темур империяси кудратининг сабабларидан бири ҳам шунда эди. Демак, ижтимоий адолат мезонлари ҳам Шарқ фалсафасининг асосий тамойилларидан бирини ташкил этади.

Инсонни табиатта, барча жонзотларга ахлоқий асосланган муносабатининг моҳияти ва мезонларини белгилаш масаласи ҳам Шарқ фалсафасида катта ўрин олган. Шарқ пантеизмидаги табиат ва инсоннинг моҳиятан бирлиги ҳақидаги ғояларда ҳам шу мақсад ётади. Шу сабабли Шарқ халқларининг табиатта бўлган муносабатларида намоён бўлган барча манфаатлар, хатти-ҳаракатлар муайян ахлоқий қадриятлар билан белгиланган. Баҳовуддин Нақшбанд ҳам инсон, инсонлар олдидagina эмас, балки бутун тирик мавжудотлар олдида маънавий масъул эканини кўрсатган.

Инсон муайян манфаатларга асосланиб, қадриятларга, анъаналарга таяниб, фаолиятининг оқибатларини билиб, табиат билан муносабатта киришади. Демак, унинг табиатта муносабати ҳам маънавий асосланган фаолиятдир.

Шарқ фалсафасида инсон ва табиат бир-биридан ажратилмайди, бир-бирига қарама-қарши қўйилмайди ҳам. Табиат фақат инсонни ўраб олган атроф-муҳит сифатида қаралмайди. Шарқ фалсафаси анъаналарига кўра инсон ва табиат бир бутун экосистемадир, биосферадир. Унда ортиқча нарса йўқ. Ҳамма нарсанинг ўз ўрни, аҳамияти бор. Инсон ҳам шу система тизимига киради. Гап бу экосистемани бузиб, уни бутунлай инсон манфаатига бўйсундиришда эмас, балки муҳитга муайян қадриятлар асосида ёндошиб, унга оқилона мослаша билишдадир. Бу борадаги шарқона қадриятлар табиатни чексиз, шафқатсиз эксплуатация қилишга йўл бермайди. Шарқ анъаналарига кўра, сувни ифлос қилиш, ҳайвонларни ўлдириш жиноятгина эмас, балки катта гуноҳдир.

Шарқ файласуфлари таълимотида кўра табиат ўз-ўзича инсон бошига балолар, офатлар ёғдирмайди. Ҳамма гап инсон табиатта қандай ва қай даражада ақл, маънавият мезонларига таяниб муносабатда бўлишидадир. Шу сабабли ҳам ҳозирги барча экологик фожиалар антропоген характерга эга бўлиб, улар асосан инсон табиатга ақл ва ахлоқий мезонлар чегарасидан чиқиб муносабатда бўлиши оқибатида юзага келади. Конфуций айтганидек: “Агар ердаги ҳаёт ёмон бўлса инсон осмонга эмас, балки ўз қалбига, виждонига назар ташлаши керак”.

Инсон билан табиат ўртасидаги мувозанат ва муганосибликнинг муайян мезонлари, чегаралари бўлиб, улар асосан табиат қонунларига ва инсон

маънавиятига боғлиқ. Инсонлар ўртасидаги муносабатлар асосида ётган адолат, иймон, инсоф, раҳм-шафқат, маҳр-мурувват, виждон каби тушунчалар табиатга, барча тирик жонотларга нисбатан ҳам қўлланмоғи лозим.

Шарқ фалсафасида инсон, унинг моҳияти, маънавияти муаммоси асосий ўрин олганлиги сабабли, тарбия фалсафасига ҳам катта эътибор берилган. Тарбия фалсафасининг вазифаси — инсонни юксак ахлоқий-маънавий комилликка кўтаришдир. Маънавий қашшоқлик инсонни разолатга, ваҳшийлик, адолатеизлик ва шафқатсизлик йўлига бошлайди, натижада инсон билан инсон, инсон билан инсонлар, инсон билан табиат ўртасидаги мутаносиблик бузилади. Инсон қалбига шафқатсизлик, ёвузлик урувлари сингиши эса ҳар қандай табиий офатлардан ҳам хатарлироқдир. Буни Аҳмад Донишнинг қуйидаги фикрларида ҳам кўриш мумкин: “Инсон еру коинот ўртасида ўрин олган ажойиб мавжудотдир. Агар у хаёлга чўмса, етти қават осмонни хаёл қутчасига жойлайди. Агар у фикр қилса, бутун борлиқни фикр тоқчасига сиғдиради. Агар унинг меҳри товланса, бечора чумолини киприги устида сақлайди. Агар унинг сахийлиги жилва қилса, тўнини бировга бериб, ўзи яланғоч қолади. Агар унинг хасилиги ружу қилса, кумурсқа оғзидаги донни талашади”.

Инсоннинг инсонийлигини белгилайдиган асосий йўл — тарбия ва маърифатдир. Шарқ мутафаккирлари таълим, тарбияга эътибор бермаган жамиятнинг охири фожиа билан тугайди, деган хулосага келганлар. Шу сабабли ҳам маърифатпарварлик ғоялари Шарқ фалсафасида барча даврларда ҳам устивор аҳамият касб этган. Барча Шарқ файласуфлари бир вақтнинг ўзида маърифатпарвар кишилар ҳам бўлган.

Шарқда фалсафий тафаккур тараққиёти эркинлик билан заруриятнинг бирлиги асосида амалга ошириш ҳам маълум. Тафаккур эркинлиги — инсоннинг муайян билимлар, амалий тажриба якунларига таяниб мустақил, ижодий хулоса қилиши, фикрлашидир. Агар тафаккур эркинлиги, фикрлар мустақиллиги бўлмаса билимлар тараққий этмайди, инсон истиқболни олдиндан кўра билишга имкон берадиган янги хулосалар қила олмайди. Зарурият эса инсон фикрлаши жараёнида минглаб йиллар давомида шаклланган, амалий тажрибада ўз исботини топган илмий хулосалар, анъаналар ва қадриятларга таянишдир.

Фалсафий ғоялар бир-бири билан боғлиқ равишда шаклланиши ва ривожланиши эътиборга олсак, заруриятнинг ҳам оламни билиш ва билимларни умумлаштиришда ўзига хос муҳим ўрни борлигини кўрамай. Лекин фалсафада эркинлик заруриятга нисбатан устивор аҳамиятга эгадир. Эркин фикрламайдиган инсон файласуф бўла олмайди. Эркин фикрлаш имкони бўлмаган жамиятда фалсафа фан сифатида ривожланмайди.

Тафаккур эркинлиги тарихий мерос ва қадриятларга таяниш, билимларни холис умумлаштириш, келажакни чуқурроқ билишнинг воситаси, имкониятидир. Инсон ўз тафаккурида заруриятни қанчалик чуқур ҳис этмасин, у барибир эркинликка таянади. Тафаккур эркин бўлмаса фикрлар ҳам саёз, юзаки бўлиб, давр талаблари, имкониятлари ва эҳтиёжлари даражасидан ортда қолади. Эркинлик инсоннинг кўплаб фикрлар, ғоялардан тўғриси, жамият тараққиёти ва инсон маънавий камолотига янги йўллар очиб берадиганларини холис, мустақил танлай билиш имкониятидир. Агар инсон ўз тафаккурида фақат эски анъаналар, эътиқодлар доирасида қолиб кетса, бу фундаментализмга, фикр қарамлиги, тафаккур турғунлигига олиб келади.

Тафаккур эркинлиги кучайиши Шарқда инсоннинг маънавий-ижтимоий масъулияти орғиши билан ҳам боғлиқ бўлган.

Демак, Шарқ анъаналарига кўра фалсафий тафаккур тарихий тараққиётнинг турли даврларидаги анъана ва қадриятларни, билимлар ва умумий хулосаларни бир-бири билан боғлаб, мустақил, ижодий қарашдир, уларни шароит ва имкониятлар, муайян анъана ва қадриятларни эътиборга олиб эркин, холис баҳолашдир, умумлаштиришдир, янги ғояларни ҳаётга оқилона татбиқ этиб, истиқболни олдиндан кўриш имкониятларини излашдир.

Умуман, фалсафа XXI асрда соф назарий мулоҳазалар чегарасидагина қолмай, инсон манфаатлари, инсонпарварлик ғоялари билан кенгроқ ва кўпроқ боғланади.

XXI асрда инсоният Шарқ фалсафаси анъаналарига, қадриятларига кўр-

кўрона қайтиши шарт эмас. Гап фалсафаси умуминсоний қадрият эканини эътироф этиб, Шарқ фалсафаси анъаналари ва қадриятларидан кенгроқ, оқилона фойдаланиш устида бормоқда.

Юқоридаги фикрлардан, ўтмишдаги фалсафий таълимотлардан воз кечиб, бугунлай янги фалсафани яратиш лозим, деган хулосага ҳам келмаслик керак. Фалсафа барча даврларда ўзининг тарихи, назарияси, муайян қонунлари, категорияларига эга бўлган фан сифатида ривожланиб келган. Лекин давр шароитлари, эҳтиёжлари, имкониятлари таъсирида устувор аҳамият касб этаётган фалсафий муаммолар тизими ўзгариб, янгиланиб туради. Шу сабабли ҳар бир тарихий даврда умуман фалсафани эмас, балки унинг конкрет муаммоларини ўрганиш ва таҳлил этишга асосий эътибор бериб келинган. Капитализм ривожланаётган даврларда прагматизмга, фан ва техника жамият ҳаёти ва тараққиётида катта аҳамият касб этаётган шароитларда позитивизм ва неопозитивизмга, илмий тараққиёт ютуқлари билан боғлашга интилиш кучайганида неотомизмга, иккинчи жаҳон урушидан кейинги оғир тушқунлик йилларида экзистенциализмга эътибор кучайишини шу билан изоҳлаш мумкин.

XXI асрда конкрет инсоннинг моҳиятини билиш, унинг ҳуқуқини, қадр-қимматини, манфаатини ҳимоя қилиш, маънавиятини юксалтириш орқали одамлар жамоаси бирлиги ва бирдамлигини кучайтириш масалалари фалсафий таҳлилининг асосий муаммоси бўлиб келмоқда.

Ҳозир Шарқ фалсафасини ўрганишга катта эътибор берилаётганининг сабаби ҳам шундадир.

Мавҳум туйғулар шуъласи

Инсон ички изтиробларининг энг кўп фоизи мавҳум ва мубҳам туйғуларнинг кўз илғамас тўрлари билан боғлиқ бўладики, турмуш ташвишларига банди Одам авлоди аксарият бундай ҳолатлар моҳиятини англашга, тушуниб етишга уринмайди ҳам. Балки кўпчилик бу ҳаракатдан самара йўқлигини англаганлари боис ҳам уринишмас. Аммо бир тоифа кишилар бор. Улар, ўта чигал ва мураккаб бу жараён устида тафаккур қилишга маҳкумлар. Бу тоифа умум шеvasида аҳли қалам, аҳли ижод, деб юритилади.

Норвег мутафаккир-адиби Юхан Борген ижод психологиясига доир мураккаб жараёнлар хусусида ёзади: “Инсоннинг ўтмиш ҳақидаги хотиралари ҳеч қачон яхлит шаклда сақланиб қолмайди, балки нозик бир ишора, мавҳум туйғу ёки буюм тимсолида милг этади-ю, тизгинсиз хаёллар оқимида сингиб кетади”.¹ Унинг фикрича, бадий ижод мавҳум туйғулар шуъласини илғамоқ, сўзда ифода эта билмоқдир. Илло, ижод — кўп босқичли ҳодиса. Шубҳасиз, Борген назарда тутган ушбу жараён ҳам жаҳон адабиётининг дуч келган намунасига эмас, балки бадий ижоднинг энг олий босқичига тегишлидир.

Япон адибларининг урушдан кейинги давр авлодига мансуб Синъитиро Накамура (1918) ижодида инсон ички “мен”ида содир бўлгучи ўта мураккаб ҳолатлар тасвиридан иборат талай асарларни учрагиш мумкин. Унинг “Қайталаган ваҳима” (“Оживший страх”) новелласи шундай асарларидан бири.

Умуман, инсон ички оламининг юксак чўққилари фатҳига интилиш, япон адабиёти учун хос ҳодиса. Акутагава, Ка-

вабата Ясунари, Кабо Абэ, Осиро Тапухиролар ижоди билан қисман бўлса-да таниш ўқувчининг фикримизга қўшилишига шубҳа йўқ. Накамура эса нафақат инсон ички “мен”ининг моҳир фотиҳи, инжа мусаввири сифатида, балки хассос индивидуал фалсафа соҳиби сифатида ҳам ўзига хосдир.

“Қайталаган ваҳима” асари қаҳрамони зиёли — ёзувчи. У хизмат тақозосига кўра, йигирма йил аввал талабалик йиллари кечган шаҳарга келиб қолади. Шаҳарнинг таниш мавзелари, кўчалари аро кезинар экан, ўзини гўё ёшлигига қайтгандек ҳис этади. Кўнгли бир лаҳза хотиржамлик ва шодлик туйғуларидан ёришгандек бўлади. Асарда ровий вазифасини ўтовчи образ — дўст тилидан унинг ҳолати шундай ифода этилади: “Қалбини галати, тушуниксиз ҳис чулғади. Гўё у вақтнинг беадоқ лаҳми орқали ўтмишига қайтаётгандек эди”.² Қаҳрамон руҳиятидаги асоциатив ҳолат лаҳза сайин мураккаблашиб, чигаллашиб, чуқурлашиб боради. Унинг учун реал вақт гўё ҳаракатдан тўхтайтиди. Ўтмиш эса чинакам реалликка айланади. Реал дунёдаги макон доираси кенгайгани сайин қаҳрамон ички дунёсидаги маром тезлашади. Барқарор ҳолат зилзилага дўна боради. Натижада беқарорлик воқе бўлади. Қаҳрамон руҳиятидаги хотиржамлик ва шодлик ўрнини мавҳум ваҳима шарпаси эгаллайди. Шу ўринда Накамура маҳорати англаш ниҳоятда мушкул бўлган руҳий товланишларнинг заргарона таҳлилида кўринади. Алалхусус, Накамура томонидан қаҳрамон дунёсини остин-устун қилиб юборган омил сифатида тасвир этилган детал ўзининг гайриоддийлиги, оригиналлиги

¹ Юхан Борген. Ёзувчи бўлмақ нима дегани? “Жаҳон адабиёти”, 2001, 2-сон.

² Накамура Синъитиро. Оживший страх. Японская новелла 1960-1970. китобидан. М. Прогресс, 1972, 186-205-бетлар. (Рус тилидан иқтибос-таржималар бизники. Кейинги иқтибослар ҳам шу манбадан келтирилган — У.Ж).

билан ўқувчини ўзига тортади, ҳатто эсанкиратиб қўяди. Дарҳақиқат, ижтимоий борлиқнинг сабаб ва оқибат деб аталмиш азалий қонуниятларини жўнгина тушунувчи оддий китобхон Накамура бадий оламидаги фавқуллодда ҳолатларни дафъатан қабул қила олмайди. Ўзида бу асарни ўқимасликка, ундаги мавҳумот дунёсидан юз ўгиришга ниҳоясиз бир майл сезади.

Хўш, асар қаҳрамонини ваҳимага солган, уни вақт лаҳми аро ўтмишига қайтишга мажбур этган деталнинг ғайриоддийлиги, оригиналлиги нимада?

Шубҳасиз, айтиш мумкинки, деталнинг оригиналлиги унинг қутилмаганлиги ёхуд даҳшатлилигида эмас, айнан оддийлигида. Сабаби қаҳрамон талабалик йиллари кечган кўчаларни кезиб юрар экан, таниш бир чорраҳага келиб қолади. Чорраҳа четида жойлашган автобус бекатида осиб қўйилган “кўрсаткич” ва рўпарада тиккайган насронийлар черкови дарвозасидаги занглаган темир илгак унинг юрагида мубҳам бир ваҳима ҳиссини кўзгайди. Воқеан деталнинг оддийлиги унинг ғайриоддий эмаслигида кўринса, ғайриоддийлиги ҳам, айнан оддийлигидан келиб чиқади. Буни тушуниш учун кичкина лирик чекиниш қилишга тўғри келади. Ғалати латифалари билан ҳаммани қойил қилиб юрадиган бир дўстим қуйидаги латифасини кўп такрорлашни яхши кўрарди. Эмишки, бир киши тушида чиройли тилла узук топиб олибди. Роса қувонибди. Аммо узукни тақиб кўрай деса, бармоғига сиғмасмиш. Бир амаллаб узукка бармоғини тақибдию, ҳайрон қолибди. Негадир ундан қўли оғримасмишу узук оғрирмиш. Латифа шу жойига етганида дўстим атайин гапиришдан тўхтар, атрофдагиларни сўзсиз кузатар эди. “Мухлислар” эса ҳайрон, “ҳеч замонда узук ҳам оғриканими?”. Ушбу савол биринчи бўлиб кимнинг оғзидан чиқса балога қолар, моҳият аниқ бўлгач, “гурра” кулги кўтарилар, “содда мухлис” эса кулишга мажол топмас эди. Лирик чекинишимиз асар руҳидан узоқ турса ҳам, Накамура келтирган деталга нисбатан туғиладиган дастлабки тасаввур “содда мухлис”нинг тасаввурига жуда ўхшаб кетади. Асарнинг шу жойига келган китобхон миясига табиий равишда “автобус бекатидаги кўрсаткич, черков дарвозасининг темир илгак билан қаҳрамон қалбидаги ваҳима ўртаси-

да қандай боғлиқлик бўлиши мумкин”, деган ўй келади. Зеро, асарнинг туб моҳияти шу арзимасдек туюлгучи икки детал билан боғлиқки, бунингсиз асарда кўтарилган муаммо, оригинал фалсафа, психологик тасвир ўз қимматини йўқотар эди. Аммо, шуни унутмаслик лозимки, ушбу деталлар нақадир ўзига хос бўлмасин ўз-ўзича шунчаки нарса — буюмлигича қолаверади. Фақат қаҳрамон ички дунёсининг ажралмас қисмига айланган тақдирдагина бадий-психологик кашфиёт даражасига кўтарилади.

Куйидаги иқтибос ўқувчи олдида Накамуранинг асл мақсади — фалсафаси томон эшик вазифасини ўтайди: “Ўшанда у ижарахонасидан чиқиб, юртига — тиббий кўрикдан ўтиб келиш учун отланган эди. Зотан уни, ҳарбийга чақирув қоғози келган ўша кундан бери тоғдек улкан қайғу залвори босиб турар, ҳозир эса бир-биридан изтиробли ўйлар куршо-вида чорраҳа ёнидаги бекатда автобус пойларди. Ниҳоят, автобус келиб тўхтади. У чиқиб зинасига оёқ қўяр экан, қалбан енгил шабада эпкинини туйганди тўё. Шу сония унинг кўнглида “энди озодман”, деган ўй “йилт” этгандек бўлди. Автобус қўзгалганида кўзлари беихтиёр бекат рўпарасидаги насроний черковнинг занглаган темир илгакига тушди. Негадир аъзойи бадани бўйлаб мубҳам ваҳима тўрлари ёйилганини ҳис қилди”.

Ушбу матн парчасидан қаҳрамоннинг руҳий ҳолати билан детал-буюм орасидаги узвийлик сабаблари юзага чиқди. Қаҳрамоннинг мубҳам изтироб сабабини англаш истаги уни иккинчи бор, биринчи ҳолатда ғайриихтиёрий бўлса, эндиликда ихтиёрий равишда, ўтмишга қайтишга мажбур этади. Бу истак одатий эмас, балки имсиз изтироб соғинчи эди. Буюк шоир Александр Пушкин бир пайтлар “Ўтган эса ҳамиша тотли...” деган сатрларни битган эди. Шундай экан, инсон ўз ўтмишининг фақат шодон лаҳзаларини эмас, ҳатто ўта қайғули, изтиробли дамларини ҳам соғиниши унинг табиатига хос қонуниятдир.

Эндиликда ўқувчи учун ваҳиманинг сабаби, “кўрсаткич” ва “занглаган илгак”нинг аслида қаҳрамон онги остида йиғирма йил аввал муҳрлиниб қолган муҳ-ҳиш бир ҳодисанинг хира тимсоли экани аёнлашади. Худди шу ўринда буюм-образ ўз вазифасини ўтаб бўлади. Бундан буёғига муаллиф қаҳрамон онгида

қўзғалган хотирот занжири бўйлаб “сафар”га чиқади.

Матннинг давомидан буюм-образ тимсолида қаҳрамонимиз кўнглига ваҳима солган хотира йигирма йил аввал урушга қақирилиши ва шу жараёндаги изтироблари билан боғлиқлиги маълум бўлади. Юзаки қарашда уруш ва кимнингдир жанггоҳга даъват этилиши у қадар мудҳиш ҳодиса эмасдек, бундай савдо ҳар бир йигитнинг бошида бордек. Аммо қаҳрамон тамомила бошқача фикрлайди. Унинг учун уруш — одам ўлдириш. Одам ўлдириш эса, у қайси мазмун ёки шаклда бўлмасин, жиноят ва қотиллик. Инсон қотиллик йўли билан ҳеч қачон саодат топмайди. Шу ўринда муаллиф буюк гуманист-ёзувчи Лев Толстойнинг рус-япон урушига отланган аскарларга берган маслаҳатини хотирлайди. У рус аскарларига, курул милларидан рўпарадаги аскарларга эмас, осмонга қаратиб ўқ узишни маслаҳат берган экан. Аммо Накамура қаҳрамони учун жанг майдонида одам ўлдиришгина қотиллик саналмайди. Яъни у урушни фақат пашифистик нуқтаи назардангина қораламайди. Унингча, душман томонидан ўлдирилиш ҳам айнан қотилликнинг ўзидир. “Агар ҳар қандай қотиллик инсондан бераҳмлигу ваҳшийликни талаб қилар экан — дейди қаҳрамон, — унда рўй бергувчи оммавий одамқошлик ҳам, гарчи бунда ҳайвоний инстинкт ҳукмронлик қилса-да, шахс маънавияти учун нақадар хатарли!”

Ўшанда ҳали йигирма баҳорни кўриб-кўрмаган қаҳрамон ўзига ҳамфикр ахтариб, бир неча тажрибали одамлардан маслаҳат сўрайди. Ундан уч курс юқорида ўқийдиган марксист-талаба фикрига кўра, эзгу мақсадлар (яъни коммунизм) учун кураш, хусусан, одам ўлдириш гуноҳ эмас. Инчунин, куч ва зўравонликнинг инкор этилиши, алал-оқибат, инқилобнинг инкор этилишидир. Қаҳрамон мурожаат этган иккинчи одам университетнинг кекса профессори бўлиб, Майдзининг ватанпарварлик ғоялари руҳида шаклланган эди. Унинг учун бу урушда қатнашмоқ, Япония манфаати учун жон бермоқ қаҳрамонликдан бошқа нарса эмас. Ўрта ёшли доцентнинг бу борадаги қарашлари фалсафийроқ. Унингча, уруш бу — инсонлик жамияти учун хос ёвузлик. Инсон учун табиий офат қанчалик муқаррар ва фавқулудда бўлса, уруш ҳам шундай. Баски, урушдан қутулиш

иложсиз экан, бундай офат сенга йўлиққунига қадар илм ол, вақт ганимат, дейди у. Қаҳрамонимиздан бир-икки ёш каттароқ ассистент эса урушни тарихий зарурат, деб ҳисоблайди. “Уруш маънавий қадриятларни тан олмайди. Ким ёки кимлардир уни инкор этишидан қатъи назар, бу уруш йўлига ғов бўла олмайди”, дея уқтиради ассистент.

Қаҳрамоннинг кейинги ҳолати ровий тилидан шундай ифодаланади: “У англадики, ўзгаларнинг фикрлари уни рўпара келгани ваҳимадан заррача бўлсин чалғита олмабди... Шу лаҳзадан эътиборан у қатъий бир қарорга келган эди. Жонига қасд қилади. Вассалом”.

Ғалати ҳулоса. Тўғрироғи, қотилликнинг даҳшату ваҳимасидан туғилган васваса. Менимча, қаҳрамон руҳиятидаги бундай чигалликни қуйидаги уч жиҳатдан бири билан изоҳлаш мумкин. Албатта, буларнинг ҳар учаласи тахмин. Шунингдек, бу уч тахмин бошқачароқ фаразларга соя солмайди. **Биринчи тахмин** японларнинг самурайлик анъаналари билан боғлиқ. Самурайлик қондасига кўра, ўзганинг қўлида ўлим топиш, ўлимдан-да оғир иснод. Балки сўнгги лаҳзаларда қаҳрамонимиз (ёхуд муаллиф) шуурида аждоллари гени бош кўтаргандир. **Иккинчи тахмин** қаҳрамон онгида инсонпарварлик ҳисси ғолиб келгани билан изоҳланади. Яъни қаҳрамон ўзгани ўлдириб қотил бўлишдан, ўз жонига қасд этиб мақтул бўлишликни афзал билган бўлиши мумкин. **Учинчи тахминга** кўра, жонга қасд қилиш, трагик вазиятда қолган қаҳрамон ҳолатининг муаллиф кўра билган ягона счими бўлиши ҳам эҳтимолдан ҳоли эмас. Ҳарҳолда, йўл қўйилмаган жиноят учун ўзини жазога лойиқ кўриш, қаҳрамон шахсиятидаги юксак альтруизмдан далолат.

Орадани йигирма йил ўтиб, қайталаган ваҳима тафсилотларидан воқиф бўлган дўсти ундан “Бугун яна ўша вазият такрорланса нима қилар эдинг?”, деб сўрайди. Қаҳрамонимиз яна аввалги ҳолатга тушмоғи аниқ эканини, чунки унинг хотираси қатларида изтироб ичра ёнаётган ўсмирнинг фожеий ҳолати мангута муҳрланиб қолганини айтади. Зеро, йигирма йил муқалдам тақдирнинг ўзи унга марҳамат кўрсатиб, тиббий комиссия томонидан ҳарбий хизматга нолойиқ топилмаганида, икки дўст ўртасида бундай суҳбат бўлиб ўтмас эди.

Жаҳон адабиёти тарихининг ибтидо-сидан бугунига қадар уруш мавзуси каби кўп талқин этилган иккинчи бир мавзу учрамайди. Демак, доцент айтган фикрда жон бор: “Уруш инсон табиатидаги офат”. Ҳатто бу фикрни инсоннинг уруш деган офатдан қочмоғи, маймуннинг ўз думидан қочмоғи каби дир, деган афоризм билан бойитиш мумкин. Дарҳақиқат, “Рамаёна”дан “Илиада” гача, “Маҳобҳорат”дан “Алпомиш” гача, “Шоҳнома”дан “Садди Искандарий” гача бирор бадний асар йўқки, уруш тасвири учрамасин.

XVIII аср Оврўпосини чуллаган ўттиз йиллик уруш даҳшатларини бошидан ўтказган немис адиби Мартин Ошиц (1597-1639) инсоният нега урушсиз яшолмайди, деган саволга жавобни инсоннинг ўз ички дунёсидан, унинг табиатидан ахтарган эди. Яна бир немис адиби Гриммельскаузен (1625-1676) ўзининг “Симплисисус Симплисисимус” (“Соддалар

соддаси”) номли сатирик романида уруш мантиқсизликдир, деган инсонпарварлик концепциясини ўртага ташлаганди. Шу маънода, уруш дунёсини, уруш одами руҳиятини телба болакай — Симплисисус нигоҳи орқали талқин этганди. Толстойнинг “Уруш ва тинчлик” романидаги бадний-фалсафий талқинлар кўпчиликка маълум. “Инсон тақдири”, “Омон бўлсанг унутма” асарларидаги гуманистик оҳанглар ҳали-ҳануз бизни тасирлантиради. “Уфқ”, “Урушнинг сўнги қурбони” асарларидан уфуриб турган фожий пафос нишонга аниқ тегади.

Шунингдек, “Қайталаган ваҳима” асаридаги нозик психологизм, бир шахс мисолида инсоният тақдирига доир глобал муаммонинг ифода этилиши, умумфалсафий мавзунинг соф зиёлича талқини, асардаги баркамол образлар дунёси ҳали узоқ йиллар китобхонларни тафаккур юргизишга ундайди.

*Узоқ ЖўРАҚУЛОВ,
филология фанлар
номзоди.*

Амир ФАЙЗУЛЛА

Икки халқ дуожўйи

Таниқли ҳинд шоири, йирик олим, ўзбек халқининг катта дўсти Қамар Раисни танимаган ё бу зот ҳақида эшитмаган киши кам бўлса керак. Қаердаки Қамар Раис ҳақида гап очилгудек бўлса, даврадагилар уни кўргани ё у билан яқиндан суҳбатдош бўлгани, жуда бўлмаганда, бу олижаноб инсон ҳақида кўп бор эшитгани билан фахрланиб қўяди. Бу бежиз эмас, албатта. Бирон-бир ажнабийнинг ўзга элда танилиши, дўст киришиб, минглаб одамлар қалбидан жой ола билиши учун, аввало ўзи шунга муносиб бўлмоғи, шунга муносиб бўлиши учун каттагина меҳнат қилмоғи, ва энг асосийси, шу халқни унинг барча ютуқ ва камчиликлари, яхши ва ёмон томонларини дилига яқин олиб, самимий муҳаббат ила севмоғи керак бўлади. Қамар Раис айнан ана шундай фидойи ҳинд фуқароси. Қамар Раисни ўзбек халқи билан бу қадар яқин ошно қилган аслида нима эканига бир оғиз сўз билан жавоб бериш қийин, албатта. Бу саволга жавоб беришнинг жуда осон йўли ҳам йўқ эмас – бу илму урфонга, маърифатга, китобга бўлган бекиёс ҳурмат ва садоқатдир. Агар Қамар Раис дастлаб 1962 йили Тошкентга университет ўқитувчиси бўлиб келгандайн ўнми, ўн бешми, йигирма йил талабаларга дарс бериш билангина чекланиб қолганида эди, уни шунча узоқ йиллардан кейин ҳам университетдан бошқа жойда ҳеч ким яқиндан танимаган бўлиши ҳам мумкин эди. Аммо бу аллома ўзбек диёрига қадам қўйганидан буён серкуёш мамлакатимиз ҳақида катта-кичик мақолалар, рисоалар, китоблар ёзишга киришиб кетди. Ҳиндистон ва Ўзбекистон – икки қадимий мамлакат тарихини ёшлигидаёқ сув қилиб симирган ижодкор олим ва ўзидаги худо берган зехндан, ҳаётий тажрибадан, қалбида булоқдай тошиб турувчи пок муҳаббатдан баракали фойдаланишни ўзига бош мақсад қилиб қўйди. Мана, йиллар тасбеҳ донасидай бир-бир ўтаверди, Қамар Раис ҳам бу доналарга ҳамоҳанг равишда ижод маҳсули – икки буюк халқ ўтмиши ва ҳозирига доир китобларини ўзбек ва ҳинд халқига навбат-банавбат армуғон этаверди. Хусусан, ўзининг Тошкентдаги Ҳиндистон элчихонаси қошида кўрсатган ҳам адабий, ҳам ижтимоий, ҳам сиёсий фаолиятининг охириги дамларида у қатор китоблар ёзиб, жамоатчилик таҳсинию, олқишига сазовор бўлди.

Қамар Раис ўзининг 65 йиллик олтин тўйини айна Тошкенти шаҳри азимда кутиб олди. Аммо ҳақиқий байрам, албатта, она диёри Ҳиндистонда бўлди. Ватандошлари ардоқли шоири ва олимнинг бу қутлуг ёшини ғоятда муносиб кутиб олдилар: «Қамар Раис: буни умр дейдилар» («Қамар Раис: эк зиндагий», 1998 й. Тахлиқкар Паблишерз, Янги Дехли) биографик китобини нашр этиб, ўқувчилар эътиборига ҳавола этдилар.

Китоб 478 бетдан иборат бўлиб, 33 та рангли суврат билан музайян этилган. Тўпловчи таниқли ҳинд (урду) олими Салмо Шоҳин (аслида Қамар Раиснинг яқин қариндошларидан) бўлиб, у 50 га яқин турли муаллифларнинг Қамар Раис ҳақида ёзган мақолаларини жамлаган. Муаллифлар орасида жаҳонга таниқли ёзувчилар Сажжод Заҳир, Жаганнат Озод, Мужтабо Ҳусайн, Нигор Азим хоним, танқидчилар Сония Черникова (марҳума), Муборак Шамим, Исматуллоҳхон, профессорлар Лутфурраҳмон, Амир Орифий, Насир Аҳмадхон, фан докторлари Холид Улвий, Шафика Фурқат, Рож Баҳодир Гоур, Камол Аҳмад Сиддиқий ва бошқалар номини кўришимиз мумкин. Китоб беш қисмдан: Кириш, («Ибтидаия»), Шоир шахсияти («Шахсиятнама»), Танқидий мақолалар

(«Нақднама»), Қамар Раис шеърларидан намуналар («Шеърнама») ва шоирнинг шахсий ҳаётига оид мақолалар («Акси заат»)дан иборат. Мақолаларни ўқир эканмиз, аввало Қамар Раиснинг болалик даври кўз ўнгимизда намоён бўлади. Дастлабки сатрлардаёқ Қамар Раиснинг асли исми Мусоҳиб Алихон экани, Қамар Раис унга адабий таҳаллус бўлиб қолганидан воқиф бўламиз. Ҳиндистонда номи кўпчиликка маълум ёзувчи, шоир Муборак Шамим Қамар Раисни болаликдан билар, бирга ўқиб, бирга униб-ўсганлардан – у дўсти ва ҳамқишлоғининг шажарасини тўлиқ келтиради: Мусоҳиб (Алихон) Қамар Раис ибн Мавлоний Абдул Алихон Соҳиб ибн Муҳаммад Алихон Соҳиб ибн Муҳаммад Алихон Соҳиб ибн Муаззам Алихон ибн Муҳаммад Аъзамхон ибн Мукаррамхон ибн хон Аҳмадхон.

Кўриниб турибдики, Қамар Раис на фақат ҳинд афкор оммаси орасида, балки оддий жамоа ичида ҳам ўзига яраша дурустгина нуфузга эга шахс экан.

Шоирнинг шеърият бобидаги истеъдодидан халқимиз ўтган асрнинг 60-70-йилларидаёқ воқиф бўлган эди. Ушанда Қамар Раиснинг унча катта бўлмаган шеърлар тўплами Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётида чоп этилганди. Бироқ сал нарига бориб Қамар Раис ўзининг бутун истеъдоду салоҳиятини илмга, тадқиқотга, таржимага ва китобатга бағишлади. Бу ҳақда унинг ўзи шундай деганди: «Мен барибир минг чиранганим билан Мирзо Фолиб бўлолмайман. Халқларимизга ҳалол хизмат қилишни ўзимнинг олий бурчим деб ҳисоблайман». Бу мардонавор иқроор ҳар қандай ижодкорнинг дилидан чиқавермайди. Дарҳақиқат, таржимончилик, танқидчилик борасидаги ишларини номма-ном саналса, ўзи бир китоб бўлгулик.

Биз сўз юритаётган «Қамар Раис: буни умр дейдилар» китобининг ўзбек халқи учун яна бир қимматли жойи шундаки, унда Ўзбекистон илм даргоҳларида Қамар Раис олиб борган фаолият тавсифлари билан бир қаторда йирик ўзбек ижодкорларига тааллуқли мақола ва сувратлар ҳам берилганки, бу икки халқ маданияти тарихидан ўзига хос ўрин эгаллаши табиий. Ўзбекистонда шарқшунослик фани, хусусан, ҳиндшунослик урушдан кейинги йиллар авж олди. ТошДУ Шарқ факультети (эндиликда Шарқшунослик институти)да ўз вақтида Мухтор Аvezов, Пиримқул Қодиров сингари машҳур ёзувчилар, Шоислом Шомухамедов, Раҳмонберди Муҳаммаджонов каби олимлар таълим олганлар. Шарқ мамлакатларидан юзлаб мутахассис олимлар келиб, йиллаб бу ерда дарс берганлар ва бу аъñana ҳозир ҳам давом этмоқда. Китобдаги сувратларни кўздан кечирар эканмиз, бир суврат айниқса эътиборимизни ўзига тортади. Унда давра бошида Ойбек, ёнларида Ҳамид Фулом, ундан берида Файз Аҳмад Файз, Зулфия ўтиришибди. Орқа томонда тик турган Қамар Раис ва машҳур таржимон, шарқшунос олим Наби Муҳамедовга кўзимиз тушади. (У Файз Аҳмад Файзга таржимонлик қияпти.) Шугина сувратнинг ўзида бир олам маъно мужассам. Агар Қамар Раис бўлмаганида (суврат шу кишининг Тошкентдаги хонадонидан олинган), бу буюк зотлар иштирокидаги бундай гўзал мажлисни биз кўришга муяссар бўла олармидик? Зинҳор! Мана, сизга адабиётдан келадиган савоб иш! Қамар Раис шоир бўлмаганида, ўзбек халқини севмаганида бу тарихий лаҳза абадият саҳифасида муҳрланиб қолармиди? Йўқ! Шуниси эътиборга молиқки, бундай гўзал лаҳзалар шоирнинг Тошкентдалиқ чоғида ҳам, Дехлидалиқ чоғида ҳам кунда бўлмаса ҳафтада ё ойда, албатта, бир ё икки карра юз кўрсатиб турар, абадият касб этар эди. Яна бир сувратда Қамар Раис бўлажак ойбеклару зулфиялар – Тошкент дорилфунуни талабалари орасида сувратга тушган. Китобнинг бир боби «Нақднама»¹ айнан олимнинг устозлик ва танқид борасидаги ижодига бағишлаганлиги бежиз эмас. Китобнинг сўнги саҳифасини ўқиб бўлиб, бир зум хаёлга берилар экансиз, кўз ўнгингизда яна икки дўст мамлакат – Ўзбекистон ва Ҳиндистоннинг муштарак акси намоён бўлади. Неча минг йиллар муқаддам шаклланган азалий дўстлик ришталари орасида Қамар Раис ҳаётига бағишланган ушбу йирик китоб ҳам ёрқин заррин ип каби тосланиб тургандек ҳис қиласиз.

Ўтган асрнинг 70-йилларида, тўғрироғи, 1973 йилда Фафур Фулом номидаги

¹ «Танқидчилик» дегани.

Адабиёт ва санъат нашриётида урду тилида «Ўзбекистон шоирлари» («Шуара-е-Узбекистан») баёзи чоп этилган ва урдузабон ҳинд китобхонлари томонидан қизгин кутиб олинган эди. Тўпловчи ва урду тилига сўзма-сўз таржимони камина, бадий таржимон Қамар Раис эди. Шундан бери дунёда, хусусан, Ўзбекистон тақдирида кўп ўзгаришлар бўлди. Халқимиз мустақиллик нафаси билан яшай бошлади. Албатта, булар барчасини Қамар Раис кузатиб борар, таассуротлари ва кечинмаларини назм ва наср ипларига тизишда давом этар эди. Биз яна ўша эски ҳамкорликка анъана туси берган бўлиб, тагин ўзбек шоирлари шеърларини урду тилида чоп этишга аҳд қилдик. Кўп йиллик машаққатли меҳнатимиз бесамар кетмади. Мана, қўлимизда марғилоний атласдан нусха туширилган муқовали яп-янги китоб: «20-аср ўзбек шеърияти» («Бисвинг садийки узбек шаирий», Ҳиндустаний китаб гҳар, Деҳли, 2001). Жами 204 бетдан иборат.

Олдингидан фаркли ўлароқ, тўпламга бир қатор янги номлар киритилди. Ростини айтиб қўя қолай: шоирлар тадрижини тузишда таржимонимиз (Қамар Раис) анча эркин, ўз билгича йўл тутган. Муңдарижа икки қисмга бўлинган. Илгаригидек шоирлар рутбаси ёки ёшига қараб тартиб беришдан воз кечиб, негадир аралаш-қуралаш беришни маъқул кўрган. Бунда Қамар Раис бирон адабий мақсадни кўзлаганми ё ўзбек шоирларининг таржимаи ҳолларидан у қадар чуқур воқиф эмасми, айтиш қийин. Нима бўлганда ҳам китоб олам юзини кўриб ва у ёқда Деҳлида, бу ёқда Тошкентда (Ҳиндистон маданият марказида) унинг тақдмоти ғоят тантанали сувратда амалга оширилиб бўлган эди – буни биз чин дилдан қутлаймиз, албатта.

Китоб унвон варағида биз қуйидаги сўзларни ўқиймиз: «Ёшлар орасида мустақиллик даврида шарқ халқлари тили, маданияти, тарихи ва санъатини тарғиб қилишда жонбозлик кўрсатаётган Шарқшунос олимларга бағишлайман». Бу йирик ҳинд олимнинг Ўзбекистонда шарқ тилларини ўрганиш ва ўргатишда олиб борилаётган муваффақиятли ишлар юзасидан билдирган самимий эътирофи ва эҳтироми! Зеро таржимоннинг ўзи ҳам айнан мана шу институт (илгари ТошДУнинг Шарқ факультети) даргоҳида узоқ йиллар меҳнат қилган, тер тўккан, урду ва ҳинд тилларини кунт билан тарғиб этган эди.

Устоз шоир Фафур Фуломдан тортиб эндиликда устозлик даражасига етган Эркин Воҳидов ва Абдулла Ориповгача бўлган ўзбек шеърияти дарғалари билан бир қаторда энди Иқбол Мирзо, Баҳром Рўзимухаммад, Усмон Қўчқор, Йўлдош Эшбек каби номларни кўраимиз. Китоб Қамар Раиснинг каттагина «Муқаддима»си билан бошланади. Хусусан, у шундай ёзади: «1991 йилда Совет Иттифоқининг тарқаб кетиши ва Ўзбекистонда миллий давлат барпо этилиши натижасида ижтимоий ҳаётнинг бошқа соҳалари каби шеърият ва адабиётда ҳам янгича интилишлар намоён бўлди. Ёш авлод давлатнинг янги сиёсатидан илҳомланиб, эски шўролар давридаги тоталитар тузум асоратларидан бир йўла халос бўла бошлади. Шу боис кейинги икки ўн йиллик давридаги ёш ўзбек қаламкашлари ижодида бутунлай янги адабий услуб ва қарашлар шаклланишига гувоҳ бўламиз. Уларда Ўрта Осиёдаги туркий халқларнинг бирлашишига даъват ҳам ўз аксини топган. Ислоҳ динига кенгрок эркинлик берилганлиги сезилади...» «...Ушбу китоб менинг Ўзбекистонда кечирганим 10-12 йиллик меҳнат йилларим натижасидир. Бу хайрли ишда менга яқиндан ёрдам берган қадрдон дўстим Раҳмонберди Муҳаммадҷонов (бу ўринда каминани ҳам тилга олган)дан ғоятда миннатдорман. Ўзбек тилида унча-мунча гапиролсам-да, аммо шеърият тилидаги назокатни, унинг латифлигини ўша тил эгасичалик англаш ва англатиш амри маҳол, албатта...»

Шундан сўнг Қамар Раис ўзбек ва урду тилларидаги ўхшашликлар, ташбеҳлар таржима ишини анча енгиллатганини айтиб ўтади. Кези билан у урдушунос Ансориддин Иброҳимов тузган уч минг сўзлик урдуча-ўзбекча муштарак сўзлар луғатини тилга олади. Аммо баъзи тилшунос олимларнинг эътирофича, шеъриятда бундай муштарак сўзлар уч минг эмас, бундан бир неча баравар ортиқлигини таъкидлашадими, дейди таржимон. Масалан, шеърий жанрлар: ғазал, қасида, мусаддас, мухаммас ва ҳ.к.лар ҳам иккала тилда бир хил хусусиятга эга. Боз устига мумтоз ва янги мумтоз шеъриятда иккала тил

бадиияти ва фантазияси ҳам бир-биридан деярли фарқ қилмайди. Ташбиҳ, истиора, киноя, талмихот, тамсилот, ҳаттоки шеър ичида қўлланиладиган мақолларгача гўё бир-биридан нусха олгандек ўхшаш. Бу ўхшашлик ва муштараклик иккала тилда 15-асрдан буён мавжуд. Шундан сўнг фикрининг далили тариқасида Қамар Раис Бобур шеър ва рубоийларидан қатор мисоллар келтиради.

Умуман олганда, Қамар Раиснинг бу савобли иши ҳар жиҳатдан таҳсинга сазовор. Ўзбекистон мустақиллигининг ўн йиллиги арафасида китобхонлар қўлига бориб тегиши ҳам ўзига хос рамзий маъно касб этиши турган гап. Айниқса, ҳозирги ўзбек адабиёти (шеърляти) намуналари билан яқиндан танишган ҳинд ўқувчилари учун бу жуда катта маданий воқеа ҳисобланади.

Маълумки, Ҳиндистон тарихида буюк ватандошимиз, бобокалонимиз Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг ўрни бениҳоя катта. Ҳатто Ж.Неру, агар Бобур бўлмаганда, Ҳиндистон миллат сифатида ҳам, давлат сифатида ҳам йўқ бўлиб кетар эди, қабалидаги сўзларни айтган. Жаҳон миқёсидаги сиёсий арбоб шундай эътирофларни изҳор этиб турган бир вақтда, афсуслар бўлсинки, буюк аждодимиз ўзининг киндик қони тўкилган тупроғида деярли тупроқ билан битта қилинмоқда эди. Аммо ҳақиқат – эртами, кечми – қарор топар экан! Мирзо Бобур ўз она диёрида яна мирзолик тахтини мусаххар этиб турибди.

Бу ҳол мунаққид Қамар Раис диққатини ҳам четлаб ўтмади. Айниқса, Бобурнинг туғилиб ўсган жойларини ўз кўзи билан кўргач, унинг дилида буюк шаҳаншоҳ ҳақида китоб ёзиш фикри ниш урди. Тўғри, Бобур ҳақида маълумотлар истаганидан кўпроқ миқдорда тўлиб-тошиб ётибди. Ҳар ишни айтиш осон, қилиш қийин деганларидек, Бобур ҳақидаги китобни қандай ёзиш устида Қамар оға узоқ ўйлади. Хўш, ҳиндлар учун Бобурнинг қай жиҳати у қада яхши маълум эмас? Ҳа, Бобур ўз шеърларини туркий тилда ёзган. Давлат ишларини форс тилида олиб борган. Демак, Бобурнинг шоҳ эмас, шоир сифатидаги суврати ва сийратини очиб бериш лозим!

Қамар оға енг шимариб ишга киришиб кетди. Уйқусиз кечалар, беором кундузлар... Ўзбекистон ва Ҳиндистон ўртасида гоҳ илмий, гоҳ сиёсий ишлар билан зир қатнаш. Ва ниҳоят – китоб тайёр: «Заҳириддин Муҳаммад Бобур: шахс, шахсият ва шеърлят».

Халигина айтганимдек, нуқул урдуча-ўзбекча муштарак сўзлардан ташкил топган сарлавҳа («Заҳириддин Муҳаммад Бобур. (Шахс, шахсият аур шаирий»), Эдюкейшнл Паблшинг Хоус, Дехли, 2002.) Китоб жами 128 бетдан иборат.

Китоб икки қисмдан ташкил топган. Биринчи қисмдан 13 та мақола жой олган. Уларда Бобурнинг болалигидан балоғатлик давригача бўлган маълумотлар қизиқарли лавҳаларда баён этилган. Шундан сўнг унинг шеърляти ихлос қўйгани, ишқий шеърлар, ғазаллар битгани, ўзининг талотўпли замон гирдобиди кечирган оғир кунларини қаламга олгани, сиёсий ва маиший ҳаёт ўртасидаги оворагарчиликлари ўз аксини топади. Қамар Раис ўрта асрдаги бошқа мумтоз шоирлар билан Бобур ўртасидаги тафовутга алоҳида эътибор беради. Бобур ҳаётда қандай бўлса, адабиётда ҳам шундай эди – борини ёзар эди. Ёшгина чоғида тахтга ўлтиргани боис, тахт атрофидаги маиший муҳит уни жуда эрта ўз қуршовига олади. Агар унинг ўрнида бошқа ёш бола бўлганида, ким билсин, гўзал канизларга тўла ҳарам уни эрта йўлдан оздирган бўлармиди. Аммо Бобурдаги шоирлик истеъдоди теварак-атрофга ҳушёр боқишга, тожу тахтни, отамерос салтанатни ҳимоя қилишга ундар эди. Бобоси Темур обрўйини тиклашдек буюк вазифани ўз зиммасига олган Бобур қисқагина умрини нуқул олатасир воқеалар гирдобиди ўтказди. Шунга қарамай, аввал Кобулда (Афғонистон), сўнгра Аграда (Ҳиндистон) жаҳон тарихида абадий ёрқин саҳифалар бўлиб қолувчи салтанатлар барпо этишга улгурди. Бугунги кунда ҳам Ҳиндистон (ва қисман Покистон)да бирон-бир шаҳар ё кент йўқки, у ерда Бобур ё бобурийлардан қолган муҳташам ёдгорлик қолмаган бўлсин.

Қамар Раис Бобур ижодининг маърифий жиҳатларига эътиборни қаратар экан, унинг сикҳлар раҳнамоси Гуру Нанак билан ўхшаш томонларини қаламга олади ва бу икки даҳо ижодкорнинг ҳинд маърифий маданиятини бойитишдаги хизматларини алоҳида таъкидлайди.

Ўтган аср охирларида Рам туғилиб ўсган қадимий Айодҳйа қишлоғида содир

бўлган қонли воқеа жаҳон жамоатчилигини ташвишга солган эди. Гўё Бобур қадимги Айодхйа ибодатхонасини бузиб, ўрнига масжид қурдирган эмиш. Мутаассиблик авж олган Ҳиндистон муҳиtida бу жуда хатарли гап эди. Барибир фожиани четлаб ўтиб бўлмади. То бу ишда Бобурнинг қўли йўқлиги исбот этилгунча анча-мунча одамнинг ёстиғи қуриди. Демак, Ҳиндистонда ҳам Бобурга турлича қарашлар ҳамон мавжуд экан. Бироқ бу буюк олим, шоир, саркарда, давлат бошлиғининг Ҳиндистон олдидаги хизматлари шу қадар улуг ва улканки, унинг олдида ҳозиргидақа фитна-фужурлар бир эсиб, дарров тиниб қоладиган шамол ё шабада кабидир.

Хўш, Бобурнинг маҳаллий ҳинд маданияти, хусусан, адабиётига муносабати қандай бўлган? Бу саволга Қамар Раис ўзининг «Бобурнинг урдуча шеъри» номли мақоласи билан жавоб беради. Гап шундаки, Бобур маҳаллий ҳиндий тилини кунт билан ўрганади. Уларнинг сўздаги иккинчи бўғин унлисини ташлаб кетишларини, чунончи «хабар»ни «хабр» дейишларини «Бобурнома»да айтиб ўтади. Ҳозир эслатилган урдуча шеър эса шеъриятдаги «ширу шакар» услубида ёзилган бўлиб, у қуйидагича жаранглайди:

Муж ко на хува кучҳ ҳаваси мўнак-о-мотий,
Фикҳ аҳлига бас бўлғувси паъний ва ротий.

Маъноси:

Мен олтину кумушларга ҳеч ҳавас қилмадим,
Фақр аҳлига бир қултум сув ва бир бўлак нондан
бошқа ҳеч нарса керакмас.

Мана, беш асрдирки, биргина мисра ширу шакар буюк бобокалонимизнинг мусофир юрtdаги ўз фуқароларига муҳаббати нечоғли баланд бўлганлигини исботлаб келмоқда.

Китобнинг иккинчи қисми бутунлай Бобур шеърларининг урду тилига таржимасига бағишланган. Уларни Қамар Раиснинг биргина фикрига эътирозимизни билдирмай ўтсак, тўғри бўлмасди ва бу жоиз ҳам эди. Гап шундаки, азбаройи Бобур ижодини ўрганишга қаттиқ киришиб кетганидан мунаққид Бобурнинг шеъриятда баъзи жиҳатлари билан Алишер Навоийдан ўзиб кетгани ҳақида гапирди. Бу билан дўстимиз ва устозимиз Қамар Раиснинг илмий тадқиқотчилик борасидаги салоҳиятини заррача бўлсин камситишдан йироқмиз. Аксинча, у кишининг ҳар бир катта-кичик ишини ҳар қанча алқасак, қўлласак ҳам оз. Гарчанд Бобур ҳам, Навоий ҳам шеърларини туркийча ёзган бўлишса-да, ҳиндлар учун барибир Бобур яқинроқ, қадрдонроқдир. Бунга шубҳа йўқ. Навоий ҳазратлари ҳар қанча устунлик қилмасинлар, ҳиндлар наздида Бобурнинг замондошидан бошқа эмас. Ҳазрат Навоийнинг ўзбек халқи ва миллати олдидаги буюк хизматларини ҳиндларга англатиш эса турган гапки, талай вақтни талаб этади. Зеро, Бобурнинг ўзи Навоий «кўп ва хўб» ёзганини эътироф этиб, ўз вақтида бу мушкулни осон ҳал қилиб қўя қолганди.

Бундан қатъи назар, Қамар Раиснинг бу навбатдаги китоби Ҳиндистонда ҳам, Ўзбекистонда ҳам бобуршунослик соҳасида олға ташланган катта қадам бўлди.

Олинган сўнги маълумотларга қараганда, ушбу китоб Покистонда ҳам катта нусхада чоп этилган.

Лоуренс ГРИН

Кўхна Африканинг сўнгги сирлари

Йигирманчи боб

АФРИКАНИНГ ЭНГ АЖОЙИБ ТОМОШАСИ

Жанубий Африка ғизоллари жуда кўп кўчиб юришади. Улар ўн тўққизинчи асрнинг охирларига қадар Карру заминининг бепоён худудларини шипшийдан қилиб бўлганлар.

Шу ғизолларнинг кўчиб юриши сутэмизувчилар дунёсидаги энг ажойиб манзаралардан бирини ташкил қилади десак муболага бўлмайди.

Момақалдиरोқ олдидан бўладиган қаттиқ шамолнинг овозига ўхшаш гувиллаш фермалар ва қишлоқлар аҳлини уйғотади, очиқ далаларда соябонли араваларда ухлаб ётган одамлар уйғониб кетади. Уфқда кўтарилган чанг булутти кийиклар подасининг яқинлашиб келаётганидан далолат беради. Мана, тўёқларнинг дупури, маърашлар, чийиллаган ва хириллаган овозлар эшитилади. Қарабсизки, теварак-атрофингиз худудсиз океандай югуриб кетаётган жониворларга тўлади. Улар оқиш ва қўнғир рангли тўлқинлар каби жавлон уради. Бир африкалик менга одамнинг бунақа оқимга рўпара келиб қолиши қандай даҳшатли оқибатларга олиб келиши мумкинлигини айтиб берган эди. Бу одам ҳикоя айтиш бобида туғма талантга эга экан. У ўзининг шахсий туйғулари ва таассуротларини жуда ёрқин қилиб айтиб берди.

Ўн тўққизинчи асрнинг етмишинчи йилларида ўн яшар бола бўлган бу африкалик оиласи билан бирга Трансваалга кетаётган экан. Булар — «қурғоқ мамлакат бўйлаб биринчи кўчишнинг» иштирокчилари эдилар. Уларга кимлардир чиндан-да алам ўтказганми ёхуд бу аламларнинг ҳаммаси тўқиб чиқарилганми — бу одамларнинг исёнкор қалблари уларни янги ерларни излаб йўлга отланишга мажбур қилган. Ўшанда саҳродан ўтаётганда кўп одамлар ўз ажалларини тошанлар. Баъзи бировлар Анголага етиб олишган. Вандер Мервенинг оиласи масаласига келсак, кўчирма бўлаётганларнинг ҳаммасидан айрилиб, жануб томонга йўл олишган эди. Улар ўзларининг буқалари ва қўйларига яйлов қидириб, узлуксиз равишда бир жойдан бошқа жойга кўчиб юришган. Кексалар вафот этгандан кейин уларнинг ўғли Герт кўчманчилик билан кун кечиринишда давом этди. У кўчиб юришга кўникиб қолган эди. У Бечуаналенд, Калахара бўйлаб кезиб юрган ва Кап вилоятининг шимолий-ғарбида тез-тез пайдо бўлиб турган. Йигирма бир ёшида у уйланиб, учта болалик бўлишга ҳам улгурган эди. Унинг иккита қора танли чўпони ва ҳўкиз боқадиган битга бушмен хизматчиси бор эди. Бу одам бир қудуқдан ёки қўлдан иккинчисига олиб борадиган йўлларни топишга моҳир эди.

Бир куни Герт Ван дер Мервенинг соябонли араваси Молопо дарёсининг қуриб, қотиб қолган ўзани бўйлаб йўлга чиқди. Бечуаналенд протекторатининг жанубий сарҳадлари айна ана шу дарё бўйлаб ўтади. Герт бушменнинг нимадандир безовта эканини пайқайди. Бир неча фурсатдан кейин бушмен кўкқисдан аравадан сакраб тушади-да, дарёнинг шимолий қирғоғидаги бутазор ичига шўнғийди. Пешинда Герт одатига кўра тушлик қилгани ва ҳўкиз-

Охири. Боши ўтган сонларда.

ларга дам бергани тўхтайдди. Гертнинг хотини тушликни тайёрлашга эндигина киришган эди ҳамки, бушмен ҳовлиқиб югуриб келиб қолди ва дарҳол ҳўкизларни кўшиб, тезроқ жўнаб кетишга қистай бошлади. «Ғизоллар яқинлашиб келяпти, — деди у. — Агар бу ерда қолсаларинг, ҳаммаларинг нобуд бўласизлар».

Герт бунақа хатарга унчалик ишонмаса-да, лаш-лушларини йиғиштира бошлапти. У ўздан ҳам кўра оиласини ўйлаб шундай қилипти. Бушмен аравани дарё ўзанидан шимолий соҳилга олиб чиқди ва адир томонга ҳайдади. Ван дер Мерве кучлари етгунга қадар ҳўкизларни анча тик ёнбағирдан юқорига ҳайдаб борди, кейин эса ҳаммалари аравадан тушиб, адирнинг тепасига пиёда етиб олишди. Бушмен уфқни кўрсатди.

Аваллига Герт эътиборга лойиқ ҳеч нарса кўргани йўқ, лекин бирмунча вақт ўтгандан кейингина ғира-шира кўзга илинаётган чанг булутини кўрди. У жуда олисда эди — «шу ҳам хатар бўлди-ю» деган фикр ўтди Гертнинг кўнглидан. Лекин бушмен уни тиканли буталардан кесиб, арава билан жониворларнинг теварагини ихоталашга кўндирди. «Агар жониворлар айланиб ўтмай, тепалик орқали тўғри йўл солса, йўлида учраган ҳамма нарсани топтаб, янчиб кетади», — деди бушмен. Унинг бутун умиди тиканли дарахтлардан ясалган ихотадан эди — тиканлардан чўчиб, ғизоллар йўлларини ўзгартирса, ажаб эмас. Соябон арава билан ҳўкизларни шу тарзда ҳимоялаб, Герт яна адирнинг тепасига чиқди. Энди булут бир неча миляга келиб қоланди. Чанг кўкка кўтарилиб, бутун уфқни тўсиб қўйганди. Адир яқинлашиб келаётган жониворларнинг айни йўлидек кўринарди. Шундагина Герт биринчи марта ваҳимага тушиб қолди. Негаки, агар ана шу қуюн уларнинг қароргоҳлари устидан ўтадиган бўлса, ҳар бало бўлиши мумкинлигини англади. У хотини билан болаларига аравага чиқиб ўтиришни буюрди ва итларини маҳкам боғлаб қўйди. Бушмен ва чўпонлар билан бирга, у қуриган шох-шаббаларни йиғиб, араванинг олдига тахлаб қўйди. Тепасидан улар гулхандан кўпроқ тутун чиқсин учун ҳўл новдалар ва майсалардан ташлаб қўйишди. Герт тутунни кўриб, кийиклар кўрқадди ва йўлини ўзгартиради деб ўйлаган эди.

У адирнинг тепасида туриб, кута бошлади. Ҳали ҳам чанг булути ортидан ғизоллар кўринганича йўқ. Аммо адирнинг ёнгинасидан одамларни пайқамай кўёнлар, чиябўрилар ва бошқа майда ҳайвонлар елдай елиб ўтиб кетишди. Илонлар инларидан ўрмалаб чиқиб, адирдаги тошлар тагига яширинишга ошиқдилар. Илонлар соябон аравага жуда яқинлаб қолсалар, Герт билан ҳамроҳлари уларни тошбўрон қилиб ҳайдашди. Аммо илонлар тошдан кўра зўрроқ бир хавфдан ваҳимага тушган кўринарди. Яна кўплаб мангусталар ва дала сичқонлари пайдо бўлди.

Ниҳоят, олисдан тўёқлар дупури эшитилди. Бушмен бу дупурни ерга қулогини тутиб, бир неча соат олдин эшитгани шубҳасиз эди. Герт эса уни фақат эндигина илғаб олди.

Тўзон янада қуюқлашди ва бу улкан булут пардаси орасидан қушдай учиб келаётган ғизолларнинг биринчи қаторлари кўзга ташлана бошлади. Улар энг тез чопадиган отлардан тезроқ елиб келишмоқда эди. Кийиклар шу қадар кўп эдики, уларни кўриб, Гертнинг юраги орқага тортиб кетди. У тўданинг фақат биринчи қаторларини кўрган эди. Ҳар бир қатор энига уч миля масофани эгалларди. Лекин Герт кейинги қаторлар нечта эканини ва умуман, ёпирилиб келаётган кийиклар сони қанча эканини тасаввур ҳам қилолмасди. Тўданинг бошида худди ўз кўшинини жангга бошлаётган саркардадай сардорлар келарди. Ғизоллар адирдан бир миля нарига келиб қолганда, бушмен араванинг ёнига югуриб борди-да, итларнинг ириллашига қарамай, унинг ичига чиқиб олди. Герт билан чўпонлар териб қўйилган шох ва бутуқларни ёқа бошладилар. Ҳўкизлар хатарни ҳис қилиб, ўзларини ҳар томонга ота бошладилар ва кўрққанларидан ерга йиқилиб қолишди. Герт билан чўпонлар уларнинг ёнидан жилишмади. Хотини Гертни аравага чиқиб олишга кўп қистади, лекин ақлбовар қилмайдиган бу улкан манзарадан ларзага тушган Герт ҳаммасини яхшироқ кўрмоқ учун соябон араванинг устига чиқди.

Ғизолларнинг биринчи йирик тўдалари тепаликнинг икки ёнидан шамолдай елиб ўтиб кетишди. Кейин улар баайни дарёдай оқиб кела бошлади. Улар

дарё томонга йўналган ва ундан ўтиб, водийга ёйилишлари керак эди. Улар борган сари қаттиқроқ ёпирилиб келишар, сафлар тобора зичлашиб бормоқда эди. Жониворлар ҳолда эмас эдилар. Соябон араванинг тепасида турган Герт ўша ердан ҳайвонларни бемалол савалаш мумкин эди. Физоллар аравачага келиб зарб билан урилар ва шикаст еб, ғилдирак остига йиқилишар эди. Орқадан келаётган жониворлар уларни топташар, босиб ўтишга ҳаракат қилишарди. Орадан кўп ўтмай, соябон-араванинг ёнида топталган ва жон бераётган физоллардан бутун бир тепа ўсиб чиқди. Герт ўз кўзи билан шунчалик кўп хом кийик гўштини кўрдик, бунчалик гўштни у бир йил ов қилиб ҳам топа олмас эди. Бу орада тиканли буталардан ясалган тўсиқ сурилиб кетди, физоллар ҳўкизлар билан аралашиб кетди. Юрак-пураги ёрилиб кетаётган моллар бўкирганча дарё томон югурдилар. Герт уларнинг йўлини тўсмади. Ҳўкизлар кетидан уларни қайтармоқ ниятида югурган ҳар қандай одам бир зумда кийикларнинг туёқлари ва шохларидан нобуд бўларди.

Теварак-атроф суронга тўлиб кетган эди. Сон-саноксиз туёқларнинг зарбидан ер майдаланиб, кукунга айланиб кетганди. Нафас олиш қийин бўлиб қолди. Шиддат билан елиб бораётган жониворлар оқимини ҳам кўрқув, ҳам қизиқиш билан кузатиб турган Гертнинг хотини ўзининг ва болаларининг устига адёл ташлаб, беркинишга мажбур бўлди. Улар чангдан бўғилиб қолишларига сал қолди. Соябоннинг ичидаги ҳамма нарсани бир энлик оқ-сариқ чанг қоплади. Қора танли африкаликлар ҳам малла одамларга айланди. Кийикларнинг асосий оқими бир соат мобайнида ҳаракат қилди, аммо бу билан ҳам иш битмади. Қуёш анча кўтарилиб қолган бўлса-да, орқадан қолган юзлаб жониворлар асосий поданинг орқасидан югуришда давом этишди. Улар толиққан, шикастланган, қони сирқиб турган жониворлар эди. Гертнинг хаёлидан вақтида яшириниб улгурмаган қуёнлар, чиябўрилар ва илонларнинг аҳволи нима бўлдикин деган фикр ўтди. Эртаси куни у уларнинг аҳволини ўз кўзи билан кўрди.

Битта-ярим ёлғиз қолган физоллар тун бўйи соябон-арава ёнидан ўтиб турди. Ҳаво анча тозаланиб қолган эди, лекин, барибир, қароргоҳда жиндай бирон-бир ҳаракат бўладиган бўлса, чанг яна кўтарилаверар эди. Тонг отар-отмас Герт ҳўкизларини излаб топмоқ мақсадида адирнинг тепасига чиқди. Унинг озик-овқати етарли эди, шу яқин ўртада — дарёнинг қуриб қолган ўзанида бўлоқ ҳам бор эди, аммо ҳўкиз бўлмаса у ночор аҳволда қолар эди.

Тонг ҳавоси шу қадар тоза ва қуёш шу қадар чарақлаб турардики, қай бир дақиқада Гертнинг назарида кечаги куни рўй берган воқеаларнинг ҳаммаси тунги алаҳсирашдай бўлиб туюлди. Бироқ шу пайтда унинг кўзи дарахтларга тушди. Бу баланд дарахтларнинг барглари унинг ҳўкизлари учун яхши озуқа бўлиб хизмат қиларди. Герт қай кўз билан кўрсинки, уларнинг ҳаммаси шипшйдам, новдалари юлинган, узилган. Физоллар йўлларидаги ҳамма майсани эзиб, янчиб ўтишипти, ниҳолларни синдиришипти, бу ниҳоллар энди ҳеч қачон ўнгланиб кета олмайдилар.

Гертнинг назарида, олисда бир нечга ҳўкизи ўтлаб юргандай бўлиб кўринди. Нонуштадан кейин, у одамларини олиб, ҳўкизларни қайтариб келишга жўнади. Ҳамма чуқурчалар, пасқам жойлар физолларнинг жасадига тўлиб кетган эди. Афтидан, биринчи бўлиб югуриб кетаётган кийиклар жардан сакраб ўта олиш-ўта олмасликларини чамалаб кўриш учун жар ёқасида тўхтаган бўлсалар керак. Аммо улар бир тўхтамак келиб улгурмасдан орқаларида югуриб келаётган кийиклар тўдаси уларга урилади. Физоллар бирин-кетин чуқурликка қулай-веради, охирида жарлик уларнинг жасадига тўлади ва шафқат билмас оқим ўз биродарларининг жасадлари устидан йўлини давом эттираверади.

Ҳар томонда майда жониворларнинг жасадлари, абжағи чиққан тошбақалар, қуёнларнинг лахтак-лахтак терилари ётипти.

Елиб келаётган оқим томон эгилиб турган дарахтларнинг шохлари бами-соли найзага айланишти — уларга келиб урилган икки физолнинг кўкрагига шох санчилиб кириб қолишти. Буларнинг ҳаммасини кўрган Герт, агар бушменнинг гапига кирмаганида оиласининг бошига қанақа мусибат тушиши мумкинлигини англади.

Икки ҳафта мобайнида Герт йўқолган ҳўкизларини қидириб, Малопо дарёси соҳилларида яшади. У ҳўкизларнинг ярмини топишга муваффақ бўлди. Лекин қолган ҳўкизларнинг қисмати нима бўлганини барибир билолмади. Эҳтимол улар ваҳимага тушиб, оқимнинг олдига тушиб қочаверган-у, кийиклар уларга етиб олиб, топтаб, мажақлаб ўтиб кетишгандир. Ёки улар тирик жониворлар тузоғидан қутулиб чиқиб, аллақайларга кетиб қолишга муваффақ бўлишганмикин? Герт ҳўкизларнинг бир қисми топилганига ҳам жуда хурсанд эди. У ҳўкизларни аравага қўшди ва бутун оила ҳалокат содир бўлган жойни тарк этди. Герт ҳўкоясини тугатди. Бу — унинг ҳаётидаги энг эътиборли воқеа бўлгани сезилиб турарди. Афтидан, бу воқеани эслаш унга хуш ёқарди. «Турмушимиз яхши, — деди Герт. — Биз ўз ҳаётимиздан мамнунмиз».

Асосан, олис районларда яшайдиган фермерлар ва уларнинг оилалари бошига ана шунақа оғир синовлар тушиб туради. Тўғри, бизнинг кунларимизда бунга ўхшаш стихияли тарздаги оммавий кўчишларни ўз кўзи билан кўрган одамларни учратиш амримаҳол. Бу тўғрида ота-боболаримиз айтиб берган ривоятга афсоналаргина юради. Лекин мен ҳаминша ривоятдан кўра ўз кўзи билан кўрган гувоҳнинг ҳўкоясини афзал биламан. Шунинг учун етмиш яшар ёхуд саксон яшар одамлар ўртасида ўз кўзи билан кўрган гувоҳларни қидириб топишни яхши кўраман. Менга тўқсондан ошган иккита қарияни учратиш насиб этди. Бу одамлар ўз даврида жуда кўп нарсани кўрган, шундай бўлса-да, улар кийикларнинг кўчиши тўғрисида ҳаяжонланмай гапира олмадилар.

Мен биламан — филлар баъзан катта-катта тўдалар бўлиб кўчишади. Шимолий Америка бизонларининг ва қарибу деган кийикларнинг кўчиши ҳам диққатга сазовор. Юзларча йиллар мобайнида одамлар Норвегияда яшайдиган лемминг деган майда жониворларнинг кўчишини ўрганишади ва муҳокама қилишади. Миллионларча лемминглар тоғлардаги уяларини тарк этиб, тева-рак-атрофларидаги ҳамма нарсани қуритиб-битирадидилар. Кийиклар ҳам миллион бошли подаларга уюшиб, жуда катта масофаларни босиб ўтадилар. Улар ҳам йўлларидан дарё чиқиб қолса ёхуд денгиз бўйларига бориб қолишса мингминглаб фарқ бўлиб кетишлари ҳеч гап эмас.

Бир куни мен бир одам билан танишиб қолдим. У ўн тўққизинчи асрнинг охирида Оранж дарёсининг соҳилида дўкон қурган экан. У шу дарёда физоллардан таркиб топган тирик кўприкни кўрган экан. Унинг айтишича, физоллар тузукроқ яйловлар излаб, Калахарига кўчганларида шундай бўлган экан. Ўша жойда жуда кўп физоллар нобуд бўлипти, лекин кийикларнинг асосий қисми уларнинг устларидан юриб, туёқларини сувга тегизмай, дарёдан ўтиб олишган экан.

Кейин мен Кап вилоятидан чиққан собиқ полициячи Кохран билан учрашдим. 1897 йилда унга Оранж дарёсининг жанубий соҳилидаги тахта девор билан ўраб олинган ҳудудда соқчилик қилишга тўғри келипти. Ўшанда шохдор моллар ўртасида ўлат тарқаган экан. Шу касалнинг Кап вилоятда тарқалишига йўл қўймаслик учун бояги тахта девор қурилган экан. Кохраннинг кўз ўнгида кийиклар ёпирилиб келиб ўзларини тахта деворга урипти ва эллик ярд масофадаги деворни ағдарипти. Олдинда келаётган жониворлар йиқилиб қолишди. Орқада келаётганлари эса уларни бир зумда топтаб, янчиб ўтдилар. Ириб бораётган жасадлардан шунақа қўланса ҳид таралардики, Готтентотларни ёллашга тўғри келди. Улар катта-катта чуқурлар қазиб, ҳалок бўлган кийикларни кўмишди. «Мен тахта деворнинг ёнидан бир жуфт жуда катта шохларни топиб олдим, — деди менга Кохран. — Шохлар шунақа катта эдики, кўрган одам уни сотиб олишга тайёр эди. Баъзи бир ёш полициячилар ўзларининг сувенирлари учун Апингтон майхоналарида немисларнинг енгил пивосидан бир неча шишалаб олишди. Мен ўзимга тегилган шохларни олти футга сотдим. Мен уларни Англияга олиб бориб, музейга топширсам ҳам бўларди. Бу шохлар ҳаддан ташқари катта эди.

Ўша йилнинг ўзида Кохран яна бир бора минглаб кийикларнинг Кенхардт қишлоғи орқали елиб ўтганини кўришга муваффақ бўлган. Афтидан, кийикларнинг кўчиши орасида буниси энг қиронлиси бўлганга ўхшайди.

Кийикларга ҳамма уйлардан ўқ узишган. Полиция бонг уриб ҳаммани оёққа турғизган ва фермерларга ярим баҳосига ўқ улашиб чиққан. Қишлоқ аҳлига етказилган зарар ҳаддан ташқари катта бўлган. Бу зарар янада каттароқ бўлиши мумкин эди. Лекин жониворлар оқими бирдан тўхтаган-у ва орқага бурилиб, Калахара саҳросига йўл олган. Айгишларича, саҳрода ёмғир ёққан экан ва шимол томондан эсадиган шамол кийикларга намхуш ернинг ва янги униб чиққан барра майсанинг ҳидини олиб келган. Орадаги масофа бир неча юз миля бўлса ҳамки, кийиклар бу ёқимли хушбўй ҳидни ҳис қилишган.

Кальвиния округида яшайдиган бир фермер менга бир ясси тоғни кўрсатган эди. Унинг ёнбағирлари унчалик тик эмас, улар водийга қиялаб тушган. Лекин бошқа бир томони — тўсатдан қирқилиб, тубсиз бир зовни ташкил қиларди. Фермернинг ҳикоя қилишича, кунлардан бирида бушменлар тоғ ёнбағирларида ўглаб юрган жуда катта кийиклар подасини кўришган. Бушменлар усталик билан подани тубсиз зов лабига суриб боришипти ва ўқ-ёй отиб, кийиклардан бирини ярадор қилишипти. Улар куганидек, ярадор ҳайвон ваҳимага тушиб, ўзини зовга отишти, ундан кейин эса бошқа минглаб кийиклар ҳам ўзларини жарликка отишипти. Шу тарзда бушменлар ўзларини қирқ кечаю қирқ кунлик улуғ зиёфат билан сийлаш имконига эга бўлишгилар. Улар теvarак-атрофдаги ҳамма қабилаларни зиёфатга таклиф қилишипти, бурунларидан чиққунича тўйиб гўшт ейишипти ва роса рақс тушишипти. Орадан кўп йиллар ўтиб кетганидан кейин ҳам зов тубида жониворларнинг суякларини кўриш мумкин эди.

Тажрибали табиатшунослар афтидан кийикларнинг миграциясини пайқамай қолишган кўринади. Шунинг учун миграция манзараларини фермерлар, овчилар ёки сайёҳларнинг ҳикояларига ё йўл-йўлакай ёзиб қолдирганларига қарабгина тикласа бўлади. Жон Миллэнинг қўлда чизган суратлари сақланиб қолган, аммо беқиёс даражадаги катта подалар фотоаппарат объективига камдан-кам рўпара бўлишган. Жанубий Африка физоллари миграциясининг ёрқин тасвирлари анча-мунча мавжуд, аммо уларнинг сабабини тушунтириб беришга ҳали ҳеч ким уриниб ҳам кўрган эмас.

Жанубий Африка физоллари, асосан, собиқ Кап вилояти ҳудудида тарқалган. Уларни Эркин Оранж давлатида ва Трансваалда учратиш мумкин эди. Бироқ энг катта подалар Калахарида ва Карру районида бўларди. Кап бурни ҳудудида шаҳарча барпо этган Ван Рибек ва унинг ватандошлари бу ерларда ҳеч қачон физолларни учратган эмаслар. Жанубий Африка физолининг биринчи тавсифини Кьюдан чиққан инглиз боғбони Фрэнсис Мэссон берган. Бу — икки асрча муқаддам рўй берган эди. Доктор Танберг билан бирга Мэссон «Кудбокс вельд»га боришади. «Кудбокс вельд» деганлари «кийикларнинг совуқ ўлкаси» деган маънони билдирар экан. Бу атама жониворларнинг бир турининг номидан олинган экан. Мэссон ёзади: «Бу жониворларни овласангиз, улар югуриб кетмайди, балки ҳайрон қоларли ҳаракатлар қилиб, сапчишади ёки иргишлайди».

Кейинроқ Мэссон Совуқ ўлкага яна бир марта боради. Унинг маълум қилишича, бу ҳудудда оврўпаликлар истиқомат қила бошлаганларидан кейин кийиклар анча камайиб кетган. Шундай бўлса-да, ҳар етти-саккиз йилда бир марта ҳар бири бир нечта юз минг бошга эга бўлган кўпдан-кўп подалар ички ҳудудлардан кўчиб келиб, вельдни тўлдириб юборишарди ва бу ерда на бирон тутам майса, на бирор дона чўп-чўкиртас қолдиришарди. Деҳқонлар кечасию кундузи ўз далаларини кўриқлашга мажбур бўлишарди, чунки кийиклар ўтган жойда улар йўлларида учраган ҳамма нарсани пайҳон қилиб, кулини кўкка совуриб ўтишарди.

Мэссон кўчиб ўтаётган кийик тўдалари ортидан ҳамиша арслонлар юрганини айтади. «Арслонлар очиқ, кенг майдонларни кўпроқ хуш кўриши аниқланган, — деб ёзади у. (Кейинроқ бошқа бир кузатувчи физоллар оқими бир арслонни топтаб ўлдирганини айтади, ҳолбуки, ўшанда арслон жон-жаҳди билан курашиб, анча кийикка шикаст етказган экан). — Мэссоннинг ўзи таркибида йигирматадан ортиқ кийик бўлган подани ўзим кўрган эмасман деб тан олади. Аммо унга рўпара келган голландлар шимолий ҳудудларда жуда катта подаларни кўришган экан».

Шу тарзда Мэссон сон-саноқсиз назариялардан биринчисини олға суради. Унинг фикрича, физоллар курғоқчилик туфайли жанубга кўчишади. Ёмғирлар фасли бошланиши билан улар яна овлоқ жойларга қайтишади.

Шу гапдан кейин тахминан ярим асрча ўтгач, шоир Томас Прингл ҳам Литлл Фиш дарёсига ёндош ҳудудларда кийикларнинг беҳисоб подаларини кўриб, шундай хулосага келади. «Биз ҳисоблаб кўрдик — баъзан бизнинг қаршимизда бу гўзал жониворларнинг камида йигирма мингтаси намоён бўларди, — деб ёзади Прингл. — Бироқ улар кўчадиган кийикларнинг фақат бир қисминигина ташкил қилади. Аслида бу жониворларнинг миллион-миллиони давомли курғоқчилик вақтида шимолий текисликлардан қочиб, Кап вилоятини тўлдириб юборади».

1921 йилда жуда қаттиқ курғоқчилик бўлган эди. Ўшанда Граф-Рейнетлик Ландрост Стокенстром мустамлака ишлари бўйича котибга шундай деб ёзган экан:

«Физоллар қовжираган саҳро томонидан пайдо бўлишди. Улар бениҳоя кўп эди. Уларнинг қанчалигини айтсанг, ҳар қандай рақам ҳам муболағадай кўринадди. Буни ўз кўзи билан кўрганлар фермерларнинг ўз хўжалиklarини ташлаб кетаётганларини айтишади. Негаки, кийикларнинг босқини бу хўжаликларни аянчли аҳволга солиб кўйишти. Бу хўжаликларда мол боқишнинг иложи қолмаган».

Стокенстром бу тўғрида Принглга ёзганди: «Водийда ўтлаб юрган физолларни суқланиб томоша қилган одам саҳронинг ҳусн-жамолини ташкил қилувчи шу жониворлар кўпинча чигирткадан бадтар кулфат келтириши мумкинлигини тасаввур ҳам қилолмайди. Давомли курғоқчилик вақтида бу жониворларнинг беҳисоб подалари жанубга йўл оладилар ва улар фермерларга ақлбoвар қилмайдиган даражада катта талофат келтирадилар».

Физоллар подалари яқинлашиб келар экан, (дейди Стокенстром) фермерлар далаларининг теварагига уюм-уюм қуруқ гўнг олиб чиқишади (гўнг — Снеэвбергеннинг ёқилғиси) ва уларни ёқиб кўйишади. Улар аччиқ тутун туфайли кийиклар йўлини ўзгартириб, бошқа томонга бурилиб кетишар деб умид қилишади. Бироқ бу камдан-кам ҳолларда ёрдам беради. Кўпинча олиб кетаётган физоллар ўзлари билан кўйларнинг сурувларини ҳам кўшиб олиб кетадилар ва уларнинг эгаси ўз молларини беҳуда қидириб, оворай сарсон бўлади.

Стокенстром бу жумбоқ устида узoқ вақт бош қотирди ва ниҳоят, миграция муаммосини ҳал қилгани тўғрисида дадил хабар беради. Физоллар, — дейди у, — Оранж дарёсидан жануб томондаги саҳрода болалайди. Бу жойда уларнинг подаларини ҳеч ким безовта қилмайди, айрим ҳоллардагина бирон-бир овчи безовта қилмаса, бошқа ҳеч ким уларга озор етказмайди. Вақт ўтиши билан кийиклар кўпайгандан кўпайиб боради. Курғоқчиликнинг шунақа даври бошланадики, қудуқлари қуриб, булоқларнинг кўзи ёпилиб, ер чатнаб, ёрилиб кетади. Ташналик физолларни саҳро бўйлаб изгишга мажбур қилади. Улар бу жойларга яна қайтмоғи учун бу ҳудудсиз чўл-биёбонда ёмғир ёға бошламоғи керак.

Овчи, Фарбий Грикваленда келиб қолган майор Корнуллиус Гаррис «физоллардан опшоқ оқариб кўринган текисликлардан лол қолган, у ерда кийиклар сон-саноқсиз бўлган. Гаррис ёзади: «Курғоқчилик вақтида ҳатто биронта қўлмак қолмайди, шунинг учун физоллар Мисрнинг бошига битган бало бўлмиш чигирткаларга ўхшаб, ўзлари туғилиб ўсган текисликларни тарк этиб, ички ҳудудларга йўналадилар».

Бофорт — Уэстдаги голланд реформистик черкови роҳибининг ўғли Жон Фрейзер 1849 йилда бу қишлоққа кийикларнинг ёпирилиб киргани тўғрисида марoқли ёзувлар қолдирган. Кунлардан бирида қишлоқда сайёр савдогар пайдо бўлибди. У жуда ҳам безовта экан, ҳаяжон ичида минг-минглаб кийиклар подалари вельдни тарк этиб, қишлоқ томонга бостириб келаётганини гапириб беришти. Унинг гапларига ҳеч ким унча эътибор бермапти. Аммо орадан бир неча кун ўтгач, Бофорт — Уэст аҳолиси тунда туёқлар дупуридан уйғошиб кетишти. Ҳамма кўчалар ва боғлар Жанубий Африка физолларига тўлиб кетишти. Уларга гну, Канни кийиклари, зебралар ва қашқа кийиклар арала-

шиб кетипти. Уч кеча-ю уч кундуз қишлоқ орқали оқиб ўтаётган жониворлар оқими тўхтамапти. Бу оқим тўхтаганда, улар ўтган жойлар ёнғиндан кейинги харобаларга ўхшаб қолган экан.

Баъзи бир кузатувчиларнинг қайд қилишича, миграция бошланишидан бир оз олдинроқ гизоллар безовталана бошлар эканлар. Бундай пайтда улар унча катта бўлмаган гуруҳларга тўплана бошлайди. Пода аста-секин катталаша боради ва ниҳоят ҳеч қандай куч йўлини тўсолмайдиган оқимга айланади. Улар қай бир сезгилари билан йўналишни аниқлайдилар. Бузоқчалар учун олдинга кетиб бораётган поданинг бир ёнидан ўзига хос «болалар хонаси» очиб беришади. Ўқтин-ўқтин она кийиклар бу ерга келиб, бузоқчаларни эмизиб кетишади. Тўсатдан бир нарсдан ҳуркиб кетадилар-у, кийиклар йигирма фуглик сакрашлар билан олдинга ташланадилар. Жониворлар отлардан кўра тезроқ югуришади. Югурганда ҳам, улардан бежиримроқ югуришади. Баъзан улар бузоқларни эмизиш учун бир нафасга тўхтаб олишади, кейин эса ортларида ўймачукур бўлиб кетган ерни қолдириб, яна олдинга ташланадилар. Ўтган асрнинг охириларидан фермаларни симли тўсиқлар билан ўраб ола бошлайдилар. Лекин гизоллар бунақа тўсиқларнинг истаганларидан писанд қилмай ўтиб кетади. Улар кўрқув нималигини билмай, уйлар ва қурилишлар орасидан ўтиб кетаберишади, дарёми ёхуд бирон-бир жарликми чиқиб қолса, аёвсиз равишда ўз жинсдошларини топашади-да, уларнинг жасадлари устидан ўтиб кетишади.

1875 йилда Ливингстон кийикларнинг кичикроқ подаларининг миграциясини кузатиб, ўз хулосаларини чиқарган экан. Унинг кузатишича, кўпинча кийиклар шимолий ҳудудлардан у ерда майса ҳам, сув ҳам сероб бўлган шароитда ҳам кетиб қолар эканлар. «Кийиклар кушандалари яқинлашиб келаётганини пайқаш қийин бўлган жойларни тарк этишади. Афтидан, шу нарса миграциянинг сабаби бўлса керак, — деб хулоса чиқаради Ливингстон. — Бузоқчалар кўпинча баланд ўсган майсалардан кўрқийшади. Жанубий Африка гизолларига эса бундай кўрқув туйғуси жуда-жуда хос. Калахарада ўтлар бўйига ўсиб кетса улар қаттиқ хавотирга тушиб қоладилар ва орадан кўп ўтмай, жанубга қараб йўл оладилар. Жанубда эса ўтлар пастроқ ва сийракроқ бўлади. Йўл-йўлакай подалага кийиклар қўшилиб, катталашиб боради ва майсаси камроқ яйловларда улар қорин тўйғазолмай қолади. Шундай бўлгандан кейин кийиклар Оранж дарёсидан ўтишга мажбур бўлишади.

Кийиклар кўчиб ўтадиган жойларда уларга тўғри келадиган озуқа янада камайиб кетади. Шунинг учун бу ерларда кийиклар кўй боқадиган фермаларнинг бошига битган бало бўлади.

Мен Ливингстон назариясининг тасдиғини кейинчалик табиатшунос Г.У.Пенриснинг кузатувларидан ҳам топдим. Бу олим Анголанинг соҳил бўйи районларида Жанубий Африка гизолларининг ҳаётини ўрганган эди. «Муайян даврларда улар жам бўлишиб, жуда катта подаларни ташкил қилишади ва бошқа бирон вельдга қараб йўл олишади. Бу жойга боргач, улар яна майда гуруҳларга ажраб кетишади, — деб ёзади у. — Жанубий Африка гизоллари ҳеч қачон ўғлари баланд ўсган жойларда учрамайди. Афтидан, улар очик жойларни кўпроқ маъқул кўрсалар керак. Қайбир йили соҳил бўйида жуда серёғин бўлди, майсалар жуда ҳам бўйига ўсиб кетди. Шунда ҳамма гизоллар жанубга, иқлими курукроқ вельдларга йўл олишди».

Намакваленд ҳудудида гизоллар подалари сўнги марта пайдо бўлган кезларда шоир ва адиб Уильям Чарльз Скулли Спрингбокфонтейнда маъмурий мансаблардан бирида ўтирар эди. У ҳам ўз фаразини олдинга сурди. Унинг фикрича, гарчи миграция сабаблари қадим замонлардан бери овчилар ва табиатшунослар учун жумбоқлигича қолиб келаётган бўлса-да, аслида жуда содда ва ўз-ўзидан равшан кўриниб турган нарсадир. Бушменлар мамлакатида ёмғир ёз фаслида ёғади, қишда эса ёмғир ёғмайди. Бушменленднинг ғарб томонида қумлик текислик устида гранит тошлар қад кўтарган массив бор. «Бу ерда ёзда ёғингарчилик бўлмайди, аммо қишнинг бошланишида жануби ғарбий шамол бу ерларга қаттиқ жалаларни бошлаб келади ва тоғларга туташиб кетувчи қумли текисликлар бир неча ҳафта мобайнида бўлиқ ва семиз барра ўтлар билан қопланади, — деб давом этади Скулли. — Бу пайтда гизоллар авжи болалаётган бўлади ва табиийки, урғочи кийиклар барра майсага жуда

эҳтиёжманд бўлади. Шунинг учун ҳам физоллар ғарбга томон кўчишади. Менинг назаримда, бу миграциянинг илдиэлари қадим-қадим замонларга бориб тақалади».

Скулли 1892 йилда рўй берган энг ларзали миграцияни тасвирлаб берган. Ўшанда кийиклар оқими Атлантика океанининг жанубий соҳилларигача етиб борган экан. «Кийиклар, одатда, сувсиз анча-мунча яшай олади, — деб қайд қилади муаллиф. — Лекин аҳён-аҳёнда, эҳтимолки, ўн йилда бир марта улар чидаб бўлмайдиган ташналикка рўпара келишади ва шунда улар бутунлай эс-хушларини йўқотиб, олға ташланадилар. Бу ҳаракат сув топпагунларича давом этаверади. Яқинда бу жониворларнинг миллион-миллиони баланд тоғ тизмаларидан ошиб ўтиб, денгиз соҳилигача етиб боришди. У ерга боргач, улар ўзларини денгизга отишди ва орқа-олдиларига қарамай шўр сувдан ичишди. Кейин нобуд бўлишди. Денгиз бўйида ўттиз миля масофада уларнинг жасадлари чўзилиб ётарди. Соҳилда қароргоҳ қуришган бурлар¹ қўланса ҳидга чидабмай, лаш-лушларини кўтариб, қитъанинг ичкарисига кириб кетишга мажбур бўлишган эди».

Баъзи бир фермерлар кийикларнинг кўчиши уларнинг касаллиги, масалан, кўтир ёки ўлат каби касалликлар билан боғлиқ деб ҳисоблайдилар. Баъзи маълумотларга қараганда, 1896-1897 йилдаги ўлат вақтида бу касаллик кийикларни четлаб ўтган, аммо баъзи бир отиб олинган жониворларда кўтир борлиги маълум бўлган. Бироқ бу назарияга ҳарҳолда ишониб қийинроқ, чунки у баъзи бир фактларга тўғри келмайди. Масалан, айрим йилларда миграция вақтида жониворлар жуда толиққан ва қийналган кўринган, баъзи йилларда эса улар жуда бардам ва миқти бўлишган.

1896 йилдаги миграция энг сўнги йирик миграция бўлган эди. Шу миграция вақтида С.К. Кроунрайт-Шрейнер бу жумбоқни ечиш борасида жуда қатъий ҳаракат қилган. У жониворларнинг кетидан изма-из борган ва ҳамма жойда фермаларда шода-шода маржондай осиб қўйилган хом гўшларни кўрган. Фақат биргина Приски деган районнинг ўзидагина ўшанда юз минггача жонивор ўлдирилган ва деярлик яна шунча жонивор ярадор қилинган эди. Етим қолган бузоқчалар минглаб қирилган. Миграция эса давом этаверган. Миллионлаб физоллар унда ишгирик этган эди.

Кроунрайт-Швейцер бирон тўхтамга келолмай кўп қийналган. У Дарвин билан Ллойд Морганнинг ҳайвонлар миграцияси ҳақидаги асарларини ўрганиб чиқади. Жанубий африкалик ҳамма олимларнинг айтган фикрларини таҳлил қилиб кўради ва ниҳоят шундай дейди:

«Ўз-ўзидан кўриниб туриштики, улар бирон-бир тайинли қарорга келмоқ учун етарли маълумотларга эга эмаслар. Ҳа, бизнинг ихтиёримизда танлаб олинган, синчиклаб ўрганилган ва талабчанлик билан текшириб кўрилган фактлар етарли эмас, шунинг учун ҳам бизлар миграциянинг моҳияти тўғрисида аниқ-равшан хулосалар чиқара олмай қийналамиз. Бирон вақт-соати келиб, ихтиёримизда шунақа фактлар бўлармикин?»

Ҳеч ким физоллар миграциясининг маршрутларини қоғозда қайд қилган эмас, шунинг учун бу муҳим фактлар биз учун бутунлай қоронғилигича қолиб келмоқда. Маълумки, жониворлар ҳеч қачон босиб ўтган йўллари орқали изларига қайтган эмас, улар ҳаммиша жуда катта тўғри тўртбурчак ясаб ёки ярим доира йўл билан қайтганлар. Гарчи физоллар аввалги жойларига ярим йил ёки бир йилдан кейин қайтганлари тўғрисида маълумотлар бўлса-да, ҳар гал миграция қанча вақт давом этганини ҳеч ким аниқ билмайди. Физолларнинг кўчиш вақтидаги тезлиги ҳам турлича. Бир кун давомида улар тахминан юз миляча йўл юрадилар, лекин бундан мўлроқ масофаларни ҳам босиб ўта билдилар.

Ўтган асрда Карру фермерлари бир нарсага қатъий ишонч ҳосил қилган эдилар — Жанубий Африка физолларининг икки хил тури бор — бири озғин, иккинчиси семиз (биринчиларидан ўн беш фут оғирроқ). Уларнинг иккала тури ҳам бир ҳудудда яшайди. Скуллидек кўпни кўрган тажрибали кузатувчи Рихтерсвельд ҳудудда бир семиз кийик отиб олинганини, у саҳрода яшай-

¹ Б у р л а р — Африка жанубида яшовчи халқ, Европадан кўчиб борган немислар ва французларнинг авлодлари. Африкаликлар ҳам дейилади.

диган ғизоллардан икки баравар йирикроқ бўлганини ёзади. Жанубий Африканинг балоғатга етган эркак ғизолининг вазни етмиш фунтдан саксон фунтгача келади, камдан-кам ҳоллардагина у юз фунтдан ошмоғи мумкин. Вазндаги тафовутлар уларнинг ёши ва яшаш шароитидаги фарқлар билан изоҳланиши мумкин. Жануби-Гарбий Африкада яшайдиган ғизоллар эса йирикроқ бўлади ва улар бошқа турга мансуб.

Гарчи фермерлар ва бур кўчманчилари ғизоллар истеълосидан ҳеч қачон хурсанд бўлишган бўлмасалар-да, улардан етадиган зарарни лоақал жиндай қоплаш учун бўлса-да, бу истеълолардан фойда чиқариб олишга ҳаракат қилишган. Зичлаб қатор қилиб териб қўйилган соябон аравалар ҳайвонларнинг йўлини тўсишга хизмат қиларди. Фермерлар қуролирини аямай ишга соларди. Кўпинча бир ўқ билан иккита ғизолни ўлдиришарди.

Бу — жуда каттакон ов бўларди. Дунё-дунё бўлиб бунақа кушхонани ҳали кўрмаган. Ҳар қайси гуруҳ овчилар аравалар ва соябонларни тақа шаклида жойлаштирарди. Эркаклар билан болалар от устида елиб бораётган оқимнинг ён томонида чопишарди ва жониворларни отишарди. Аёллар эса ўлдирилган кийикларнинг терисини шилиб, танасини нимгаларди.

Ўтган асрда ўнлаб йиллар мобайнида ғизолларнинг терилари донаси олти пенсдан сотилган (юққа терилардан муқовасозликда фойдаланишган). Бир қадок хом гўшт уч пенс турарди, агар ғизолдан саккиз қадок қотирилган гўшт чиқмаса, у жуда озғин ҳисобланарди. 1839 йилда Бэксаус бутун бошли бир ғизолнинг танаси Крэдок бозорида ўн уч пенсга сотилганини қайд қилган. Шундай вақтлар ҳам бўлганки, Карру қишлоқларида ғизолнинг семиз тўшини бир шиллинг олти пенсга харид қилиш мумкин бўлган.

Кўчиб юрган бу подаларда чиндан ҳам миллион бошлаб кийиклар бўлганми? Баъзи бир олимлар бирон-бир замонда ғизоллар биринчи сайёҳларни лол қолдириб, бунақа катта миқдорда мавжуд бўлганига шубҳа билан қарайдилар. Аммо ғизол подаларини ўз кўзи билан кўрган гувоҳларнинг ҳаммаси бу масалада яқдиллик билан бир хил фикр айтишади. Энг яхши тавсифлардан бирини бизга ўтган асрда ўтган, басавлат қадди-қоматга эга бўлган овчи Гордон Камминг ёзиб қолдирган. Бу одам Итон коллежининг собиқ тарбияланувчиси, суворилар зобити, юбка кийиб юрадиган малла соқоллик шотландиялик бўлган. Беш йил мобайнида у соябон аравادا юриб овчилик қилган ва ҳайвонларга роса қирон келтирган. У ов қилиб юрган замонларда Жанубий Африка ҳали овчилар учун жаннат бўлган. Вақт-соати келиб баъзи бир жониворлар бутунлай қирилиб йўқ бўлиб кетиши мумкин деган фикр ҳеч кимнинг калласига келмаган бўлса керак. Унинг ўқ солиб юрадиган тўрвалари кейинги даврдаги овчиларникига, масалан, Селусникига қараганда салмоқлироқ бўлган.

Бир куни кечаси тонготарга ҳали икки соатча қолганда Гордон Камминг ўзининг соябонли аравасида ғизолларнинг пишқиришига кулоқ тутиб ётар эди. У қароргоҳнинг ён-вериди жуда катта пода ўглаб юрганини фаҳмлапти. У соябондан аста бош чиқариб қараса, унинг қаршисида пода эмас, бутун бошли бир дарё тўлқин уриб турганмиш. Кети-охири кўринмайдиган бу оқимнинг боши дарага кириб, тизма тоғлар ортида йўқ бўлиб кетган экан. «Мен бу ажойиб манзарага маҳлиё бўлиб, салкам икки соатда соябонли арава устида томоша қилиб ўтирдим, — деб ёзади Гордон Камминг. — Буларнинг бари овчиларнинг тушидаги хаёлий манзаралар эмас, балки чин ҳақиқат эканига ўзимни зўрға ишонтирдим. Бу орада эса минг-минглаб жониворлар узлуқсиз тасмадек тоғ довлони орқали ошиб ўтишини давом эттирмоқда эди. Ниҳоят, милтиғимни олиб, отга сапчиб миндим-да, оқимнинг ўртасига ёриб кириб, жониворларга қарата ўт очдим. Кетимдан бошқа овчилар ҳам ота бошладилар. «Бас, етар», — деб хитоб қилдим мен ўн тўртта жонивор ерга қулагандан сўнг. Кейин биз йўл-йўлакай қолдириб келган ўлжаларимизни шилқим ўлак-сахўрлардан асраш учун орқамизга қайтдик».

Гордон Камминг ғизолларнинг қанча бўлганини аниқ айтолмаслигини эътироф этади. Лекин у сира иккиланмасдан «кийиклар мингларча» бўлганини айтади. Маҳаллий бурлардан бири Гордон Каммингга шундай деган: «Бугун эрталаб сиз ғизоллар тўлдирган биргина равонликни кўрдингиз. Мен кун бўйи

бир равонликдан иккинчисига ўтиб юрдим ва нигоҳ етиши мумкин бўлган ҳамма жойларда худди кўтондаги кўйлар каби бир-бирининг пинжига кириб олган кийикларни кўрдим».

Скулли 1892 йилдаги миграция вақтида нечта кийик кўрганини айтишга қийналади. «Кўз ўнгингдан сон минглаб жониворлар оқиб ўтиб турса, рақамлар ҳар қандай маъносини йўқотади, — дейди у. — Сахро орқали тўлқиндай ёширилиб бораётган ва гарб томондаги тоғнинг гранит тошларига урилиб кўпикдай сачраб кетаётган кийикларнинг сонини аниқлаш узунлиги бир миля келадиган қумтепаннинг ҳажмини ундаги қум зарраларининг миқдорига қараб аниқлашдек беҳуда бир ишди».

Прискилик Т.Б.Дэви 1887 ва 1896 йиллар ўртасида юз берган тўртта миграция тўғрисидаги таассуротларини ёзиб қолдирган. Дэви уларни ўз кўзи билан кўрган экан. «Бугун теварак-атроф ҳаракат қилаётгандай туюларди, бироқ шошмашошарлик ва шитоб билан эмас, балки қанотсиз чигирткалар босганда бўладигандек хотиржам ва босиқ ҳаракат қиларди», — деб ёзади Дэви. Дэви Прискидан Драгоэндергача бўлган масофада (қирқ етти миля) жанубий Африка физолларининг узлуксиз оқим бўлиб ўтганини кўрган. Шуниси ҳам борки, жониворлар олға томон хотиржам ҳаракат қилишган ва соябонли араванинг гилдираги остида қолмаслик учун ўзларини сал-пал четга олишган, холос.

Витвлей фермасида истиқомат қилувчи бир оила милтиқ ўқлари ва тошлар билан кийикларни хуркитиб ҳайдаб, қудуқни асрашлари керак эди. Физоллар тўғонни тўлдириб ташлашган, энди шу қудуқдан бошқа сув ичадиган жой қолгани йўқ эди. Аммо охир-оқибатда ташна жониворлар тўсиқларни енгиб ўтишади ва кўп ўтмай қудуқ ҳалок бўлган ва яраланган кийикларнинг жасадларига тўлиб кетган.

Уша йилнинг ўзида физоллар Прискининг марказий кўчасини бугундай тўлдириб ташлашди. Маҳаллий судья суд биносининг зинасига ўтириб олиб, бир нечта жуда миқти кийикларни отиб олади. Приски ҳаммавақт миграция йўлида ётган эди.

1888 йилдаги миграция вақтида Дэви ва унинг дўсти доктор Гиббонс жониворлар миқдорини санаб кўришга ҳаракат қилишган. Кийиклар бамисоли денгиз тўлқинидай Приски худудидан босиб кетганда, уларнинг иккови Нельс Портъе фермасида бўлишган. Улар фермерларнинг айтишига кўра бир ярим минг бош кўйга эга бўлган хўжаликнинг бир чеккасида туришган экан.

«Шундай қилиб, — дейди доктор Гиббонс, — агар хўжаликда бир ярим минг бош кўй бўлса, бир акр жойга ўн минг бош атрофида кўй сиғади. Бизнинг қаршимиздаги ер эса ўн минг акрдан кам эмас. Демак, бу ерга камида юз миллион бош кийик сиғади. Ундай бўладиган бўлса, теварак-атрофдаги худудимиз жуда кўп миляларга чўзилиб кетган бўлса ва бу худуд бошдан-оёқ кийикларга тўлиб-тошиб кетган бўлса, кўчаётган жониворларнинг миқдори қанча бўлади?»

Уларни санаб битиришнинг имкони йўқ эди. Шунинг учун одамлар жониворлар тўғрисида «сон минглаб» деб гапирса, бунинг ҳайрон қоладиган жойи йўқ.

1896 йилда кичикроқ сурувлар билан иш юритиб ўрганиб қолган иккита фермер Кроунрайт-Шрейнер билан бирга бепоеён бир очиқ текислик орқали ўтиб бораётган физоллар подасини дурбин орқали кузатишган ва уларни санаб кўрмоқчи бўлишган. Улар жониворларни квадратма-квадрат ажратиб, синчиклаб санаб кўрганлар ва бу текисликда ярим миллион бош физол борлигини аниқлаганлар. Пода эса эни ўн беш, бўйига бир юзу қирқ милялик майдонда бўлган. «Агар кийиклар миллион бош эди, дейишса, ишонаверинг, бу — чин ҳақиқат», — дейди Кроунрайт-Шрейнер.

Овчи Селусе ҳақидаги китобида Милленинг ёзганига қараганда, жониворларга оммавий тарзда қирон келтириш ўн тўққизинчи асрнинг етмишинчи йилларида бошланган. Ушанда Жанубий Африкада тезотар милтиқлар пайдо бўлган эди. Милле бир овчини учратиб қолипти. У сотган териларининг ҳисобини олиб юрар экан. Фақат 1878-1880 йиллар мобайнидагина бу савдогар тахминан икки миллион дона тери сотган экан. Бу терилар, асосан, Жанубий Африка физоллариники бўлган.

Ҳа, бу миграцион оқимларда миллионлаб физолаб, миллионлаб жониворлар иштирок этган, уларнинг орқасидан эса арслонлар ва қоплонлар, қашқирлар ва чиябўрилар, шунингдек, ҳалок бўлганларнинг кўзини чўқимоқ учун ўлаксаҳўр қушлар юришган. Агар одам бирор торроқ жойдан кетаётган бўлса-ю, кийиклар унинг устига ёпирилиб келиб қолса, бу — муқаррар равишда унинг ўлимини билдирарди. Бурлар кўчаётган вақтда бир фермер учта ўғлидан ва гуттентот-чўпонидан жудо бўлган. Уларни вельд бўйлаб елиб бораётган жониворлар топтаб ташлаган.

Етмиш йилча муқаддам Калахарида Альберт Жексон деган савдогар бўлган. Бундан бир неча муддат аввал мен Порт-Элизабетда бу одам билан танишган эдим. У менга физолабнинг миграциясидан олган таассуротларини айтиб берди. Унинг сўзлари менга бугун манзарани тўла-тўқис тасаввур қилишимга ёрдам берди. «1896 йилдаги миграция вақтида мен вельдда яшардим, — деб эслайди Жексон. — Мен кўпинча қулоғимни ерга тутиб, ҳатто кечаси — жониворлар дам олаётган пайтда ҳам ернинг худди зилзила вақтидагидек титраётганини ҳис қилар эдим.

Эндиликда Жанубий Африка физолабларининг кўп миллион сонли подаларини учратиш қийин бўлиб қолди. Шунга қарамай, Жанубий Африканинг миллий аломати айланган бу жонивор ҳали бугунлай қирилиб кетиш хавфига учрагани йўқ. 1954 йилнинг май ойида физолабнинг ўн беш минг бошдан кам бўлмаган бир подаси худди ўтган асрларда бўлгани каби кенг оқим бўлиб Калахари саҳросидан Гордония районига ёпирилиб келган. Фермерлардан бири-биридан қаҳрли шикоятлар ёғилиб кетди. Жониворлар тўсиқларни йиқитишипти, яйловларни топтаб пайҳон қилишипти. Округ судьяси билан полиция офицери кийиклар бостириб қирган районни самолётда текшириб чиқишипти ва бу районда уч йил мобайнида амал қилиб келган кийикларни овлашни тақиқ қилиш ҳақидаги қарорни бекор қилишга зарурат йўқ, деган хулосага келишипти. Фермерларга физолабларни ҳуркитмоқ учун осмонга қаратиб отишга руҳсат берилипти, лекин буни ҳам полициячининг назорати остида қилмоқлари керак экан.

Физолабларнинг гўшпига талаб катта. Кийикларни овлашга руҳсат берилган районларда фермерлар кийик подаларини жуда эҳтиёт қилишади. Фақат кийикларнинг эркакларини ва урғочиларининг қариларини отишади. Агар бирор меҳмон билиб-билмай ов қондасини бузиб қўйса, кейин унинг бу ерларга яна бир марта таклиф қилиниши амри маҳол.

Эндиликда сиз бирон фермада бир кунда элликта физолаб сўйилганини камдан-кам кўрасиз. Ҳолбуки, ўн тўққизинчи асрнинг тўқсонинчи йилларида бир гуруҳ овчилар кунига мингта-бир мингга икки юзта кийикка қирон келтирар эди. Ҳозир кийикларнинг миграцияси ҳам йўқ, уларни ваҳшийларча қирғин қилиш ҳам барҳам тошган. Лекин шунга қарамай, сир ҳамон сирлигича қолиб келмоқда».

Йигирма биринчи боб

АФРИКА ИТЛАРИ

Менинг бир дўстим бор — француз врач. У менга Африка тиббиётининг баъзи бир сирларини айтиб берди. Кейин менинг эътиборимни дунёдаги энг ажойиб итлардан бирига жалб қилди. Мен эса уни оддий бир кўшпақ деб ўйлаб, ёнидан бепарвогина ўтиб кетибман.

Мен бу итни Бельгия Конгосидаги бир қишлоқчада кўрган эдим — бизнинг кемачамиз шу жойдан ёнилги оларди.

— Манави итга бир қаранг, — деди менга врач. — Мана сизга жумбоқ — эскимослар итининг қариндоши Конго ўрмонларида юришти.

Мен итга синчиклаб назар солдим. Унинг жуни қаҳва рангида эди, бўйбаста эса ўртача итникидек келарди. У саросимага тушиб қолгандай, жуда галати кўринишга эга эди. Унинг пешонаси тиришган, қулоқлари тулкини-

кига ўхшаш узун, тумшуги чўзинчоқ, кўзи кўнғир, думи калта бўлса ҳам гажак бўлиб турипти.

— Дунёдаги энг қадимий зотлардан бири, — дея изоҳ берди дўстим. — Африка учун жуда қадимий, Оврўпа учун янги. Бутун Англия ёки Францияни излаганда ҳам, бунақасини топиш амри маҳол.

Ўшандан бери ўттиз йилдан кўпроқ вақт ўтди, лекин бу зот тропик Африка ҳудудларидан ташқарида жуда кам учрайди. Бу зотни басенжи ёки соқов басенжи деб аташади. Бу зотга мансуб итни мен сўнги марта иккинчи жаҳон уруши арафасида Анголада Окаванго дарёси бўйларида ов қилиб юрганымда кўрган эдим. Кийикларнинг изидан боришда менга ёрдам бериб юрган куангари қабиласига мансуб овчилардан бирининг жуда ажойиб қизғиш-оқ басенжиси бор эди. Мен бу итни экватордан шунча узоқда учратаман деб ўйлаган эмасдим, чунки авваллари уни Жанубий Африканинг ҳеч қаерида учратмаган эдим.

Конго ва Анголанинг чангалзор ўрмонларида маҳаллий аҳоли басенжи билан парранда овлайди. Басенжилар ўлжани тўр томон ҳайдайди ёки ҳуркитиб очиқ майдонларга чиқишга мажбур қилади. Шунингдек, басенжи қамишзорларда яшайдиган, оғирлиги йиғирма фунтгача борадиган ўта йиртқич каламушлар билан ҳам сира кўрқмай жангга киришаверади. Маҳаллий аҳоли бу каламушларни истеъмол қилади. Басенжи ўлжани саксон ярд масофадан ҳам сезади. Бундан ташқари, хўжайини амин бўлмоғи керакки, ит ўлжани вовиллаб ҳуркитиб юбормайди. Кўпинча овчилар ҳатто итнинг қаерда эканини билиб турмоқ учун унинг бўйнига ёғоч кўнгироқчалар ёхуд шақилдоқлар осиб қўйишади.

Бу итлар унчалик кўп учрамайди, шунинг учун африкаликлар уларни жуда қадрлайди. Бельгия Конгосидаги овчи яхши ўргатилган басенжи учун бир садоқ жуда яхши найзасини бериши мумкин. Баъзан бундай ит қайлиққа тўланадиган ҳақдан кўра қимматроқ туради.

«Басенжи» дегани «ёввойи» деганин англатади. Уни яна Конго ўрмонларининг ити деб ҳам аташади. Африкаликлар уни М'бва м'кубва, М'бва мамвиту деб ҳам аташади. Бу «тепага ва пастта сакровчи» деган маънони англатади, чунки, бу итлар филнинг бўйи баравар ўсган ўтлоқларда теварак-атрофни кўриб олиш учун баланд сакрайдилар. Албатта, ҳамма басенжилар ҳам хурмай туролмайди. Қўлга ўрганган итлар нега вовиллайдиган бўлиб қолганини ҳеч ким билмайди. Негаки, ёввойи итлар вовилламайди, балки чиябўриларга ўхшаб ириллайди ёки улайди.

Акиллаш — инсон билан мулоқотга киришганликнинг белгиси. Акиллайдиган басенжилар бор. Бир неча йил муқаддам Лондондаги кўрғазмада икки юз фунт стерлингга баҳоланган бир ит жуда ҳам ноўрин бир вазиятда қаттиқ овоз билан вовиллаб юборган ва дарҳол унинг баҳоси тушиб кетган. Ундан йўл кўрсатувчи сифатида фойдаланишни тақиқлаб қўйишди. Аммо басенжи ўзига хос тарзда шикоятмуз овоз чиқарса, бу овози тирол оҳанларига ўхшаб кетса ёки юввош ириллашни эслатса, бу айб ҳисобланмайди. Аммо басенжининг овози мени ўзига жалб қилгани йўқ, мен француз врачининг «эскимослар итининг қариндоши Конго ўрмонларида» деган гапи учун унга қизиқиб қолдим. Шундай бўлиши мумкинми? Мен ҳақиқатнинг тагига етишга урина бошладим ва французнинг гапи тасдиқ бўлди.

Басенжи Шинцлар гуруҳига ёхуд померанц итлари тоифасига киради. Бу тоифа эса шимоллий зотлар ҳисобланади. Эҳтимол, сизнинг хабарингиз бордир — итларнинг энг қадимий тўртга зоти пария, шинц, този ва мастиф деб аталган зотлардир. Лекин итларнинг қаердан келиб чиққанини ҳеч ким қомил ишонч билан қайтиб беролмайди. Мутахассисларнинг фикрлари бир-бирига тўғри келмайди, итларнинг келиб чиқиш тарихи эса жуда олис ўтмишга бориб тақалади. Баъзиларнинг фикрига кўра, тош асрда яшаган одамлар Миср ҳудудида чиябўриларни қўлга ўргатиб, улардан Шинц деган тоифани келтириб чиқарганлар. Бошқаларнинг фикрича, ҳамма итларнинг бобокалони битта — у кутб ити. Бу соҳадаги йирик инглиз мутахассиси Брайан Весей-Фиуш жеральд хонаки итнинг ота-онаси ёввойи итдир деган тахминни айтади. Сиз африкаликлардан «бизнинг този итларимиз тулкидан тарқаган» деган

гапни эшитишингиз мумкин, лекин бунга ишониш қийин. Итлар бўрилар ва қашқирлар билан осонгина чагишиб кетаверадилар. Лекин итнинг тулки билан чагишиши ҳали исбот талаб қиладиган ҳодисадир. Чиябўри ҳам итга яқин юрмайди.

Аммо бизнинг кунларимиздан кўп минг йиллар муқаддам нималар содир бўлган бўлмасин, қандай чагишишлар рўй берган бўлмасин, шуниси аниқки, Шинцга қашқирнинг сифатлари ўтган. Бу ўхшашлик айниқса, Шинц ириллаганда ёки увиллаганда жуда яққол кўришиб қолади. Анатомлар қашқир билан Шинц скелетларининг тузилишида кўпгина ўхшашликлар борлигини аниқлашган. Мен олис замонларда ўтиб кетган ҳодисалар ҳақида бунақа фаразлар қилиш бағоят тахминий иш деб ҳисоблайман, шунинг учун ўз фаразларимни олдинга сурмайман. Аммо ўз-ўзидан равшан кўришиб туриштики, Шинц тоифасидаги итлар Оврўпа барбариларига Мисрдан тош асрининг денгизчилари томонидан олиб келинган. Мен учун энг мўътабар фикрли одам немис археологи Обермайердир. У ибтидоий одам яшаган кўпдан-кўп ғорларни тадқиқ қилган, шунингдек, қоя тошлардаги расмларни кўчириб олган. Обермайер Оврўпада ҳозирги Шинцнинг қадимий ажлоди сифатида Мисрдаги қашқирсимон ит мавжуд бўлган. Худди ана шу туркумга эскимос лайчаси, албар лайчаси, скандинавия лайчаси, голланд кемаларида юрадиган жинқарча шипперклар ва уларнинг ичида энг ажойиб махлуқ бўлмиш чау-чаулар ҳам кирди. Агар ана шу итларнинг ҳаммасига синчиклаб қаралса, дарҳол уларнинг бари учун мушгарак бўлган бир белгини кўриш мумкин — уларнинг ҳаммасининг думи юқори томонга гажак бўлиб буралиб туради. Шинц билан унинг авлоди басенжининг Мисрдан келиб чиққанини исботлайдиган яна бир далил Қадимги Миср қабрлари тепасидаги ҳайкаллар топишган. Тутанхамон мақбарасидан топишган расмлар ичида бўйинбоғига қимматбаҳо тошлар қадалган Шинцларнинг сурати ҳам чекилган. Уларни бўйинларидан арқон бойлаб, пакана одамлар етаклаб юришди. Шундай қилиб, пуделга ўхшаган бу итлар Қадимги Мисрда тозилар ва бошқа тоифадаги итлардан олдинроқ қўлга ўрғатилган энг дастлабки итлар бўлиши ҳам эҳтимолдан холи эмас. Миср фиръавнлари бешинчи сулоласининг эҳромларини қазиниш жараёнида мумиёлаштирилган, хушбўй малҳамлар сурилган юпқа матога ўраб қўйилган басенжи топишган. Бу ит фиръавннинг ўзиники экани яққол кўришиб туришти.

Шуниси ҳам эҳтимолки, биринчи басенжилар жанубда, Наҳри Нилнинг бошланиш жойларида, жанубнинг бирон-бир олис пучмоғида қўлга ўрғатилиб, бу ердан фиръавнларга совға қилиб юборилган. Улар аллақачон Мисрдан бутунлай йўқ бўлиб кетишган, лекин тропикда ҳозир ҳам эсон-омон яшаб юришипти. Эндиликда улар экваториал ўрмонлардагина ўзларини ўз уйларидагидек ҳис қиладилар. Бу ерда кўпгина Африка қабилалари, шу жумладан, паканалар уларни дўст сифатида (ва тансиқ таом сифатида) жуда қадрлашади.

Оврўпада биринчи марта басенжини ўн тўққизинчи асрнинг охиридагина кўришди. Ўшанда бир инглиз сайёҳи Англияга иккита ит олиб келганди. Улар 1895 йилда Крафтда бўлиб ўтган кўрғазмада намоёниш қилинди, аммо кўп ўтмай, улар ўлат тегиб нобуд бўлишди. Бир неча ўн йиллар ўтгач, яна иккита итни Хартумдан леди Элен Наттинг олиб келади, бироқ улар ҳам нобуд бўлишади.

Оливия Бернс Бельгия Конгосида Бокото деган бир машҳур итни ва иккита қанжиқни харид қилади ва уларни 1937 йилда Крафтдаги кўрғазмада намоёниш этади. Бироқ улар одамлар ўртасида шунақа катта қизиқиш уйғотадикки, тартиб ўрнатиш учун махсус полиция кучларини чақиритишга тўғри келади. Басенжилар мушукка ўхшаб қўлларини ювгани ёки мушук болаларидай ўз сояларини қувиб ўйнаганларини кўрганда итбозлар жуда ҳам завқланадилар. Агар басенжиларнинг ўйинқароқлиги тутиб турган бўлса, улар олдинги оёқлари билан тумшукларини яшириб олишарди. Умуман, бу итлар ҳар жиҳатдан жуда ёқимтой. Улар ўйинқароқ, озода, итоаткор, очиқ кўнгил, болаларни жуда яхши қўришади.

Африка басенжиларининг жуни калта, силлиқ, ипақдай юмшоқ, қизғин туси бор. У офтобда мисдек ялтираб туради. Улар Англия ва Америка иқлими-

га тез кўникишади кўп ўтмай, қишки жунлари ўсиб чиқади. Уларнинг аввалги бўғинлари Арктика иқлимига ҳам шундай кўникиб кетган.

Басенжи билан хонака померанс лайчалари яқин қариндошлар эканига ишониш жуда қийин. Аммо итлар ҳам худди каптарлар каби бир-бирларидан фарқ қилади. Уларнинг зотини яхшилаш устидаги ишлар бу жониворларни шу қадар ўзгартириб юбордики, улар ҳатто эллик йил аввал ўтган аждодларига ҳам кам ўхшаган бўлиб қолдилар. Бироқ шунини ҳам таъкидламоқ керакки, гарчи бошқа зотдаги итлар ўзгарган бўлсалар-да, басенжилар ҳамон асларидай қолиб келмоқдалар.

Гарчи Миср шухрати аллақачон хотима топиб кетган бўлса-да, басенжилар кўп асрлар мобайнида Конго чангалзорларида яшаб, даврон суриб келишди. Улар кейинчалик янгидан кашф қилинганларида ҳамон фиръавнлар даврининг итлари бўлиб қолаверадилар.

Мен Африкани гоятда яхши билган, унда истиқомат қилувчи жонзотларнинг аҳволидан яхши хабардор, зийрак француз врачидан миннатдорман — у қалин ўрмонлар қўйнида менга басенжини кўришга ёрдам берди.

Одамлар итларни ва сир-синаотларни яхши кўришади. Родезиянинг рижбек зотли ити нима учун Жанубий Африканинг энг машҳур ити бўлиб кетганини фақат шу билангина изоҳлаш мумкин. Бу итнинг ажратиб турадиган белгиси шундаки, унинг орқасида йўл-йўл изи бор ва жуни олдинга қараб хуршайиб туради. Мен унга қачон қарамай, ҳаминиша фикран вақт сирларини англашга уриниб кўраман, негаки, шундагина бу ажойиб сарғиш-жигарранг итнинг чиқиб келишини аниқлаш мумкин.

Кўпгина рижбекларнинг эгалари бу итларнинг бобокалонлари қадим замонларда Сиам қўлтигида жойлашган Фу-Куок оролидан келиб қолган деб ҳисоблайди. Дунёда Жанубий Африка ва Фу-Куок оролидан бошқа бирон жойда белида жундан камар таққан бунақа ит йўқ. Қолаверса, Жанубий африкалик рижбек ўзининг қадди-қомати, бўйи, вазни ва туси билан ҳайрон қоладиган даражада фу-куокни эслатади. Тўғри, шунини таъкидлаш мумкинки, фу-куокнинг белидаги тасмаси яққолроқ кўриниб туради, бироқ булар майда тафсилотларга кирди. Бу итлар муштарак бобокалонларга эга, орқаларидаги тасмалари эса уларнинг бир-бирлари билан яқин қариндош эканидан далолат беради. Ҳолбуки, уларни бир-биридан минг-минглаб миля масофадаги денгиз сувлари ажратиб туради.

Ҳар кимки билиб-билмай зотдор итларнинг бу муқаддас ҳилқатига қадамранжида қилса ва унинг қатъий қарор топган руқларини ағдариб ташлашга уринса, албатта, бир тўда итбозлар ириллаб унга ташланадилар ва иликларидан олишга ҳаракат қилишади. Мен қаттиқ бўлса-да, бу ишга қўл ураман ва қатъий равишда шундай дейман: Бизнинг қимматбаҳо рижбегимиз Ҳинди-Хитойдан чиқиб келган эмас. Ҳамма мутахассислар бунинг тескарисини айтади. Ва уларнинг ҳаммаси хато қилади. Бу — романтик тарихдир, бу олис тарихнинг кутилмаган нуқталари ва кўққисдан пайдо бўлиб қоладиган бурилишлари бор. Мутахассисларнинг фикрича, Фу-Куок аҳолиси ов учун ўз итларини яратганлар ва уларни қитъага, Ҳинди-Хитойга сотганлар. Финикиялик савдогарлар ёхуд қадимги денгизчилар Фу-Куокдан чиққан бу итларни Жанубий Африкага олиб келиб сотишган. Шу тариқа готтентотларнинг кўпчилик итларида тасма пайдо бўлган.

Капитан Т.К.Хоулей ва Д.К.Драй 1949 йилда Трансваал-Родезия рижбек — клуби томонидан чоп этилган рисолада ёзишларича, ташқи қиёфаларига кўра осиеликларга ўхшаб кетадиган готтентотлар Африкага Осиедан қуруқликдаги йўллар орқали келиб қолган ва ўзлари билан фу-куок итларини ҳам олиб келишган. Агар шундоқ бўлганида, бу одамлар учун ҳам, итлар учун ҳам бағоят машҳур бир саёҳат бўлган бўларди. Бироқ афсуски, аслида бунақа саёҳат бўлган эмас.

Рижбекларнинг эгалари ўзларининг итларини чинакамига Жанубий Африка жонивори деб ҳисоблашади. Уларнинг фикрича, бу итлар бирдан-бир маҳаллий зоти айнамаган тоза насли итлардир. Мен эса рижбекларнинг уларнинг мутакаббир эгалари ўйлаганларидан ҳам ортиқ даражада Жанубий Аф-

рика наслига мансуб эканини исбот қилиб беришдан умидворман. Мен журъат қилиб айтаманки, рижбекда бир қатра ҳам ҳинди-хитой итларининг қони йўқ.

Даставвал рижбекнинг нима эканини кўриб чиқайлик. Бу насл шу қадар навқиронки, уни ажратиб турадиган белгилари ҳали муайян шаклга кириб улпургани йўқ. Агар менинг тавсифларим мутахассисларнинг фикрларига тўғри келмай қолса, мени тилка-пора қилиб ташлашлари турган гап. (Наилож — итлар дунёсининг рашки зўр бўлади.) Аммо билимларининг теранлигига мен тўла ишонадиган бир итбоз менга наслнинг энг муҳим белгиси итнинг орқасидаги сирли тасмасидир, агар шу тасма аниқ-равшан кўриниб турмаса, бундай итни ана шу наслга мансуб деб ҳисоблай бўлмайди, деган эди. Тасма бир текисда торайиб бормоғи керак ва унда бир-бирига рўпарама-рўпара икки «тож» мавжуд бўлмоғи шарт. Бундан ташқари, итнинг бўйнидан бошланиб, куймичигача етиб бориши лозим.

Бундан бир неча йил муқаддам мен журъат қилиб бу наслнинг тавсифини берганимда энг баркамол рижбекнинг бурни қоп-қора бўлади деган қарашни олға сургандим. Бунинг учун мен Жанубий Африкадаги энг яхши олти рижбекдан бирининг эгасидан роса танбех эшитган эдим. Унинг ити сумбатига кўра чемпион эди, аммо бурни жигарранг эди. Итнинг эгаси менга асл зотдор рижбекда асосий нарса — куч ва фаровонлик, катта бардош ва тез югуриш эканини уқдирган эди. Жанубий Африка полицияси бундан бир неча йиллар муқаддам рижбеклардан қидирув ишларида фойдалана бошлади. Бир неча йил ичида бу насл ҳозирга қадар қидирув ишларида тенги йўқ деб ҳисоблаб келинаётган доbermanларни сиқиб чиқарсалар ажаб эмас. Вельда рижбек ўлжасини соатига ўн беш миля тезлик билан таъқиб қила олади. Бундан ташқари бу итлар кўриқчиликни ҳам ўрнига кўяди. Рижбекнинг боши анчагина чўзинчоқ, манглайи япасқи, тумшуги бакувват. Жуни калга, кўпроқ буғдойранг, аммо жигарранглари ва сарғиш-жигарранглари ҳам учраб туради. Баъзиларининг оқ қашқалари бўлади. Кўргазмага кўйиладиган яхши итларнинг кўкраклари кенг, олдинги оёқлари бакувват бўлиши керак.

Энди рижбекларнинг кўргазмаларга кўйилмасдан олдин, ҳали оддий кўшпак бўлиб юрганларида аҳволлари қандай бўлганини кўрайлик. Португалияликлар Жанубий Африка соҳилига тушиб, у ерда юрган итларни кўришади. Уларнинг орасида, афтидан, рижбеклари ҳам бўлган. Эҳтимол, Васко да Гама берган маълумот эсингиздадир: «Муқаддас Елена қўлтигидаги готтентотларнинг итлари кўп, улар португалия итларига ўхшаб кетади ва худди уларга ўхшаб вовуллайди». Бизнинг асримиз бошларида асарлар ёзган тарихчи Тия рижбеклар расм бўлишидан анча йиллар аввал ёзган эди: «Готтентотларнинг асосий мулки кўйлар ва йирик шохдор қорамол эди. Булардан ташқари, бирдан-бир хонаки жонивор сифатида улар ўртасида ит ҳам сақлар эдилар. Ҳусндан маҳрум бўлган бу махлук кўринишидан қашқирни эслатарди, орқасининг ўртасидаги жуни эса олдинга қараб хурпайиб ўсарди. Аммо улар бағоят вафодор ва фойдали итлардир».

Шуниси аниқланганки, готтентотлар Жанубий Африкага ўн тўртинчи асрда кўчиб ўтишган ва ўзлари билан бирга рижбекларни ҳам олиб келган бўлишлари эҳтимолдан ҳоли эмас. Тахмин қилиш мумкинки, бушменларга ўхшаган овчилар ҳам итсиз қолишлари мумкин эмасди. Бушменлар жанубга готтентотларга қараганда бир неча аср аввал келганлар ва уларнинг хавф-хатарларга тўла ҳаётларида итлар бебаҳо ёрдамчилар бўлиши мумкин эди. Кўп мамлакатларда форда яшаган одамлар бўрилар ва тулқиларни қашқир ва койотларни қўлга ўргатганлар. Бу ҳам инсониятнинг тош қуруллар ва оловга ўхшаган жуда буюк кашфиётларидан бири эди. Ибтидоий одамлар ёввойи итларнинг болаларини ушлаб келиб, уларни оилаларини кўриқлашга, хавф-хатарлардан огоҳлантиришга, ярадор ўлжани таъқиб қилишга ўргатганлар. Эҳтимол, ёввойи итларнинг бизга маълум бўлмаган аллақандай турлари мавжуд бўлгандир. Улар ҳозир йўқ бўлиб кетган бўлишлари мумкин. Ҳозирги хонаки итларимиз аини ана шу итлардан тарқатган бўлсалар ажаб эмас.

Ёки бизнинг итларимиз шажарасининг бошида турганлар бўрилардир деган Дарвин ҳақмикин? Ҳозирга қадар ибтидоий овчилар сақланиб қолган жой-

ларда уларнинг овчи итлари шу вилоятлардаги ёввойи итларга жуда-жуда ўхшаб кетишади. Ҳатто цивилизацияли мамлакатларда ҳам кўпинча бундай ўхшашлик сақланиб қолади. Миср итлари аниқ-таниқ тарзда Миср бўрилирига ўхшаб кетарди, Жанубий Африка бушменларининг кўпчилиги итлари эса орқаси қора қашқирларнинг қариндошларидир. Бироқ шунга қарамай, менинг фикримча, бушменлар итни қўлга ўргатишга муваффақ бўлишмаган, балки улар итни готтентотлардан олишган. Оврўпанинг қадимий ғорларидан ҳам итларнинг суяклари топилиб туради. Франция ва Испания ғорларига сурачлар чеккан расомлар инсоннинг биринчи дўсти бўлмиш бу жониворларни кўпгина ов манзараларида тасвирлашган.

Жанубий Африкадаги бушменларнинг ғорларида ҳам жуда гаройиб ёдгорликлар кўплаб топилади, аммо шуниси ғалатики, унда итларнинг суяклари ёхуд тошларга чекилган расмлари бир марта ҳам топилган эмас. (Нисбатан навқирон ҳисобланадиган ўрта асрларга оид ёдгорликлар бундан мустасно, албатта.)

Рижбекларнинг орқасидаги тасмаси қачон ва қандай пайдо бўлганини ҳеч ким ҳеч қачон билолмас керак. Мисрнинг энг машҳур ити този эди, рижбекда ҳозир ҳам тозининг кўпгина белгилари сақланиб қолган. Аммо Мисрда қачонлардир бўлмасин, орқасидаги шунақа тасмаси бор итнинг мавжуд бўлганини кўрсатувчи ҳеч қанақа далил-исбот йўқ. Бу характерли белги итларда буюк кўчиш вақтида ҳам, готтентотлар қабиласи Жанубий-Ғарбий ва Жанубий Африкада ўтроқ бўлиб ўрнашиб қолганидан кейин ҳам пайдо бўлган бўлиши мумкин.

Афтидан, готтентотларнинг ити (авваллари рижбекларни шундай деб ҳам аташган) ўн тўққизинчи асрнинг ўрталарига қадар Жанубий Африкада ўрнашиб қолган оврўпалик аҳоли ўртасида ҳеч қанақа қизиқиш уйғотмаган кўринадиди, фақат Свеллендам районидаги фермерлар тоғлиқ жойларда ов қилишга ярайдиган итлар зотини яратиш билан шуғуллана бошлагандан кейингина бундай қизиқиш пайдо бўлган. Итларнинг янги насли бурхонд билан (африканс тили луғатидан аниқлашимча, бу — кўшпак дегани) готтентот итининг чатишишидан ҳосил бўлган. Уларнинг қонида жиндай ирланд итининг қонидан ҳам бор). Янги наслга мансуб бу итларнинг жағи тўртбурчак шаклида бўлган. Улар ҳеч нарсадан қўрқашмаган. Ҳозир бу насл йўқолиб кетди. Ҳозирги Родезияда христиан динини тарғиб қилгани келган илк даъваткорлардан бири Чарльз Хелм бўлган эди. Бу одам Свеллендамдан хотини ва қизи билан бирга 1875 йилда келган эди. Кейинчалик унинг қизи (Жесси Ламор) Свеллендамда аллақандай бир мухлис отасига иккита рижбек совға қилганини айтган эди. Хелмнинг ана шу итлари ҳозирги Родезиядаги рижбекларнинг ота-боболари ҳисобланади. Селуснинг дўсти ва ўзи ҳам йирик ҳайвонларни овлашга ўч бўлган Корнелис ван Ройен бу итларни Хелмдан олиб, кейинчалик овга ярайдиган бир гала итни чиқарди. Ван Ройен Матабелеленда отаси билан бирга келиб қоланди. У ўн тўрт ёшидаёқ филларни ов қила бошлайди ва биринчи мавсумдаёқ бу жониворларнинг саккизгасини овлайди. «Жуда оқил, истараси иссиқ, инглиз тилини жуда яхши билади, — деб таърифлашган ван Ройенни. — Унинг ўзи ҳам чакана овчи бўлмаган бўлса-да, Селуснинг садоқатли мухлиси бўлган». Родезия рижбеклари наслини чиқарган бу одам ана шунақа сифатларга эга бўлган.

Дастлаб рижбеклар билан арслонларни овлашган. Кўркув нималигини билмайдиган бу итлар галаси арслонларни қандай таъқиб қилишганини ва охирироқларида бу ўрмон ҳукмдорлари устидан галаба қозонишларини томоша қилса арзирди. Бироқ ҳозир арслонларни овлашда бошқа жинсли итлардан фойдаланишади. Ҳозирги итлар немис овчаркаларига ўхшаган йирик-йирик итлар ва худди арслонларнинг ўзига ўхшайдиган ёлдор итлардир. Уларнинг орқаларидаги тасмалари деярлик сезилмайди ёки улар йўқ бўлса ҳам ажаб эмас. Родезияга кўчиб келган биринчи оврўпаликлар рижбекни жуда фойдали ит деб ҳисоблашган. Ўн тўққизинчи асрнинг охирида конларда ишлайдиган бир пудратчи бу ерга Сересдан яна бир жуфт рижбек олиб келгани маълум. 1896 йилда Родезияга Й.Н.Р.Лабушань кўчиб ўтди. Уч йилдан кейин у Байрутга жўнади ва у ерда немис кемасининг устида йигирма фунт стерлингга Фор-

ман деган лақабли қора итни сотиб олди. Унинг келиб-чиқишининг тайини йўқ эди, лекин орқасида қорамгир жузли тасмаси бор эди. Кейин Лабушань малла пойнтер (қанжигини) сотиб олди ва уларни чапиштириб, рижбеклар ҳосил қилди. Бу рижбеклар ҳозир Чипинги ҳудудига кенг тарқалган. Бироқ бор-йўғи ўттиз йиллар муқаддам Родезияда бу итларнинг ҳаммасига бефойда кўшаклар деб қарашарди. Фақат 1927 йилдагина Солсберидаги кўрғазмада рижбеклар мустақил насл сифатида ишгирик этди.

Родезияликлар ўзларининг рижбеклари билан фахрланади, негаки жуда оғир шароитларда ўсиб улғайишган. Бунинг ажабланидиган жойи йўқ. Бу итлар биринчи кўчманчиларнинг қароргоҳларини кўриқлаган, унинг ён-верига қашқирлар, чиябўрилар ва ҳағто арслонларни ҳам йўлаганишган эмас. Юрак ютиб, гулхондан олислаб кетган анча-мунча итлар қоплонларга ем бўлишган. Бу баҳайбат мушуклар ит гўшгини жуда яхши кўришади.

Рижбеклар филлар, каркидонлар, кўтосларни таъқиб қилишарди. Бошқа наслларга мансуб энг довиюрак итлар ҳам биринчи марта арслонни ҳидини олишганда кўркүвдан тирақайлаб қочар эдилар. Лекин рижбеклар қочишни хаёлларига ҳам келтирмасдилар, аксинча, жам бўлишиб, уни талаб, унинг диққатини ўз хўжайинларидан чалғитиб туришарди.

Хуллас, довиюрак рижбек Жанубий Африкага Лимпопо дарёсининг ортидан янги қиёфада келди. Зоти асл итларнинг белгилари аниқлаб қўйилган — уларнинг баландлиги 26 дюйм, вазни эса 75 фунтдан ошмаслиги керак. 1945 йилда Трансвалда клуб тузилган, у Жанубий Африка Республикасидаги рижбеклар наслининг тозалигини асрамоғи керак. Сўнги вақтларда рижбеклар Жанубий Африкада кенг тарқалган бир неча тоифани сиқиб чиқарди. Улар Жанубий Африканинг энг севимли итлари сифатидаги мақомларини осонлик билан сақлаб келмоқдалар. Бор-йўғи 1920 йилдагина бу наслга мансуб итлардан иккитасигина Преторийнинг ҳайвонот боғида ноёб махлуқ сифатида намойиш қилинган экан, уларнинг ҳозирги пайтдаги машҳурлигига қойил қолмасдан илож йўқ.

Англияда рижбекларни 1928 йилда кўришган — ўшанда миссис Фолджемб бу наслга мансуб итлардан бир жуфтини олиб келган эди. Улар Кристалл-паласдаги кўрғазмада жуда катта қизиқиш уйғотди. Аммо ҳозирга қадар ҳам рижбеклар Англиядаги кўрғазмаларда кам ишгирик этадилар. Бир гал инглиз қиролчасига Банши деган тўрт ойлик кучукчани соғға қилишганди, 1947 йилдаги ташрифи вақтида эса малика Елизаветага Холли деган кучукчани тўхфа этишади. Тўқ буюдойранг тусдаги бу кучукчалар Родезия рижбекларининг жуда ажойиб намунаси эди.

Канадаликлар ўз юртларига рижбекларни пумалар ёхуд «тоғ арслонлари»ни овлаш учун олиб борадилар. Кўшма Штатларда ҳозир юзлаб рижбеклар бор. 1955 йилда рижбек кўшаги Америка итбозлари клубининг зотдор насллар китобига киритилган. Бу — шу ёзувдан олдинги ўн йил мобайнида китобга киритилган биринчи, умуман эса, бундай катта шарафга ноил бўлган бир юз ўн иккинчи насл эди. Баъзи бир наслларнинг бундай мўътабар китобга киритилмоқлари учун минглаб йиллар зарур бўлган. Рижбеклар бу мартабага эришмоқлари учун бир неча ўн йил кифоя қилди.

Қолбуки, баъзи бир мутахассисларнинг айтишича, орқасида тасмаси бор эски тоттентот кучути бутунлай йўқ бўлиб кетган. Бу насл бутунлай қирилиб кетган деган фикрга унча ишонгим келмайди, негаки, 1936 йилда Калахарида бушменлар истиқомат қиладиган жойларда бу итларнинг бир нечасини кўрган эдим. Менга уларни эски қадрдон дўстим, овчи ва йўл бошловчи, марҳум Дональд Бэйн кўрсатганди. «Бушменлар ҳеч қачон итларини сотишмайди, — дейди Бэйн. — Бушменлар рижбеги борган сари ноёб нарсага айланиб бормоқда. Менинг ўйлашимча, бу дунёдаги энг яхши овчи итдир. У қашқирни қувласа, йигирма ярддан кейин унга етиб олади, арслон қароргоҳга яқин келиб қолган ҳоллардагина вовиллайди. Бушменларнинг олатига кўра қарияларни боқий дунёга рихлат қилмоқ учун саҳрога ташлаб келишганда итлар уларнинг ёнида қолади ва сўнги дақиқага қадар уларни кўриқлашади.

Энди эса қуррай заминнинг нариги бурчагидаги фу-куокка қайтайлик. Бу қандай ит? Мен фу-куокнинг фотосуратинигина кўрганман, холос. Шунга қара-

ганда, бу жуда ҳам нодир ит ва айтишларича, ҳозир сони тугаб боряпти. Ўз вақтида француз ҳукуматидан Фу-Куок оролини ижарага олган маркиз Бартелеми бир гал бу наслга мансуб учта итни Париж ҳайвонот боғига юборди. Аммо Англия ва Америкадаги ит ишқибозларни Фу-куок ҳақидаги батафсил маълумотларни биринчи марта иккинчи жаҳон урушидан бир оз олдинроқ ўқиш имконига эга бўладилар. Итлар ва уларнинг келиб чиқиши тўғрисидаги мўътабар тадқиқотларнинг муаллифи Клиффорд Хаббард ўшанда фу-куокни рижбекнинг бобокалони деб эълон қилган.

Сизда ҳам жуда осонлик билан шундай таассурот туғилиши мумкин. Жанубий Африкадаги рижбеклар бўйича энг йирик мутахассис капитан Р.Д.С. Гуоткин 1933 йилда чўзинчоқ бошли, кўзлари қизгиш-маллага мойил жигарранг жуни тепасида қорамтироқ кўринадиган, қорни ихчам рижбек ҳайрон қоларли даражада чиябўрини эслатади, деб ёзади. Орқасида ана шунақа жундор тасма яна готтентот итида бор, холос.

Гуоткиннинг айтишича, шарқ итларининг баъзи бир наслари Миср қашқирларидан келиб чиққан бўлиши мумкин. Хитойларнинг чор-чау деган наслдор итлари (хитойлар уларни истеъмол қилишади) ҳамда бошқа уларга қариндош яна баъзи бир итлар эса ана шу фу-куок зотидан тарқаган. Гуоткиннинг фикрича, қора тасма ана шу шарқий зотлардан бирида пайдо бўлган бўлиши мумкин. У яна шунини тасдиқлайдики, фу-куок Жанубий Африкага бошқа томонлардан олиб келинган бўлиши керак, чунки Осиё халқлари денгизда юрадиган бўлган, готтентотлар эса денгизда юришмаган. Бу фикрининг далили учун у бир фактни келтиради — Африка соҳилига Порт-Элизабет яқинида денгиз бир Малая қайиғини чиқариб ташлаган экан. Лекин бу факт унчалик ишонарли эмас. Бошқа мутахассислар ҳам кўпинча ана шу тузоққа тушиб қолишади. Масалан, Хаббард ҳам бу итни Африкага финикияликлар олиб келган, олиб келганда ҳам, айна денгиз йўли билан олиб келишган, акс ҳолда, улар босиб ўтган мамлакатларнинг ҳаммасида рижбеклар мавжуд бўларди деб ҳисоблайди. Хаббард: «Рижбеклар Жанубий Африкага қочган қулларни таъқиб қилиш учун олиб келинган искович итлардан ҳам тарқаган бўлишлари мумкин», деб ҳисоблайди.

Мен фу-куок наслининг қадимийлигини исбот қилиб берадиган далилни ҳеч қаердан топа олмайман. Ва нима учун африкалик «арслон овловчи» итлар Сиам қўлтиғидаги оролдан тарқалган бўлиши керак? Аслида бунақа гап йўқ бўлиши керак. Финикияликлар эса, эҳтимол, мелоддан олти юз аввал Африка қитъасини айланиб, сузишган бўлса сузишгандир, лекин биронта ҳам тадқиқотчи финикияликларнинг аввал Сиам қўлтиғига бориб, кейин Африка қитъаси атрофидан айланганига гувоҳлик бермайди.

Араблар ўзларининг бир матгаллик кемаларида қулларни Шарқий Африкадан Хитойга мелоддан минг йил олдин олиб боргани маълум. Эҳтимол, айна араб ёки португал денгизчиси ёки голланд шкиперлари бор-йўғи бир неча аср муқаддам рижбекларни Фу-Куок оролига олиб бориб ташлаган бўлса ажаб эмас. Шуниси шубҳасизки, бу насл гарбдан шарққа саёҳат қилган. Африкада рижбеклар ҳаммавақт катта миқдорда бўлишган, ҳолбуки, Фу-Куок оролида ҳамма гувоҳликларга қараганда улар кам миқдорда бўлишган. Рижбекларнинг келиб чиқишини Осиёга боғлашни афзал кўрадиган мутахассислар бу факт тўғрисида ҳеч қачон ўйлаб қўришган эмас. Улар тарихчи эмас эдилар ва думларини итники қилиб ликиллашга мажбур қилишмоқчи бўлишган. Фу-Куок оролида рижбек ўзининг африкача белгиларининг ҳаммасини сақлаб қолган. У чау-чау зоти билан аралашиб кетган кўринади, негаки, фу-куокнинг тили қорамтир баъзан эса бутун оғзи ҳам қорамтир. Қолган ҳамма жиҳатдан қараганда, бу — Африканинг қадимий асл зотли рижбеги. У фақат маҳдудликдагина сақланиб қолиши мумкин эди. Уни — рифрутхонд дейсизми ёки прокруг дейсизми, сухондми ё салрухондми, готтентот ити ё родезия рижбеги дейсизми — майли, кўнглингиз тилаганча атайверинг. Унинг ҳаракатлари ҳаминша чиройли, унинг болаларга муомаласи ҳар доим мулоим, у ўз хўжайинига итоаткор ва вафодор. Рижбек шарқ ити эмас, у том маънодаги Жанубий Африка итидир. Ҳўш, ундай бўладиган бўлса, итнинг орқасидаги сирли тасма масаласини нима қиламиз? Бу, ахир, наслининг ажратиб турувчи белгиси-ку?

Эҳтимол, бу жуда олис замонларнинг меросидир. Шундоқ бўлгач, рижбекнинг орқасидаги сирли тасма унга қайси жонивордан ўтиб қолганини биз энди ҳеч қачон аниқлай олмасак керак.

Йигирма иккинчи боб

ЁВВОЙИ ҲАЙВОНЛАРНИНГ СИРЛАРИ

Умид қиламанки, Африканинг ўз жирафалари билан видолашувига ҳали анча бор. Шу пайтга қадар улар Сахрои Кабирдан Бечуаналендгача ва Жанубий Африкагача ҳамма жойда пода-пода бўлиб кезиб юришади. Бу ёввош махлуқлар, барча сугъмизувчилар орасида энг баланд бўйли жониворлар ҳам биз учун жумбоқдир. Кошки эди битта табиатшуноста рўпара келсам-у, у менга жирафанинг бунақа узун бўйни қасдан келиб қолганини тушунтириб берса...

Бу масалани ечишга ҳаракат қилиб, Чарльз Дарвин ўзининг энг катта хатоларидан бирига йўл қўйган. Унинг кўрсатишича, жирафаларнинг гавдаси бошдан-оёқ баланд дарахлардаги янги новдаларни ейишга мослашган. Бошқаларига қараганда бир-икки дойм баландроқдаги барглarga бўйи етган жирафаларгина омон қолган. Жониворлар ўзаро бўйни узунроқлари билан чатишиб, авлодларига ўша белгиларнинг ўзини — узун бўйинлари ва узун оёқларини беришган. Бўйни катта жирафалар эса йўқолиб бораверган. Жирафаларни синчиклаброқ ўрганганда Чарльз Дарвин бутунлай бошқача хулосага келган бўларди, чунки у даставвал жирафанинг сахро ҳайвони эмаслигини ва унинг ҳаёти мутлақо баланд акациялардаги сабза барглари ея олиш ёки ея олмаслик қобилиятига боғлиқ эмаслигига ишонч ҳосил қиларди. Акациялар бор жойларда, албатта, барра майсалар ва пастак бутазорлар ҳам бор. Бутазорларнинг баъзи бир турлари қурғоқчиликка қарши шунақа бардошлики, энг кучли қурғоқчилик вақтларида ҳам уларда барглари сақланиб қолади, ҳолбуки, акацияларнинг ҳамма барги қовжираб тўкилиб кетади.

Жирафалар ҳайвонот боғларида ўзларини жуда яхши ҳис қилишади ва бемалол урчий берадилар. Шубҳа йўқки, Дарвин статистика (унинг даврида ҳали статистика йўқ эди) жуда узун бўйинли иккита жирафанинг қовушишидан, албатта, одатдагидан узун бўйлироқ жирафалар дунёга келиши шарт эмаслигини кўрсатувчи маълумотлар берганини кўриб, роса ҳайрон бўларди. Жирафалар унинг «қоидасига хилоф тарзда» урчишади. Шу тариқа Дарвиннинг илмию фарази ўз-ўзидан чекинади. Нафақат бу фараз, балки Дарвиннинг эволюция назарияси эълон қилингандан бери ўтган юз йил мобайнида олға сурилган яна бошқа кўпгина қарашлар ҳам беҳуда бўлиб чиқади.

Француз зоологи Ламарк ҳам жирафаларни ўрганган. Дарвин илмий фаолиятини бошлаган кезларда Ламарк анча қариб қолган эди. Лекин шунга қарамай, баъзи бир олимлар ҳозирга қадар дарвинизмдан ламаркизмни ориқ кўришади. Ламаркнинг фикрига кўра, зарурият бўлиб қолган ҳолларда жониворларда кўшимча аъзолар пайдо бўлиши мумкин. Жирафа доимий равишда озуқа дардида юқорига бўйинини чўзгани учун унинг олдинги оёқлари чўзилиб кетган ва тана қурилишидаги нисбатни сақламоқ учун бўйни ҳам узайган. Жирафа сув ичмоқчи ёки ўтламоқчи бўлиб эгилган пайтларда уни кузатиб кўринг — дарҳол кўринадики, унинг бўйни оёқларига унчалик ҳам тўғри нисбатда эмас. Олдинги оёқларини икки томонга кенг ёйгандагина унинг бўйни ерга етиб боради, холос. Бу масалада Ламаркнинг гаплари Дарвинникига қараганда ҳаётга анча яқин.

Аммо Дарвин ҳам, Ламарк ҳам ўз фаразларини хато асосларга қуришган — улар жирафани сахро ҳайвони деган ишончдан келиб чиқишган. Шунинг учун ҳам жирафанинг узун бўйинининг сири шу пайтгача очилмай қолиб келмоқда. Баъзи бир замонавий табиатшуносларнинг фикрига қараганда, жирафанинг бўйни тобора чўзилиб борганининг сабаби шундаки, у ҳамиша ўзининг доимий қушандаси арслондан хавотир қилиб, теварак-атрофига тез-тез олазрак нигоҳ ташлаб туришга мажбур бўлган. Бошқа олимлар ҳам ана шу дои-

мий хатар туфайли жирафанинг олдинги оёқлари узун бўлган бўлиши мумкин деб ҳисоблайдилар, лекин бу узун оёқлар унга хавф-хатардан қочиб қутулиш учун зарур бўлган. Мен бу далилни қабул қилолмайман, негаки, жирафа ҳар қанча узун оёқ бўлмасин, у соатига ўттиз милядан биров ортиқроқ тезликда югура олади, ҳолбуки, арслоннинг тезлиги эллик миляга етади.

Шимол жирафалари жанубий жирафаларга қараганда баландроқ. Бўйи ўн тўққиз фут келадиган энг новча жирафани Кенияда учрагишган эди. Африканинг турли-туман темирйўлларида турфа хил қоидалар мавжуд. Шулардан бирида «Бўйи ўн уч фунтдан ортиқ жирафалар темир йўлда ташилмасин» деган модда ҳам бор. Бу мутлақо тушунарли ҳолдир. Негаки, ушлаб олиниб, поездда олис ҳайвонот боғларига жўнатилган жирафаларнинг анча-мунчаси узун бўйинини бевақт чўзиб қўйгани учун туннелларда ёки кўприк остидан ўтаётганда нобуд бўлиб кетган. Сесиль Жон Родснинг ўзи олиб кетаётган жирафа худди шу тарзда ҳалок бўлган эди. Бу Родезиянинг жуда келишган, хушбичим жирафаси эди, у Гороте-Шурдаги исталган хусусий ҳайвонот боғининг ҳусни бўлмоғи мумкин эди. Аммо Родезиядан темирйўл орқали олиб кетган одамлар Хекс дарёси остидан ўтган тоннелни мутлақо эсдан чиқариб қўйишган. Шунинг учун жирафа ҳайвонот боғига бормамай, Жанубий Африка музейига бориб қолган.

Қарийб ҳар куни рўй берадиган можаролардан қутулмоқ учун Кения — Уганда темир йўли ёқаларидаги телеграф устунларини кўтаришга тўғри келди. Йўловчилар айна шу жойларда жирафаларни тез-тез кўриб туришар экан. Поездлар ҳануз бу жониворларни босиб-янчиб кетмоқда. Уларнинг чироқларининг кучли шуъласи бу жониворларни ўзига жалб қилиб, кўзини қамаштириб қўяди.

Одатда, жирафалар пода бўлиб яшашиди. Агар яқин атрофларида қариндошлари бўлмаса, кийиклар ва зебралар билан бирга ўтлашади. Ургочи жирафа ўзининг боласини ҳам, бегона жирафачани ҳам эмизаверади дейишади. Гарчи бу гапни истехзо билан қабул қилинса-да, бир гал бир ургочи жирафани тўққизта жирафача қуршовида кўришгани маълум. Ана шу мафтункор манзарадан бир миля теварак-атрофда биронта ҳам балоғатга етган жирафа бўлган эмас экан.

Овчилар ва табиатшуносларнинг жамики эски китобларида айтилишича, жирафалар қар бўлар эмиш. Баъзилар жирафаларнинг овози ҳам йўқ дейишади. Аммо сўнги йилларда ҳамма ишониб юрган бу гапдан путур кетди.

Мен Гротфонтейн вилоятидаги Нуругас деган жойнинг яқинида бир ёш жирафани ушлаганлари ҳақидаги полициячининг ёзганларини ўқишга мажбур бўлдим. Иккита полициячи уни ерга ағдаришганда у бузоқчадек маъраб юборишти ва олдинги оёқларини типирчилатиб, қутулишга ҳаракат қилишти.

Африканинг бошқа ҳудудларидан олинган яна бир бошқа ишончлироқ маълумотлар ҳам бор. Наньюкилик (Кения) Логан Хук деган одам ўз фермасида қирқ бешта жирафанинг устидан кузатув ишларини олиб борган экан. У шундай дегти: «Шак-шубҳа йўқки, жирафалар туғилгандан беш ойлик бўлгунларига қадар бузоқчадек маърашади, кейин эса индамас бўлиб қолишади». Рассом ва табиатшунос К.Г.Аслей Маберли Трансваалнинг шимоли-шарқий ҳудудида ўзининг машинасига яқин жойда иккита жирафа ғалаги товушлар чиқарганини эшитишти. Бунақа ҳодисани ўз кўзи билан кўрган бошқа одамларнинг гувоҳлик беришича, жирафалар чиқарадиган овозлар маърашга ҳам, ҳанг-рашга ҳам, чийиллашга ҳам, ҳуриллашга ҳам, пишқиришга ҳам ўхшаб кетаркан.

Яна бир тажрибали овчи, кўп йиллар мобайнида Венгрия миллий музейининг топшириғи билан Жанубий Африкада зоология бўйича материаллар йиғган Кальман Киттенбергер ҳам жирафаларни қар деб ҳисоблаган. Унинг айтишича, жони қаттиқ огриса ҳам, миқ этган товуш чиқармайди. Лекин Кальман ўзи билан бирга овга олиб борган африкаликлардан бири уни ишонтириб, ёш жирафалар оч қолганларида баъзан қўйнинг маърашига ўхшаган овоз чиқаришини айтган.

Афтидан, ҳамма жирафалар ҳам овоз чиқармайдиганга ўхшайди. Акс ҳолда, одамлар уларнинг индамасликларига бу қадар астойдил ишонмаган бўлур эдилар.

Бир куни Селус жирафанинг овоз чиқарганини ҳеч қачон эшитмаганини айтди.

Угандада машҳур бўлган кўриқхона назоратчиси полковник К. Питмэн ҳам худди шундай қараш тарафлори бўлган. «Афтидан, жирафанинг одатда унсиз бир махлуқ экани тўғрисида ҳеч ким баҳслашиб ҳам ўтирмаса керак, — деб ёзади Питмэн. — Мен бирон марта ҳам хоҳ қари, хоҳ навқирон жирафа бирон овоз чиқарганини эшитган эмасман».

Мутахассисларнинг ҳаммаси жирафанинг товуши тўғрисида нотўғри фикр юритишган. Дарвин жирафанинг бўйни тўғрисидаги мулоҳазаларида адашган эди, лекин уни «тирик қазилма» сифатида таърифлаганида ҳақ эди. Жирафаа бундан ўн миллионларча йиллар муқаддам яшаб ўтган ҳайвонларнинг фантасстик қолдигидир. У замонларда жирафанинг бўйни қалта, шоҳлари эса тарвақайлаган бўлган. Жирафаларнинг сақланиб қолган ягона қариндоши — Конго ўрмонларида истиқомат қиладиган окапи деган жонивордир. Оврўпаликлар бу ҳайвонни бизнинг асримиз бошларидагина илк бор танишган. Сиз Африканинг қайси бурчагига борманг ва, айниқса, олис районларида бўлманг, ҳамма жойда янгидан ҳаётга қайтган жуда ғаройиб афсонавий ҳайвонлар ҳақидаги гап-сўзларни эшитасиз. Табиийки, бунақа овозларга зоологлар ишонқирамай қарашади ва кўпинча уларни кулиб қарши олишади. Улар окапи — Африканинг сўнги сирли жонивори ва фанга номаълум бошқа йирик жониворлар қолган эмас дейишади.

Майда сугэмизувчиларнинг фанга маълум бўлмаган кичик бир турини топиш ҳам табиатшунослар ўртасида катта музаффарият сифатида қаралади. Менда Жануби-Ғарбий Африканинг жуда олис бир районига қилинган экспедиция вақтида очилган шунақа бир кашфиётни эслаш учун ҳамма асосим бор деб ҳисоблайман. Ушанда музей ходимларидан бири номаълум бир янги кемирувчини кашф этди ва уни менинг номим билан атади.

Аммо кишини ҳаяжонлантирувчи бундай маълумотлар олимларни жунбушга келтиради ва улар янги ҳайрон қоладиган жониворларни қидиришда давом этадилар. Баъзан тушпа-тузук ишонарли одамлардан эшитилган ҳикояларга ҳам изоҳ топиш мумкин. Кўпинча эса сир ошқор бўлмай, сирлигича қолиб кетади. Яккашоҳ ҳақидаги ривоят ўтган асрнинг биринчи ярмидаги Жанубий Африканинг энг улғу сирларидан биридир. Бир қанча машҳур сайёҳлар бу сирнинг маъносини чақишга уриниб кўришди. Мен ҳамма фактларни тўплаб, ўрганиб чиқдим ва энди ўзимнинг фаразимни олдинга сурмоқдаман. Яккашоҳ биринчи марта Тўнғич Плиний томонидан бир мингу тўққиз юз йил аввал ёзилган «Табиий тарих» деган китобда тилга олинган. Яккашоҳ биринчи сирли жонивор бўлган ва унинг шухрати бизнинг кунларимизгача етиб келган. (Ким билсин, балки у саҳнада янгидан пайдо бўлар.) Яккашоҳ Қадимги Аҳдда ҳам эслатиб ўтилади: «Яккашоҳ сенинг хизматингни ўташини истармикин ёки сенинг оғилингда тураверармикин? Сен яккашоҳни кўшга кўшиб, марзаларга йўналтира олармикинсан? Ёки у водий бўйлаб сенинг ортингдан ўзи йўл солиб юрармикин?»

Ўз-ўзидан аён кўриниб турибдики, яккашоҳ ҳақидаги гаплар таржимадаги жуда кўпол хатонинг оқибатида туғилган. Бир вақтлар Қадимги Аҳдни эски яхудий тилидан юнон тилига ағдарган етмишга талқинчи бу хатога йўл кўйиб, ёввойи буқани яккашоҳ деб аташган. Улардан кейинги таржимонлар бу хатонини такрорлашган ва унга қонуний тус беришган, шу тарзда миллионлаб одамлар учун яккашоҳ реал жониворга айланган.

Дунёнинг бирор жойида яккашоҳга ўхшаган ўта ваҳший бирор ҳайвон борми? Албатта, мен каркидонни мустасно қиламан, чунки каркидон афсонавий яккашоҳ эмаслигини ҳатто Марко Поло ва қадимги сайёҳлар ҳам билган. Шундай бўлишига қарамай, яккашоҳ ҳақидаги афсона қай бир даражада бўлмасин, асосга эга бўлмаслиги мумкин эмас. Дунёнинг турли бурчакларида ўзларининг яккашоҳлари бўлган. Шундай бўлгач, Жанубий Африка яккашоҳининг ўзига хослиги ҳақидаги маълумотлар ўқувчиларни қизиқтириб қолган.

Ўтган асрнинг бошида инглиз сайёҳи ва дипломати Жон Барроу яккашоҳни қидириб топиш учун Граф-Рейнет районига экспедиция уюштирган эди.

Унда камдебулик фермер Адриан Версфельднинг Бамбурбергда ўлдирилган ва ҳеч кимга маълум бўлмаган бир жонивор ҳақидаги ҳикояси катта таассурот қолдирган. Бу жонивор кватуга ўхшар экан, лекин ундан йирикроқ ва тарғил экан. Пешонасининг қоқ ўртасида ўн доймча келадиган усти жун билан қопланган суякка ўхшаган қаттиқ ўсиб чиққан нарса бор экан.

Фермерлар Барроута бушменларнинг Бамбусбергдаги гори ҳақида гапириб беришади. Бу горда тош деворларда суратлар бор экан ва уларнинг ичида яккашохнинг ҳам тасвири бор экан. Барроу бу горни топади, унинг оғзида ўсиб ётган буталар ва шох-шаббаларни олиб ташлайди. Горнинг ичи бирмунча ёришиб, тош девордаги суратлар сал-пал кўринадиган бўлади. Афсуски, яккашохнинг ярминигина кўриш мумкин бўлади, чунки унинг устидан филнинг сурати чекилган экан.

Кап вилоятида Барроу билан бир вақтда саёҳат қилган немис врач Лихтенштейн ҳам яккашохни тилга олиб ўтади. Свеллендамлик фермер Ломбард унга бир гапни айтиб берган экан. Ломбард 1790 йилда «Гросвенор» деган чўкиб кетган кеманинг одамларини қидириш ишларида иштирок этган экан. Уша кезларда у африкаликлардан яккашох ҳақидаги гап-сўзларни эшитган экан. Ломбард яккашохнинг борлигига ишонар, Лихтенштейн эса ишонмас эди. Губернатор Янссенс ҳар нима бўлганда ҳам бу сирнинг тагига етишга жаҳд қилади. У Кейптаунга яккашохнинг бутун терисини ва яккашохли бош чаноғини олиб келган одамга бир соябон арава билан унга қўшиладиган буқалар беришни ваъда қилади. Аммо бу мукофотни оладиган даъвогарлар чиқмайди.

Даъваткор Вандерлемп яккашох ҳақидаги гапларни Кафирленднинг шимоллий-шарқда эшитади. Имбо қабиласига мансуб одамлар унга яккашохни жуда ҳам кўрқинчли ва жуда ҳам йиртқич ҳайвон сифатида тавсифлаб беришади. У чайлаларни ағдариб, топтаб ташлай олар экан. Имбо қабиласининг одамлари каркидонни жуда яхши билишади ва Вандеркемга яккашох каркидондан мутлақо бошқа ҳайвон эканига ишонтиришади.

1840 йилда капитан Грэйсон яна бир яккашох тўғрисидаги миш-мишларни маълум қилади. Аллақачон овчи яккашохнинг суратини ишлаган экан, маҳаллий аҳолининг ҳаммаси шунақа жонивор бор эканини тасдиқлашган. «Фана ихаше, мпондо эние» — дейишган улар. Бу ибора «отга ўхшаган, бир шохи бор» дегани экан. Тахминан юз йилча муқаддам зулуслар наталилик Осборн деган одамга Аждар тоғда аллақайси ботқоқда олтига тўқ жигарранг жониворни ҳуркитиб юборишганини айтиб беришган. Уларнинг катталиги оқ қашқа кийикларникидай келар экан. Улар жуда ҳам йиртқич бўлиб, зулуслардан бир неча кишини ўлдиришипти. Ҳар битта жониворнинг пешонасида тикка ўстан битга узун шохи бор экан.

Гувоҳликлар ана шунақа. Мен уларни шунчаки тўқиб чиқарилган уйдирмалар сифатида рад этмоқчи эмасман. Менимча кўпгина маълумотларни табиатнинг инжиқликлари ва тасодиף билан изоҳлаш мумкин. Бир шохини йўқотиб қўйган бейзу кийигини узоқдан кўриб, уни афсонавий яккашох деб қабул қилиш мумкин. Бир неча йил аввал Жануби-Гарбий Африкада шохлари бири-бири билан чатишиб кетган бейза кийигини ўлдиришипти. Африкада туғилган миллионлаб кийиклар орасида муайян фоизи бир шохлик бўлмайди, деб ким кафолат бера олади?

Агар бу далиллар кифоя қилмаса, баъзи бир африка қабилалари ўртасида мавжуд бўлган яккашохлик жониворларни барпо этиш одати ҳақидаги қадимий ва замонавий гувоҳликларни келтириб ўтаман. Плиний ва бошқа қадимий муаллифлар мурлар мамлакатаида ва Ҳабашистондаги бир шохлик сигирлар ва буқалар тўғрисида гапиришган. Мен ўзим ҳам эшитганим бор, димка деган қабилла аҳли ва Жанубий Африкадаги баъзи бир қабилалар жуда жўн бир ишни қилишар экан — улар бузоқчанинг бошидаги энди ниш урган иккита шохини кесиб олиб, уларнинг ўрнини текислаб, силлиқлашар ва кейин пешона суякларидан жой очиб, ўша ерга ўрнатиб қўйишар экан, шу ердан кейинчалик битта шох ўсиб чиқар экан.

Бундай буқалар, одатда, поданинг сардори бўлар экан. Буларнинг барчаси бизга ўн тўққиз асрдан бери яшаб келаётган афсонанинг сирини изоҳлашга

ёрдам беради — агар табиатнинг ўзида қай бир тарздаги яккашохлик жонивор мутлақ бўлмаганида унинг тўғрисидаги афсонанинг ҳам бу қадар узоқ муддат яшаб қолиши амримаҳол эди.

Динозаврлар ва птеродактиллар Африкада тахминан юз йиллар муқаддам қирилиб кетган. Мен бу қадимий ҳайвонларнинг бирон жойда сақланиб қолганига ишонмайман. Аммо мен ибтидоий даврларда яшаб ўтган ажойиб махлуқлар, турли баҳайбат учар калтакесаклар ҳақидаги ҳикояларни бирон нарсга билан изоҳлаб беришдан ҳам ожизман. Сўнги йилларда тушпа-тузук ишонса бўладиган одамлар улар тўғрисида гапира бошладилар.

Осиёда майда учар илонлар яшайди, лекин Африкада бунақалар йўқ. Бу илонлар учушдан кўра кўпроқ ҳаво оқимида сузиб юришади. Улар таналарини таранг қилиб, қоринларини ичига тортиб, ўзларини дарахтдан отишади. Ерга юмшоқ қўнишади. Лекин шундай бўлса-да, буни птеродактилнинг учуши билан қиёслаб бўлмайди. Энди бўлса, Киррис-Уэстдаги учар илон ҳақидаги ҳикояни эшитинг. Бу ферма Жануби-Гарбий Африкадаги Кетмансхотдан тахминан олтимиш миля масофада шарқ томонда жойлашган.

1942 йилнинг бошида шу райондаги энг зийрак ва энг тажрибали полициячи сержант А.О.Хониборн Кетманскоп участкасида навбатчилик қилаётганида кўқисдан Киррис-Уэстдан телефон бўлиб қолади. Сержантдан тезгина фермага етиб келишини илтимос қилишипти. Сержант у ерга етиб бориб қараса, ҳамманинг оғзида ўн олти яшар болага ҳужум қилган аждарҳо ҳақидаги гап эмиш. Унга бу даҳшатли махлуқдан қолган изларни кўрсатишди — ерда шитоб билан кетаётган автомобил кутилмаганда тормоз бериб қолдирадиган чуқур излар бор эди. Хониборн эски ходим бўлгани учун синчиклаб текширишти — бу воқеани кўрганларнинг ҳар биридан обдон сўраб-суриштиришти. Ҳаммадан аввал овамбо қабиласининг чўпони ҳаддан ташқари катта учар илон ҳақида маълумот беришти. Унинг йўғонлиги одамнинг сонидай келар экан. «У қоядан қояга учиб ўтиб, қоракўл қўйларнинг юрагини ёрди» деди чўпон.

Орадан бир неча ҳафта ўтгач, илонни фермернинг ўн олти яшар ўғли Майкл Эстерхьюзе кўрган. У тошларнинг қавагида ётган экан, боши ва танасидан икки футча жойи кўришиб турган экан. Майкл илонга тош отишти, илон итга ўхшаб, ақиллашти. Майкл қочиб кетиб, уйига бориб воқеани айтиб беришти.

Эртаси куни унинг отаси Рис Эстерхьюзе катта ўғли билан қўлларига милтиқни олиб, илонни излаб кетишипти. Бироқ улар илоннинг изларинигина топишипти, холос. Бир неча кундан кейин Майкл адирларда ёввойи асал йиғиб юрганда илонни яна кўриб қолишти. Аммо энг ғалвали учрашув 13 январ куни чоғроқ бир адирнинг этакларида рўй беришти. Майкл у ерда қўй боқиб юрган экан.

«Мен мўридаги шамолнинг увуллашига ўхшаган овоз эшитдим. Шу заҳоти ёнимга илон учиб келди, — деб ҳикоя қилади Майкл. — У поп этиб ерга тушди, мен эса сапчиб ўзимни бир чеккага олдим. Илон бир жойда айланиб қолди. Унинг айланишидан ҳар томонга майда тошлар сочилди. Кейин у яна ердан кўтарилди-да, унча баланд бўлмаган дарахтнинг устидан учиб ўтиб, адирга қайтди».

Майкл югуриб қоча бошлади, лекин бирдан боши айланиб кетди ва бугалар орасига йиқилди. Қўйлар кўналгага Майклсиз қайтишди. Отаси билан акаси югуриб, уни қидириб кетишди. Улар Майклни тирик топишдан умидларини узиб қўйишганди. «Бу ўртада илон эсимизга тушиб қолди ва умидларимизнинг қолган-қутгани ҳам сувга уриб кетгандай бўлди. Шу пайт бирдангина уни вельда кўриб қолдик, — деб ҳикоя қилади ота сержант Хониборнга. — У ерда ётарди. Кўриниши жуда ёмон аҳволда, кўзлари ола-кула, тишларини қисиб олган. Бир неча соат ўтгандан кейингина у бир оз ўзига келиб, тилга кирди».

Эртаси куни Рис Эстерхьюзе кўпчиликлашиб илонни ушлашга қарор қилди. Гермас Штраус ва бошқа қўшнилари ёрдамга келишди. Илонни қидиришга ўнтача қуролланган эркак жўнаб кетди. Адирлар орасида бир жойдан унинг ётадиган жойини топишди. Унинг олдида кўзичоқлар ва кийик болаларининг гажиб ташланган суяклари ётар эди. Еттинчи ёки саккизинчи адирдан бир из топишди — у илоннинг ҳаддан ташқари катта эканидан далolat беради. Лекин ўша куни илон уларга рўпара келмайди. Изларини сақлаб қолиш учун

илон Майкл Эстерхьюзга ҳужум қилган жойнинг теварагига тикан босиб, тўсиқ қилишди.

Хониберн ҳамма нарсани синчиклаб кўриб чиқди ва илоннинг узунлиги камида йигирма беш фут бўлиши керак деган тўхтамга келди. Илон Майклнинг устига ташланган адирнинг баландлиги уч юз футлар келар эди. Илон келиб тушган жойдаги майда шағал тошлар камида бир дюйм ўйилган эди.

Майкл Эстерхьюзени бу қадар кўрқитган ва полиция сержанти Хонибернни чалғитган бу илон қанақа илон эди? Мен фақат тахмин қилишим мумкин — у ҳаддан ташқари йирик бир питон бўлган. Оранж дарёсининг кимсасиз хилват жойларида (ўша жойдан тахминан бир юзу етмиш милялар жанубда) кўшгина йирик питонлар яшайди. Уларнинг бўйи баъзан йигирма беш футга-ча етиб боради.

Питон ҳужум қилганида яшин тезлигида ҳаракат қилади, шунинг учун у ўлжанинг ёнига учиб келгандай бўлиб кўриниши мумкин. У ўлжасининг ёнига худди таранг тортилган камалақдан учиб келган ўқдай визиллаб келиб қолади, шунинг учун унинг танасининг шакл-шамойилини баъзан илғаб олиш ҳам амри маҳол бўлади. Баъзан питонлар ўлжа устига дарахтдан ташланишади. Майкл Эстерхьюзе айни ана шу ҳолни кўрган. Ана шундай даҳшатли бир вазиятда кўрқиб кетган Майклнинг кўзига питон қўшни адирнинг устидан учиб келгандай кўринган бўлиши ҳеч гап эмас. Бундан ташқари, питонлар шунақа тез чекинишлари мумкинки, бунда ҳам улар худди учиб кетаётгандай таассурот қолдиришлари мумкин. Менинг мулоҳазаларимнинг заиф жойи — Оранж дарёси билан шу воқеа бўлиб ўтган ҳудуд ўртасидаги масофа масаласига боғлиқдир. Питонлар ҳаминша сувга яқин жойларда яшашни ёқтирадилар ва саҳронинг ичкари томонларида бўлмайдилар. Аммо бу питон (агар у чиндан-да питон бўлса) ёмғирлар фаслида Оранж дарёсининг ирмоғи бўйлаб юқорига кўтарилган бўлиши ва у ерда ўзига рўпара келган одамларнинг юрагини така-пука қилиб, ушланиб қолган бўлиши ҳам мумкин.

Сўнги пайтларда учар махлуқлар ҳақидаги маълумотлар тропик Африканинг турли жойларидан келиб турипти. Тажрибали табиатшунос Иван Сандерсон Камерунда птеродактилга ўхшаган бир махлуқ билан учрашганини маълум қилади. Полковник Питмэн (мен юқорида унинг жирафа ҳақидаги фикрини келтирган эдим). Шимолий Родезияда птеродактил тўғрисида эшитганини маълум қилади. У бу маълумотларни ёзиб қолдирган. У қадим замонларда йўқ бўлиб кетган бу жониворни африкалик одам жуда аниқ ва жуда батафсил тасвирлаб берганини кўриб ҳанг-манг бўлиб қолипти. Витватерсранд дорилфунунининг доктори М.Д.У. Жеффрис тропик Африкада узоқ яшаган. Бу одам маҳаллий аҳолисининг музейларда йўқ жониворлар ҳақидаги ҳикояларини махсус ўрганган. Шимолий Родезияда африкаликларга птеродактилнинг суратини кўрсатишган. Улар бу ҳайвонни дарҳол танишган ва африкаликлар уни нима деб аташларини айтиб беришган. Жеффрис бу ҳодисани «уруғчилик хотираси» билан, уларнинг ота-боболари бу махлуқдан яшириниб юрган олис кунлардан мерос бўлиб қолган тасавурлар билан изоҳлашга уринган.

Птеродактилларнинг катталиги ҳар хил эди. Уларнинг орасида катталиги чумчуқдай келадиганлари ҳам, қанотининг кенлиги йигирма беш фут келадиган учар калтакесаклар ҳам бор эди. Булавайодаги Миллий музейнинг директори Рой Смизерс африкаликлар китбошликларни птеродактил ўрнида қабул қилишида деб ҳисоблайди. Бу қўшнинг кўриниши чиндан-да қадимий махлуқларникига ўхшаб кетади, улар овлоқ ботқоқликларда истиқомат қилишади, бу ғаройиб махлуқлар ҳақидаги маълумотлар ҳам айни шунақа жойлардан келади.

Ёввойи ҳайвонлар билан савдо қилувчи машҳур немис савдогари Карл Гогенбек кунлардан бирида африкаликлар ўртасида чипекве деган ном билан донг қозонган махлуқни излаб топмоқ учун Шимолий Родезиядаги Бангвеоло кўлига экспедиция ташкил қилган. У чипекве ҳақидаги маълумотларини иккита ҳар хил манбадан олган. Бу жонивор «ярим аждар, ярим фил» тарзида таърифланган.

Бир маълумот инглиз овчисидан олинган. Унинг гапларига шубҳа қилмоқ

учун Гогенбекнинг ҳеч қандай асоси йўқ эди. Иккинчи манба — унинг ўзининг қўлида хизмат қилган жониворларни тутадиган Жозеф Ментес бўлган. У кўп йиллик тажрибага эга бўлган. Бу одам Сомалида ёввойи эшакнинг янги турини кашф этган ва унинг бир нусхасини Оврўпага олиб борган эди.

Ментеснинг ахборотидаги битта тафсилот Гогенбекни ҳайрон қолдиради. Ментес бушменлар чипеквенинг тасвирини қоятошларга чекишганини маълум қилади. Чипеквенинг мавжудлигига ҳамма африкаликларнинг ишончи қомил эди. Гогенбек бу қийин вазифани Ганс Шомбургкнинг зиммасига юклайди. Бу одам тажрибали кекса ҳайвон тутувчи бўлиб, бир замонлар Либерияда афсонавий кичкина бегемотларни излаган ва охир-пировардида уларни қидириб тошган эди.

Бегемотларни тутиш мутлақо осон эмас эди. Агар умуман имкони бўлса, тирик аждарни ушлаш нечоғлик қийин бўлса, бегемотларни тутиш ҳам шунчалик машаққатли иш. Бу воқеа бизнинг асримизнинг бошида рўй берган эди. Саёҳат вақтида Шамбургка африкаликлар ҳужум қилиб қолишади, аммо шунга қарамай, у охир-пировардида Бангвеоло кўлига етиб олади. Маҳаллий аҳоли чипекве ҳақидаги гап-сўзларни тасдиқлашади ва унинг кўлда яшайдиган ҳамма бегемотларни еб битирганларидан зорланишади. Шамбургк бу махлуқни овлашни уюшгирмоқчи бўлади, аммо Африканинг бу мудҳиш районида ўша кезларда ҳар хил касалликлар авжида эди. Унинг ўзи ҳам, ёрдамчилари ҳам безгакдан йиқилиб қолишади. Қидириш ишларини тўхтатишга тўғри келади.

Савдогар ва овчи Д.Э.Хьюз ўн саккиз йил мобайнида Бангвеоло кўлига бориб турган. У ҳар хил миш-мишлар изидан юриб, уларнинг тагига етишга ҳаракат қилган ва ҳатто кимда-ким чипеквенинг суягини ёхуд терисини олиб келса, ёки бу жониворнинг изини кўрсатадиган бўлса, унга жуда катта мукофот (бир уюм кийим-кечак) ҳам белгиланган. Ниҳоят, охир-пировардида у бир африкаликни учратган. Бу одам бобоси бир замонлар Луапула дарёсида Чипекве овига қатнашганини гапириб берган. Уша ов қабила аъзоларининг ўртасида тилдан-типа ўтиб юрадиган афсонага айланиб кетган экан. Кун бўйи давом этган овда қабиланинг ҳамма атоқли овчилари ишгирок этган. Улар чипеквенинг заиф жойларини топиш учун унинг устига найзалар отишган. Африкалик чипеквенинг териси силлиқ, қорамгир эканини ва каркидонни-кига ўхшаш шохли битталигини айтган.

Хьюз бу ҳикояларга чипча-чин ишонган, негаки, бу кўл ҳудудида яшайдиган одамларни яхши билган ва ўзи ҳам чинни ёлғондан ажрата олган. Бироқ у ҳозирги авлодларнинг хотирасидан бу махлуқ ўчиб кетган деб ҳисоблаган. Агар чипекве Бангвеолода яшаган бўлганда, Хьюз шу кўл бўйларида турган узоқ муддат мобайнида лоақал бирор марта ўзини намоён қилган бўларди.

Йигирма учинчи боб

ФИЛЛАР ҚАБРИСТОНИ

Сиз қаерда ов қилманг, ҳамма жойда, албатта, филлар қабристони тўғрисидаги ўлмас афсонани эшитасиз. Бу қабристон жуда катта, у бошдан-оёқ фил суякларига тўлиб-тошиб кетган. Филлар кунлари битганини сеза бошлаганларида, инстинкт уларни шу ерга бошлаб келади. Улар энг сўнги кучларини сарфлаб, ўрмалаб бўлса-да, шу ерга етиб олишади ва шу ерда жон беришади.

«Фил суякларига тўла водийлар» тўғрисидаги гап-сўзларни мен Жанубий Африкада ҳам, тропик Африканинг бошқа жойларида ҳам кўп эшитгандим. Иккинчи жаҳон уруши тугагандан кейин кўп ўтмай, бир гуруҳ овчилар Кап вилоятидаги Сандис дарёсининг қуйи оқимида қароргоҳ қуришади. Улар шу ўртадаги энсизгина дарада чиритан фил суяклари уюм-уюм бўлиб ётганини кўришади. Овчилар Бусакс-Клоф районидаги Глен-Ролло фермаси ҳудудида ҳам шунга ўхшаган фил суяклари уюлиб ётган жойларни кўришади. Бу ерга узоқ-узоқ жойлардан фил суяги учун африкаликлар келиб туришади. Улар бу

суякларни майдалаб, кукунга айлантириб, филдай бақувват ва довюрак бўлсин деган ниятда болаларининг овқатига кўшиб беришади.

Йигирма йиллар муқаддам ҳаваскор палеонтолог Лауренсон мени ўзи билан бирга Тэйбл қўлтиги соҳилларидаги Милнертон деган жойга олиб кетди ва у ерда менга бир жойни кўрсатди. Бу жойни у «мамонтлар қабристонини» деб атади. Лауренсон кўп йиллар мобайнида Кейптаун яқинида мамонтларнинг тошга айланиб қолган суяклари ва тишларини қидириб, қазилмалар ўтказган. Бу мамонтлар илмга архидисколондлар деган ном билан маълум. Улар ҳозирги филларнинг ҳайбатли ота-боболаридир. Лауренсон ўша жойда қадимий жониворларнинг ва, айниқса, филларнинг бағоят улкан қабристонини бор эканини айтди. У Тэйбл қўлтиги бир замонлар ичкарилиқдаги қўл бўлган деб ҳисоблайди. Унинг қирғоқларида гаройиб жониворлар яшаган. Уларнинг кўпчилиги шу ернинг ўзидан нобуд бўлишган.

Африкада Голландиядан кўчириб олиб келинган одамлар биринчи бор қадам кўйганларида бутун Кап ярим оролида филлар жуда кўп эди. Аммо орадан эллик йил ўтгандан сўнг одамлар сўнги филни ҳам ўлдиришади. Шу тариқа одамлар яшайдиган жойлар яқинида биронта ҳам фил қолмаган. Аммо ўтган асрнинг бошларида Граф-Рейнет райони ҳудудларида фил подалари учраб турар ва уларнинг таркибида беш юз бошгача фил бўларди. Ва яна анча вақтгача бу ерларда фил суяги савдоси анча авжида бўлган. 1876 йилда Книсна ўрмонларида юзлаб филлар яшар эди. Ўша пайтларда вақт-соати келиб филлар бу ердан деярлик йўқ бўлиб кетиши мумкинлигини ҳеч ким ҳаёлига ҳам келтирмас эди. Филлар қабристонини ҳақидаги афсона филлар яшайдиган жойларда истиқомат қилувчи ҳамма халқларнинг фольклорига кирган.

Селус ва бошқа машҳур овчиларнинг ҳаммаси бу афсонага ишонгани мени ҳаммиса ажаблантирар эди. Ҳозирги кунга қадар ҳам кўпгина мутахассислар филлар қабристонининг мавжудлигидан далолат берувчи фактларга жиддий эътибор бериб келишади. Шуниси қизиқки, ҳатто доктор Морис Бертондек эҳтиёткор олим ҳам филлар тун бўйи ўрмонда шерикларининг жасадини сулраб боришганини қабристоннинг мавжудлигини исботловчи далил сифатида келтиради. Доктор Бертон ҳайвонлар ҳақидаги жуда кўп ривоятларни ўрганиб чиққан ва уларнинг айримлари ҳақиқатга тўғри келади деб ҳисоблайди. Қолган ривоятларнинг ҳам замирида қай бир даражада ҳақиқат ётади. Африка ривоятлари ичида энг яшовчани бўлмиш бу ривоят қандай пайдо бўлган? Мен унинг тўғрисидаги биринчи маълумотларни ўн еттинчи аср бошларида Ангола бўйлаб саёҳат қилган инглиз Эндрю Бэттелнинг китобида учратган эдим. Португалияликлар бушда кўпдан-кўп фил суякларини топишади, — деб ёзган эди Бэттел. Эҳтимол, шундан афсона туғилгандир ва қимматбаҳо фил суягини топишга ишғиёқманд бўлган бошқа одамлар бу ривоятни хазиналар ҳақидаги ҳикояларга айлантириб юборгандир? Лекин ҳарҳолда мен ўйлайманки, бу ривоятнинг асосида реал фактлар ётган бўлса керак. Бундай фактларни Морис Бертон ҳайвонлар ҳақидаги ажойиб ҳикоялардан кўшлаб топган.

Филлар қабристонини ҳақидаги ривоят иккита фактга асосланади. Биринчидан, африкаликлар ҳозирга қадар ҳамон кўплаб қимматбаҳо фил суякларини келтириб туришади. Афтидан, бу суяклар яқинда ўлдирилган филлардан олинмаган бўлса керак. «Биз уларни бушдан топдик» деб муттасил бир хил жавоб беришади африкаликлар. Аммо фил суякларини олаётган жойларини оврўпаллик одамга кўрсатишга уларни ҳеч нарса мажбур қила олмайди.

Иккинчидан, одамлар ўзлари ўлдирган ва тузоққа тушиб қолган филларни ҳисобга олмаганда, уларнинг жасадини камдан-кам ҳолларда топадилар. Ҳолбуки, бу жониворни яшириб кўйиш унча осон эмас. Африканинг баъзи бир районларида филлар ҳозир ҳам кўп учрайди. Кўп милялаб теварак-агрофлардаги ҳар бир сув манбаининг яқинида уларнинг изларини учратиш мумкин. Олисдан қараганда ҳаракатдаги филлар подаси экспрессга ўхшайди. Лекин уларнинг жасадлари камдан-кам ҳолларда учраб туради. Эркинликда филлар эллик йилга яқин умр кечиришади. Шундай бўлгандан кейин ҳар қайси кўп бошли подада филлар ҳар ойда ўлиб туриши керак. Ўлган филларнинг жасади қаерга қойиб бўлади? Ривоятда айтилганидек, улар сўнги соғлари яқинлаб қолганини ҳис қиладилар ва ўлим олдиан сўнги бор ўкириб, ўзидан олдин

¹ Б у ш — ўрмон, тўқайзор.

ўтган филларнинг суяклари офтобда оқариб ётган хилват водийга томон йўл оладилар.

Бу ривоятга ҳақиқат тусини бахш этадиган бир факт ҳам бор — филлар, одатда бирон одамни ўлдириб қўйса, унинг жасади устига ҳар хил ўтларни ташлаб қўйишади. Модомики, улар шу даражада ақлли бўлсалар, нима учун ўз қариндошларининг жасадини кўммасликлари керак? Бундан ташқари, овчилар она филнинг ярадор бўлган филларга ёрдам кўрсатган ҳолларига ҳам гувоҳ бўлишган. Она филлар уларни сугоришади, иссиқдан ва ҳашаротлардан қўриқлаш учун уларнинг устига новдалар ташлаб қўйишади ва анча вақтгача ўлган филнинг жасади устига кўриқчилик қилиб чиқишади.

Судандаги собиқ округ комиссари полковник Д.Л.Ф.Твиди ўз кузатувларига асосланиб, бу сирни изоҳлаб беришга уринган. Кунлардан бирида унинг қароргоҳига тарозида тортиб кўриб, рўйхатдан ўтказиш учун фил суягини олиб келишипти. Твиди бир тўп суякларнинг анча куйганига эътиборни жалб қилипти. Африкалик овчилар филларни изма-из қувиб бориб, уларга қуриб қолган ботқоқда етиб олган эканлар. Улар подани қуршаб олиб, теварак-атрофдаги қовжираб ётган ўт-ўланларни ёқиб юборишипти ва кўрқиб кетган жониворларнинг ҳаммаси ўт ичида қолиб, куйиб кетишти. Полковник Твиди қайд қиладики, орадан йиллар ўтиб, бирор сайёҳ ана шунақа суякларга рўпара келса, филлар қабристонига йўлиқиб қолдим деб ўйлаши ҳам ҳеч гап эмас.

Уганданинг собиқ губернатори сэр Уильям Доуэрс ҳар йили Африкада ўз ажали билан икки мингта яқин фил ўлишини ҳисоблаб чиққан. Аммо филларнинг жасадини у филлар тузоққа тушиб ёхуд ўққа учиб, овчининг найзасига рўпара келиб ёхуд бирон қоятошдан тушиб кетиб ўлган чоқларидагина кўришга муваффақ бўлган экан. Бир неча йил муқаддам Шимолий Родезияда учта фил яшин уриб ўлди. Баъзан улар илон қақишидан ҳам нобуд бўлишади. Сэр Уильям Доуэрс филлар қабристони ҳақидаги фаразнинг тарафдори эмас эди. Унинг фикрича, кун битганини сезган фил дарё бўйлаб ботқоқликка кетади. Унинг фикрини Хартумда Мовий Нил орқали кўприк қурган бир муҳандис қўллаб-қувватлаган. У дарё тубидаги ҳар хил оқиндилар тагида йигирма футик чуқурликда филларнинг суякларига рўпара келган.

Бу ривоятни маъкул кўрмаган бошқа одамлар филлар жасадларининг ҳадеганда учрайвермаслигини изоҳлаш унча қийин эмас деб ҳисоблайдилар. Жон таслим қилаётган, ҳолдан тойган фил осонлик билан арслонларнинг ўлжасига айланади. Уларнинг кетидан қашқирлар пайдо бўлади. Улар энг катта суякларни ҳам ғажиб, тортқилаб кетишади. Охир-пировардида қолган-қутган суякларни бугазорлар кўздан пана қилишади. Дарё соҳилларида бу зиёфатларга тимсоҳлар келиб кўшилади. Шундай қилиб, баҳайбат жониворларни майдалаб, ҳар томонга тортқилаб кетишади ва улар изсиз ғойиб бўлишади.

Ўтган асрнинг олтмишинчи йилларидаги сайёҳ ва тадқиқотчи немис Карл Маух Зимбабве районини тадқиқ қилган эди ва натижада, ривоят тарафдори га айланганди. Бир гал у Бечуаналендда маҳаллий йўл бошловчи билан бирга энсизгина бир йўлакка дуч келган. Бу йўлакдан ўтиб, каттакон мовий дарага кириш мумкин бўлган. Кўплаб миляга чўзилган бу дара фил суякларни тўлиб-тошиб ётган Маух бу жойни Бечуаналенддаги филлар қабристони сифатида таърифлаб берган. Билмадим, Маухдан кейин яна бирон киши бу қабристонни кўрганмикин-йўқми?

Аммо мен 1936 йилда Бечуаналендга экспедиция билан борганимда филлар қабристони ҳақидаги афсона билан боғлиқ бўлган Калахари ривоятини эшитган эдим. Айтишларига қараганда, Калахарининг алақаерида каттакон совутан вулқон бор экан. Унинг оғзи одамларга, жониворларга, соябон араваларга тузоққа айланиб қолган экан. Немис овчиси Эрлангер бир гал соябон араваси билан бирга шу вулқоннинг оғзига тушиб кетганини айтади. Эрлангернинг у ер-бу ери лат еган-у, лекин унчалик қаттиқ шикастланмаган. Кратернинг тубида у қудуққа рўпара келган, соябон аравада эса етарли миқдорда озик-овқати бўлган. У кратерни тадқиқ қила бошлаган ва ҳар хил жойларда кўплаб фил суякларини учратган. Бу гаройиб зиндонда бир неча кун яшагач, Эрлангер тик қоя деворга ёғоч қозиқлар қоқиб, уларнинг ёрдамида ташқари га чиқиб олишга муваффақ бўлган. Бушменлар уни саҳродан олиб чиқишган.

Шубҳа йўқки, Эрландернинг бошига тушган бу оғир қисмат кейинчалик маҳобат билан анча бўяб-бежалган. Лекин Калахарида жўғрофий мўъжизалар шу қадар кўпки, бундай кратернинг борлигига сира ажабланмаса ҳам бўлади.

Айтишларича, Занзибардаги энг йирик қул жаллоби Типшо Тиб Шарқий Африкада жуда катта «фил суяклари водийси»ни топган. Минглаб филлар ана шу водийга жон таслим қилгани келар экан. Инглизлар унга шу омборнинг қаерда эканини кўрсатиб қўймоғи учун ўша ердаги ҳамма фил суякларининг умумий қимматидан ўн фоизини ваъда қилишган эмиш, лекин Тиб биронта ҳам оврўпаликка ишонмас экан. Хуллас, у сирини ўзи билан бирга олиб кетган. Аммо Тибнинг Муҳаммад Абдулла деган жияни бўлган экан. У ҳам худди амакисига ўхшаган юлдузни бенарвон урадиган йигитлардан экан. 1927 йилда Муҳаммад Абдулла фил суяклари ҳақидаги ҳикояларига Уганда ҳукуматини қизиқтира олган. Бу суяклар оврўпаликларнинг бу ерга келишидан анча аввал тўпланиб қолган. У тафсилотларни маълум қилишдан бош тортган ва суякларни бир марҳум дўстимдан олдим деган гап билан кифояланган. Бу омбор Типшо Тибникимиди? Муҳаммад Абдулла зарур кафолатларни олишга муваффақ бўлган ва анча-мунча жуда соз фил суякларини олиб келиб берган.

Британияга тегишли Шарқий Африкадаги биринчи овчилардан бўлган майор П.Г.Д.Поуэлл Коттон ҳамиша туркана қабиласининг ерларида том маънодаги филлар қабристонини топганини гапирар эди. «Ҳамма жойлар суякларга тўлиб кетганини кўриб, лол қолдим, — деб ёзади у. — Ўқтин-ўқтин булуғлар орасидан ёриб ўтган қуёш нурлари кўриниб қоларди ва у ҳар томонда сочилиб ётган суякларни ёритардилар. Менинг йўл кўрсатувчи мулозимим «бу жойларга филлар ўлгани келади» деди. Улар бирон касал тегиб, ялпи ўлмаганини таъкидлади. Улар ўзларини ёмон ҳис қилиб қолишганда, жон таслим қилиш учун олис-олис жойлардан шу ерга ошиқишади. Бу жойни Туркана қабиласининг одамлари яхши билишади ва бу ерга келиб, фил суякларидан олиб кетиб туришади».

Судандаги округ комиссари майор Д.Ф.Каммингнинг сўзлари янада ишончлироқ туюлади. У бир неча йил муқаддам илмий журналда филлар қабристонни тўғрисида мақола эълон қилганди. Юқори Нил соҳилларида Майор пода ичидан битта филни отиб ўлдиришти ва эртаси куни унинг тишларини олиб келиш учун қайтиб боради. Аммо қай кўз билан кўрсинки, филнинг жасади ғойиб бўлишти. Жасад ўн саккиз дюмлик тупроқ қатлами остига кўмилиб қолипти. Унинг теварак-атрофида эса, жасад устига тупроқ тортган бошқа филлар тишларининг изи бор эмиш.

Бир гал иккинчи жаҳон уруши вақтида мен самолётдан ҳақиқий филлар қабристонини кўрдим. Бу жойларда илгари бўлган ҳамкасбларимдан бири менга бу қабристон тўғрисида гапириб берди. Ёнаётган ўрмондан кўтарилган тугунлар орасидан мен каттакон сирли кўлни кўрдим. Бу — Шимолий Родезиядаги Бангвеоло кўли эди. Бир минг олтми юз квадрат миля майдондаги саёз сув ва илон-билон ирмоқлар. Ботқоқ орқали ходалардан ясалган йўл ўтказилган. Қайиқлар, баланд ўсган банан дарахтлари, қамишзорлар. Сон-саноксиз кушлар — ўрдаклар, турналар, лайлақлар, марабулар. Шеригимнинг айтишича, кўлда оролчалар бор экан, у ерда фақат филлар яшар экан. Ёмғирлар фаслида бу ороллар ташқи дунёдан бугунлай ажралиб қолар экан.

Филлар шу ерда туғилиб, шу ерда ўлишади. Овчилар уларни таъқиб қилишга журъат этиша олмайди, чунки филларга бошпана бўлган қамишзорлар ва тўқайлар одам учун жуда хатарлик эди. Маҳаллий ривоятда айтилишига кўра, Бангвеоло кўлининг гарбий соҳилларида қаердадир, филлар қабристони бор экан. Қабристон эмас, ҳақиқий фил суяклари омбори. Мен филлар туғилиб, оламдан ўтиб кетадиган бу жойларни кўриб, ғоятда мамнун бўлдим, лекин мен бизнинг «Лодстаримиз» бунчалик тез учмаслигини хоҳлардим. Самолётимиз қанотлари остида бир лаҳзага кўриниш бериб, кейин кўздан ғойиб бўладиган қабристон билан рўпара келиб, жуда қийналиб кетдим.

Фақат бир нарсани комил ишонч билан айтиш мумкин — жон таслим қилаётган каттакон фил жуда қаттиқ ташналикни ҳис қилади. Шунинг учун кўпгина филлар сўнги соатлари етиб келганда битта йўлдан — энг яқин жойдаги сув манбаига олиб борувчи сўқмоқдан йўналишади. Сўнги марта тўйиб сув

ичган баҳайбат филлар кейин ботқоққа ёхуд камарга ташланадилар. Бу жойлар бир эмас, юзлаб филлар учун ҳам қабр вазифасини ўтай оладиган кенг жойлар эди. Бу ерда улар ботқоқ ичига ёхуд камарга кўмилиб кўздан ғойиб бўлишади. Сўнг орадан анча вақт ўтганидан кейингина қаттиқ қурғоқчилик бўлган кезларда сув остидан ёхуд ботқоқ тубидан уларнинг суяклари ва тишлари яна кўриниб қолади. «У ўлгани кетди, — дейишади африкаликлар ўзлари яхши билган қари фил кўкқисдан уларнинг худудидан ғойиб бўлиб қолса. — Унинг қаёққа кетганини биз қайдан билайлик?»

Бу, эҳтимол, шунчаки бир тўқиб чиқарилган гапдир, лекин мен Фил суяклари водийсида йил сайин фил суякларидан баланд тепаликлар пайдо бўлаётганига ишонгим келади.

Йигирма тўртинчи боб

ГОРИЛЛАЛАР ЯШАЙДИГАН ЎРМОНДА

Гарбий Африка харитасига назар ташласангиз, унда туртиб чиқиб турган бир жойни кўрасиз. Француз худудига кирадиган бу жой Лопес бурни деган ном билан шуҳрат тошган. У Перт-Жангил деган жуда катта кўлиқ ва кўрфазни паналаб туради. Бир вақтлар Порт-Жангил Савдогар Хорн деган лақабли бир саргузапгталаб мутгаҳам одамнинг макони бўлган. Мана шу жойга — ўзининг савдо идорасига ҳозирги давр савдогарларидан бири мени олиб келиб, жуда катта қора горилланинг терисини кўрсатди. Унинг боши ҳам бўлиб, тишларини иржайтириб, оғзини каррақдай очиб турарди. У ҳатто ўлик аҳволда ҳам одамни ваҳимага солар даражада кўрқинчли эди.

— Бунақа нарсаларнинг нархи ҳали ҳам жуда юқори, бироқ мен бунақа гориллаларнинг ўзи билан ўрмонда тўқнаш келгандан қачон музейга жўнатиларкин деган илинж билан териларини қуригиш учун офтобга ёйиб қўйилганини афзал кўраман. Баъзиларнинг айтишича, горилла беқиёс бир йиртқич кўринишида бўлса ҳам, одамларга хужум қилмайди. Бунақа гапларга ишонманг.

Порт-Жангилдан бошланиб кўлларга томон минглаб миляга чўзилиб кетган тропик ўрмонларида кўп ажойиб махлуқлар дунёга келади. Аммо бу зулмат дунёсида истиқомат қиладиган ҳамма махлуқлар ичига энг диққатга сазовори горилладир. Бунинг сабаби фақат горилланинг энг йирик одамсимон маймун эканида ва бўйи кўпинча олти футга, вазни эса тўрт юз футга етишида эмас. Бунинг сабаби яна шундаки, сэр Артур Кейт ва бошқаларнинг фикрича, горилла одамнинг энг яқин қариндошидир. Тахмин қилишадими, қадим замонларда ўрмонлар йўқ бўлиб кета бошлаганда бошпанасидан ажралиб қолган йирик маймунлар очиқ майдонларда омон қолмоқ учун айёрроқ бўлишга мажбур бўлишган. Шу тарзда инсоният пайдо бўлган эмиш. Аммо бу ерда экваториал Африкада ҳали ҳам бошпана бўлишга яроқли ўрмонлар етиб ортади. Эҳтимол, шунинг учундир бу жойларда ҳали ҳам горилла ва шимпанзега ўхшайдиган маймунлар кўп.

Хўш, уларнинг дунёси қанақа? Бу — инсон қадами етиб бормаган намхуш қалин ўрмон. Бу ерда қизил дарахтлар ва улкан сейблар, хурмолар ва катта баргли дарахтсимон ўсимликлар устидан қад кўтарган, ҳар хил бананлар чирмовуққа ўхшаган кўкатлар билан аралаш-қуралаш. Ҳаммаёқда зулмат ҳукмрон, қуёш нури дарахтлар орасидан ёриб ўтолмайди. Бу ерларда мўлжал қилиб оладиган бирор нарсанинг ўзи йўқ. Унда сўқмоқ ҳам йўқ. Ям-яшил, ҳамиша иссиқ чиқариб буғланиб ётадиган бу дим дунё — экваторнинг баҳайбат иссиқхонасидир. Эҳтимол, Стэнлининг таассуротлари ёдингиздадир: «Биз, албатта, авваллари ҳам ўрмонни кўрган эдик, аммо бу ўрмон ҳаётимизда бутун бошли бир давр бўлиб қолди. Бу — машаққатлар, азоб-уқубатларга тўла давр эди. Уни хоҳласанг ҳам, ҳеч қачон унуга олмайсан. Биз ёввойи ҳайвонлар каби эмаклаб юришга мажбур бўлдик».

Бу ибтидоий ўрмон одам қадам босолмайдиган шунақа чангалзор эдики, тўқсон йиллар муқаддам горилла ҳамон афсонавий бир махлуқ бўлиб кел-

моқда эди. Албатта, гориллалар тўғрисида ундан аввал ҳам ҳар хил миш-мишлар юрган. Ун еттинчи аср бошида инглиз Эндрю Бэттелл бу ҳудудда яшайдиган «понго» деган махлуқ ҳақида ёзган эди: «Бу жонивор ҳар жиҳатдан одамга ўхшайди, тўғрироғи, одамдан ҳам кўра кўпроқ унинг баҳайбат ҳайкалига ўхшайди. У жуда новча, башараси одамникига ўхшайди, кўзлари ич-ичига ботиб кетган, қошлари ўсиқ. Понгони тириклай ушлашнинг иложи йўқ. У шунақа бакуватки, битта понгога ўнта эркак кишининг ҳам кучи етмайди. Аммо ёш понголари кўпинча заҳарланган камон ўқлари билан жароҳатландилар».

Бэттеллнинг гапларини тўқима сифатида қабул қилишди. Ўтган аср ўрталарида америкалик миссионер Томас Сэвидж Габонда африкаликлар еган бир нечта горилланинг бош чаноқларини йиғиб, Нью-Йоркка юборди. Лекин унинг ўзи ҳеч қачон тирик гориллани кўрмаган эди.

Кейин габонлик француз савдогарининг ўғли Поль дю Шайю майдонга чиқади, Америкада ўрнашиб олган Поль дю Шайю Бэттеллдан кейин тирик гориллани кўрган биринчи оқ танли одам эди. У африкаликлар ҳамроҳлигида ўрмон орқали йўл олади. Дю Шайю габон лаҳжасини билар, гориллалар ҳақида кўп эшитган эди. У биронта гориллани отиб, унинг терисини Нью-Йоркка олиб кетишга қаттиқ ҳаҳд қилган эди. У ўз кашфиётини мана бундай ибораларда баён қилган:

«Менинг одамларим баъзи бир нарсаларни пайқашди ва шу важдан биз ҳаммамиз жуда қаттиқ ҳаяжонга тушдик. Қамишзорда кўп қамишлар илдизи билан сугуриб олинган ва эзилган эди. Мен бунинг горилла қолдирган янги из эканини англадим ва юрагим севинчдан ҳаприқиб кетди. Эҳтимол, мен ҳозир африкаликлар менга йиртқичлиги, бакуватлиги, муғамбирлиги ҳақида кўп гапириб берган махлуқ билан юзма-юз келарман. Маданиятли дунёга дегарлик маълум бўлмаган жонивор билан учрашарман. Ҳозирга қадар ҳали биронта ҳам оқ танли одам бу ҳайвонни овлаган эмас. Юрагим шу қадар дуқиллаб урар эдики, унинг овози гориллани хуркитиб юбормасин деб ўзим кўрқиб кетдим. Шу пайт тўсатдан сал-пал одамникига ўхшаб кетадиган қаттиқ ҳайқириқлар эшитилди. Мен жонҳолатда қалин ўрмон ичига қочиб кетаётган тўртта ёш гориллани кўрдим. Улар орқа оёқларида тик туриб қочмоқда эдилар. Уларнинг шакл-шамойили сержун одамларни эслатарди. Улар бошларини қуйи солиб, гавдаларини бир оз олдинга ташлаб олганлар — уларнинг сиёғи хавфхатардан қочаётган одамникидан мутлақо фарқ қилмасди».

Дю Шайю ўлдирган биринчи горилла урғочи эди — у боласидан бир неча фут нарида мева еб турган эди. Дю Шайю унинг боласини ушлаб, қафасга солиб кўяди, лекин у кўп ўтмай ўлиб қолади. Бу биринчи экспедиция тўрт йил давом этди. Дю Шайю нафақат бир гуруҳ горилла ва шимпанзеларни олиб кетди, у экспедициядан мингта яқин бошқа жониворлар ва икки мингта қуш билан қайтди. У жониворларнинг терисини Филадельфиядаги табиий фанлар академиясига, Британия музейига ва Лондондаги қирол жарроҳлик коллежига жўнатди. Кейин у Англия ва Америкага бориб, маърузалар ўқиди, аммо бу маърузалари унга иккинчи барон Мюнхгаузеннинг шухратини келтирди, холос. Ҳеч нарсага ишонмайдиган одамлар унинг кўкрагини дўмбира қилиб чаладиган баҳайбат горилла ҳақидаги аниқ ва ёрқин ҳикоясини қабул қилмади. У африкаликларнинг боғлари ва бананзорларига қирон келтирувчи гориллаларнинг кирдикорларини гапириб берарди, тингловчилар бўлса, истеҳзо билан кулишарди, холос. У урғочи гориллаларнинг ўз болалари учун дарахлар устида қурадиган кулбалари тўғрисида ҳикоя қилади, бундай чолларда эркак гориллалар пастда қолиб, оиланинг тинчини кўриқлар экан. Маданиятли одамлар бу гапларга ишонмасликларини яшириб ўтирмас эдилар.

Дю Шайю жуда ажойиб тадқиқотчи эди, лекин унга маъруза ўқиш бобида тажриба етишмас эди. Унинг баён усули унча маъқул эмас эди ва одамлар бирон тугуруқсиз одамнинг бетайин гапларини эшитишимиз деб, маърузалардан чиқиб кетишарди. У мутлақо ҳалол одам эди, илм йўлида кўп заҳматлар чеқди, безгақ балосини бошидан кечирди, очлик балоларига чидади, жуда кўп қийинчиликларни енгиб ўтди. Буларнинг эвазига эса раҳмат етиштиш ўрнига одамларга масхара бўлди, холос. Бундай аҳвол узоқни кўролмайдиган одамлар

ўртасида кўп учрайди. Улар бетайин муттаҳамларни қаҳрамон дея кўкларга кўтаришади, Дю Шайюга ўхшаган гапларининг далил-исботи учун кўндан-кўп гориллаларнинг терисини кўтариб келган одамларни эса масхара қилади.

Габон аҳолисининг астойдил ишонишига кўра, ўлган одамларнинг жони энг йирик гориллаларга кўчиб ўтар экан. Бундай гориллалар одамдай ақлли, энг йиртқич ҳайвондай бақувват бўлар экан. Одамзод билан улфатчилик қилишни жуда-жуда кўмсаб қолганларида, улар маҳаллий аёлларни ўғирлаб, ўрмон ичкарисига олиб кириб кетишади.

Дю Шайю бу ривоятдан хабардор эди. У мбондемо қабиласига мансуб икки аёлнинг ҳикоясини ёзиб олган. Бу аёлларни горилла ўғирлаб кетган экан. Улардан бири кўп ўтмай, қочишга муваффақ бўлган, иккинчиси уйига бир неча кундан кейин қайтиб келган. Унинг айтишича, эркак горилла унга ёмон муомалада бўлган, шундай бўлса-да, аёл тутқунликдан халос бўлишга эриша олган. Дю Шайю бу ҳикояга эҳтиёт билан муносабатда бўлган, уни «хурофий тасаввур» натижаси деб ҳисоблаган. Бошқа муаллифлар эса уни роса безаб-бежашган. Охир-пировардида бу ривоят ҳам Мадагаскар оролидаги одамхўр дарахт тўғрисидаги афсона каби мангу яшайдиган ривоятлардан бирига айланган.

Бу воқеада лоақал жиндай бўлса-да, ҳақиқат борми? Мен чин кўнгилдан умид қиламанки, унда ҳақиқат йўқ, лекин Габон бўйлаб саёҳат қилган кейинги сайёҳлар бу воқеанинг чинлигини тасдиқловчи баъзи бир материаллар йиғишга муваффақ бўлишган. Инглиз маъмуриятининг Гарбий Африкадаги йирик амалдори, қироллик Жўрофия жамиятининг аъзоси Ф.У.Г.Мигод 1920 йилда Габон бўйлаб саёҳатдан қайтгандан кейин кўпгина Габон аёллари ўрмонга жўнаётганларида чекишини айтган. Эҳтиёткорлик юзасидан қилинадиган бу тadbир аёлларга гориллалар билан хатарли учрашувдан сақланиб қолишга ёрдам берар экан. Гориллалар тамаки ҳидига тоқат қилолмас эканлар. «Ҳақиқатдан ҳам гориллаларнинг аёлларга ҳужум қилиши жуда кам учрайдиган ҳодиса», — деб қайд қилади Мигод. У бу масалани Англиянинг ўша пайтдаги Габондаги вице-консули В.Тил билан муҳокама қилган. Тил шунақа бир аёлни танишини айтган. Уни ўз қишлоғидан ҳайдаб юборишган ва у бошқа бир қабиладан паноҳ тошган.

Стонли давридаги сайёҳлардан бири бўлмиш америкалик олим доктор Фред Палстоун маҳаллий аҳолидан гориллалар болаларни ўғирлаб кетиб, тарбиялашини эшитган экан. У бу воқеанинг қай даражада чин эканини аниқлай олмапти, аммо кўпгина одам чиндан ҳам шундай воқеалар бўлганини тасдиқлашипти. Маҳаллий аёллар гориллаларнинг болаларини чиндан-да эмизган ҳоллари бўлган, аммо Тарзан воқеаларига ўхшаб кетадиган ва доктор Палстоунни ҳайрон қолдирган бу воқеага чишпа-чин ишониш анча қийин.

Савдогар Хори ҳам ўзининг ажабтовур хотираларида бу тўғрида ёзган, албатта. Бу кул жаллоб Порт-Жинтилда бир тажриба ўтказган экан: «Баҳайбат эркак горилла қамалган қафасга бир кул қизни ҳам ўтказиб кўйдим. Лекин ҳеч нарса бўлмади. Горилла тунд қиёфада қафаснинг бир бурчагида ўтираверди, шўрлик қиз эса ҳўнг-ҳўнг йиғлаганча иккинчи бурчагида ўтирарди».

Габондаги фанг қабиласи одамларни уч ирққа — оқ танлилар, қора танлилар ва гориллалар ирқига ажратади. Айтишларича, гориллалар кундуз кунлари беозор бўлишади ва фақат тунда дарахт шохларидаги ҳарамларини кўриқлаётганда хавфли бўлишади. Аммо бир неча йил муқаддам Александр Йорк бир қанча тадқиқотчилар билан бирга Габон ўрмонлари орқали ўтиб боришаётганда уларга ҳатто кундуз кунлари ҳам гориллалар бот-бот ҳужум қилиб туришган. Йўлларини бемалол давом эттирмақлари учун улар анча-мунча гориллани отиб ташлашга мажбур бўлишган. Аммо горилла йиртқич эмас, у одамга ўлжа деб қарамайди. Ҳали ҳеч ким бирон марта ҳам гориллалар одамни егани тўғрисида маълумот берган эмас.

Африкаликлар эса гориллаларни ейди. Уларнинг тўқ қизил рангли гўшлари гарчи қаттиқ бўлса-да, жуда тотли ва юқори баҳоланади. Бу танқис таомга эга бўлмоқ учун маҳаллий овчилар жуда қатгис ишларга қўл уришади. Қўлларидан мазаси йўқ милтиқлар билан улар горилланинг дарахт шохига осилиб, ўзини тишлай бошлашини кутишади. Горилла жуда яқин келгандан кейинги-

на отишади. Бунақа олишувда горилла овчиларининг ўзи ҳам тез-тез нобуд бўлиб туришади.

Афтидан, Фарбий Африкадан Оврўпага биринчи тирик горилла ўн тўққизинчи асрнинг етмишинчи йилларида олиб келинган бўлса керак. Уни Порт-Жантилга «Ангола» кемасининг капитани Томпсон олиб келган ва Германиядаги ҳайвонот боғига беш юз фунт стерлинга сотган.

Лондон ҳайвонот боғи фақат 1887 йилдагина горилла олган, аммо у тугқунликда кам яшаган.

Кўп йиллар давомида олимлар шимпанзе ақлий қобилиятларига кўра гориллалардан юқори туради, деб ҳисоблаб келишган. Аммо Порт-Жантил ўрмонларида ушланган Жон Даниэл Биринчи ва Жон Даниэл Иккинчи деб аталган икки горилла олимларни бу масаладаги қарашларини ўзгартиришга мажбур қилишди. Улар етарли миқдорда қиёсий тажрибалар ўтказмай туриб хулосалар чиқариш нақадар хато эканини кўрсатиб беришди. Кўп йиллар мобайнида илмий тажрибалар арзонроқ ва чидампроқ шимпанзелар устида олиб борилган эди. Олимлар таваккал қилиб, тажриба ўтказган гориллалар эса унча фаросатли эмас экан — улар тез нобуд бўлиб кетишди.

Аммо 1918 йилда Порт-Жантиллик француз лондонлик ҳайвонларни олиб сотадиган одама олғиниш фунтга Жон Даниэл Биринчини сотади. Олди-сотди битгандан кейин Каннингэм гориллани қўлга ўргатишга киришади. Орадан кўп ўтмай, Жон Даниэл Биринчининг шухрати нафақат Лондон ҳайвонот боғида кенг тарқалади. Жон Каннингэмнинг квартирасида яшайди ва одамларнинг яшаш тарзига кўникиб олади. Унинг ўзининг алоҳида кўрпаси бўлган, у дастурхон атрофида одоб билан ўтирган, ваннадан фойдаланишни билган ва чўмилиб чиққандан кейин, кранни бураб, сувни тўхтатиб қўйишни сира эсидан чиқармаган.

Квартиранинг деразаси олдида Жоннинг қилиқларини томоша қилиш учун гурас-гурас оломон тўпланарди, уйнинг ёнидан ўтиб кетаётган қирол соқчилари эса ҳаммавақт ҳам ўз сафларини раволигини сақлаб қолабилмасдилар. Охир-оқибатда полиция Элис Каннингэмга гориллани деразадан нарироқ тутиш ҳақидаги илтимос билан мурожаат қилишга мажбур бўлди. Негаки, у тўфайли кўча ҳаракати издан чиқа бошлаган эди.

Шимпанзенинг қўлидан нимаики келса, горилла ҳам уларнинг ҳаммасини бемалол бажара оларди. Жоннинг энг яхши кўрган нарсаси ўзини кўрликка солиб, хона ичида ҳар хил анжомларга туртина-туртина юриш эди. Шундай юрар экан, у одамларнинг кўнглини олаётганини билиб турарди. Жон ҳамма нарсада фаросати зўрлигини намоён қиларди. Жон ҳатто шуни ҳам фаҳмладики, миссис Каннингэм қачонки башанг кўйлақларидан бирини кийса, уни тиззасидан тушириб юборади. Шунда у кўнлардан бирида газета олиб келдида, уни миссис Каннингэмнинг тиззасига ёйиб, кейин ўтирди.

1921 йилда Каннингэм Жонни Америкадаги цирклардан бирига сотиб юборди, лекин сотишдан олдин маймунни кучи етмаган юмушларни қилишга мажбур этмаслик тўғрисида шарт қўйди. Орадан кўп ўтмай маймун вафот этди. Жон Даниэл миссис Каннингэмга шу даражада боғланиб қолган эдики, айрилиққа дош беролмай, дунёдан кўз юмди.

Орадан икки йил ўтгач, Элис Каннингэм хоним бошқа бир ёшроқ горилла олиб келиш учун укаси билан Порт-Жантил ўрмонларига йўл олади. Менинг бир савдогар дўстим уларнинг келишини яхши эслаб қолипти. Каннингэм унга Америкадаги бир ҳайвонот боғи тирик «пакана» фил бўлса, уни икки миңг фунтга олишга тайёр эканини айтипти ва савдогарлардан шунақа филни топиб беролмайсизларми деб сўрапти.

— Бу бўладиган гап эмас, — деб жавоб берипти савдогар. — Сизнинг қилишингиз мумкин бўлган бирдан-бир ишингиз шуки, бир кичкина филнинг боласини топасиз, унинг бўйи ўсишини секинлатмоқ учун унга роса жин ичирасиз, кейин у ўсиб улгурмасдан тезроқ Америкага жўнатасиз. Фақат шу йўл билангина бояги пулни олиш мумкин.

Каннингэм билан укаси Порт-Жантилга ўрмондан филнинг боласи ва ёш горилла билан қайтиб келишди. Кейинчалик бу горилла Жон Даниэл Иккинчи номи билан машҳур бўлиб кетди. Бу горилланинг ҳам худди Жон Даниэл

Биринчига ўхшаб, фаросати жуда зўр эдики, Лондонда, қитъада, Қўшма Штатларда намойиш қилинди. Жон Иккинчи тутқунликда 1923 йилдан 1927 йилгача яшади.

Шимпанзедан фарқ қилароқ горилла тутқунликка узоқ вақт дош беролмайди. Бу — горилланинг ҳар иккала тури — соҳилда яшайдиган гориллага ҳам, тоғда яшайдиган гориллага ҳам барабар тааллуқли. Тоғ гориллалари экваториал ўрмонларнинг энг шарқий томонида яшайдилар. Шунини таъкидламоқ керакки, бу ҳайбатли жонивор узоқ вақт мобайнида табиатшуносларга номаълум бўлиб келмоқда эди. Фақат асримизнинг бошидагина капитан фон Беринг Оврўпага биринчи марта тоғ горилласининг ўлигини олиб келади.

Ўқтин-ўқтин яна қизил горилла тўғрисида ҳам маълумотлар пайдо бўлиб туради. Аммо ҳозирги пайтда табиатшунослар гориллаларнинг мен тилга олиб ўтган турларидан бошқа турлари ҳам борлигига ишониймайди. Горилланинг қоп-қора пахмоқ сочлари бор, лекин йиллар ўтиб горилла кексайгани сари у кулранг ёки кумушранг тусга кириб боради. Тоғ горилласининг бошида қизғиш сочлари ҳам бўлиши мумкин, аммо, умуман олганда, улар қорамойдек қоп-қора жониворлардир. Бундан ягона мустасно — албинослардир, лекин улар жуда кам учрайди. Кўп йиллар муқаддам Луалли дарёсининг юқори томонида Конго дарёсининг бошланишидан шимолроқда доктор Палстоун оқ гориллани ушлаб олган эди.

Гориллар гапира оладими? Немис овчиси ва адиби Герман Фрейбергининг айтишича, у ўрмонда бир маҳаллий экинчининг горилла билан анча вақт гаплашиб турганини кўрган. Охирида горилла ҳаётини сақлаб қолишни сўраб, ялиниб-ёлборипти ва деҳқон уни қўйиб юборипти.

Мен бу маълумот тўғрисида ўйлаганимда, ўзимни Поль Дю Шайюнинг тингловчиларидан биридай ҳис қиламан. Эсингизда бўлса, Дю Шайю маъруза ўқиб, тингловчиларни ҳеч нарсага ишонтира олмаган эди. Кечалари гориллалар кишини ларзага соладиган тарзда ҳайқиради, оҳ-воҳ чекади. Улар маҳсус товуш чиқариб, бир-бирларини хавфдан огоҳ қилишади, уларда дўпланишга ва йўлга тушишга чорлайдиган сигналлар бор. Аммо на Жон Даниэл Биринчи ва на унинг шериги бирон-бир хагги-ҳаракати билан гориллаларда нутқ мавжуд эканига ишора қилишган эмас. Бир неча йил аввал немис олим Швидецки шимпанзеларнинг тили тўғрисида китоб ёзган эди. Аммо мутахассислар бу китобни унчалик маъқул кўрмай кутиб олишди. Шимпанзе гориллаларга қараганда гапдонроқ бўлади, улар турфа хил товушлар чиқара оладилар. Таъсирчан тилшунослар шимпанзенинг гапдонлигига қараб, хаёлларига эрк берадилар.

Одамсимон маймунлар тўғрисидаги энг ажойиб ҳикоялардан бирини Саут-Кенсингтондаги Табиий тарих музейининг ходими доктор А.Е.Ансорге айтиб берган эди. У дарё кемасида ўрмонлар орқали Порт-Жангилдан жанубга қараб сузган. Кечаси кема хилват жойдаги савдо факторияси ёнида тўхтаган. Савдогарнинг уйидан кемага олиб борадиган йўлда фонус кўринган. Ансорге фонусни бир ёш шимпанзе кўтариб келаётганини кўрипти. Кейин шимпанзе унинг қўлидан етаклаб, уйига кузатиб қўйипти. Уйнинг эгаси шимпанзени ҳамма кемаларни кутиб олишга ва меҳмонларни кузатиб қўйишга ўргатганини айтган.

Бу жойларнинг об-ҳавоси саломатликка кони зарар эди. Савдогар ёлғизликдан ҳам сиқилиб кетган эди. Ансорге унга шимпанзедан воз кечиб, одамлар билан мулоқотда бўлишни маслаҳат беришти. Бироқ у маймун билан дўст бўлишни ортиқ кўраман деб жавоб беришти. Бир қанча вақт ўтгач, доктор Ансорге маймуннинг феъли айнаб, жуда жаҳлдор бўлиб қолганини ва охирпировардида хўжайини ўлдириб қўйганини эшитипти.

Горилла ўзини қандай тутишини аввалдан билиш янада қийинроқ. Унинг улканлиги ва бағоят қудратли экани гориллани шимпанзета қараганда янада хавфлироқ қилади. Гориллалар қимматроқ туради ва бунинг устига улар тутқунликда болааламайди. Шимпанзеларни зўр биладиган атоқли олимлардан бири америка психологи Р.М.Иеркес гориллани ўрганилгани бутунлай етарли эмас деб ҳисоблайди. Ҳатто горилланинг неча йил умр кўриши тўғрисида ҳам тах-

минан фикр юритишади. Аммо горилла жуда сержаҳл ва ёвуз махлуқ экани тўғрисида шубҳа бўлиши мумкин эмас.

Бир неча йил муқаддам Порт-Жантилда бир француз яшаган эди. У собиқ адвокат бўлиб, гориллаларни жинидан балтар ёмон кўрарди. Унинг бу нафратининг сабаблари нимада эканини мен айтиб беролмайман, лекин шуни билманки, у бу ерларда жойлашиб олишдан фақат бир мақсадни — гориллаларни ўлдириш имконига эга бўлишни кўзлаган. Яна Порт-Жантилда гориллаларни ўрганиш мақсадида келган профессор Гарнерни эслатиш керак. У ўзини хатарга рўпара қилишни истамай ўзи билан бир неча катта қафаслар ҳам олиб олган. Улардан бири денгизга тушиб, чўкиб кетади. Аммо бошқаларини ўрмондаги керакли жойга бешикаст етказиб беришади. Гарнер қафас ичига кириб олиб, ҳар қандай хавф-хатарсиз кузатишларини олиб боради.

Гарчи гориллаларни уларнинг тўшги учун овласалар-да, афтидан, ҳозирча уларнинг қирилиб кетишидан хавотирланмаса ҳам бўлади. Доктор Н.А.Дайс Шарп ўттиз квадрат миля ҳудудда гориллаларни «рўйхатдан ўтказади» ва бунинг натижасида шу ерда икки юздан ортиқроқ горилла борлигини аниқлайди. Унинг фикрича, жамики экваториал Африкада яшайдиган гориллаларнинг сони ўн минглаб ҳисобланиши керак. Доктор Дайс Шарп гориллани экваториал Африкадаги энг хавфли ҳайвон деб ҳисоблайди. Горилла одамга ҳужум қиладиган ягона ҳайвондир.

АЗИЗХОН таржумаси.

Альбер КАМЮ

Ён дафтарчалар

XX аср француз адабиётининг йирик намояндаларидан бири, адабиёт бўйича 1957 йилги Нобель мукофотининг соҳиби Альбер Камю (1913-1960 йиллар) моҳир адиб, драматург, файласуф сифатида инсоният маданиятида ёрқин из қолдирган. “Калигула”, “Ёт киши”, “Тубанлашув”, “Улат” каби ва яна бошқа ўнлаб машҳур асарлар санъаткор қаламига мансубдир. Камюнинг “Ён дафтарчалари” (ёзувчининг ўз тили билан айтганда — “дафтарлари”) ўқувчида ҳассос санъаткорнинг ижод олами сирлари, дунёқарши, табиат ва жамиятга муносабатлари ҳақида бир олам тасаввур ҳосил қилади. “Ён дафтарчалар” узоқ йиллар давомида — 1935 йилдан то адибнинг фожиали ўлимига қадар битилган бўлиб, мавзулари ранг-баранг: уларда адабиёт, санъат, фалсафа, сиёсат, табиат, ижтимоий ҳаёт ҳодисалари, кундалик турмуш икир-чикирлари ва бошқалар ўз аксини топган.

Адибнинг шахсий ёзувлари бўлган “Ён дафтарчалар” у вафот этганидан кейин Франциянинг “Галлимар” нашриётида уч жиллик ҳолида чоп этилган.

“Ён дафтарчалар”нинг бир қисми Москвада 1990 йилда “Радуга” нашриётида асарлар тўплами таркибида рус тилида босилиб чиқди. Қуйида биз ана шу нашрдан олинган ўқувчиларни қизиқтириши мумкин бўлган айрим қайдлар ва фикрлар таржимасини эълон қилаёмиз.

V VA VI ДАФТАРЛАРДАН

(1945 йил сентябрь— 1951 йил март)

* * *

Мен нечун файласуф эмас, санъаткорман! Сабаби: фикру ёдим гоёлар эмас, сўзлар оламида.

* * *

Шифокор эшиги олдида мук тушганлар худди даққи жониворларга ўхшаб кетади.

* * *

Одамлар нега ичишади? Шунинг учун бўлса керакки, шароб бутун тафаккурга жило бериб, жами вужудни жунбушга келтиради. Хулоса шул: қадаҳ — ночорлик ёки норизолик аломаги.

* * *

Ҳаётдаги энг муҳим масала — одамлар орасида умргузаронликни қандай ўтказиш.

* * *

Бизга “яратган образингда қиёфа йўқ”, деб таъна қилишади. Бироқ, ҳамма гап шундаки, тинсолнинг ўзи юзсиз. Тўнқалардан ўрнак олишимизни билишмайдигандек, тагин муҳаббатдан йироқсизлар, деб ёзгиришади...

* * *

Сент-Бьё: “Мен ҳаммаша шундай фараз қиламанки, мабодо инсон зоти бир дақиқа ёлғондан тўхтаб, ичидагини ошкор айтса борми, жамият шу заҳоти титилиб кетган бўларди”.

* * *

Гиммлернинг врачлари бўлиб хизмат қилган (ва Дахаудан яхши хабардор бўлган) Карл Герхарднинг сўнгги сўзлари:

“Дунёда ҳали ҳам адолатсизлик борлигидан афсусдаман”.

* * *

1905 йил инқилоби Москвадаги босмаҳоналардан бирининг ишчилари ишбай ҳақ тўланишида нуқталар ва вергулларнинг ҳам ҳарф қаторида саналишини талаб қилиб, иш ташлашидан бошланган...

* * *

Москва Коммунаси пайтида Қувурлар майдоғидаги тўшлар ўқидан вайрон бўлган бино олдида ўлик жасадидан кесиб олинган бир парча гўшт солинган лиссонча турар ва унинг тагида шундай ёзув бор эди: “Жабрдийдаларга мадад учун ўз ҳиссангизни кўшинг”.

* * *

Столицининг қотили Дмитрий Багровга шоҳона илтифот кўрсатилди — у фрак кийган ҳолида осилиш бахтига муяссар бўлди.

* * *

Инсонни ўлимга ҳукм қилиш — уни одам бўлиб олиш имкониятидан маҳрум қилиш демакдир.

* * *

Ёллаш. Қалами учидан учқун чиқмаган адибларнинг кўпчилиги ўзларини коммунистлар сафига уришарди. Бу — санъаткорларга тепадан қараб туриш имконини берадиган ягона илинж. Шу маънода коммунистлар — толеи чопмаганлар партияси. Табиийки, бу кўрғоннинг дарвозалари тирбанд.

* * *

Достоевский мазмунидан кўра, бу ҳаётнинг ўзига кўпроқ муҳаббат қўйиш керак, дейди. Тўғри, дарҳақиқат, ҳаётга муҳаббат сўнганида унинг мазмуни ҳам ўз-ўзидан ўчиб қолади.

* * *

“Дорилбақода қабр деган бир қаср борлигининг ўзиёқ дилга севинч бағишлайди”.

* * *

Марксизм — қозибозликка ниж-ниж тўлиб, ҳуқуқ илми анқонинг уруғига айланган фалсафадир.

* * *

Қулларга эҳтиёж мўл жойда имкони борича кўпроқ мусиқа ижод қилиниши зарур. Толстойнинг айтишича, бир немис князи шундай фикрда бўлган экан.

* * *

Толстойнинг иш столида қолиб кетган охириги, тугалланмаган асари шундай номланган: “Дунёда гуноҳкорнинг ўзи йўқ”.

И.БЕК таржимаси.

Олам қалбини кашф этган асар

Гарчанд ривожланган техника ва тезкор ахборот воситалари замонида яшаётган бўлсак-да, XXI аср кишиси учун ҳаёт зиддиятларини енгиб ўтиш осон кечмаяпти. У тинмай ўқиши, изланиши, ўзига зарур шарт-шароитни яратиши керак. Иқтисодий қийинчиликлар, маънавий-руҳий эҳтиёжлар инсониятни керагидан ортиқ даражада ҳолдан тойдирмоқда. Сир эмас, ҳаётдан нолиб, яшашдан чарчаганлар орамизда сон мингта топилади. Мана шундай даврда бразилиялик ёзувчи Пауло Коэльонинг “Алхимик” асари ўзбек тилига таржима қилинди. (Мутаржим О.Шарафиддинов.) Таржимон навбатдаги хайрли иши билан халқимизнинг кемтик бўлиб турган руҳий эҳтиёжини тўлдирди. Чунки “Алхимик” романи ёзувчининг ўзи таъкидлаганидек, фалсафий-рамзий роман бўлиб, асар киши қалбида яшашга иштиёқ уйғотади. Савдоси юришмай қолган бизнесмен, илмий ишлари силжимаётган аспирант ёки талаба, ҳосили бароридан келмаётган деҳқон ҳам асарни ўқиб, ўзида яшашга куч тўплаб, навбатдаги курашга чоғланади.

Романда оддий чўпон йигит Сантьягонинг саргузаштлари ҳикоя қилинади. Сантьягонинг ўз тақдири изидан кўрқмасдан сафарга чиқиши, сафар чоғида учраган турли қийинчиликларни енгиб ўтиб, барибир ўз мақсади, яъни миср эхромига кўмилган катта хазинани топиши рамзий маънони англатади. Ёзувчи бу эртакнамо саргузашт орқали инсониятни ўзининг нурли келажаги, тақдирини ўзи яратишини қизиқарли бадий тимсол ва воқеаларда мужассам этган. Ҳақиқатан ҳам инсон дунёга келгач, у болалик даврида фақатгина яхши ниятлар қилади. Қўл билан ушлаб бўлмас, кўз билан ўлчаб бўлмас улкан-улкан орзу-

лар қилади. Аммо ҳаётга илк бор мустақил қадам қўйганидан кейин болаликда қилинган орзулар сароб бўлиб қолаверади. Ҳаракат қилиб курашганлар эса ҳаётнинг қайсидир бир палласида жиддий бир хатоликка йўл қўяди-да, шу билан оламжаҳон қилинган меҳнат ва вақт хайф бўлиб, аччиқ қисмат захрини чекишга маҳкум бўладилар. Пауло Коэльонинг “Алхимик” асари орзу, мақсад, инсон пешонасига битилган ёзуқ, ҳар бир шахсга тегишли бўлган ўз ҳаёт йўлидаги ижобий ва салбий аломатлар ҳақида ҳикоя қилади. Адиб бу асарни яратишда ўзидан олдин ўтган буюк ёзувчилар (Хемингуэй, Борхес, Блейк...)ларнинг ҳаёт ва унинг моҳияти хусусидаги тўхтамларга таянади. Шунингдек, “Инжил” ва “Қуръони Карим”нинг ақидаларига асосланади. Муқаддимада берилган “Бокираи Пок ва чақалоқ Исо” ривоятидаги муқаддас китобдаги сураларни тузук билмас-да, ўзидаги ягона хунари — илгрилигини намойиш эта олган йигит образи жуда катта рамзий маъно ташиydi. Инсон қайсидир бир хунарни жон-дили билан эгаллаши керак. Чунки маҳорат билан эгалланган хунар, албатта, ҳар қандай мушкул шароитдан инсонни эсон-омон олиб чиқиб кетиши бу ривоятда рамзий маънода ифода этилган. Сантьяго ўз орзуларига етишиш учун охиригача курашган жасоратли инсон тими соли. У чўпон бўлиб, қўйларнинг тилини ўрганади, биллурфурушга шоғирд тушиб, ўзининг тадбиркорлигини, зеҳнини намойиш этади. Миср эхромларини излаб, карвон билан саҳрони кечиб ўтиш асносида саҳро билан, туя билан, турли хил жонзотлар билан тиллашишни мукамал эгаллайди. Сантьяго чўпон ва қўйлар ҳам рамзий тимсоллардир. Сантьягонинг чўпон бўлишдан мақсади — дунёни кезиш эди,

у бу мақсадига эришди. Қўйлар эса фақат тиниқ булоқ сувию ўтлоқзорларнигина қўмсайди. Уларнинг қайғуси фақат қорин гами. Сантьяго уларни ўтлоқ ва сувлоққа бошлаб боради, шу тариқа уларнинг мақсади ҳосил бўлади. Ҳаётда фақатгина ейиш-ичиш, кийиш ва ҳордиқ чиқаришдан бошқа нарсани ўйламайдиган калтафаҳм кимсалар образи қўйлар тимсолида берилган. Испан йигит Сантьягонинг икки маротаба бир хил туш кўриши уни сафарга отлантиради. Романда воқеалар учта давлат худудида кечади. Испаниянинг Андалусия адирларида, Африкадаги араб қабилаларида ва Мисрда. Романдаги Сантьягонинг отаси, Биллурфуруш образлари – ёшлиқда жуда кўп орзулар қилган, бироқ кечикканлигини тан олган кишилар образи. Чунки Сантьяго дунёни кезиш учун отланганида у отасининг кўзларида саёҳатга чиқиш учунларини кўради. Биллурфуруш тимсолида биз ўз қисматига кўниккан киши образини кўраемиз. У ўзи хоҳлаганида эди, зерикарли ҳаётдан ўзгачароқ яшаши мумкин эди. Унинг қобилиятлари катта ишларга қодир эди, аммо у ҳаракат қилмади, бутун умр ўз қисматига кўникиб яшади. Сантьяго эса улардан фарқли равишда ўз интеллектларини таваккал қилиб синади. Бу тажриба-синов эса унга фақатгина бахт ва омад келтирди.

Асарнинг “Алхимик” деб аталиши ҳам рамзий маъно касб этади. Муқаддима қисмида таъкидланганидек, ҳақиқий алхимиклар бутун олам қалбини тушунишга қодир, Лисони Умумияни эгаллаган шахслардир. Муаллиф билан устоз алхимик ўртасидаги мулоқотда алхимикларнинг учта тоифаси ҳақида суҳбат бўлди. Агар романдаги образларни шу нуқтаи назардан тоифаларга ажратадиган бўлсак, биринчи тоифадаги алхимикка инглиз алхимик киради. Учинчи тоифага эса турли хил қиёфага кирувчи Алхимик (у Сантьягога сувори қиёфасида дуч келади) ва ўзининг саъи ҳаракатлари билан олам қалбини тушунишга эришган Сантьяго киради. “Алхимик” сўзини ёзувчи фақат маъданни олтинга айлантирувчи мутахассисдан ташқари, кенгроқ маънода қўллайди. Пауло Коэльо асар муқаддимасида Хемингуэй, Блейк, Борхес сингари адибларни Лисони Умумияни эгалла-

ган ёзувчилар, дейди. Номлари юқорида зикр этилган адиблар сайёрамизнинг узоқ бир қитъасида XX асрда туғилиб, яшаб ўтган эса-да, дунёнинг турли нуқталарида уларнинг ҳаёт, муҳаббат, меҳнат, уруш ва ўлим хусусидаги асарлари мутолаа қилинмоқда. Тил ва динидан қатъи назар, улар яратган асарларда оддий инсон қалби тадқиқ қилинади.

Сантьяго ўз манзилига етишишида Мелхиседек, Биллурфуруш, Алхимикка учрайди. Шулар орасида айниқса Мелхиседек образи диққатга сазовор. Мутаржим бу образга куйидагича изоҳ беради: Мелхиседек ҳазрати Иброҳим замонида яшаган табаррук подшо ва руҳоний образи “Инжил”дан олинган. Сантьяго сафарга чиқишидан олдин у билан суҳбат қуради. Кейинги саргузаштлар давомида у Биллурфуруш қиёфасида, Алхимик қиёфасида, Мелхиседек ўзи айтганидек, Сантьягога ўз тақдири изидан оғишмай етиб олишида, турли хил қийинчиликларга учраганида турфа қиёфада кўриниш беради. Мелхиседек образи шарқ адабиётидаги Хизр образини эслатади. Халқимиз орасида ҳали ҳозиргача Хизр ва Хизрга йўлиққан давлатманд кишилар ҳақида гаплар юради. Айтишларича, Хизрга йўлиққан кишининг ҳар қандай муроди ҳосил бўлар эмиш, шунинг учун халқ Хизр билан учрашган кишини “худонинг назари тушган одам” дейишади. “Алхимик” романининг қаҳрамони Сантьяго ҳам насронийлар динидаги Исо пайғамбарнинг тимсоли комил руҳоний Мелхиседекка учраганлиги учун ҳам унинг ҳаётида ҳеч бир қутилмаганда улкан ўзгаришлар юз беради. Мелхиседек – Сантьягони ҳақиқат йўлига бошловчи пир тимсоли. Сантьягони ортиқча илоҳийлаштиришга эҳтиёманд эмасмиз. Сантьяго, авваламбор, оддий инсон, қўйларини сотиб топган пулларини Африкада шилиб кетишганида, пулсиз, бошпанасиз қолганида, Алхимик билан қароқчилар қўлига тушганида оддий чўпон бўлиб юрган даврини қўмсайди, Миср эҳромларига ҳеч қачон етиб бора олмаслиги, ҳеч қандай хазинанинг йўқлиги уни тушқунликка туширади. Асарда турли хил миллат вакиллари, хусусан, испан, инглиз, араб қатнашади. Турли касб билан шугулланувчи кишилар образи тасвирланган: чўпон, биллурфуруш,

алхимик, бодроқфуруш, туякаш, саҳройи аёл, жангари аскарлар, қароқчилар ва ҳоказо.

Хаёт орзу қилиш, қилинажак ишларни хаёлан бўлса-да, бажаришдан иборат. Хаёл қилиб туриб, амалда ҳаракат қилмаган инсон ўз бахтига эриша олмайди. Орзу қилиш ҳам яшашга интилишнинг муҳим бир хусусияти. Инсон табиатан ўтказган кунларини қайта-қайта хотирлашга мойил. Худди шунингдек Сантьяго ҳам ширин хотиралар кечмишида ўз мақсади сари интилади.

Романда илова қилинган асар ичидаги ҳикоялар: Оскар Уайльднинг Нарцисс ҳақидаги ҳикояси, Бокираи Пок ва чақалоқ Исо ҳақидаги ривоят, Юсуф алайҳиссалом ҳақидаги ривоят, Алхимик Сантьягога ҳикоя қилган икки ўғилнинг отаси ҳақидаги ҳикоялар берилган. Ҳикоя ичида ҳикоя бериш услуби Шарқ мумтоз адабиётидаги қатор дoston ва масаллардаги қолиплаш аънанасини эслатади.

Романда тилга олинган Урим ва Гуммим ҳикматтоши, умрни узайтирувчи мангулик элексири, комил руҳоний тимсоли Мелхиседек образи ёзувчининг ўзи ўйлаб топган хаёлот маҳсули эмас. Фақат уларни ёзувчи ижодий қайта ишлаб, романтика асосига қурилган реалистик асар яратган. Бу асар кўпроқ ёвузликнинг инқирози, эзгуликнинг ғалабаси ҳақидаги шарқ эртақларини эслатади. Бироқ Пауло Коэльо тақдир ҳақидаги фалсафий мулоҳазаларига асарнинг илк саҳифаларидан то хотимасигача урғу беради.

Шу ўринда таржимон маҳорати хусусида бир-икки оғиз тўхталиб ўтмоқчи эдик. Мутаржим шамолнинг уч хил турини фарқлайди: Левант шамоли, Сирокко, Саммум. Агар мутаржим шамолнинг бу уч турини шунчаки “шамол” дея таржима қилганида асарнинг оригиналликига путур етган бўлур эди. Бу таржима асарнинг халқимиз орасида шуҳрат қозонишининг сабабларидан бири руҳий эҳтиёждан ташқари мутаржимнинг маҳорати ҳамдир. Ўзбек тилидаги чиройли сўзларни ўз ўрнида нуктадонлик билан истифода этганидандир.

Сантьяго шамол билан, қуёш билан суҳбатлашади, бу типдаги тасвирий

воситалар шарқ мумтоз адабиётига ёт эмас. Мумтоз дostonларимизда гул ва гиёҳлар, жонзотлар билан инсоннинг мулоқотига минглаб мисоллар топиш мумкин. Америка ёзувчиси Хемингуэйнинг машҳур қиссаси “Чол ва денгиз”да ҳам чол Сантьяго ёлғиз ўзи денгизда тунда ой, юлдуз, катта марлин балиғи, акулалар ҳужумидан сўнг яримта бўлиб қолган балиғи билан суҳбатлашади. Бундай ғайритабиий тасвирларда инсоннинг ички дардлари намоён бўлади, шунингдек, дунё инсоният елкасига юклаган оғир ҳаёт синовларига, ҳаётнинг турфа эврилишларига қарши одамзоднинг исёнини кўраимиз.

Романнинг хотима қисмида Сантьяго излаган хазинаси билан она юрти Испанияда, қўйлари билан ҳордиқ чиқариб, туш кўрган чинор тагида пайдо бўлиб қолади. Романнинг бу тахлит ечимида ҳам рамзий маъно бор.

Асарга мурожаат қиламиз, хотимадан: “Йигитнинг исми Сантьяго эди. У харобага айланган черковга судралиб етиб борганида, анча-мунча қоронги тушиб қолган эди. Омборхонада аввалгидек қора чинор кўкка бўй чўзиб турар, илма-тешик гумбазнинг у ер-бу аёвона ўйнаётгани эди.”¹ Энди эса асарнинг муқаддимаси қисмига чекинамиз: “Йигитнинг исми Сантьяго эди. У қўиларини чала вайрона, ташландиқ черковнинг ёнига ҳайдаб келганида, оқшом чўка бошлаган эди. Унинг гумбази кўпдан бери чўкиб, ярми қулаб тушганди. Бир замонлар черковнинг омбори турган жойда шохлари тарвақайлаган чинор ўсиб турипти. Сантьяго шу ерда тунаб қолишга қарор қилди...”² Муқаддима билан хотима деярли бир хил тугалланган йигитнинг исми Сантьяголиги, харобага айланган черков, омборхона, у ерда ўсиб турган қари чинор... Рамзларга мурожаат қиламиз: черков-муқаддас жой, чинор — абадий ҳаёт рамзи. Асарнинг бошланиши ва хотимани ўқиб, ҳатто балки у ухлагану туш кўрган, асар охирида уйғонган, деган хулосага келасан. Бироқ чинор тагидан топилган хазина-чи? Саргузаштлар реал юз берди, Сантьяго Миср эҳромларига етиб боргунича дунёнинг гўзаллигини кашф этди. Шу ўринда

¹ Пауло Коэльо “Алхимик”. “Жаҳон адабиёти”, 2003 йил, 1-сон, 84-бет.

² Ўша асар, 11-бет.

Шарқ адабиётига бироз чекиниш қилмоқчи эдик. Жумладан, Алишер Навоийнинг фалсафий-тасаввуфий-рамзий достони “Лисонут-тайр”да семургни излаб чиққан қушлар асар ечимида ўттизта қуш ўзлари бўлиб чиқади. Инсон ҳаётда тиришиб-тирмашиб ниманидир излайди, интилади, ишонади ёки ишонмайди. Аммо одамзод охиروқибатда ўз қалби билангина қолади. Шунинг учун ҳам Навоийнинг рамзий маънодаги қушлари қанчадан-қанча адирлар, водийлар ошиб алалхусус ўзларини топти. “Алхимик” романида ҳам қахрамон не-не мушкулотларни енгиб, ниҳоят ўз она ватанида пайдо бўлиши ҳам бежиз эмас. Адиб бундай ечим орқали қаватма-қават полифоник гоёни илгари сурган. У излаб чиққан жамики гўзаллик ва бойлик ўз она ерида экан. Хазина — аслида моддий бойлик эмас, Сантьяго сафар чоғида орттирган ҳаёт ва инсон ҳақидаги фалсафий қарашлар силсиласидан иборат. Жумладан, у саҳройи аёлни севади, севги у кўзлаган мақсадга етиб боришида катта куч бўлди, олам қалбини англаш даражасига етишди. Эҳтимол, инглиз алхимик ҳам

Сантьяго сингари оламга теранроқ назар ташлаганида эди, у ҳам олам қалбини кашф этган бўлармиди. Сантьяго манзилга етишиш йўлида учратган ҳар бир кишидан ниманидир ўрганди, тўғри хулоса чиқара олди. Шунинг учун ҳам у ғолиблик шоҳсупасига, қийналиб бўлса-да, етиб келади. Асар дебочасида берилган Оскар Уайльднинг Нарцисс ҳақидаги ҳикоясига ҳамоҳанг фалсафий ифодаланган. Юнон афсонасининг ўзгартирилган бу вариантыда Нарцисс тикилиб ҳалок бўлган сувдан, унинг жамолини сўрашганида Нарцисснинг кўзларида у ўзининг ҳусни таважжуҳини кўрган бўлади. Асарда устоз Алхимик бу афсонани ўқиб мутаассир бўлади.

Роман ҳажман кичик қисса жанрини эслатса-да, бироқ унда романий идрок ва ифода мужассам. Ҳажман асарни “жажжи роман” дейиш мумкин. Асар ҳақидаги фикрларимизга яқун ясайдиган бўлсак, “Алхимик” романи китобхонда ҳаётсеварлик кайфиятини мустаҳкамлайди. Айниқса, ўзбек китобхонида афсонавий-сеҳрли ажиб бир эртақ ўқигандек таассурот қолдиради.

Мархабо Қўчқорова.

SUMMARY

October issue of magazine starts with the novel «Maraphon» of Abdurahmon Munif. Readers may read the continuation of the novel «Process» by F. Kafka and the novel «Poet in prose» by Ibrohim Ghafurov in this issue. Fans of the poetry are presented with Gorgiya poets M. Jguburiya and T. Khajeti's poems. Articles like «My belief» by Erih Fromm, «The shine of abstract feelings» by U. Juraqulov, «The Preacher of two nations» by A. Fayzulla are informed to the fans of phylosophy and literature. But fans of adventures may read short novel «The last secrets of Ancient Africa» by Lourens Green.

АЗИЗ ЖУРНАЛХОН!

“Жаҳон адабиёти” журналида 2004 йилда эълон қилинадиган асарлар рўйхатини эътиборингизга ҳавола қиламиз:

ПАУЛО КОЭЛЬО (Бразилия). **Бешипчи тоғ**. *Роман*.
ВАЛЕРИЙ ЗАЛОТУХА (Россия). **Сўнги коммунист**. *Қисса*.
АМИН МААЛУФ (Франция). **“Самарқанд”**. *Роман*.
ФРИДРИХ НИЦШЕ. (Германия) **Зардўшт таваллоси**. *Бади*.
ЯВУЗ БАҲОДИРЎҒЛИ (Туркия). **Алвидо, Хоразм**. *Роман*.
РАДЕК ЙОН (Чехия). **“Олтин игна”**. *Роман*.
В. ВАСИЛЬЕВ (Россия). **Таль тилсимоти**. *Қисса*.
ПЬЕР БУЛЬ (Франция). **Маймулар сайёраси**. *Роман*.
Ҳ.М. БАҚРИЙ (Саудия Арабистони). **Сафо айвони**. *Роман*.

Булардан ташқари Ғарб ва Шарқ шеъриятидан намуналар, фалсафий ва тарихий мақолалар, адабий-публицистик тадқиқотлар билан ҳам танишиб борасиз.

Муҳтарам мунггарийлар!

“Жаҳон адабиёти” журналига обуна бўлишни унутманг!

Индекс:

Якка тартибда — 828.

Ташкилотлар учун — 829.

Хоҳловчилар “Жаҳон адабиёти” журналининг ўтган сонларини таҳририятдан харид қилишлари мумкин.